

СОБИР РУСТАМХОНЛИ

ЎҒУЗ ХОН БЎЙИДАН СЎЙЛАР

КЎК ТАНГРИ

Роман

Озарбойжончадан Усмон Кўчқор таржимаси

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2010

Рустамхонли, Собир.

Кўк тангри: роман / Собир Рустамхонли; озарбойжончадан Усмон Кўчқор тарж. — Т.: «Шарқ», 2010. — 320 б.

Таниқли озарбойжон шоири, ёзувчиси, драматурги, публицисти Собир Рустамхонлининг ушбу романида Шарқ тарихида буюк аҳамият касб этган Ўғуз хон тимсолида қадим туркий халқларнинг турмуш тарзи, орзу-интилишлари, яккатангричиликка бўлган ишонч-эътиқодлари ва бу эътиқодни кенг минтақаларга ёйиш учун олиб борган курашлари ҳақида ҳикоя қилинади. Асар ўзининг ўткир сюжети, тилининг содда ва равонлиги, қаҳрамонлар характерининг теран ёритиб берилганлиги билан китобхонларга манзур бўлади, деган умиддамиз.

ББК 84(50з)

ISBN 978-9943-00-445-0

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2010 й.

КИРИШ

Кунчиқардан Кунботарга қадар ҳали фақат бир томони маълум бўлган ерда юзида Тангрининг ўз ишқидан яратдиги бир улус яшар эди... Қайси мингйилликнинг қайси юз йиллиги эди – аниқ эмас... Бошидан асрлар сакраб ўтаркан, минг йил ҳам бир йил каби қисқа кўринадди... Тарихнинг дафъалар-ла такрорланган воқеотлари яхлит тортади; икки минг етти юз йил аввалги даврнинг бир япроғи айни пайтда уч минг етти юз йил наридан келган бир қўшиқни куйлайди; минг йилдан бери кўришиб-асралган кичкинагина гил лавҳа ўзидан жуда-жуда олис замонларнинг ҳодисотларидан хабар бера олади.

...Дунё уларники эди. Бироқ дунё деган сўзни истифода этмасдилар, ер-сув ва ёки очун дер эдилар. Ошилмас тоғлардан ошган, сўнгсиз бўлиб кўринган сахроларнинг сўнгига қадар борган, йўлларни ўриш-арқоқдек эшиб, қора шимолнинг муз тоғларини эритган, жазирама жанубнинг маржон денгизларида, кунчиқарнинг қуёш дояси бўлмиш сувларида чўмилган, борса келмас кунботар йўлларининг охиргача етиб борган, ниҳоят ернинг нақ ўртасига келиб, «Шу ердан яхшиси йўқ, қаёққа чўзсак қўлимиз етади», дея ушбу жойга юрт солган эдилар. Ер қуёшнинг бошига парвона бўлгани каби улар ҳам ернинг бошига парвона эдилар. Тоғма-тоғ, ирмоқма-ирмоқ, кўлма-кўл – ҳар бир кўрган нарсаларига ном бера-бера шуҳрат қозонган эдилар. Яратганнинг илк каломидан ва илк нуридан яралган эдилар, бу калом ва бу нурни атрофга тарата-тарата, кўк севгисини ерга, ер қарзини кўкка етказа-етказа, кўк билан ернинг бирлигидан туғилган буюк, қутсол¹ бир йўлдан юрар эдилар... Бош бўлмоқ, бошланғич бўлмоқ, ибтидо уларнинг манглайига битилган эди. Қуёш билан ойнинг, кўк билан ернинг, тоғ билан адирнинг, кеча билан кундузнинг экизлигини ҳам худди ота-она бирлиги каби яралишнинг, мавжудликнинг бош шарти деб билганликла-

¹ Қутсол – муқаддас

ридан, рухларини ялакат этган кўш дарёларни, кўш денгизларни, кўш тоғларни танлашган, илк ўчоқларини ана шу ерларга қурган эдилар.

Довулларини¹ гумбурлатиб чалганларида яратик² оғзига талқон солган каби ҳайрат билан тинглар, чақмоқ қиличлари парчаламаган қалқон, оқ патли, уч тигли ўткир ўқлари етиб бормаган нишон қолмаган эди. Тангрининг буюк деҳқон қўли ила энг сара уруғ каби ер юзига сочилган эдилар. Бобил сарҳадларидан тортиб Тинч уммонга қадар чексиз-чегарасиз бир юртлари бор эди. Бу қадар бепоён ҳудудларда яшайдиган кўшни-қардош уруғларни, халқларни бир байроқ остига тўплаш имкони йўқ эди. Бу чеккадан у чеккага боргунча битта умр етмас эди. Ҳар бири ўз йўлини танлаб, ўз тақдири билан яшар эди.

Минг йиллардан бери улар она кучоғидек яшаб келган бу кенгликларнинг сарҳадларини ким, қачон чизган — аниқ эмасди.

Биз уларнинг фарзандлари, набиралари, эваралари, чеваралари, бутуқ ва япроқларидирмиз...

Уларнинг тилида сўзлашамиз...

«Тангри ҳаққи» деб улар ичиб келган онтни ичамиз...

Уларнинг мовий осмонларига боқамиз, дунёмизни ўзгартириб учиб кетганда ҳам уларнинг ҳузурига юксаламиз...

Узоқ умр кўрган, ёшини яшаб, ошини ошаган боболар ўзларини ер юзининг илк инсонларидан бўлмиш Ўлжойхоннинг авлодлари деб билар, илдизларини бир бошадан Улуғ Яратганга, кўкка боғлар, ўзларини кўкдан келган ярангулар³, яъни кўк одами ҳисоблар эдилар. Улуғ оталари Тарғитойни ҳам Тангрига боғлар эдилар. Тангридан келган йўл йўлчиларининг ҳисобини Тангридан бошқаси билмайди. Нечанчи бўгин эканлигини фақат Тангри билган Тарғитой, Тарғитойнинг яна нечанчи бўгин эканлигини ёлғиз Тангри билган ўғли Диб Ябғу, Диб Ябғунинг ўғли Қора хон... Бу шажара занжири минг йилликларга уланиб кетарди.

Албатта, бу силсила кўпроқ рамзий бўлиб, асотирлар-

¹ Довул — йирик маросим ноғораси

² Яратик — табиат, хилқат

³ Ярангу — инсон

га таянар, ёнма-ён тизилган ўнлаб чўққилардан фақат энг юксаклари алоҳида аталгани каби, ўтмишдан ҳам энг буюк зотлар, тарихнинг бурилиш нуқталарида туғилиб яшаган, тўғрироғи, фақат ўз халқининггина эмас, умуман инсоният тақдирида мислсиз ўрин тутган, тарихнинг яратувчиси бўлган буюклар хотирланар, уларга қадар ва улардан кейин минглаб юрт бошлиқлари, ҳокимлари, саркардалар келиб-кетса-да, барчасининг борлиғи, амали, номи бир Буюк Зотнинг кўлкасидан жой олади. Диб Ябғу юзлаб Диб Ябғуларнинг, Қора хон юзлаб Қора хонларнинг умумий номи, барчасининг тимсоли, рамзи бўлиб қолади...

Уларнинг биридан иккинчисигача кечиб ўтадиган муддатнинг минг йилликлар билан ҳисобланиши ҳам шундандир.

Тарихга ном берган зотларнинг ораларидаги йўллардан юзларча бўй-бўғум¹ кечиб ўтган бўлса-да, ўт-ўтлак², яъни замона фақат алоҳида-алоҳида буюк номларнигина асрай олади; муҳими ҳам ана шу бўлса керак, эҳтимол. Улардан ҳар бирининг минг йиллаб яшаганликлари ҳақидаги қадимий ривоятлар ҳам осмондан тушган эмас. Тангри дастлабки авлодларга узоқ яшамоқ ҳақини берганди. Минг йил, икки минг йил... Шумер шажараларида давлат бошлиқларининг йигирма, йигирма беш минг йил яшаганликлари ҳам кўрсатилган. Сўнгра Тангри ўз яратигидан ғазабланди ва умрларини қисқартиб қўйди. Бизнинг англадигимиз, тасвир этдигимиз инсонлар ҳам узоқ умр кўрар эдилар...

Демак, ҳали Тангри ҳузурида мартабалари баланд эди. Қайси замоннинг воқеалари бу? Буни ҳам Тангрининг ўзи билади... Яралишнинг болалик чоғларидан сўз юритамиз... Яшаб ўтганлари шубҳа туғдирмайдиган, фақат вақт ўтган сари замонлар оғушида асотирга айланган бу зотларнинг ҳар бири абадий яшаб қоладиган элимизнинг мангулик тамал тошидир.

¹ Бўй-бўғум — насл

² Ўт-ўтлак — замон, давр

Биринчи бўлим

ТУРК ТАНГРИСИ

Ўша йили ҳали қиш адоқланмасдан элбоши Қора хоннинг чопарлари бутун турк элларини кезиб юриб, улус бекларини кўкламда ўтказиладиган қурултойга чақирар эдилар. Йил барокотли келганидан, халқ йўқчиликдан чиқиб олганидан хоқоннинг димоғи чоғ эди. Йилқилар, сурувлар чўлларга сиғмас эди. Дарё-сой бўйларида битган ҳосилни эплаб бўлмасди. Бориб эгаллаган, тасарруфига олган ерларидан оқиб келаётган бож эл-юртини йиллаб едириб-ичирмоққа етар эди. Хоқон ўз қувончини беклар билан баҳам кўрмоқ, уларнинг ҳол-аҳволини сўрамоқ истарди.

Яширин бир ўй-нияти ҳам бор эди. Ўттиз йил элга бош бўлган, ваҳима-қўрқувни билмай ёғийлар устига юришлар қилган, ўлкаларни забт этган, энг оғир жангларда ҳам комил ишонч билан ғалаба қозонган, юз бора ажал билан юзма-юз келиб, ўз жасорати ила Буюк Яратганнинг Жонолғонини¹ ҳам чўчитган, кескир нигоҳлари ила уни ортига қайтариб жўнатган Қора хон бу кўклам илк дафъа қуёшнинг тоғлар томон эниб боришини ҳис этиб, ҳаловати бузилган эди. Ўз қон-қариндошлари, эл донишмандлари билан созу суҳбат қилиб, ўтган кунларнинг унутилмас, бахтиёр дамларини яна бир бор эсламоқни, бу хурсандчилик билан юрагидаги ғам-ғуссаларни қувиб юбормоқни, у дунёга енгил тортиб кетмоқни истарди. Буни бекларга сездирмоқчи эмас, фақат ўз кўнглига тасалли топмоқчи эди, холос.

Тагин хоқонлик ўзидан кейин кимга қолажагини, ҳокимият кимнинг қўлига ўтажагини билдириб қўймоқчи эди уларга. Тўрага² кўра унинг ўрнига ким чиқажаги маълум эди. Ёш, бақувват ўғли Ўғуз хоннинг кучини, ақлу заковатини кўрмоқ бекларни жасурлантирар, ҳокимият учун

¹ Жонолғон — Азроил

² Тўра — қадимги турклар бу сўз билан бош қонун, низом, халқни идора этмоқ каби кенг маъноларни ифода этганлар.

келиб чиқиш эҳтимоли бўлган низо-жанжалларнинг олдини олар, эл-юрт таянчини мустаҳкамлар эди. Бу машваратни у атай эл-улуснинг яйловга кўчиши арафасида, баҳорда, тангриларга қурбонлик қилинадиган Топиқ байрами¹ кунларида чақирган эди. Шўлан² тугагач, беклар билан бирга, эҳтимолки, умрининг сўнгги юришига чиқмоқчи эди. Улуснинг энг буюк топиноғи³ — маъбади бўлган муқаддас унгурга⁴ — Ота Мағорага йўл олмоқчи эдилар.

Тоғу адирларда гул-чечаклар очилган чоғлар эди. Яйловларда булут тўдаларига менгзар минглаб ўтовлар тикилганди. Қорлари эриб, сувлари шиддатга минган, бағри минг бир рангда товланиб турган тоғлар гўё «кел-кел» дея чорларди. Эл-улуснинг яйловга кўчган, осмон билан кўшни тутинган дамлари эди.

Куёшнинг ол ёноқлари ёнган ана шундай кунларда кўноқлар оқиб кела бошлашди. Узоқ-узоқ аймақлардан от чоптириб келган бу беклар, кўрайликчи, кимлар экан.

Аввал байроқларини ҳилпиратиб хоқоннинг қариндошлари — Ўр хон, Кур хон, Куз хон ўзлари бошчилик этадиган юрт вакилларини бошлаб келдилар. Улар бағирлашиб, кучоқлашиб кўришганча хоқоннинг ёнидан жой олдилар.

Сўнг кунботар ўлкаларнинг суянч тоғи Алпэр ўғли Муғон хон келди.

Сўнгра Канчар улусининг бошлиғи Табакхон ўғли Эркин келди.

Сўнгра Кобул, Сейистон беги, Халач улусининг бошлиғи Эрдўғмуш ўғли Тўрамакбек келди.

Сўнгра Табғач ва Чинликларни тиз чўктирган шонли Уйғур улусининг бошлиғи Алунча ўғли Алпдўған хон келди.

Сўнгра шимол қабилаларининг фахри, қирқ жуфт итдан чанаси, беш кийик терисидан пўстини бўлган Тўбахон ўғли Туманбек келди.

Сўнгра елкасига қўнғир қуш қўндириб олган Қора қирғизларнинг беги Тардуш ўғли Тенгиз хон келди.

Сўнгра Олтой сойлари каби кўпириб-тошган Буғухон ўғли Эник бек келди.

¹ Топиқ байрами — қурбон байрами

² Шўлан — зиёфат, машварат

³ Топиноқ — зиёратгоҳ, маъбад

⁴ Унгур — ғор, мағора

Санаган билан тугамайди. Сўнгра Қарлуқ, Тулу, Кумон, Талас беклари, Олатов, Олтой, Хонтангри тоғларидан шунқор каби учиб, дашту саҳролардан яшин каби кўчиб гурас-гурас алп йигитлар келдилар.

Жангга кирган ўрдуда ким қайси жабҳада, ким билан ёнма-ён турса, кўк қуббасига ўхшаш бу чодирда, мажлисларда ҳам шу тартибда жой оларди. Бу бирдамлик оғушида илдизи бир бўлган хонларнинг, эл бекларининг севинчи ичига сиғмасди.

Довуллар қоқилди, қонлар жунбушга келди, сурнайлар янгради. Илон оғзидан чиққандек чин қизлари, чўрилар шароб суздилар.

Қора хон кўноқларига деди:

— Узоқ йўллар кечиб хуш келдингиз, беклар. Олисиқин элларнинг ҳол-аҳволидан хабар сўраб, яхши-ёминимизни биргаликда ўрганайлик, муҳокама этайлик. Ҳамжиҳатликда соз-сухбат кўрайлик, ейлик-ичайлик! Ов овлаб, қуш солиб, ундан сўнг Ота Унгурга йўл олайлик! Топиқ бериб, отамизга бош эгиб ўзимизга зафарлар сўрайлик. Улуғларимизни шод этайлик!

Дастурхонга бузоқ, кийик, қўй этлари тўкиб ташланди, ичкиликлар сув бўлиб оқди.

Навбати билан ҳар бир бек охириги йиғилишларидан сўнг ўзи бошчилик қилаётган эл-аймоқдаги ўзига қўшни бўлган ёт юртларидаги хуш-нохуш хабарларни, маълумотларни сўзлаб берар, бу айтганларига бошқа бекларнинг ва охирида Қора хоннинг муносабатини эшитар, шу тариқа эл-юртнинг тақдири билан боғлиқ ҳар бир масалада мажлис аҳлининг муносабати аён бўлар эди. Кўп нарсаларни сўзлашдилар, бироқ бу йиғилишда энг кўп мунозарага сабаб бўлган масала элнинг кунчиқар сарҳадларидан туғиладиган таҳлика эди.

Бу таҳликани дастлаб Алинча ўғли Алпдўған эсга олди. У беклар билан жуда сийрак содир бўладиган бундай учрашувлар соғинчини таъкидлаганича ҳар бир бекнинг номини алоҳида-алоҳида тутиб саломлашиб чиққач, не не замонлардан бери бош оғриғи бўлиб келаётган ҳийла уяси — Чиндан келган хабарларни етказди:

— Кунчиқарда йил йилдан оғир келаётир, беклар,— деди у,— қурғоқчилик Чинни ҳолдан тойдирди. Ёмғир йўқ.

Ўрмонлар ўчоқдек ёнаётир. Дарёларнинг суви тортилган. Кемалар тўхтаб қолган. Улар бизга кўз тикмоқда. «Бизнинг баркотли юртларимиз ёгин-сочинсиз қолиб, экин-тикинимиз кул бўлса-ю, бироқ Буюк дашт гуллаб ётса, бу қанақаси бўлди?» — дея ҳайрон улар. Бизнинг мўл-кўлчилигимиздан жонлари талвасада. Кўзлари ваҳимага тўлган, то ўзларини ўнглаб олгунларича бизнинг бостириб боришимиздан кўрқаётирлар.

Қорахон қимиз тўла аёғини¹ ерга қўйиб, ўйчан қиёфада:

— Чин чўкса, биз ҳам чўкамиз, — деди. — Ер юзининг нариги чеккасига қадар қатнайдиган ипак арғишлари² келмай қўйса, борди-келди сийрак тортса, биз ҳам заифлашамиз. Бу йўл юз йиллардан бери бизнинг қўлимизда. У Чинни бойитгани каби бизни-да боқиб, олтини оқиб келмоқда. Чин билан Кунботар ўртасида элчилик қилиб, бирининг мақсадини иккинчисига етказувчи кўприк биз бўламиз, бошимизга бало бўлса-да, Чиннинг чўкиши бизга севинч бермайди, — деди.

Алпдўған уни тинглаб бўлгач, тагин деди:

— Бироқ шу билан иш битмайди. Ипак арғишлари сийракланса-да, барибир келаверади.

Табак хон ўғли Эркин гапга қўшилди:

— Мени ҳам эшитинг. Биздан ўтаётган арғишлар сони камайди. Бунинг сабаби қурғоқчилик эканлигини Алпдўғандан билиб олдик. Ипакни ўзимиз етиштирайлик, ипак кўртини ўзимиз чиқарайлик, дедим. Чинга вакил жўнатдим, ҳамон дараги йўқ. Ипак мато тўқишни ўрганиб олсак, Чиннинг Кунботарга чўзилган қўлини кесамиз, ипакни биз ўзимиз етказиб берамиз.

Алпдўған сўзини яқунлаб деди:

— Мен фақат ипакдан, шойидан сўзламадим, беклар. Қурғоқчилик жуда ёмон оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Ёмғир тошининг³ хабари Чинга ҳам етиб борди. «Саду тоши» дейдилар бу тошни. «Уларни «Саду тоши» кутқариб қолади, бу тош уларнинг қўлида экан, биз сувсиз қолаверамиз, кўкни, ёмғир-сочинни улар идора эта-

¹ Аёғ — қадаҳ

² Арғиш — карвон

³ Ёмғир тоши — турк мифологиясида бу тош Муқаддас тош ёки Тангри тоши ҳам дейилади, у ҳокимият рамзи ҳисобланади.

ди», — дейди чинликлар. Ана шунақа гаплар! Шу туфайли юртларимизда юзлаб Чин жосуслари изғиб юрибди. Балки сизнинг чодирларингизга ҳам кириб олгандирлар.

Беклар ерга тикилиб қолдилар. Қошлари уюлди. Юракларига тушган шубҳа остида аввал бир-бирларига, сўнгра орада кезиб юрган канизларга, эшикда қотиб турган қоролуларга боқиб чиқдилар.

Алпдўған бир оз тин олгач, давом этди:

— Ёмғир тошини ўғирлаш, биздан олиб Чин императорига етказиш пайида юрибдилар. Императорнинг бу тошга қўли етмаса, уруш бошлайди. Улуғ Хоқонимиз элимизга насиб этган Ёмғир тошини қаттиқ қўриқламоғи лозим.

Қора хон кулди:

— Қутсол тош — кўкнинг ҳақи. Кўкдан тушганни кўкнинг ўзи қўрийди, — деди. — Ерлар-сувлар¹ яралган кунданоқ бу тош бизнинг улусга юборилган. У очун беклигининг² рамзи бўлмиш бизнинг қўлимиздадир...

Бу сўзлар шўландагилар бошидан шамолдек елиб ўтди. Ғала-ғовур бошланди. Ер билан кўк орасига кўприк сола билган, улуснинг ниятини рўёбга чиқарган, дунё ҳокимиятининг калити бўлган бу тош борасида эшитмаган, билмаган кимса йўқ эди. Унинг хоқон қўл остида эканлиги ҳамманинг юрагига таскин берар, ғурур уйғотарди. Айни пайтда юракларига шайтон ин қурган кибрли беклар ҳам бор эдики, ҳокимиятнинг узоқ йиллардан бери хоқон ихтиёрида эканлиги, сўнгра эса унинг ўғилларига ўтажаги уларни безовта этар, улар зимдан хоқонга ҳасад қилар, тошга эга бўлмоқ йўлларини излар эдилар... Уларнинг аксарияти хоқоннинг куч-қудратини қўшиндан, юртни идора этмоқ усулидан кўра кўпроқ шу тошда кўрар эдилар. «Ёмғир тоши менда бўлганида қўшниларнинг дами ичига тушиб кетарди, ер юзида бизга бош эгмаган бирон-бир ўлка қолмасди», — деган фикрда эдилар.

Хоқон тузадиган шўланларнинг энг унутилмас пайти емак-ичмақдан сўнг ўтказиладиган пойга эди. Аввал безаклари кўзни қамаштирган, кўкларга сапчиган отларнинг кишнашига қўшилиб руҳга мардона бир шиддат бахш этув-

¹ Ерлар-сувлар — бу ибора орқали Ер курраси тушунчаси ифодаланар эди.

² Очун беклиги — дунё ҳокимлиги

чи жанг сурнайларининг саслари остида чавандозлар ўртага чиқиб келишди.

Эгар қошини ушлагани ҳамоно сакраб отга миниб олган йигитлар шиддати еру кўкка сифмаётган отларини бир сафга тиздилар; бир нафасдан сўнг ўрдадан узоқлашиб, адирни елдек ошиб ўтдилар. Адирнинг нариги бетидаги ўрмонга етгач, яна ортга қайтишлари керак эди. Бир оздан сўнг бу томоша майдонига йиғилганларнинг еру кўкка ларза солувчи ҳайқириқлари остида пойгачилар адирда пайдо бўлишди. Гўё каттакон бир қуш тўдаси замин у фа-лак ўртасида шиддат билан бостириб келмоқда эди. Олдинда келаётган тулпор ҳар сакраганида қуёш шуълалари остида пар-пар ёнар эди. Шу шиддати билан у ҳеч тўхта-майдиганга ўхшарди. Аммо Қора хоннинг олдига етиб келганида ерга михлангандек таққа қотди. Сочлари шамолда тўзғиган оқ либосли, оқмағиз йигит ерга сакраб тушди.

Томошабинлар бараварига ҳайқириб юборишди:

– Ўғуз, Ўғуз!

Сўнгра бошқа турли-туман элларнинг йигитлари етиб келишди. Элларни, улусларни либосидан танийдиган кишилар учун ҳар бир чавандоз қайси элнинг вакили эканлигини фарқлаб олиш қийин эмас эди. Пойга қизигандан қизиб борар, отларнинг сағриларида буғ кўтарилар, қулоқлари терга ботган эди. Қони жўшган асов тулпорлар жилловга бўйсунмас эди. Пойгадан сўнг човгон бошланди. Ўқ отдилар, найза улоқтирдилар, кураш тушдилар; ҳар бир мусобақа сўнгида «Ўғуз, Ўғуз!» деган садолар янграр эди.

Эндигина йигитлик ёшига етган оқ либосли, оқмағиз Ўғуз мусобақанинг бошқа ғолибларини, сара йигитларни ёнига олганича Қора хон олдига бориб тиз чўкдилар, юрт катталарига бош эгиб таъзим қилдилар. Қора хоннинг кўзларида ёш порлар эди. Ўрнидан туриб, ўғлига юзланганча деди:

– Мусобақа ғолиби сенсан! Бу ўдулни¹ йигитчасига қозона билдинг!

Сўнгра ўнг тарафидаги ўнг қўл бекларга, сўл тарафидаги сўл қўл бекларга, бутун қўноқларга қарата:

– Бу йил пойгада ўғлим Ўғуз ғолиб келди, беклар! – деди. – Мен икки карра севинаман, сиз-да бир карра се-

¹ *Ўдул* – мукофот, соврин

вининг. Ўғузнинг тиззасини ерга тегизадиган мард топилмайди. От чопишда, қилич солишда, каманд отишда унинг эши¹ йўқдир. Сўз пойгасида ҳам худди шундай... Элда ҳамма билади, барча бунинг таниғидир...² Менинг бошим жангдан чиқмади. Ўғуз ҳам болалигиданоқ мен билан машаққатли йўлларни босиб ўтди. Юрт билгинларидан³, хожаларидан ўт⁴ олди. Сизнинг номингиздан мусобақа армасини⁵ унга топшираман, — деди.

Юзасида юрт тамғаси бўлган олтин нишон Қорахон қўлида ялт-юлт порларди. Уни Ўғузнинг бўйнига осди. Сўнг ўғлига бўри калласи тасвирланган кўк-қизил рангли туғ ҳадя этди.

Ўғуз яна бир бор таъзим қилиб, мусобақа қатнашчилари, пойгадош дўстларининг олдига бориб турди. Қора хон:

— Мени тингланг, беклар! Ўлимдан қочиб бўлмайди. Менинг инолим⁶ — ворисим Ўғузидир. Элнинг тўр бошчилиги, тож-тахт мендан сўнг унга тегеди. Тўрамизнинг тартиби шундай. Албатта, эл-юртимизнинг, сизларнинг хоҳиш-истагингиз билан!.. Биз толиқдик, у толмайди, биз янглишдик, у янглишмайди! Элимизнинг шон-шуҳратини ер юзига ёяди, асло енгилмайди! Фалак уни ўз муҳаббатидан яратган. Ишонинг бунга! Мени севганлар уни ҳам севсин. Менга ишонганлар унга ҳам ишонсин! Бир бўлинг, бирга бўлинг! Қон тўкиб эришган тупроғимизни асранг! Ер юзининг эгаси сиз бўласиз! — деди.

— Улуғ Хоқонга шарафлар бўлсин! Кўк сизни ўз паноҳида асрасин! — деган олқиш садолари дашту саҳролардан, тоғлардан янгу⁷ бериб қайтар эди.

Бутун майдонга, халойиқ орасида ҳайқириклар янгради:

— Яшасин улус арслони Ўғуз!

— Яшасин, яшасин!

Ўғузнинг нур ёғилиб турган юзларига қизиллик югурди. У ғурурланар, мусобақани ютиб чиққанидан севинач, аммо шўлан ичида сиқилмоқда эди. Бу издиҳомда у ўз

¹ Эш — тенг, баробар

² Таниқ — шоҳид, гувоҳ

³ Билгин — олим, донишманд

⁴ Ўт — таълим, тарбия

⁵ Арма — мукофот, армуғон

⁶ Инол — ворис, ўринбосар; дўст

⁷ Янгу — акс садо

кучини яккама-якка синаб кўришни истарди. Мўйловлари эндигина сабза урган бўлса-да, у сон-саноксиз жанглари кўрган, ўзидан анча улғу баҳодирларнинг тизини ерга теккизган эди. Бугун ҳам узоқ-яқин эллардан келган баҳодирлар мусобақасида у ўзини яна бир бор синовдан ўтказган, унинг тенг-баробари йўқлигини бутун турк улуслари англаб етган эдилар. Айни пайтда отаси барча кўноқлар олдида уни ўз иноли – вориси деб эълон қилажагини кутмаган эди.

Кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Отасининг сўзларидан юраги орзиқиб кетмоқда эди. Ҳаёти охирлаб, умри тугаб бормоқдами отасининг? Соғлом, чарчоқ нималигини билмайдиган хоқон нега тилга олди ўлимни? Дўст ичида душман ҳам бор, ахир! Чин жосуслари бугуноқ ушбу хабарни етказадилар: «Турк хоқони яшамоқдан толиқди, жанглاردан безди, ўлимга ҳозирлик кўрмоқда, кўз-қулоқ бўлиб туришлар!» Унинг билганини билмайман, қилганини қила олмайман... Сўнгра: «Тангри, отамга мадад бер!» – дея пичирлади. Бу сўзларни кўнглидан кечирди, пичирлаб айтди у, чунки баралла айта олмасди. Эл-улус ҳали унинг Тангрисини танимас эди. Элнинг тўқсон тўққиз бут-тангрилари бор эди. Ҳар нарсага топинаверар эдилар: дарёга, кўлга, тоққа, йўлга, бўрига, кийикка, илонга, тошбақага... Ҳар уруғнинг ўз топиноғи, ўз бути бор эди. Биру бор бўлган Кўк тангридан бошқа ҳамма нарсага топиниб кетаверар эдилар! Халойиқ орасида ҳеч кимса унинг Кўк тангрининг элчиси эканлигини, Ўғуз Ундан бошқа Яратганни танимаслигини билмас, билса эл-улус бузилар, юрт пароканда бўлар, отаси ҳам ворисликни унга бермас, унинг ўрнига иниларидан бирини лойиқ кўрар, унинг ўзини эса юртдан қувиб соларди. Хоқоннинг, элнинг инончига қарши бормоқ, хоқон оиласининг анъаналарига орқа ўтирмоқ ўлимга лойиқ жазо эди. У ҳозир кўнглидагини ошкор этса, ўз орзуларига ета олмасди. Отасига Тангридан узундан-узоқ умр тиласа-да, юрагида тахтга чиқишнинг буюк истаги борлигини ўзи ҳам ҳис этиб турарди. Буни мутлоқ Тангрининг амри деб биларди. У тахтга эга бўлсагина Тангри амрини эл-улусга етказмоқ, ер юзида Тангри битта эканлигини, Кўк тангридан бошқа яратувчи йўқ эканлигини узоқ-яқин аймақларга ёймоқ, бутун ўлкани ўз инон-

чига киритмоқ имконига эга бўларди. Буни амалга оширмоқ фурсати етганлигини билар эди Ўғуз.

Отасининг вориси бўлмоққа уни кўкларнинг ўзи танлаганини илк бора у устози Услу Хожадан эшитган эди. Сўнгра отаси сингдирди унга бу фикрни. Шунинг учун ҳам Қора хон йиллар бўйи уни ўз ёнидан ажратмади. Жанг бўлса – жангга, ов бўлса – овга, пойга бўлса – пойгага олиб борди. У ана шундай синовларда вояга етган эди...

ЁМФИР ТОШИ

Баҳорнинг авж палласи, кеча ва кундуз тенглашиб, янги йил байрами нишонлагандан сўнг орадан бир ярим ойлар ўтгач, тоғларда бутларнинг қўриниб сақланаётганлиги, айти пайтда туркнинг халоскори ҳисобланганлиги учун муқаддас саналган мағораларга чиқиб топуқ бериш, қурбонлик қилиш эл-юртнинг қадимий тартиб-тўраси эди. Эл ўз қурултойини ҳам, улкан кенгаш-машваратини ҳам ушбу кунларда ўтказар эди. Беклар, эл бошлиқлари ўлканнинг ғам-ташвишларини бўлишмоқ, маслаҳатлашмоқ учун неча кунлаб от чоптириб, ақл бовар қилмас олисликлардан қанот чиқариб учиб келар, бир-бирлари билан бўлган учрашув, суҳбатлардан қалблари фараҳга тўлиб, бутун кинкудуратларини, жанг машаққатларини унутар эдилар.

Бу шанликлар Ота Мағорага юриш бошлаш билан оёқланар эди. Қора хон билан унинг қўноқлари тантананинг сўнгги оқшомини дастурхон атрофида ўтказётган бўлсалар-да, ҳамма тик оёқда, юриш ҳавоси эл-улусни сеҳрлаб олган эди. Эрта тонгдаёқ улкан бир тўп Тангри тоғига қараб йўлга тушадиган эди.

Ўғуз ўз устози Услу Хожага юзланиб деди:

– Отам мени турк улусларига танитди, ворисим шу, деб айтди.

Услу Хожа уни бағрига босди:

– Кутлуғ бўлсин!

– Тўрамизга кўра шундай эканлигини биламан, бироқ буни бу қадар тез эълон этади деб кутмагандим. Эплай олармикинман?

– Сен хоқонлик учун туғилгансан! Фурсати етганда отангнинг ўрнига ўтирасан. У қилганидан кўра ҳам яхшироқ ишларни эплай оласан! Эл шарафини кўкларга кўта-

риб, унинг номини бутун жаҳонга ёсан! Манглайга ёзганидан қочиб бўлмайди, ўғлим! Сен комил бир йигитсан. Яратган юрагингни нур билан тўлдирган. Эл-юртимиз сен билан фахр этади. Отанг ҳам буни жуда яхши англайди!

Ўғуз ғамгин эди:

— Устимизга қора булутлар босиб келмоқда, устозим! Юртни оғир кунлар кутиб турибди. Кундан-кунга катталлашиб бормоқда бу кўрқув. Алпдўғон тўғри айтди. Қурғоқчилик Чиннинг тинкасини қуритди, тиз чўктирди. Шунинг учун ҳам у тобора қутуриб кетмоқда! Агар истаса отам бунга чек қўяр эди. У эса ҳар ғалгидек: «Душман бўлсада, қўшнимиз. Қурғоқчилик машаққатини чекиб турганларида устларига бостириб борсак мардлик бўлмас», дейди. Улар эса шу аҳволда ҳам ҳийлаларини қўймайдилар. Энди эса ёмғир тошининг изидан тушганлар. Жосуслари чумолидек қайнаб ётибди.

Услу Хожа шогирдининг мулоҳаза иқтидорини кўплаб кузатганди. Унинг янглишмаслигини биларди. Қўшнилари борасида ўзининг ҳам айтадиган сўзлари кўп эди. Чинни эгаллаб, салтанатига қўшиб олмоқ турк хоқонлари учун мушкул эмас эди, аммо бу ишнинг бир қисми эди, холос, муҳими — ўзи босиб олган, бўйсундирган ерларни тўрага мос равишда бошқармоқ эди. Йўл машаққати, халқининг кўплиги Чинга юришни қийинлаштирарди. Турк халқи чинликдан оз бўлганлиги учун ҳам улар орасида сингиб-эриб кетиши мумкин эди. Услу Хожа ана шу мулоҳазаларини баён этиб бўлгач, деди:

— Ёмғир тоши — эл қувончи. У қаттиқ қўриқланиши, ёғий қўлига тушмаслиги керак. Бироқ ўзинг гап очиб қолдинг, энди айтай! Тошга бўлган бу ишончнинг манбаси нима эканлигини ҳеч ким билмайди. Қорача тоғларининг этакларида порлоқ қора тошлар бўлар эди. Сигирлар сув топмаганда у тошларни оғизларига олиб туёқлари билан ерни тимдаласалар чанқоқлари қонарди. «Жоду тош» ғовғаси ана шундан бошланган...

— Сенинг ҳар бир гапга ишонмаслигингни, ҳар ишнинг илдизини, чин моҳиятини излаганингни кўп кўрганман, устозим. Бироқ Ёмғир тоши — ҳақиқат. Болалигимда бир бор кўргандим уни отамнинг қўлида. Устида тамғаси бор: саккиз қиррали. Тангри тамғаси.

– У тош ер-кўклар яралгандан бери туркнинг қўлида. Табғачлар тўғри айтади, Ёмғир тоши эмас, «жоду тоши» у. Чунки инсонларни, элларни бир-бирига қарши қўяди, қариндошни қариндошдан ажратади... Ҳар кимса жон-жаҳди билан унга интилди. Бизларни юксалтирган у тош эмас. Жангларда оқизган қонларимиз, ҳақиқатни севишимиз, катта-кичик ўз ўрнимизни билишимиз, тўрага риоя қилишимиздир.

Ўғуз деди:

– У тошнинг нималигини биламан! У сон-санови йўқ майда, ясама баятлардан, чалаблардан, тўзлардан¹ бири эмас, на ибтидоси, на интиҳоси маълум бўлган, ер-кўкларни яратган зот, турк отаси бўлмиш Кўк тангрининг тошидир. Яккаю ёлғиз Тангрига топинганларнинг қут тошидир. Мендан аввал келган у, бироқ унинг эгаси биз бўламиз. Мен бўламан! Унинг тилини мендан бошқа билмайди. У тош менинг қўлимдагина ўз қудратини намоён этади. Ҳар улусни ҳам мутлу² қилавермайди у!

Услу Хожа эндигина эр етган шогирдининг етуклигини биларди. Ўз билимини унга ўргатгани каби ундан ҳам ниманидир ўрганарди. Олдинни кўра билиш, башорат қила олиш иқтидорини, руҳи, ақлу идроки юксак эканлигини кўп бора синаган, унинг бу қобилияти кўк билан боғлиқ эканлигини ҳис этар эди.

Унинг инончи тўғри эканлигини англаб етиб, уни қабул этган, Тангричилик йўлига кирганлигини Ўғузга сездирмас, ишнинг пишиб етилишини кутмоқда эди. Бу кекса донишманд, еру кўкнинг барча сирларидан воқиф бўлган юрт оқсоқоли, улкан бўғу³ Ўғуз дунёга келиб кўрган энг нуроний инсон эди. Тўғрилиқдан бошқасини билмасди. Сўзи билан амали бир эди. Юраги эл-юрт ишқи билан ёнарди. У билан бир бора юзма-юз келган, суҳбатлашган кимса умр бўйи унинг таъсирида юарди.

Йиллар давомида Ўғузга еру кўкнинг сирларини ўргатган, куну тунларни у билан бирга ўтказган Хожа ўз шогирдининг тўғридан-тўғри кўкларга боғлиқ эканлигини, ягона Тангридан куч-қувват, ўг олганлигини, туғилиши биланоқ элга бошчилик қилиш йўли унинг зиммасига

¹ Баят, чалаб, тўз – яратган, тангри, эга маъносидаги сўзлар

² Мутлу – бахтиёр

³ Бўғу – файласуф

юкланганини сезмаслиги мумкин эмас эди. У билан кечирган кунларини ана шу йўлдаги қадам деб билар эди. Турк зотан кўкка боғлиқ эди. Кўкни ота, ўкни¹ она деб атар, кўкни ибтидо, ерни эса унга боғлиқ деб ҳисобларди. Аммо Ўғуз Тангрини кўкдан ҳам юксак тутар, уни кўк ва ерларнинг яратувчиси деб биларди. Битта Тангри – битта хоқон дер эди у... Бироқ тақдирининг кимгадир боғлиқ бўлишини истамайдиган эл-улус катталарига ёқмас эди бу... Ягона Тангрига топиниладиган бўлса, кибрили хонларнинг, хоқонларнинг сон-саноқсиз, ясама тангричаларига ҳеч ким ишонмай қўяр эди. Шунинг учун ҳам буюк Тангрига элтадиган йўлнинг очилишини, ҳар бир кимсанинг бу йўлдан воқиф бўлишини истамасди улар; ер юзини бўлак-бўлак қилиб олганлари каби, Улуғ Яратганни ҳам юзлаб тангричаларга, мингларча бурҳонларга, тўзларга, чалабларга, бутларга айлантриб қўйган эдилар.

Ўзи яккаю ягона Тангри иродаси ила яратилгани ҳолда ўзининг сополдан, ёғочдан ясаб олган бутларига ишониши инсон боласининг энг шармандали амали бўлмоғи лозим эди. Ер юзининг беги бўлган улуснинг кечмишини яхши биларди Ўғуз. Ўз улуси илк хабари ўн минг йилнинг нарисидан келган «Ягона тангри» инончидан воз кечиб, қўшинлари ўйлаб топган қаланғи-қасанғиларга топинишининг илдизини ўрганиб чиққан ва ана шундан сиқиларди у. Юзлаб тангричилик – юзларча йўл, юзларча йўналиш, охирида эса улуснинг парча-парча бўлиб кетиши демакдир. Бу руҳий бирдамлик эмас. Бу нифоқдир, жангжадалдир, улусни ичдан кемирмоқ, ишғол этмоқ ва уни тиз чўктирмоқдир. Ўғуз бунга яққол кўриб турарди.

Ёғийлар жанглардаги мағлубиятлари, энгилишларининг ўчини шу усул билан олмоқчи, муаммони шу йўл билан ҳал этмоқчи эдилар. Турк улуси ҳам кўр-кўрона ана шу йўлни тутган эди. У илк инончини унутиб қўйган, унинг кўк авлоди эканлиги, кўкдан энганлиги энди фақат бир ҳовуч қамларга², олимларга, донишмандларгагина маълум эди. Юрт бутларга тўлиб кетган эди. Эл маънисиз жонивору қушларнинг руҳига боғланиб қолган эди.

Ўғузнинг ҳис этганлари шулардангина иборат эмас эди.

¹ Ўк – ер

² Қам – донишманд

У Тангри деб тил чиқарган, ўз тенгдошларини, катталардан яширин, кўкка томон юз бурмоққа, ягона яратганга топинмоққа даъват этиб келган эди. Дунёни қутқариб қолмоқ йўлини Яккатангриликда, ер юзининг барча инсонларини ана шу ишонч атрофида бирлашмоқда кўрган, ҳаётининг, идрокининг илдизи, мазмун-моҳияти шундан иборат эди. Онасидан бошлаб бир неча энг яқин кишиларига, дўст-сирдошларига кечаю кундуз ана шу ҳақда сўзларди. Уларнинг орасида энг каттаси Услу Хожа эди. Бироқ бу борада яккам-дукам кишиларнинг билиши кифоя қилмас эди. У энди буни англаб етган эди. Инончни ўзгартириш ҳаёт-мамонт масаласи эди. Буни хоқонлардан бошласа, охири ўпқон билан тугар эди. Зеро, бошқа йўл ҳам йўқ эди... Ўғуз ўз отасининг ўрнига чиқажагини ҳам Кўк Тангрининг иродаси деб билар, «мен хоқон бўлсам, улуснинг юзини кўкка қаратаман, элнинг ягона ишончи, ягона топинчоғи бўлади», — дер эди.

Хон отаси тахтада экан, давлатнинг идора ишларига аралашмоқ юрт анъаналарига беписандлик бўлур эди; турк тўрасида бунга йўл қўйилмасди; бироқ ворис-валиаҳд бўлганидан сўнг бошқа йўл қолмасди, отасидан сўнг ўзи дуч келадиган мушкулотларни ҳис этар экан, ўшанда кимга суяниш мумкинлигини чамалар, машваратда эшитганларини бир-бир хаёлидан ўтказар, қўшнилари бошлайдиган ўйинларнинг оқибатлари, фалокатлари ҳақида ўйларди.

Кўкнинг қудратига, муқаддаслигига ишонч қадим-қадимдан туркларнинг руҳига бегона бўлмаганлигини, минг йиллардан бери улус тақдири куёшга, кўкка боғлиқ эканлигини, бу инончни ёймоқчи бўлган зотлар авваллари ҳам келиб кетганларини турк эли орасида кўплар билар эди. Услу Хожа бу борада ўз шогирди билан анча суҳбатлашган эди. Лекин Ўғузнинг Кўк Тангрига бўлган инончи — яхлит, инсоннинг юрагини нур билан, умид билан тўлдирадиган инонч эди, бунда тараддуду иккиланишга ўрин йўқ эди — ё ҳа, ё йўқ! Биттасини танламоқ лозим! Ўғуз заминий ясама инончлардан, тош, ёғоч, сопол бутлардан ажабланар, баъзан уларга нисбатан изоҳлаб бўлмайдиган бир нафрат туяр, ич-ичдан улардан жирканар эди. Булар яратувчи бўла олмасликларини, чунки ўзлари яратилган эканини, йўл кўрсатувчи бўла олмасликларини, чунки

ўзлари йўлга муҳтож эканини наҳотки халойиқ кўрмайди?! Кўкнинг чақини дарахтни куйдиради, ёмғири дарёларни тоширади, юлдузи йўл кўрсатади, қуёши ёз-қишни олиб келди, ер юзига ҳаёт бахш этади. Оғоч, лой, тош, қумдан ясалган топинчоқлар Кўк қаршисида ожиз, заиф бир ашёлардир. Демак, бутун руҳларнинг Отаси илк илди, ибтидо, муқаддас бўлган Кўкдир. Кўкда ўтирган, ерларни, сувларни, юлдузларни яратган Улуғ Тангридир! Фақат У ибтидо ва интиҳоси бўлмаган, инсон фарзандининг яхши-ёмонлигидан юқори турган, қўл етмас ва гўзал зотдир. Барча яратилганлар эса унинг нури, шохобчалари, тажаллисидир. Саҳар-оқшом, ёз-қиш, яхшилиқ-ёмонлик, туғилиш-ўлиш ўша зотга боғлиқдир. Оғочдан, тошдан тангрича ясаб олиб унга топинганлар Тангри авлоди бўлмиш улуғ улусимизнинг иллизини қирқмоқ, бизни кўкдан ажратиб олиб ернинг илон-чаёнларига айлантормоқ, қисматимизга тушган Тангри қудратидан бизни мосуво этмоқ, туркни ожизлантормоқ истаган кимсалардир. Олов бўлмаса, тутун чиқмас! Улуснинг кўкларга боғлиқ эканлигини ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасида юраги кўк билан ҳамоҳанг тепишидан, кўкларнинг авзосини ўз ичи каби ҳис этганлигидан, кўк ҳам уни англаб, уни эшитиб турганлигига бўлган ишончидан кўрарди. Турк улуси табиатан, ич-ичдан Қуёшпараст, Кўкпараст, Тангрипараст эди, Тангрининг ягоналигига ишонар эди. Зеро, бут-санам қаллоблари руҳ-ишонч масаласини заминий ўйинга айлантирган эдилар. Кўркли улусини қайтадан ўз кўкига, тангрисига, юксаклигига қайтармоқ лозим эди!

Ўғуз хон кўз очиб дунёга келганидан ичи ана шу туйғу, ана шу нур ила тўлиқ эди. Юзидаги нурдан танг қолиб уни Оқ юз деб атаган эдилар. Қийиқ, қисиқ кўзли, думалоқ юзли кимсалар унинг чўзиқ, олдинга туртиб чиққан сарт юзларини ўққа ўхшатиб, Ўқуз деб атар эдилар.

Ёмғир тошига нигоҳи тушар экан, унинг оддийгина бир дарё тоши эмаслигини, тамғасидан нур ёғилиб турганини ҳам фақат у пайқаган эди.

Болалиқ хотирасида муҳрланиб қолган илк излар ҳам Хон отасининг бу тошга ишончи эди. Ер юзининг тенгсиз буюги деб билган отасининг тошга кўзлари ёниб боққанлари боланинг эътиборидан четда қолмаган эди; унинг

тошни эъозлашида, кўриб-асрашида жиндай кўрқув бор эди; мушт катталигида бўлган бу тошни у кула-кула Ўғузга узатган эди:

– Ол буни, кўрайликчи, кучинг етадими?

Тош оғир эди, бироқ Ўғуз бу оғирликни сезмасдан қўлида отиб-тутиб ўйнаган ва ана шунда тош унинг ҳам юрагига кўрқув солган эди. Қоп-қора кўмирга ўхшаш бу тош гўё пуфланган чўғ каби ич-ичидан ёришиб нурлана бошлаган, йирик бир кўзга айланиб Ўғузга тикилар эди. Бу Тангрининг кўзи эди, унда ер юзининг энг сирли, энг муқаддас, энг улуғ сўзи битилган эди. Ўғуз бола идроки билан бу тош ёлғиз унинг учун нурланганини, ёлғиз унга тикилганини англаб етган эди. Бу Кўк Тангрининг мингларча кўзларидан бири эканлигини ҳис қилганди. Тошга тўқинган ўша илк кунда у бошқа кимсалар билмайдиган жуда кўп нарсаларни англаб етган эди.

Бу бир лаҳзалик нурланишни отаси ҳам кўрдимикан? Кўрса ҳам ўзини кўрмаганга солгандир. Эҳтимол, бу тош фақат Тангри элчилари қўлида нурланишини Қора хон ҳам биларди, балки бу ҳодисотни у фақат хоқонлик билан боғларди, у эл бошчилигидан бу қадар тез ажралишни истамасди. Кўрдими, кўрмадими, ҳар қалай, буни сездирмади, Ўғуз қаердан тошиб келаётганлиги ўзига ҳам маълум бўлмаган бир туйғу билан тошнинг ўз қўлида жонланиши Тангрининг амри эканлигини, Тангри каломи унинг манглайидаги ёзув эканлигини, келажаги шунга боғлиқ бўлишини англаган, бироқ отасининг жимлигини кўриб, у ҳам жим қолган эди.

Қора хон тошнинг чўғга айланганини кўрмаган, устидаги тамғанинг маъносини англамаган бўлса-да, тошнинг қудратига, қутсоллигига¹, кўкдан тушганига, ер юзига эга бўлмоқнинг ягона йўли шу эканлигига ишонар эди.

Бу думалоқ тош ер рамзидир, у кимнинг қўлида бўлса, ер юзи ўшаники бўлади. Демак, мовий кўкни, қора ерни, кунни, ойни, кечани, жонзотларни, оловни, сувларни тўратган Тангри унинг улусини севади.

Қудратли, абадий, бетимсол, ибтидоларнинг ибтидоси, улуғ Тангри, Оталарнинг Отаси, хон Тангри, хоқон Тангри, турк Тангриси, жоним сенга қурбон бўлсин!

¹ Қутсол – муқаддас

Ўғузнинг бутун ўсмирлиги ана шу туйғу, ана шу қувонч билан тўлиб-тошган эди. Тошни кўрмаса-да, унинг қаттиқ қўриқланишини, фақат отасига маълум бўлган бир жойда сақланишини яхши биларди. Шундоқ ҳам келажакда хоқон бўлганидан сўнг тошнинг қаерда сақланишидан дарҳол у воқиф қилинарди... Бу сир фақат унга айтилар эди. Элнинг тўраси шундоқ эди.

Самодан Кўк Тангри ўзи яратган юлдуз кўзлари билан Ўғузга, болалигидан бери унга отабеклик¹ қилиб келаятган Услу Хожага боқарди. Олдинда эса эртанги куннинг узундан-узоқ сафари кутмоқда эди...

ЧИН МАҲБУСИ

Тулу чодирини ўрданинг бир чеккасига тиккан эди. Чин маҳбуслигидан қайтиб келганидан бери элга аралаша олмас, ўзини олиб қочарди. Унинг қайтиб келганидан эл севинса ҳам, ўзи севинмас эди. Юртига тўққиз йиллик жудоликдан кейин қайтган эди. Камдан-кам киши Чиндан қайтади. Маҳбусликдан озод бўлганлар ҳам даштга кўнгилсизлик билан қайтишади. Эл ғазабидан қўрқишади. Жангдан, юришлардан, дашт ҳаётининг машаққатидан безган кимсалар ҳам учраб туради, улар улусга қайтиш ўрнига ундан бир қадар узоқлашишади, ўзи маҳбуси бўлган ўлканинг овлоқ қишлоқлари сукунатида йитиб, кўзга ташланмасликка уринишади. Ўзлигини, бу ерларга бегона эканлигини яшириш билан, ўзлигини ҳам унутмоқчи бўлишади. Ортга қайтмасликларининг сабабини англаш мушкул эмас. «Душман қўлига тушгунча ўлгани яхши эди! Нега асир тушади?» каби саволларга жавоб бермоқ, халқни ўз гапига ишонтирмоқ қийин кечади уларга, сотқин бўлиб кўрингандан, ўз элида бош эгиб, шубҳа остида яшашдан кўра ришталарни бир йўла узиб, бегона элларда қолмоқни афзал биладилар. Номус юртга қайтадиган йўлларни боғлаб кўяди...

Бироқ ёт элларга яширинмоқ, кўзлардан панада яшамоқ ҳам осон эмас. Душман жангда яраланиб асирга тушганлар у ёқда турсин, тасодифан, йўлидан адашиб асир тушганларни ҳам аяб ўтирмайди. Ахир, сойларни кимга

¹ *Отабек* – бу ўринда: устоз, муаллим

қаздирсин, қалъаларни кимга қурдирсин? Қоронғи зиндондан чиққанлар қул каби сотилади, саҳардан оқшомга қадар ишлатилади, минг хил ҳийла билан уларни ўз юртига қайтаришмайди. Бу ҳийлалар йиллар бўйи тўрт девор орасидан чиқмай келганларни гангитиб қўяди. Бунинг устига, ўз элларига қайси юз билан қайтсинлар, ахир? Доғ тушган ном, синиб қолган ғурур... ким ҳам қарайди уларнинг юзларига? Қайтмасанг, ўлдига чиқарадилар. Шуниси яхши. Манглайга ёзгани шу экан. Эл сени унутди, сен ҳам уни унут!

Бироқ Тулу қайтиб келди. Қайтганда ҳам ёлғиз эмас, чин қизи Дон Хи билан, ёнларида бир фарзандлари билан.

У асирликда кечган кунларини, чинликларнинг гайринсоний зулмларини эшлашни хоҳламасди. Уч йил давомида ҳар куни ўз уруғ-аймоғидан бўлган кишиларнинг қанчалик хўрланганликларини кўрганди у. Сўнгра олти йил қамчи, калтаклар остида эрта тонгдан оқшомгача ишлади, тупроқ отди, қалъа деворларини тиклади, ёғий уйларига нақш берди; яратгандан ўзига ўлим тиламаган куни йўқ эди. Ажал ўрнига Дон Хи га дуч келди. Қалъага тош кўтариб чиқаётганида йиқилиб ўлар ҳолатида ётганида уни бир чеккага тортиб чиққан, қоронғулик тушганида ўз уйига олиб борган, неча кунлаб унинг боши узра тик оёқда турганича даволаган, сўнгра эса асирликдан қутқариб олган шу қиз эди. Сўнг турмуш қурдилар. Тулуни ўз юртига олиб келган ҳам Дон Хи эди. «Сен дашт одамисан, тоғ-адирларга ўргангансан, фикру ёдинг ўша ёқда. Ростини айтсам, мени ҳам дашт ўзига тартади». Ярим чинли, ярим қуриёли бу қиз нега унинг ортидан келганига изоҳлар берар, охирида ўз томирида турк қонини ҳам топарди:

— Сен қайда бўлсанг, мен ҳам ўша ердаман!

Тулуни ўз юртига қайтариш учун унинг хаёлига келмаган нарсаларни ҳам ўйлаб топарди. «Сен на биринчисан, на охири. Бегона элдан уйланиш сизнинг эски одадингиз, анъанангиздир. Озмунча қизларимиз борми сизнинг кенту қишлоқларингизда?»

— Бунинг анъана эканлигини сен қайдан биласан? — дея сўрарди у.

— Чинда туркнинг ҳар бир қадами кузатилади, ҳар сўзи оғиздан оғизга кўчиб юради. Қадим замонлардан бери

шунақа. Эрганакон ривоятларини биз ҳам эшитганмиз. Турк уруғларининг аксариятида эркак қавм ичидан чиққан, она эса даштдан келган бўридир. Шунинг учун ҳам кўпинча уйлангани чеккадан қиз ахтарасиз. Пуштдан ўтган сизга бу одат. Ўзингизни таниган заҳоти ёпирилиб келасиз бизнинг устимизга. Чин хоқонлиги тепасига турклар чиққан даврларда ҳам шундай бўлган.

Тулу Дон Хининг турк эл-юрти ҳақида бу қадар кўп нарсаларни билишини унинг ўзига бўлган севгиси билан боғлар, қизнинг самимийлигига ишонар эди. Унинг ўргатилганлигини, ўз бошига тушган савдолар атай уюштирилганлигини Тулу ақлига сиғдиролмас эди. Турк эл-улусига қизнинг бу меҳрини кўриб у ўртаниб кетар, бу меҳр сабабини у Дон Хининг она томондан қуриёли эканлиги билан боғлар, уни ер юзининг энг гўзал аёли деб ҳисоблар эди.

Юртда ҳаммадан қочиб ёлғизланиб қолганида Дон Хининг қариндош-уруғлари эшигига йўл очганлигини, бундан шўнғиб ундан чиқишини, сўраб-суриштириб ўрдадаги барча чинликлар билан алоқа боғлаганини ҳам бу аёлнинг эпчиллигига йўяр, пешонасига шундай аёл битилганидан севинар эди.

Беклар саройга тўпланган тунда Дон Хининг уйқуси қочди. Чодир олдидаги ўчоқни ўчгани қўймай, гилам устига бордош қуриб ўтириб, тун шиллиққуртлари ва чигирткаларнинг овозига ўхшаш бир оҳангда Чин қўшиқларини хиргойи этганча Тулуга пайпоқ тўқир эди.

Ярим тунда зулмат оғушидан ўзига ўхшаш бир қиз чиқиб келди, аввалдан келишиб олганлари каби, сўрашмасдан ўчоқ четига у билан ёнма-ён ўтирди. Бош эгиб узундан-узоқ пичирлашдилар. Бу қиз Қора хоннинг чодирда емак-ичмак ташийдиган қирноқ¹ — чўрилардан бири эди. У сарой ичида кўлка каби кезиб, ҳамма нарсани кўриб-билиб оларди. Чиндаги қурғоқчиликдан тортиб карвонлар босиб ўтадиган йўлларга қадар... Чиндан келиб олис Кунботар ўлкалар томон кетадиган карвонларнинг йўли эндиликда ер юзининг энг узун савдо, айирбошлаш, хабарлар етказиш йўли эди. Тўғри, Шимолда Бошқирд юртидан ўтиб Кунботарга кетадиган Хаз йўли ҳам бор эди.

¹ Қирноқ — каниз

Бироқ у ушбу Ипак йўли каби гавжум эмас эди. Ипак йўли устидаги улусларнинг турмуши, тафаккурида қандай теран излар қолганлигини охиригача англаш, изоҳлаш қийин. Бу шундай бир йўл эдики, бир карвон келиб қўнган жойдан иккинчиси йўлга тушар эди. Ипак йўлининг мол-ашёси охириги манзиллардан шохаланиб кетган йўллар орқали ер юзининг энг олис нуқталаригача бориб етарди. Бу йўл олди-сотти йўли бўлиши билан бирга, айна пайтда бир-биридан олисларда яшаган инсонларнинг ўзаро хабарлашув, билим алмашув, турли-туман билимларни дунёнинг бу четидан нариги чеккасига етказув йўли ҳам эди. Чиндан чиққач, қўшни улуслар Понт деб атайдиган Қора денгиз орқали Кунботар деб ном олган Ўртаер денгизи қадар узаниб ётган бу йўл турк улусларининг устидан кечиб ўтар эди. Йўлнинг минг йиллардан бери очиқ, хатарсиз эканлигига сабаб туркларнинг некбинлиги, ҳалоллиги, бутун элларга ёрдам беришга тайёрлиги эди. Улар бу йўлни Ипак йўлидан кўра кўпроқ Турк йўли деб билардилар. Шундоқ кўз олдиларидан кечган бу йўл орқали Чиндан Кунботарга, Кунботардан Чинга қанақанги қармоқлар ташланишини англамасдилар. Юз йиллардан бери кўпгина ўлкалар Чиндан ипак олсалар-да, унинг нимадан, қандай яралишини билмас эдилар. Ипак савдосига киришганлар орасида гоҳ-гоҳ бу сирни ўрганмоқ истаганлар ҳам учраб турарди. Чин буни билар, билгани учун ҳам ипакчилик ишини улардан сир сақларди. Фақат буни турклардан яшира олмасди. Турклар учун пинҳона ҳеч нарса йўқ эди. Зеро бу яқин, хатарли қўшни ёзилмаган бир анъанага кўра Чиннинг ушбу сирини ошкор этмас эди. Сотқинлик, бировнинг гапини иккинчисига етказмоқ турк тасаввуридан узоқ бир нарса эди. Чиннинг қўшнилари билан аралаш яшаши, ҳар ўрдада, ҳар қишлоқда элчи тутиб туришининг сабабларидан бири ҳам бу ердан Кунботарга қадар билимларни ўрганиш, Чинга хавф солиши мумкин бўлган эҳтимолларнинг олдини олиш, айна пайтда аввало турк орасида, қолаверса қўшни элларда яратилган барча янги жанг қуролларини хоқонликка етказиш эди.

Бу махфий чин тузоғининг бир учи ўз хонадонидан эканлигига Тулу ишонмасди.

Гулхан шуъласида Дон Хи билан сарой чўрисининг

чеҳралари қинғир ишлардан жуда йироқ, малаклар каби покиза кўринар эди. Бу гўзаллик билан турк эрларинигина эмас, Тангрининг ўзини ҳам йўлдан оздириш мумкин эди. Қўноқ Дон Хини кучди-да, сўнг зулмат оғушида ғойиб бўлди.

ТАНГРИ ТОФИГА ЮРИШ

Эрта тонгда, тоғларнинг ёзин-қишин оппоқ турадиган зирваларига ҳали куёш шуълалари тушмай туриб Қора хон кўноқ бўлиб келган беклари билан биргаликда ўрдадан чиқди. Ер-замин титроққа тушди гўё. Ота Мағорага етиб бориб, у ерда қурбонлик қилиш ҳар бир кимсага ҳам насиб қилаверадиган иш эмас эди... Эл-юртинг билан бирга бўлганинга бу сафарнинг кўрки янада ортади. Ота Мағора у ёқда турсин, босиб ўтилган йўллар ҳам муқаддаслик касб этади. Турк элбошиларининг, номдор бекларнинг бир сафда бўлиши бу сафарга алоҳида бир руҳ ва чирой берар, кўчдагилар¹ узоқ вақт унинг таъсирида юрар эдилар.

Сафарда Қора хоннинг хоқон оиласидан иниси Кур хон билан Ўғуз иштирок этмоқда эди. Юртда қолган аҳолининг мудофааси Кур хон билан Ўр хонга топширилган эди, улар кўчириш қийин бўлган молларни, йўлга чиқа олмаган қарияларни, сурувларни, хазинанинг ортда қолган қисмини яйловда қўриқлаб қолган эдилар.

Кунчиқардан Кунботаргача улуснинг турли уруғларига ватан бўлган Олтой, Хонтангри, Кўтман-Саён тоғларининг, Олатов билан Қоратов, Тибет-Танкут яйловларининг муқаддас саналишига бир сабаб, эҳтимол, олтин-кумуш, қимматбаҳо тошлар хазинасидан ҳам кўра кўпроқ бу ерларда фақат хоқонларгина биладиган битикларнинг, ёзувларнинг, халққа тааллуқли бўлган махсус меросларнинг сақланиши эди.

Мағораларни ҳар кўкламда минглаб инсонларни бир жойга тўплайдиган, халқни бирлаштирадиган сеҳрли бир топиноқ, бир инонч макони, қутсол зиёратгоҳ дея қўрийдиганлар унинг миллат тақдиридаги аҳамиятини ҳам эсдан чиқармас эдилар.

Бу мағоралар оғир кунларда эл-юртни қўриб келган

¹ Кўч — кўчиб бораётган гуруҳ, тўда, издиҳом

туркнинг бешиги эдилар. Шунинг учун ҳам йилнинг ана шу пайтида барча бешик-унгурларга борилар, қурбонликлар қилинар эди.

Қора хон улуси энг севадиган жой, доимий қурбонлик қиладиган макон — улар ҳозир йўл олган, Ота Унгур деб аташадиган Ота Мағора эди... Бироқ Қора хон бошқа Турк тоғларидаги мағораларга ҳам бориб қурбонлик қилган эди.

Қоратоғ этакларидан кечиб ўтиб, кунчиқар томон юрдилар. Сувлари мўл Талас дарёсини, Мўюнқумни босиб ўтгач, кунчиқар томондаги икки тизмаси бир-бирига юзма-юз турган, боши булутлардан ошиб кетган оқ қалпоқли, ён бағирлари ям-яшил Олатов оғушидаги кенг сайхонликка етиб келдилар. Кўз илғамас олисликларга чўзилган бу сайхонлик жониворлар — илвасинларга жуда бой, баҳрали бир жой бўлиб, кўч борган сари толиқиш ўрнига енгиллашиб борарди. Сайхонликнинг шимолий томонидан Буюк Олатовнинг этаги бўйлаб Чу дарёси тўлиб-тошиб оқар, у Иссиққўл сувларини кунботарнинг чанқоқ далаларига ташиб борарди. Дарё ёқаси, тоғ этаклари ва ён бағирлари ерли аҳолининг оппоқ ўтовли овуллари билан безанган эди. Дарё бўйлаб юқорилаб борган эски карвон-аргиш йўли уларни тор дарага бошлаб борарди.

Сафардагилар оқими дарани, Чунинг соғ-сўлидаги адирларни тўлдирди. Юқорилашганлари сари сой ўзани кенгайиб борди, кўч ён бағирлардан эниб келиб бирлашди, доvon ошиб, Иссиққўлга юзма-юз келиб тўхтади. Бу неча кунлаб кўзланган, ҳар йили такрорланса-да, қайта-қайта жунбушга келтирадиган, кўчнинг ичидан ларзалар солиб кечадиган дақиқалар эди.

Беклар билан бирга бўлганлиги, жангга, юришларга эмас, зиёратга бораётганликлари учун ҳам Қора хон шошмас, йўлнинг узоғини, оғирини танлаган эди. Кўлнинг юқорисидан ўтадиган қадимий йўлдан бурилиб, шимолга томон юрдилар. Шимолий Олатовнинг этакларидан чодир тикиб, йўл чарчоғини чиқардилар; отларни кўлда чўмилтирдилар, сўнгра кўлнинг қарама-қарши соҳиллари бўйлаб юксалган, худди ўзлари этакларидан кечиб келган тоғларнинг экизи каби юксак, ўшандоқ боши қорли, зирвалари ҳар куни неча бор булутларга бурканиб-очилган

тоғларни томоша қила-қила ўз йўлларида давом этдилар. Отларни толиқтирмасдан, хуш кўрган жойларида дам олиб, йўл бўйи мусобақалар қилиб, ов овлаб, қуш қушлаб, бу жангсиз баҳорнинг, бу бирдамликнинг бахтиёрлигидан завқларга тўлиб борардилар. Ҳар замон чодир тикиб, тунлари ором олганларида ўрдада ёқилган гулханларнинг боши-охири кўринмасди. Ҳайвонларга ем, отларга арпа берилар, гулханлар атрофидаги ўтиришлар тонгга қадар давом этар, қимиз, шароб, бўзалар сув каби оқар, ой ёруғида болалар бекинмачоқ, чангили-мангили¹ ўйнардилар. Қўйларнинг маъраши, говмишларнинг мўраши, эчкиларнинг баъраши, туяларнинг бўкириши, отларнинг кишнаши бир-бирига қоришиб кетар эди. Аммо унда-бунда созу чолғулар янграб қолганида билгисиз бир кўникмага кўра барча сас-садолар тинчиб қоларди. Кўрайлик-чи, нималар ҳақида чалиб-куйлар экан гулхан атрофида ўтирганлар.

Бир гулхан атрофида жангчи йигитлар йиғилишган эди:

*Қалқди қизил байроқ,
Кулди қора тупроқ,
Учди ўқу мизроқ,
Сени эслаб савашидим.²*

Бир тўп айрилиқлар ҳақида куйларди:

*Нечун унга ёвушидим,
Қучоқлашиб қовушидим,
Ёрим билан севишидим,
Бузди менинг ёйимни.*

*Пинҳон тутдим севгини,
Ёнди бағрим, қоврилди.
Боғли тутдим кўзимни,
Кўз ёшларим соврилди.*

Бир тўп ўғит-насиҳат қиларди:

*Қилич бўлса қўлингда, вайдир Азройил ҳоли,
Киши тупроққа кирса кимга қолгайдир моли?*

Кечалар ана шундай уйқу, фарағатсиз тонгларга ула-ниб кетарди. Сўнг яна кўч кўзгаларди. Беклар отларга ми-

¹ Чангили-мангили — болалар ўйини

² Савашимоқ — урушмоқ, жанг қилмоқ

нар, йигитлар белларини тортиб боғлар, томирларда қон кўпирар, кўзчилар¹ олдинга тушар, сувлар тоғлардан айқириб пастга отилар, қушлар кўкларда қанот қоқиб сайрашар эди. Эл яна йўлга тушарди...

Тоғларнинг Иссиққўлга эниб келган этаклари минг хил рангда товланарди. Кўл бўйлаб тагин икки кун юрдилар. Шу тариқа Шўрбулоқ, Оқсой, Қизилтурк, Оқтерак, Қоратала, Қизилсув, Сутбулоқ, Тошқудуқ, Оқсув ортда қолди. Кўпикли сувлари тоғдан айқириб тушиб кўл томон шошган икки дарё орасига, кўл бўйининг кенгиш бир қирғоғига, Қора хонга ёқиб қолган Тошбулоқ деган манзарали бир манзилга чодир тикдилар. Аввал ҳам хон бу ерда бир неча бор тўхталган, сурувларни адирларга ҳайдатиб, ором олган эди. Йилқиларини кўл сувларида чоптиришар, топтоза бўлган отларнинг қуёш шуълаларида ялт-ялт товланишини кўриб кўнгиллари олам-олам завққа тўлар эди. Бу манзилда энди бошқача бир ҳаво бор эди. Олтин бошли хоқон чодирнинг сўлу соғида эл беклари ўз чодирларини тикиб, ўз туғларини ўрнатдилар. Байроқлар тоғларнинг гул-чечак денгизи билан қоришиб кетган эди. Кўл соҳиллари бугунги қадар бундоқ бир тантанани кўрмаганди. Маҳаллий қашқар, қирғиз, уйғур беклари бир тўп йигит билан бирга номдор кўноқларни сийламоқ учун сурув-сурув қўй, от, туя келтиришар, Қора хон бошқа, туғишган улусларининг бекларини бир даврада кўриб кўкси тоғ бўлар, уларни меҳмон қилишда ўз юртининг саховатини намойиш этар, кўплар аввал фақатгина отини эшитган қариндош-уруғлари билан шу ерда топишиб, яратганга шукроналар айтар эдилар. Оқшомлари Қора хоннинг чодирига йиғилсалар-да, кун бўйи ҳар ким ўз авлоди, ўз уруғининг орасида бўлар, икки бир, уч бир бўлиб кезиб юардилар.

Ўғуз ва унинг тенгдошлари ёшликнинг энг гўзал дамларини кечирмоқда эдилар. Отларини кўл ёқасига ўтлатиб қўйиб, ўзлари қиличбозлик, найзабозлик, ўқ отиш, каманд ташлаш каби мусобақалардан тинмас эдилар.

Бугун овга отланган эдилар. Ўғуз бошчилигидаги қирқ йигит аввал қора арча бутазорларидан, сўнгра сийрак ўсган болид, қайин, қарағай ўрмонларидан кечиб, доvon ошди-

¹ Кўзчи — кузатувчи

лар. Қорли тоғнинг гўзал чўққиларига чиқиб бордилар. Чиройи кишини лол қилиб қўядиган жойлар эди бу ерлар. Йигитлар ов ортидан от солишди. Ўғуз ҳам олқор тўдасининг ортидан қувиб борар экан, пастқамда тўдани кутиб турган, ўқ отиб қулатмаса тўдага ундан олдинроқ етиб борадиган бир бўрини кўриб қолди, унга қарата от солди, қояга чиқиб ўқ узди. Бўрига ундан олдин йигитлари етиб боришди. Унинг терисини шилиб олдилар. Ов оқшомга қадар давом этса-да, Ўғузнинг қаршисидан бошқа жонивор чиқмади. Ҳамма ўз ўлжасини отга ўнгариб, манзилга қайтди. Олқор, кийик, қуш — барча ўлжа хоқон чодирининг қаршисига уйиб қўйилди. Қора хон билан Куз хон чиқиб келишди:

— Кўрайлик-чи, Ўғузнинг ови қандоқ бўлибди?

Олқор, кийик, қушлар қаторида бўри терисини кўрган Қора хон ғазабланди:

— Бўз бўрининг уволи бизни тутати, ўғлим, — деди у, — унга қўл теккизма!

Ўғуз пинагини бузмай:

— Ўрмон бўз бўрига тўлиб ётибди, ота! — деди. — Бўри улусимизни асраб қолганлигини биламан. Бўри бошли байроқларимиз дунё бўйлаб ҳилпирамоқда. У қутсол саналади, эл уни яхши кўради, бунга гап йўқ. Бироқ олқорларни ғажиб ташлайдиган, сурувни ҳол-жонига қўймайдиган ҳар бир бўри ҳам муқаддас бўлавермайди. Кўпайиб кетиб, суруву йилқиларимизни босмоқда. Улар қириб турилмаса элда мол қолмайди, ахир.

Хоқон ўғлининг ўз сўзида туриб олганини кўриб, баланд кетмади, ётиги билан деди:

— У ҳам ўз ризқ-насибасини излайди. Сурувнинг битта қўйи бошига садқа бўлсин унинг! Тўйгач, ўзи кетади. «Бўри қўшнисини емас», деганлар. Эл ўтади, тўра қолади...

Ўғуз маънос тортди:

— Жонинг соғ бўлсин, ота! Сенинг ҳар сўзинг мен учун бир ёрликдир! Бироқ бўрининг муқаддаслиги эски замонларда қолиб кетган. Бахшилар бундай дейди:

*Кеча туриб юриб эрдим,
Қора, қизил бўри кўрдим.
Уни нишон олиб турдим,
Мени кўриб довон ошди.*

Боболаримиз ҳам бўрини кўрганда садоқдан ўқ олиб, ей бўшатганлар. Отма десанг, отмайман! Бироқ барча яратилганлар бир-бирининг кушандасидир.

Қора хон бўрининг ўлдирилиши фалокат олиб келишини ҳис этди. Ўғли эл халоскорига, умид рамзига қўл кўтарган эди... Хоқоннинг ичи ёнди, аммо дўстлари ёнида уни аяди:

— Отибсан, майли, уни байроғимизга қадаб қўямиз! Бироқ унутма, инончингни қаттиқ тутмасанг, эл сенга ишонмайди!

• Шу билан бу суҳбат тугади, деган бир оҳангда:

— Энди дам олинглар, эртага жўнаймиз, — деди.

Хон сиртига чиқармади, аммо ич-ичидан ўғлидан га-забланди. Элнинг инончига қарши чиқиш тўрада ясоқ¹ эди. Қора хоннинг сўзига қулоқ солмаса, отасига, онаси-га парво қилмаса, бу нима гап, ахир?

У Куз хон билан хоқон чодирига қайтди. Ўғлидан газаб-ланганини инисидан яширмади:

— Умримиз жангда ўтди. Фарзандларимизнинг боши ўқ отмоқ, қилич чопмоқдан чиқмади, тўраларимизни унутиб қўйдилар.

— Хато қилганини ўзи ҳам тушунди!

— Жилов кўрмаган тулпорга ўхшайди... Яқин борсанг, ортини ўгиради. Бир оз бўш келсанг, тақаси билан қаншаринга тепади. Бўйнига каманд отиб, аста-секин қўлга ўргатиш керак.

— Онаси эплайди буни!

— Йўқ, у ёшдан ўтди. Она қучоғидан чиққанига анча бўлди. Бошқа бир йўлни излаб топишимиз лозим.

У жим қолди, сўнгра ниманидир ўйлади, шекилли, инисининг қўлини сиқиб илова қилди:

— Анъаналардан юз ўгира олмаймиз. Юрагимда бир ниятим бор. Бу сенга боғлиқ. Мен хоқон бўлсам-да, сен менинг иним бўлсанг-да, эшигингни сўраб бормоқчиман. Ўғил ҳам сеники, қиз ҳам. Бонуни бер Ўғузга, унаштирайлик, янада яқинлашайлик, тўй қилайлик, шунда у ўз ташвиши билан ўралашиб қолади. Унинг жиловини Бону торта олади. Биламан, қизингни инончли, эътиқодли қилиб ўстирдинг.

Куз хон гап нишаби бу томонга бурилиб кетишини

¹ Тўрада ясоқ — қонунан тақиқланган

кутмаган эди. Аввал шошиб қолди, сиртига чиқармасида, катта оғасининг ўз қизига совчи бўлиб чиқаётганидан севинди. Шундоқ ҳам қайдан совчи чиқса, Бонунинг ихтиёри Қора хонда эди. Бу оиланинг қадимдан келаётган таомили, анъанаси шундоқ эди. Катта оға турганда инилар ўз қизларининг совчиларига на «ҳа», на «йўқ» дея олардилар. Амакиси Ўғузни ёқтирар эди. Ўғузнинг бошқа тенгтўшларига ўшамаслигини у ҳам ҳис этарди; ҳар куни бир арпа бўйи ўсар, эл-юрт орасида фаҳму фаросат, жасорат, мардлик борасида тенги йўқ йигит эди. Куч-қувватда ҳам унинг олдига тушадигани топилмайди. Энг яхши устозлардан, олимлардан сабоқ олган эди. Юзидаги тонг нуридек мусаффолик амакисига ҳам руҳ бағишларди. Тўнғич оғаси ўрнини Ўғуз каби етук бир ворис олишидан севи нар, унинг қадами қутлуғ келажагига ишонар эди. Бону ҳам эътироз билдирмади. Бир йил аввал қаршисидан чиққан бир Танқут фолчисининг сўзларини ҳамон унутмаганди. Фолчи шундай деганди:

— Уйингизга нур ёғилибди, бир элчи, ялавоч¹ туғилибди, сезмай қолибсиз. У байроғингизни кўкларга кўтарди, шуҳратингизга шуҳрат қўшади.

Куз хоннинг ўтакаси ёрилаёзди. Қайси фолчидан, қайси ромчидан сўрасалар шу гапларни айтди. Зимдан синча солиб, тўнғич оғасининг ўғли бошқаларга ўшамаслигини, ёшига мос келмайдиган даражада ақлли, тадбирли, йўл-йўриқни биладиган, сўзлари билан тингловчиларни маҳлиё этиб қўядиган йигит эканлигини кўрди. Унинг илоҳият томонидан танланганлигига шак-шубҳа йўқ эди. Фолчининг таърифига фақат у мос келарди. Яратганнинг элчилиги ёлғиз унга ярашарди. Куз хоннинг юраги таскин топган эди. Бонуга ундан яхшироқ қайлиқ қайдан ҳам топиларди?

— Элимизнинг ҳам, хонадонимизнинг ҳам улуғи, оғабегимиз сен бўласан, — деди. — Бону чўриси бўлсин Ўғузнинг. Йўрғакдан бир чодирда ўсиб, бир туянинг устида вояга етдилар. Болаликлари ҳам бирга ўтган.

Қора хон кулди:

— Бу манглайга битилганидир! Иккаласи ҳам ўзимизники.

¹ Ялавоч — пайгамбар, Оллоҳнинг элчиси

Ўрда тин олганида, кечалари гўё юлдузларни ҳовуч-ховуч олиб ерга сочганга ўхшарди. Гулхан шуълалари, бахши наволари... Ҳар уруғнинг ўз чолғуси, ўз кўшиғи бор эди. Шунга кўра қайси уруғнинг қайга тушганини билса бўларди. Бўри увлашидан от кишнашигача, момақалди-роқ каби ер юзининг бутун сас-садолари қайнаб-қоришиб, кўчнинг улкан ҳайқиригига айланган эди. Кўз юмиб тингласанг, бу кўшиқларда юлдузларнинг севги шивирини, шуъланинг ойдин таронасини, олис мингйилликларнинг очилган сирларини ҳис этардинг. Шимолдан келганларнинг она буғудек бўғизда бўзлаши билан Олтой бургутларининг қийғир саси, даштликларнинг изтиробга тўла чексиз ингроғи, жанубликларнинг чинграниб чопган от дупурларини эслатадиган чингирови бир-бирига қоришиб кетган эди. Торли дўмбиралар юракка фараҳлар солса, пуфлама чолғулар, чанқовузлар кимсасиз яйловларнинг ўт-ўланларига жон бахш этувчи еллардан куйларди. Қайсидир гулхандан бўри увлашига менгзар бир сас янгар эди:

*Мўлу кўл қўйинг бўлсин,
Бўкканча тўйинг бўлсин,
Бўз бўри, ҳув!
Қариндошим, ҳув! Иноғим, ҳув!
Чақир мени ер юзининг сўнгига.*

*Қиличим, камоним,
Қанотим, қалқоним,
Оқ отим, ҳув!
Ғир отим, ҳув!
Етказ мени ер юзининг сўнгига.*

*Олтин ёйимдан учган,
Қора темирдан кечган,
Ўткир ўқим, ҳув!
Кескир ўқим, ҳув!
Учир мени ер юзининг сўнгига!*

Бошқа бир оҳанг ҳаёт ишқи билан тўлиқ, янгроқ ва ўктам эди:

*Отимни тоққа бурдим,
Тоғ йўлим очиб берди,
Отимни сойга сурдим,*

*Сой менга кечик берди,
Отимни юртга сурдим,
Сен ҳам улгу бергин, қиз.*

Кўл қирғоғидаги бир гулханда бахши интиҳосиз бир севги ила азалдан туркнинг таянчи, топинчоғи бўлган тоғларни куйларди:

*Беклар қўноқ бўлиб келди,
Ҳйнаб-ҳйнаб тўйинг, тоғлар!
Ҳзан¹ қўлга созин олсин,
Тўхтамасин тўйинг, тоғлар!
От уйғотсин йўлларини,
Гул яшнатсин чўлларини,
Бун² бузмасин элларни,
Кулсин ўбанг³, кўйинг, тоғлар.
Унда чўққилар қордадир,
Бунда боғлар баҳордадир,
Сўрсалар, жаннат қайдадир?
Дейинг: тоғлар! Дейинг: тоғлар!*

Кечқурун беклар очиқ ҳавода, кўл қирғоғига тўшалган қалин гиламлар устида еб-ичиб хурсандчилик қилдилар. Кўкдан тўлин ой ёғду сочарди. Қаршида сўнгсиз-сарҳадсиз бир қумуш денгиз долғаланиб ётарди. Эрталаб йўлга тушажақларини билган ўсмирлар йилнинг ушбу пайтида кечалари ҳам илиқ бўладиган сувдан тўймагандек отларини кўлга солган эдилар. Кўлдан чиқиб келаётганлари сувдан туғилганга ўхшарди гўё.

...Яна бир неча кун йўл босдилар. Бу неча йиллардан бери кўриб келганлари кўч эмас, балки жангсиз, қурбонсиз ёз сукунатидан туғилган бир бахтиёрлик эди. Яна бир бор насиб этармикан бунақанги сафар? Ким билсин? Тоғу дарёси, ови, пойгалари, юришлари билан ҳар бир кимса кўрса ўн йилда бир кўрадиган, йўқса шунда ҳам кўрмайдиган беқиёс кунлар эди бу.

Туркнинг улуғ топиноғига кетаётган улкан бу элат Олабелдан ошганда, қўққисдан ҳамма ҳайратдан қотиб қолди.

Улар табиатнинг таърифларга сиғмайдиган, тасвирлаб

¹ Ҳзан — бахши

² Бун — ғам, дард, кадар

³ Ҳба — қишлоқ

бўлмайдиган бир мўжизаси билан юзма-юз келган эдилар. Ҳозирга қадар ўзлари этакларидан кечиб келган, ҳар бири ўзича гўзал бўлган пурвиқор тоғларнинг энг гўзали, энг буюги бўлмиш Тангритоғ улкан бир ўқнинг тиғи каби булутларни тешиб ўтиб кўкка санчилган эди. Кўч Саричоқ ёқасидан эниб, Тангритоғнинг тилим-тилим нишабликларидан юқорига боқди. Йўл уларни тоғнинг дунё яралгандан бери қори-музи эримай ётган зирваларига бошлаб келди, бироқ қўққисдан ўтиб бўлмас қояларга дуч келдилар. Қора хон илк дафъа келаётган ва бу ерларни билмайдиган кишиларга изоҳ берди:

– Қўрқманг, қоялар йўл беради. Йўқса бу дарё қаердан оқиб тушаётир?

Сув ёқалаб илгарилардилар. Бундан бу ёғига кафтдек теп-текис дарё ўзанининг ўзи йўл эди. Қоялар орасидан, теран тоғ ичидан оқиб келаётган сув текисликдан ёйилиб кечув ҳосил қилган эди. Чор атрофни юксак қоялар қуршаб турарди. Бироқ қайдандир шуъла ёғилиб турар, от туёқларидан сачраган сув томчилари бу шуъла остида ялт-юлт товланар, текислик қимматбаҳо тошлар хазинасига ўхшарди. Мингларча от туёқларидан қўпган сас ҳали ҳеч ким эшитмаган, кишининг юрагига ғалаён соладиган бир оҳанг касб этарди. Кечув аввал торайди, бир оздан сўнг кенгайиб, ёришиб борди, яна бир муддатдан сўнг қаршиларидан бир учи тоғларнинг қорли чўққиларига қадар чўзилиб кетган, ҳар томонидан ўтиб бўлмас қоялар, тоғ тизмалари билан қуршалган, афтидан, ана шу ўзандан бошқа йўли бўлмаган бир кенглик, ўрмонзор нишабликлари, ирмоқлари, ирмоқли даралари, бўйи отни яширадиган ўтўланлари бир-бирига уланиб кетган бир беҳишт, жаннатни ҳам лол қолдирадиган ажойиб бир водий, ўша замонларнинг тили билан айтганда гўзал бир сизра¹ намоён бўлди.

Қора хон от белида тик турганича:

– Оҳ-ҳо! Гўзал Эркўн, сен билан яна кўришдик, — дея жиловни кўйиб юборди. Йўл бошловчиларнинг, кузатувчиларнинг ҳамини олдинда юриши лозимлиги ҳақидаги турк қўшин тўраси, кўчнинг барқарор қоидаси бу дақиқаларда унутилган эди. Афтидан, турк беклари, йигитлар бунга кўникиб қолган эдилар. Четлашиб, Қора хонга йўл

¹ Сизра — водий

бердилар. Хоқон наслдор отини қичаб олдга ўтди ва таниш йўлидан илгарига елиб кетди. Даранинг ўртасига, Еттибулоқнинг суви ён-атрофга таралиб ётган жойга етиб бориб, қўл кўтарди:

— Шу ерга кўнамиз, беклар! Йигитлар Эркўнга кўнсин. Ҳар бир турк тоғининг бир эрки, бир Эркўни бор; бу дара фақат биз учун очикдир. Кўч шу ерда кўним топади. Эл беклари эса Ота Унгурга боришади...

Эртаси куни ўрдадан чиққан улус бошлиқлари отларининг бошини тоғ тўшидан сут каби сизиб чиқаётган кичикроқ сой бўйлаб илгари солдилар. Эримас муз қатламларнинг остидан отилиб чиқаётган булоқ ёнидан шимолга юзланиб, яна қоялар орасидан бурила-бурила олға юрдилар. Бир кун аввал ўзлари кечиб ўтган гумбазсимон, аммо фақат битта отлиқ сиғадиган тешик олдида отдан тушдилар. Жиловни ортдан келаётган отбоқарларга тутқаздилар. Қора хон бу ерларга бир неча бор келган бўлса-да, гўё илк дафъа келаётгандек қаттиқ ҳаяжонда эди. Юраги кўксига сиғмасди. Бу жойларни кўрмаган кўноқлар эса шошиб қолган эдилар. Энди улар элнинг муқаддас зиёратгоҳига киришлари керак эди. Уларнинг болаликдан эшитиб-билиб юрган Ота Мағоралари — элнинг бешиги шу экан-да! Бу ернинг охиригача аён бўлмаган, мубҳам сирасрори ҳар бир турк зотининг юрагида яшар, шу зотлар билан бирга ер юзининг тўрт томонига тарқар эди... Бу ер ибтидо эди, балки интиҳо ҳам шу ер бўлар. Қора хон деди:

— Бўз бўри бизни бу унгурда парвариш қилмаган, йўқ! Ота Унгур деганда бутун бу дарё бўйидаги водийни, кечувнинг юқорисидаги кечадан бери кўриб келганимиз жойларни тушунганлар. Бўз бўри биз остидан ўтиб келган қоялардан йўл солган. Қаранг! Бу кенгиш водийда неча минглаб киши яшай олиши мумкин. Бу ерда дунёдан хабарсиз, хатарсиз, ҳеч кимга билдирмай юз йил ҳам яшаса бўлади. Ушбу макон нақадар катта бўлса-да, бир ҳовли каби беркдир. Тангрининг ўйи, тангрисеварларнинг бешиги, турк улусининг яратганлар билан учрашув жойидир бу жойлар!..

Беклар қўлларини олдинга чўздилар. Бўри увлашига ўхшаш бир сас қояларга урилиб узоқ-узоқларга ёйилди. Шу аснода Қам Ота, унинг ортидан ўрта ёшли қамлар мағорадан чиқиб, кўноқлар олдида таъзим қилдилар.

Ота Мағорага анчадан бери бу қадар қўп қўноқ келмаган эди. Йўл бошловчи қамлар ортидан кенгиш бир тош хонага кириб бордилар. Хонанинг ён-ёнбоши, остию усти йўнилгандек сип-силлиқ эди. Кираверишдан тушаётган ёруғликда мағоранинг ўтов томига ўхшаш гумбази яққол кўриниб турарди. Сўл томонда томчилик турган булоқ суви тош устида кичкина кўлча ҳосил этган эди. Сув қоя остига кириб кўздан ғойиб бўларди.

Қаёққа боқма, қатор қилиб терилган бўри, кийик, олқор уюқларига¹ кўзинг тушарди. Шу ернинг ўзида унгурнинг ўз тошларидан ясалган бутлар ҳам бор эди. Уюқларнинг бир нечаси шунчаки тери ичига похол тикилган тулуп эди. Беклар хонани кезиб юрганча таъзим қилиб, қутсол бутларга олқиш айтар, дуо ўқир эдилар. Биринчи хонани томоша қилиб бўлгач, юқоридаги девор ёригидан иккинчи хонага ўтдилар. Мағора оғушида қўноқларнинг овози ҳам бўри улишига ўхшар эди. Кўрганларидан таъсирланиб кетган бекларнинг ўзлари ҳам увлашга тушдилармикан? Қора хонни қаршилаб олган, у билан бирга кезиб юрган, ўзи ҳам қояга ўхшаган, оёғига чизма², эгнига капанак³, бошига каттакон бўрк кийиб олган мағора қоровули Қам Ота қўноқларига Ота Мағоранинг эл зиёратгоҳига айланиш тарихини сўзлар эди. Бу ер фақат бутлар сақланадиган жой эмас, айни пайтда билги⁴ хазинаси ҳам эди. Турк ижодкорларининг тангрисол⁵ ишларидан намуналар сақланар эди. Бу ҳаммага маълум эди. Қам Отанинг овози гўё минг йиллар наридан келаётгандек таъсирли ва жозибадор эди:

— Бу унгур Тангрилар билан ота-боболаримиз ўз муқаддас дамларини, руҳларини бирга, ёнма-ён яшаб ўтказган, ўзаро қўшни бўлган жойдир.

Қайдандир нур йўл топиб ичкарига сизиб кирар, сеҳрли ой ёғдусига ўхшаш жозибали бир ойдинлик бор эди бу гўшада, бу нур қояларни қандоқ тешиб ўтади, бу ерга қандай йўл топган — билиб бўлмасди. Мағоранинг тош деворлари, гумбази қиздирилган темир рангида эди.

¹ Уюқ — боғларга ясаб қўйиладиган қўриқчи. Бу ерда бут маъносида

² Чизма — пойабзал, ковуш

³ Кapanак — эркаклар либоси

⁴ Билги — билим

⁵ Тангрисол — илоҳий

Қам Ота уларни учинчи, тўртинчи хоналарга ҳам бошлаб борди. Хонадан хонага ўтадиган йўллар дўланбачга¹ ўхшар, олдинда Қам Ота бўлмаса қўноқлар унинг ичида адашиб қолган бўлур эдилар. Ички хоналар янада катта эди. Қўлларига мойли чироқ тутиб олган, ўзлари ҳам «чироқ» деб аталадиган ёрдамчилар деворлар узра саф тортиб, хоналарни ёритиб турардилар. Улар кутилмаганда юзма-юз келган қўноқлардан шошиб қолган эдилар. Ичига минглаб ёнар қуш қўнгани каби юлдузлардек ялтираб турган гранит қоя гўё яратганнинг амри биланми ёки инсон қўли биланми бунёд этилган суйри юракка ўхшарди. Бу ерда ёши ҳам номаълум, олис даврларда битилган шаклар, ёзувлар бошдан-оёқ деворларни эгаллаб олган эди. Қора хон бут-санамлар оғу деб ном олган бўлса-да, улуснинг буюк ижодкорлик иқтидорини намойиш этувчи, ўтмишнинг сеҳрли изларини, ёзувларини асраб келган, шу боис ҳам қутсол ҳисобланган, асл тангрилик² макони бўлган бу мағора шаҳарчасини ўз қўноқларига ич-ичдан тошиб келаётган бир севинч билан намойиш этарди. Буларни ҳаммадан аввал Ўғуз кўришини истарди. Бу ерда кечирган туйғулари, боболарининг улуғ руҳлари Ўғузнинг янглиш йўлдан қайтаржагига, отасининг буюк инончига бош эгажагига, эҳтимолки, ортга қайтишаркан, отасига ёндашиб, «қилдан нозик бўйним билан бошимдан катта гап қилиб қўйибман», дея унинг қўнглини кўтаражагига Қора хон ишонар эди. Аммо Ўғузнинг нурли юзидан у нималарни хаёл қилаётганини уқиб бўлмасди.

Қам Ота ўз изоҳида давом этарди:

— Булар бепоён билимга эга бўлган уруғ-аймоғимизнинг энг юксак намуналари, элнинг муқаддас тош китоблари, мангу яшаб қоладиган қутсол битиклардир³. Улар орасида буюк мозийда Кўк элчилари ва қамлар тушунадиган — Инсон фарзандининг умумий сўзлашма тили бўлган муқаддас Сензар⁴ тилида ёзилганлари ҳам, бугунги

¹ Дўланбач — лабиринт

² Тангрилик — илоҳий, муқаддас

³ Қутсол битик — муқаддас китоб

⁴ Сензар — баъзи эҳтимолларга кўра бошда ер юзида фақат бир тил — Яратган ва унинг пайғамбарларининг тили бўлган, бу рамзлар тилини фақат қадимги қоҳинларгина билар эканлар. Улар маҳв бўлгач, бу тил ҳам унутилган.

тилимизда ёзилганлари ҳам бор. Улардан энг муҳими – будун¹ шажарасидир. Бу шажарада эл-юртимизнинг, улусимизнинг илдизи, шох-шоҳобчаси, босиб ўтган йўли, уруғлар ўртасидаги тафовутлар кўрсатилган. Унинг ёнидагиси – ер юзининг шакли – унда Тангриларнинг бизга берган ерлари, сувлари, тоғлари, йўллари тасвир этилган. Илдизимизни, юртимизни унутмаслигимиз учун... Қаранг, нима деб ёзилган бу ерда.

Қора хон бўй чўзиб қаради. Гўё у узундан-узоқ йўлларни фақат ана шу сўзларни эшитмоқ учун кечиб келган эди: «Турк хоқони Ер-Сув эгасиз қолмасин деб юборилди. Бу ер-сувлар фақат Турк хоқонларининг қўлида бўлмоғи лозим эди. Туркларнинг ота-боболаридан қолиб келган эди бу ерлар, бу сувлар».

Кўзлар Қам Отага тикилган эди. Энди унинг овози кўклардан келаётган каби юракларда янграр эди:

– Элимизнинг, тўраимизнинг тартиб-қоидасини сақлаган ёзувлардир улар. Буларни унутсак, улуғларимизни, уларнинг руҳларини унутган бўламиз. Ота Унгурнинг саноғи йўқ хоналаридаги саноғи номаълум битиклар, ёзувлар биз учун ғоят қимматлидир.

Шу ўринда Қам Ота негадир ўйчан сукутга чўмди, сўнг кўзини Қора хонга тикиб секин илова қилди:

– Ер юзининг илк ёзув белгиларини ҳам улар яратган эди. У белгилар бизнинг ёдгорлигимиздир. Кунчиқардан кунботарга қадар биз биладиган бутун ўлкаларга тарқаб кетган улар... У ёзувларнинг энг қадимийлари ҳам шу ерда!

Ота Мағоранинг қимматини, отасининг бу ерга боғланиб қолганлигининг илдизи қаерда эканлигини Ўғуз энди англаб етган эди. Бошқа овозлар бўлмаганида у ўз юрагининг дук-дукуни, томирларида жўшаётган қон шиддатини эшитиши аниқ эди. «Тангрининг ягоналигига, буюклигига яна бир бор шоҳид бўлдим, – дея ўйлар эди у. – Бу бутлар, тулуплар кўфирчоқдан бошқа нарса эмас. Ер-кўкларни яратган – Тангридир. Эй топганим, севганим, сифинганим Буюк Тангрим, сен отамнинг қора кўнглини нурга тўлдир. Ҳақ йўлига кириб, мени англасин! Жойи жаннатдан бўлсин. Отам билан орамиздаги бу фарқни ўзинг ҳал эт, Улуғ Тангрим! Оқ манглайи тиришмасин.

¹ Будун – халқ, миллат

Кўнглига ёмон хаёллар ин қурмасин. Мендан ғазаблан-масин, туя каби бўқирмасин. Бу санамлар қутқусидан халос бўлсин! Бу ясама ёғоч қўғирчоқлар, бу сомон тикилган терилар, лойдан ясалган бутларни тангри деб ардоқламасин. Уларнинг руҳлари борлигига ишонмасин! Сенга чарчамай-толмай юкунч юкунаман¹, Тангрим! Юксаклардан ўзинг юксаксан! Сен онадан туғмагансан! Отадан бўлмагансан! Кимсанинг ҳақини емагансан. Кимсага қаҳр этмагансан. Кўтарганингни кўкка етказгансан, гўзал Тангрим! Буюрганингга сиғиндим. Бир бўлган, бор бўлган Тангрим!»

Ота Мағора Ўғузнинг фикрларини алғов-далғов этиб, уни беклардан ажратиб қўйган эди. Эндиликда у Тангрига юзланган эди. Тангри билан сўзлашар, Тангрини тинглар эди. Ягона бўлмиш Тангрининг элчиси, қудрати, қиличи бўлиб майдонга чиқишдан энди қочиб бўлмаслигини ҳис қилиб турарди. Бу туйғу унинг юзларига ҳам қалқиб чиққан эди.

Қора хон ўғлининг чеҳраси нурланиб кетганини кўрди. Қоронғуликда Ўғузнинг кўзлари чироқ каби ёнарди. Беклар ҳам буни сезмасдан қолмадилар. Бу нур топинчоқнинг таъсиридан эмас, Ўғузнинг ғалаёнга келган юрагидан, ўзга бир ҳаводан қалқиб чиққанлигини англаб етганлар ҳам бор эди...

Қам Отанинг изоҳлари охирлаб борарди:

— Ота-боболаримиз темирни шу ердан олиб, шу ерда эритганлар, ер юзига шу ердан тарқатганлар. Чиннинг Ипак йўли дегани Туркнинг темир йўлидир, қадим-қадимда бу йўл ана шу ердан бошланган...

Ота Мағора билан танишув ниҳоясига етгач, ҳаммалари катакон бир хонага йиғилиб, ушбу ясама бутларнинг, ота-боболари, Турк улуғларининг руҳига дуо ўқидилар. Овозлар мағоранинг тош қурсоғини довул каби қоқар, гулдур-гулдур садолар бутун водийга таралар эди. Ушбу лаҳзаларда Еттибулоқда қолиб чодир тиккан, ўчоқ осган кўчдагилар ҳам аҳён-аҳёнда ёнларида олиб юрадиган тупроқ қаршисида муножот этардилар:

— Улуғ чалабийлар будунимизга ёр бўлсин, улусимизни асрасин. Йўлдан озганни йўлга солсин. Ҳақиқатни кўрмаганларнинг кўзига нур ато этсин.

¹ Юкунч юкунмоқ — дуо қилмоқ, олқиш айтмоқ, ёлвормоқ

Эй боболар, эшитинг! Бизга бир ҳовуч дон бердингиз, биз уни ер юзига сочдик. Томчи эдик – денгиз бўлдик!

Номингизни, шонингизни ер юзига танитдик. Ота но-мини, она ўгитини юксак тутдик.

Юртимизни идик¹ билдик! Еру сувларнинг танҳо беги бўлдик.

Каерга борсак яхшилик олиб бордик!

Эгилмаган бошларни эгдик, букилмаган билакларни букдик!

Шодланинг, бизни ҳам шод этинг!

Бизга ва юртимизга мадодкор бўлинг!..

Ота Мағорадан ортга қайтиб, ёруғликка чиққан илк лаҳзаларида Эркўн бутун кўрки, бутун гўзаллиги билан нигоҳлари қаршисида намоён бўлди. Қорли тоғлар тўрт ёндан қуршаниб, Эркўнни ўз ҳовучига олган эди. Водий кун нури билан, қор ёғдуси билан, Ота Унгурдан оқиб чиққан билгилар, сир-синоатлар шуъласи билан, эл бир-дамлигидан туғилган қудрат, Топиқ байрамнинг жилоси билан тўлиб кетган эди.

Ота Мағорадан туриб қараганда қуйида, булоқ бошида кичкина тоғ дарёлари бўйлаб жойлашган буюк юрт ва ундан даранинг охирига, водийнинг оғзига олиб борадиган арава йўли кўзга ташланиб турарди.

* * *

Қора хоннинг олтин қуббали оқ чодирини Эркўн водийсининг қоқ ўртасига, Еттибулоқнинг бошига тикилган эди. Эркўнни қўриган, бу ерда сурувларини кўпайтириб, фарзандларини улғайтирган водийнинг улуғлари тўпланиб келган эдилар. Узун сочлари елкаларига тушиб турса-да, соқоллари йўқ эди. Шўланга юзлаб кишилар йиғилганди. Қурбон байрами эл-улус орзиқиб кутган, ҳар бир кимсанинг ўз нияти, ўз умиди билан боғлиқ байрам эди. Ўтганларнинг, ота-боболарнинг руҳига қилинадиган қурбонликлар элни, бир қадам бўлса-да, ўз тилагига яқинлаштиражигига, гуноҳларнинг, ёмонликларнинг олдини олажажигига, тинч-тотувликда, қонсиз-қурбонсиз яшамоқларига ёрдам беражажигига ишонар эдилар. Бу байрам айни пайтда кучкуватнинг, мардликнинг синови эди, ҳар йил элнинг ян-

¹ Идик – муқаддас

гидан-янги алпларини юртга танитар эди. Энг нуфузли бўлган бу байрамнинг қудрати унинг тинчлик, сулҳ байрами эканлигида эди.

Бу ердан айрилиб кетганлар юракларида эл-улуснинг бирлик, бирдамлик туйғуларини олиб кетардилар. Ранжиб кетиб қолганлар, бу ерда бўлиб ўтган аччиқ-тизиқ гаплардан душманга айланган кимсалар ҳам учраб турарди.

Тўрага кўра шўлан от пойгаси билан бошланар эди. Бу мусобақалар янгини, янгиликни юзага чиқариши билан бирга эл-юртнинг куч-қудратини, баҳодирларнинг жанг маҳоратини намойиш этар, мусобақадорларни бири-бирига янада яқинлаштирарди.

Ўғуз ўтган галги байрамдан бери анча улғайганини, ўз тенгдошларининг сардори, ардоқлиги бўлиб етганини ҳамма кўриб турарди.

Водийда қилинадиган илк қурбонлик учун овга от солдилар. Қўналғадан у қадар узоқ бўлмаган, кўм-кўк йўсинлар қоплаб олган қоялар орасидан, бўйи одамни яширадиган ўт-ўланлар ичидан кийик сурувини топиш у қадар қийин бўлмади. Бу ерда ҳам дастлабки ов Ўғузнинг тани экан. Муҳими ҳам шу эди. Қанча ов овланса овлансин, бироқ беклар биринчи ўлжага кўз тиккан эдилар. Дастлабки ўлжа барча эл беклари орасида бўлиб берилар эди. Бу ўлжадан саройга тўпланган қардош уруғ бошлиқларининг ҳар бирига бир парча бўлса-да насиба тегиши лозим эди. Сўнгра юзлаб қурбонликлар кесиларди, бироқ илк ўлжадан бир парча тегмаган эл бошлиғи кўч-кўронини кўтариб кетиб ҳам қолар эди. Ов ўлжаси тарқатилгандан сўнг тоғнинг кунгай этагида бошини куёшга қарата от, қўйлар қурбонликка сўйилар эди. Сўнгра онт ичиш маросими бошланарди. Беклар қиличлари билан билакларини шиф этиб тилар, сўнг бирма-бир ўртага қўйилган йирик сағроққа¹ яқинлашар, билгидаги қондан бир-икки томчисини идиш ичидаги арғувоний шаробга томдирар эди. Сўнгра қонлар қоришган бу ичимликдан ҳар бир киши бир қултумдан ичиб, қўлларида қилични шоҳид — тансуқ² тутганларича эл борлигини сақлашга, тўрага, эл-юртга содиқ

¹ Сағроқ — ичимлик идиши

² Тансуқ — шоҳид, гувоҳ

бўлажакларига ямин этиб¹, байрам онтини – шаробни ичар эдилар. Юрт тўрасига кўра ўша пайтлар тин деб аталган улуғ руҳларга, тангриларга дуолар кун бўйи давом этарди. Кишилар ёлворгу² учун саф тортишар, юкунчлари, муножотларини тугатгач, тановул учун тўпланардилар. Еттибулоқдан бир оз нарида йилқилар, сурувлар учун алоҳида қурбонгоҳ, тўғрироғи, от топиноғи ҳам бор эди. Йилқи-боқарлар, чўпонлар, сигиртмачилар³ ҳам ўша ерда қурбонлик қилар эдилар.

Кунчиқар туркаш улусининг бошлиғи, номи табғачларнинг ўтакасини ёрган, қурч жуссали, мўйловларини қулоқларидан ўтказиб юборган Кундуз бек тўйбеги этиб сайланди. У олтин қадаҳни Қора хонга тутқазди. Қора хон деди:

– Қариндош бекларим, улус оғалари! Улуғ руҳлар қурбонликларимизни қабул этсин, юртларимизни асрасин. Кўк чодиримиз, ер тўшагимиз бўлди. Кунчиқардан Кунботаргача оёғимиз етмаган жой қолмади. Бироқ илдизимизни унутмадик. Билги, битик⁴ эгаси бўлдик. Юришларда, жангларда илкин йўлларимизни йўқотмадик. Даштда яшамоғимиз бизни ушбу макондаги ёзувларимиздан айро этмади. Шунинг учун ҳам бу ерга тўпландик. Ойлар давомида кечиб ўтиладиган йўлларнинг нариги чеккасида хабарлашувимиз қийин бўлган олисликларда яшасак-да, биргамиз. Дунёга беклик – манглаймиз ёзувидир. Сийрак учрашувимиз тафовутлар туғдиради. Бироқ ҳаммамиз бир элнинг, бир қонун, бир тил, бир тўранинг фарзандларимиз. Битта зотнинг пуштидан тарқаганмиз. Бирлигимиз бузилса, кунчиқардан кунботаргача биз отини ҳам эшитмаганимиз бегона элларнинг қўшнилари бизни гажиб ташлайди. Бирлигимиз бузилмасин! Руҳларнинг ўзи бизни асрасин!

Кўллар ўртада уйиб қўйилган қўй, туя этларига чўзилди. Кетма-кет қимиз мешлари бўшади. Тўйбеги жилмайганича деди:

– Қариндошлар, Чин хоқони менга ўз қизини бериб,

¹ Ямин этмоқ – онт ичмоқ

² Ёлворгу – дуо ўқиш

³ Сигиртмачи – қорамол боқувчи, подачи

⁴ Билги, битик – билим, китоб

мени ўзига оғдириб олмоқчи. Ришталаримизни боғлайлик, Чин ўрдусига бошчилик қил, шимолдан даштнинг мутгасил, кўққисдан содир бўлиб турган талончилик хужумларига чек қўйилсин, ҳар йили ял-ял товланган чиройли ипак, пахта, шойи, бўз матоларимизни, гуручимизни бериб турайлик, уруш барҳам топсин, демоқда.

Беклар унга тикилишди. Сукунатни Қора хоннинг момақалди роққа ўхшаш қаҳқаҳаси бузди:

— Гўрўғли полвоннинг ишқи Чин қизига тушибди, беклар!

Кимдир луқма ташлади:

— Чин гўзали кимга ёқмайди, ахир?

Уйғур хони Алинчи ўғли Алпдўған деди:

— Улар уй мушугига ўхшайдилар. Ёзида¹ сўлиб қоладилар. Турк қизларининг юмушини эплай олмайдилар. Бизга фақат ўзимизники чидаб беради...

Кундуз хон пинагини бузмади:

— Чалкаштирманг, беклар! Табғачни Чинга зўрма-зўраки боғламайлик. Табғач ўзимиздан ажралиб чиққан.

Олтойли Буғухон ўғли Эник истеҳзоли жилмайди:

— Тўғри, Табғачнинг Чинга қоришадиган жойи йўқ. Уларнинг биздан ажралиб чиққани ҳам ҳақиқат. Бироқ уларнинг чинликлардан фарқи нимада? Шунини тушунтириб бера оласанми бизга? Улар чинликларни дўндириб бизга яқинлаштириш ўрнига бизни Чинга ямоқ қилиб солмоқчи бўладилар. Ўзимиздан чиқиб, ўзимизга орқа ўтирганлар чинликдан ҳам ёмонроқ ёғийдир бизга. Фақат турмушларигина эмас, юраклари ҳам бегоналашди уларнинг. На бизники бўлиб бизга ўхшайдилар, на чинники бўлиб чинга. Улар орани бузмасалар бу жанглар аллақачон битган бўларди.

Қора хон ҳамон мамнун-мамнун кулмоқда эди:

— Хотинингдан қўрқмайсанми?

— Хотиним нима ҳам дерди. «Улусимизга асқотса, бир-варакайига бешта чин қизини олавермайсанми», дейди.

— Қандингни ур, бек! Тўй қил, уйлан! Балки табғачларнинг совиб қолган қонини сен қиздирарсан.

Яна қаҳқаҳа чекдилар. Бу сўзлар жиддий айтилдими ёки шунчаки ҳазилга — ҳеч ким сўраб ўтирмади.

¹ Ёзи — чўл, дашт, сахро

Бироқ Гүрүглиники тутган эди:

— Чинга кўшничилигимиз билан руҳлар бизни синаб кўраётир, беклар,— деди у. — Шунча ҳосилдор ерларда яшаса-да, бу қадар юраксиз, кўтафаҳм эканликларини тасаввур этиб бўлмайди. Эркагидан аелининг фарқи йўқ. Биз кийик, қуш овчиси бўлсак, улар яранғу, инсон овчиси дидлар. Биз топиқни ҳайвонлардан кессак, улар инсонлардан кесади. Тангрилари ҳам ўзи тўратган инсон қонига ташна.¹ Бунинг устига қушнинг ҳам энг йиртқичини Тангри авлоди деб биладилар. Қушлар учун ҳам қурбонлик қиладилар.

Қорахон чодирини, идиш-товоқларини эркўнликларга бўлиб берди. Анча энгил тортди. Ота Мағора зиёфати якунига етди. Эркўн водийси узра қуёш шуълалари остида товланиб ётган тоғларга, дарё бўйидаги ўрмонларга, нишабликларда икки бир-уч бир бўлиб капалакдек оқариб турган ўтовларга сўнг бора кўз югуртиришаркан, уларни кузатгани келган эркўнликларни руҳлар паноҳига топшириб, йўлга тушишди. Келган йўлларида қайтишлари керак эди, бироқ бошқа йўл танладилар. Энг қисқа йўлдан қайтмоқчи бўлдилар. Иссиқкўлнинг кунчиқаридан ошиб ўтиб, Уйғурлардан келадиган эл йўлига, кўч-карвонлари кунчиқардан кунботарга, кунботардан кунчиқарга қатнай-диган машҳур Ипак йўлига — Турк йўлига чиқиб олдилар. Кўлнинг шимолидаги ўрмонзор тоғлар этаги бўйлаб икки кунда ўттиз икки тоғ дарёсидан кечдилар. Йўл гавжум бўлгани учун сойларга кўприклар қурилган эди. Ҳар бир кўприкни қайси бек қайси даврда солгани ҳам аниқ эди. Уларнинг ўзлари ўтиб кетган бўлсалар-да, йўлчига кечув қолдирган номлари ушбу кўприкларда яшарди. Кўлнинг шимол теграси янада серўт, гўзал, бепоён, серсув эди. Кўпиклана-кўпиклана кўлга ошиққан ингичка, аммо жўшқин жилғалардан қайси бирини ёқалаб юрма, кўз ўнгингда илон оғзидан чиққандек адл қарағайларнинг қорли тепаликлар узра юксалиб тургани намоён бўлар, сокин ўрмонлар оғушидан чиқиб қолардинг. Бир оз юқорига юрсанг, бу ўрмонлар қора арча, чойтикан бутазорлари билан алмашинарди. Эндиликда овул аҳли бу бутазорлардан юқорига, одамни яширадиган ўтлоқларга, қор ости-

¹ Қадимги Чинда тангриларга одамни қурбон қилиш одатига ишора.

дан сизиб чиқаётган булоқ бўйларига, яйловга чиқиб кетган эди... Ниҳоятда илоҳий, тангрисол гўзалликка бой эди бу жойлар. Чу дарёсининг дара исканжасидан чиқиб, Олатов этақларида ёйилиб оқадиган соҳилида кўч ҳордиқ чиқаргани тўхтади. Бу жой йўл айиргич эди. Қора хон бир неча кун шу манзилда ором олмоқчи эди.

Эл беклари, олдинда алп-баҳодирлар, кўчдан айрилиб ўз эл-юртларига йўл олганлари сари Ўғузнинг юраги ҳозирга қадар ҳис этмагани бир изтиробга тўлиб борарди.

Қора хон юрт ерларида дам ола-ола ёз охирлари — куз арафасида Сигноққа¹ бориб, яйловдан қайтган улусга қўшилди. Куз ва қишни шу ерда ўтказмоқчи, сўнгра орани тез-тез кескинлаштириб турадиган, уйқуси қочган захоти элчи жўнатиб Ёмғир тошини сўрайдиган Бошқирд хони сари юрмоқчи эди. «Чин хоқони бу тошнинг изидан тушган. Уни-ку тушунаман. Қурғоқчиликдан қутулишни, ёмғир-сочинни истайди. Бошқирд элини ҳам босдими қурғоқчилик? Йил бўйи бошингиздан қуйилиб ётган ёмғир бўлмай нима, ахир?»

Элчи пинагини бузмай жавоб берди: «Менинг хонимнинг айтишича, у тош ёмғирни ҳам ёғдирар, ҳам тиндирар экан».

Албатта, бунинг замирида тошга эга бўлиш истаги ётганлиги барчага аён эди. Тошни кафтида тутган ер юзини кафтида тутарди.

Бошқирд хони буни яхши англади. Қора хон ҳам бундан хабардор эди.

Қора хон Чу, Инжу соҳиллари билан Қўшасой орасидаги минг йиллардан бери ота-боболариники бўлиб келган, энди эса ўзига мерос бўлиб қолган, элни едириб-ичирган экин-тикин ерларига боқмоқчи эди. Юртни жангдан ҳимоя қилиш унинг фарзю қарзи эди. Бу серҳосил, баракали ерларда узоқ яшаб қола билмасди. Далаларини экинчиларга, қул-қаролларга, қари-қартангларга бўлиб берар, эктириб-ўрдирар, қишда сотиладиганини сотар, ейиладиганини ер, улусга тарқатар, сотишдан тушган олтинни хазинасига солар, молларини подага қўшиб қўярди. Ёз адоқлаб қолган, унашганлар кунларни санаб ўтказадиган, тўй-тантана қилинадиган, қиз чиқариб, ўғил уйлантирадиган пайтлар эди...

¹ Сигноқ — Марказий Осиёдаги ўғуз кенти

ТУШ

Ўғуз Ота Мағорадан қайтган заҳоти Услу Хожани топди.

– Отабегим, Ота Унгурни кўрдингми?

– Кўрдим, устозим!

– Ўша лойдан ясалган бутларни, ичига ўт-алаф тикилган сигир, олқор тулупларини, сасиб ётган кўғирчоқларни, илон, тошбақа «руҳларимизни» ҳам кўрдингми?

– Кўрдим!

Ўғузнинг нималарни айтмоқчи бўлгани номаълум эди. Бироқ Услу Хожа эртами-кеч гапни чувалатиб, шогирдини ўз соғинчига¹, ўз мақсадига олиб келажагини биларди.

– Кўрдинг. Бироқ «Булар ёбони², жоҳил кишиларнинг амали, бизнинг улусимизга бу ярашмайди, бизнинг Яратган эгамиз ер остига сигмайди, яшириниб ётмайди, у бошимиз устидадир, бешигимиз ўша ердадир, биз ўша ердан келганмиз», дея олмадинг, шундоқми? Шунақа бўладими тўрали киши?...³ Тўғри, бу гапларни айта олмасдинг, жигарим! Йиллар бўйи қаршингни кесиб, бу сўзларни айтишингга йўл бермай келдим. Бундан кейин ҳам йўл бермайман! Тангри кўзга кўринмайди, идрок билан англонади...

– Устозим! Айтиб бер менга, ернинг остию устини англаб етган кишилар не дейди?

– Мен «элнинг ишончига қарши бориб бўлмайди», деган фикрдаман. Минг йиллардан бери ота-боболаримиз ўшаларга топиниб келган.

– Ота боболаримизга қолса, «тўқсон тўққиз тангримилоҳим бор», дейишади. Барча яралганлар Яратганга боғлиқдир. Яратилган билан ўлдирилгандан Тангри бўлмайди. Йўнилган ёғочларга ишонганлар яратувчини тан олмайдилар. Улуғ Тангри ибтидоси ва интиҳоси бўлмаган, яратган, бироқ ўзи яратилмаган, бугун мавжуд бўлганни эртага йўқ этган, аммо ўзи йўқ бўлмайдиган, ҳаёт берган, умр берган зотдир. Олқор, сигир тулупи қодирми бунга? Бу ясама «тангричалар» Улуғ яратганнинг номига ярашмайди.

¹ Соғинч – мақсад, ният

² Ёбони – бу ўринда: ибтидой, ваҳший

³ Тўрали киши – сайлаб олинган, йўл-йўриқни, урф-одатни билгир киши; давлат одами

— Ұйлаб сўйла, Ұғуз! Ясама ёғочларга ишонмаслигинг мумкин, бироқ хоқон отанг ва улусга қарши бора олмайсан. Ишончнинг моҳиятини мен ҳам биламан, бироқ у элнинг қўлида ҳамма нарсани кесиб-тўғраб ташлайдиган қиличдир. Сен элиг, хоқон бўласан. Бу тушунчанг билан ўз келажагингни мавҳ этасан.

— Бу фикримни отамдан кейин ошкор этсам, «Хон отасининг тутсуғини¹ — васиятини бузди, хоқонлигига орқа қилиб ишончимизга хужум қилди», дейдилар. Эндиликда бировга мутелик жойим йўқ. Қушдек озодман. Қайси инончни танлаш ўз ихтиёримда. Улусимизни ягона Тангрига ишонтиришдан бошқа истагим йўқ! Лойдан ясалган тангричаларга топинган элга хоқон бўлгандан кўра ўз ўзгир хаёлларимнинг беги бўлганим яхшироқ.

Услу Хожанинг юз қиёфаси тез-тез ўзгариб, кўзлари гоҳ оловланиб, гоҳ сўниб турарди. Кўрқув, севинч, умид бир-бирига қоришиб кетганди.

— Оғир йўлни танлаганингни, бу йўлдан қайтмаслигингни биламан, жигарим! Мен сени еру кўклар билими билан ошно этишга ҳаракат қилдим. Тўраларга қарши бор демарим. Ота-боболарингга қарши бор демарим. Йўқса оқибати манглай ёзувингга боғлиқ.

Ұғуз хон деди:

— Ұша кеча мен Ота Унгурнинг борлигини кўриб, кўрганларимдан севиниб юксакларга кўтарилдим. Отамдан тортиб ўтмишдаги барча буюқларимиз билан ифтихор этдим. Кечаси зиёфатдан сирғалиб чиқиб ортга қайтдим. Гулхан бошида, юлдузлар остида қамлар билан ёлғиз қолдик. Доно, билимдон кишилар экан улар. Мен сўзладим, улар тинглади, улар сўзлади, мен тингадим. Фикр-тушунчаларини ангадим. Ёмғир тоши ҳақидаги гапларнинг ростми-ёлғонлигини билиб олмоқчи бўлдим. Улар менинг келажакда тахт эгаси бўлишимни билар, очиқчасига сўзлашар эдилар. Кўп нарсаларни билиб олдим. Тонг маҳали жиндай мизғиб олмоқчи бўлган эдим, галати бир туш кўрдим. Тушимда олдимдан нариги қирғоқларини кўз илғамайдиган бир сув чиқди. Нафас ростлаб улгурмасимдан оқ азмон отим сувга отилди, лекин туёғи ҳам ботгани

¹ Тутсуқ — васият

йўқ, сузмоққа ҳам ҳожат йўқ эди. Сув қотиб, гўё тошга айланган эди. Тулпор пинагини ҳам бузмай, чопганича нариги соҳилга олиб ўтди мени. Худди шу маҳал булутлар тарқаб кетди. Осмондан бир туйнук очилиб, ундан бошимга бир даста нур ёғилди. Нур ичидан уммонлардан ҳам теран, табассумли бир кўз менга тикилар эди. Бу кўзда осмоннинг бир парчаси денгиздек долғаланар эди. Тилга кирган ҳам ана шу осмон эди: «Ўз қўли билан ясаган нарсаларига сифинганлар гуноҳга ботганлардир. Сени ер юзига ўз иродам, юксак руҳим, ялавочим қилиб жўнатдим. Улусга юз тут, уни тўғри йўлга даъват эт. Ўзингга мустаҳкам бўл, ўйлаганингни қил, қилганингга ишон. Бошинг устида мен бор эканман, менга ишончингни йўқотмагунча, кўкнинг, ернинг тартиботини бузмагунингча, сени ҳеч ким енга олмайди!» Шу пайт кўз бекилди. Мен байроғимнинг кўкда хилпираб турганини кўрдим.

Услу Хожа хаёлга толган эди. Анчадан сўнг Ўғузга боқиб:

— Таъбири яхши экан, лекин бунинг бир туш эканлигини унутма, — деди.

— Хожам, бу ягона туш эмас эди... Илгари ҳам шунга ўхшаш тушлар кўрардим, лекин сенга айтмаган эдим. Тушларга, сеҳру жодуларга эътибор бермаслигингни биладман, аммо ўша тонгда бошқа бир воқеа ҳам рўй бердики, мен эл орасига чиқиб ўз мақсадимни ошкор этмоқ фурсати етганлигини англадим.

— Бошқа не ҳол рўй берди?

— Қам Ота ва унинг чироқларини ранжитмаслик учун уларга тушда кўрганларимни айтмадим. Бироқ қизиғи шундаки, Қам Ота ҳам меникига ўхшаш туш кўрган эди. У тушини яшириб ўтирмади: «Тангри нишон солган қўлдан кўрқмоқ керак! — деди у. — Сен кўкларнинг элчисисан, танланган зотсан. Бу менинг тушимда аён бўлди. Инжу сувининг бўйида икки оғоч бор эди — бири қайин, бири қарағай. Бироқ қайин ҳам қарағай каби кузда ҳам хазон тўкмай, ям-яшилликгича турар эди. Оғочлар ўртасида чоғроғ тепача ҳам бор эди. Унга боққанимда, кўкдан тепачага бир нур тушди. Тепача кўз ўнгимда улади¹, ёрилди, устида бир оқ ўтов пайдо бўлди. Ўтовда қўлингга Ёмғир

¹ Уламоқ — юксалмоқ

тошини тутганингча сен ўтирар эдинг, бутун улус ҳам сенинг рўпарангда эди». Шундоқ деди Қам Ота. Бошқа гапларни гапирганида, «кўнглимни кўтармоқчи» деб ўйлаган бўлардим. Бироқ бир тонгнинг ўзида ўхшаш туш кўрганимиз ғалати эди. У тушида менинг хоқонлигимни кўрганини айтади, бироқ бу тушлар фақат хоқонлик билан боғлиқ эмас. Буни унинг ўзи ҳам билади. Фақат ошкор эта олмайди! Уни ошкор этмоқни Тангрим мендан кутаётир! Орғга чекинсам, Тангрининг йўлидан озган бўламан...

Услу Хожа ўз гапидан қайтмади:

– Сен қамларнинг ўз тушларини бошқаларга ўтказа олишини, фикрларини узоқ-узоқларга етказа олишларини билмайсанми, ахир? Уларни эшитсанг ҳам, ишонма! Мен ҳам битта қам бўламан! Ерларнинг, сувларнинг тилини биламан! Бироқ жодуга ишонмайман! Қамлар сени отанга қарши қўйсалар, эл жарга қулаб тушади.

Услу Хожа ундан Эркўндан кетиш пайтларини сўради. Ўғуздан эшитганлари уни гангитиб қўйган, аммо буни сездирмасликка уринарди. Унинг кўзи йўл кетди, хаёллар оғушида қолди. Ўғуз ва Қам Ота туш кўрган ўша сахар у ҳам шунга ўхшаш туш кўрган эди. Бироқ у Инжуни сув билан эмас, қон билан тўлиб ётганини кўрган эди. Ўғуз бу қон дарёсидан қуйига қараб ҳам қўймай сакраб ўтган, кўкдан ёғилган бир даста нур оғушида ер юзининг нариги чеккасига қадар кетгандан-кетганди. Услу Хожа бу тушини шогирдига гапириб ўтирмади. «Ҳар дарёнинг бир кечуви бор», деб ўйлади. Албатта, бир нажот йўли топилса керак...

ЎҒУЗНИНГ УЙЛАНИШИ

Отасининг Бонуга совчилиги Ўғузни шошириб қўйди. Уч амакисининг уч қизи бор эди. Биргаликда вояга етган эдилар. Учаласининг ҳам кўнгли Ўғузда эди. Бир-биридан яширинча, Ўғуз мени танлайди, деган умид билан яшар эдилар. Ўғузнинг ўзига қолса, кичик амакисининг қизи Ойтожни танлаган бўларди. Қизларнинг энг кичиги бўлсада, энг гўзали, энг ақлиси шу эди. Бироқ отаси танлаб бўлган эди. Унга қарши чиқа олмасди.

Ўғуз билан Бонунинг тўйи Сифноқда бўлиб ўтди. Тантана етти кеча-етти кундуз давом этди. Бахшилар Ўғузни мақташди. Юрт баҳодирлари тилларда дoston бўлди. Узоқ-

яқиндан келган йигитлар от чоптириб лаззат олдилар, ўқ отиб ном чиқардилар, каманд ташлаб, ипак либослар кийдилар. Сурув-сурув қўйлар сўйилди, меш-меш ичимликлар ичилди. Очлар, кимсасизлар тўйдирилди. Ойдан гўзал, сувдан тиниқ, тоғлар серкаси, элнинг эркаси Бону ўқ отди, Ўғуз беклик чодирини ўқ санчилган ерга тикди. Келинни ясатиб-безатиб, оп-олча¹ либосида, ёнида янгалари, чолгулар чалиб бекнинг оқ чодирига олиб келдилар. Ўғуз кун бўйи отини отга тутқазмай, ўқига ўқ етказмай, тизини ерга теккизмай, пойга қилди, ўқ отди, кураш тушди, каманд ташлади, елатма² ўйнади, сўнгра чўмилиб, кувёлик ипак либосларини кийиб мурод ўтовига кирди. Бону ўтов ўртасида тик оёқда турганича, юзига чачвон тутганича уни кутмоқда эди. Ўғузнинг кириб келганини кўриб, унга яқинлашди. Қўлини ўпмоқчи бўлди. Ўғуз қўлини ўптирмади. Амакиваччасининг бошини кўтариб, чачвонини ечди, гулдек оппоқ юзларига боқиб:

– Тангри муродимизга етказсин, эй қиз! – деди.

Бонуни қўлларига олиб, кўкси баробар кўтарди, ёноқларини телбаларча ҳидлаб, лабларини унинг чўғдек лабларига босди, тириклик суви ичгандек бўлди. Бону амакиваччасининг бўйнига осилди.

Сўнгра қўллари бўшашиб, икки ёнга осилиб тушди, «Бўз бўрининг руҳи, мададкорим бўл!» – деди.

Ўғуз Бонуни шам ёниб турган хонага олиб кирди. Ёқасининг тугмаларини очиб, қат-қат уст кўйлагини, ич кўйлагини, тўпифигача тушиб турган лозимини ечди. Тонгга қадар бир-бирларидан мурод ҳосил қилдилар. Тонг олатўронлигида Бону бошини бегининг кўксига қўйганича кўзичоқдек уйқуга кетди. Ўғуз чалқанча ётганича ўтовнинг туйнугидан кўкка боқарди. Ўн беш кунлик ой уларни томоша қилаётгандек ўтов туйнугининг қоқ ўртасида қотиб қолган эди. Кўк ўтовни тўлдирган ой нурлари билан бирга бир парча оқ булутини ҳам жўнатган эди. Қиз Ўғузнинг кўксига бош қўйиб, орзусига етганидан шод ва бахтиёр ётар экан, кўнгли таскин топиб, лаблари шивирлар эди: «Хоним, хоқоним, ботирим, тангриларимга минг шукурким, сени менга етказди!» Уч кеча-кундуз ўтовдан чиқма-

¹ *Оп-олча* – қип-қизил

² *Елатма* – тўй рақси

дилар. Уч кундан сўнг қоронғулик тушганда Ўғуз ўртоқлари билан дарада жўшиб оқаётган сувга энди. Бонунинг йўқотишни истамаган атру ифорларини муздек сувда ювиб ташлади.

Кунларнинг бирида Ўғуз Бонуга: «Тангриларим дема, тангрим дегин! Тўқсон тўққиз илоҳамиз йўқ бизнинг, фақат битта Кўк Тангримиз бор, мен эса унинг элчиси, ялавочи бўламан! Бунга ишон, қабул қил, бошқаларга ҳам етказ!» — деди.

— Жоним сенга қурбон бўлсин, бироқ ишончимга дахл қилма, Ўғуз! Ўйлаб гапир! Улусимизни кутқариб қолган Бўз бўрини Тангри деганинг қайдан чиқди? «Эрим Тангрининг элчисидир», деган гапни айтсам, «Бону ақлдан озибди», дея мени тошбўрон қиладилар. Зинҳор-базинҳор оғзингга олма бу сўзни!

— Айтганимга кириб, менинг йўлимни тутмасанг, тўшагимизни бошқа қиламиз, — деди Ўғуз. — Энг яқин кишим, хотиним менга ишонмаса, эл-юрт қанақасига ишонади?

Ўша кундан бошлаб Ўғуз Бонуга яқинлашмади, бир неча кундан сўнг ўтовини ҳам бошқа қилди. Бону кундан-кунга сўлиб борарди. Эрининг ўзи билан бир ёстиқда ётмай кўйганини онасига билдирди, бироқ сабабини айтмади.

Қора хон буни эшитиб:

— Ўғуз сабабсиз бир иш қилмайди! Бонуни ёқтирмай қолган бўлса, иним Кузнинг ундан-да илгари қизи бор, ўшани оламиз, — деди ва ўша куниёқ иккинчи инисининг қизини сўратди.

Иниси шундай деди:

— Каттамиз сен бўласан! Гапингни икки қилмаймиз. Тарчечак қурбони бўлсин Ўғузнинг.

Яна тўй бўлди. Яна Тарчечак отган ўқ санчилган ерга тикилган оқ ўтовда Ўғуз билан Тарчечак бир-биридан мурод ҳосил қилишди. Ўғуз уни ҳам ягона Тангрига топинишга, ўзини Тангри элчиси деб тан олишга даъват этди. Тарчечак ҳам уни ақлдан озган деб ўйлади. У ҳам Бонунинг йўлини тутди. Ўғуз оқ ўтовда тагин ёлғиз қолди. Қариндош қизларнинг ўз йўлидан юрмаганлиги Ўғузни чўктириб қўйди. «Энди уйланмайман, етар!» — дея юртдан узоқлашди. «Пешонамга ёзилгани шу экан. Тангри

менга марҳамат қилмади, бироқ унинг йўлидан бошқа йўлим йўқ, у нимани раво кўрса, шуни қиламан», — дея ойлаб чўлларга чиқиб кетди. Отаси унинг ортидан одам солди, амакиларининг қизини хоҳламаса, бошқасини олиб берайлик деди, ўглининг юртдан чиқиб кетгани чўктириб қўйди уни.

Ўғуз:

— Отам хафа бўлмасин, юртдан чиқиб кетганим йўқ, тенгдошларим билан ов қилиб, от чоптириб юрибмиз, яна бир бор уйланишни эса ақлимга сиғдира олмайман, хоқон отамга керак бўлганим заҳоти қайтиб бораман, — деди.

Бир куни еб-ичишдан, от чоптиришдан толиқиб, ўрмонда қайин дарахтининг остида ҳордиқ чиқариб ўтирар, мудраганича қушлар овозини тинглади эди. Бу қайси қуш бўлди экан? Қуш тин олмасдан фақат бир сўзни такрорларди:

— Тур кет! Тур кет!

Кўққисдан қайин дарахтининг шохлари осилиб, Ўғуз тепасида Эркўнда кўргани кўзни, Кўк Тангрининг кўзини кўрди. Бу кўзнинг ғазабидан кўрқмоқда эди. Аммо ҳаммаси ўша кўргани каби эди. Теран, қатъий, жозибадор... Тангрининг кўзи гўё: «Сиқилма, ҳар нарсанинг ўз муддати, чораси бор, уйғон, юртга қайт!» — демоқда эди. Ўғуз кўзини очиб қайин дарахтининг баҳор елларида майин-майин силкинаётган новдаларига, тоза япроқларига боқди. Ўрнидан туриб, ўртоқларини чақирди-да, юртга йўл олди. Йўлнинг ҳам энг қисқасини танлади. Тушда кўрганларининг оқибатини билмоққа ошиқарди. Кентда суви тортилиб қолган дарё соҳилида қизлар кир ювмоқда эдилар. Соҳил бўйига бир тўда капалак қўнганга ўхшарди гўё. Чўлларнинг бутун гул-чечаклари битган эди бу ерда. Булар Қора хоннинг учинчи иниси Ўрхоннинг қизи Ойтожнинг канизаклари эди. Ўғуз бу гўзаликка боқмасдан ўтиб кета олмади, Ойтожнинг жилмайганича унга қўл силкиганини кўриб, юрагини эски хотиралар ўртади ва от бошини ўша томон бурди. Ойтож унга яқин келиб деди:

— Хоқон отамизнинг эрка ўғли кимни излаяпти? Бу ерлар ов қиладиган жой эмас...

— Амакисининг гўзал қизини изламоқда...

Ойтож аввал жилмайди, сўнг маъюс тортиб:

– Амакиларимнинг қизлари сабоқ бўлди менга. Шундоқ қизларни, фақат қизларнигина эмас, амакиларимни ҳам адоий тамом қилдинг. Энди ўз отамнинг ҳам адо бўлишини истамайман! – деди.

Ўғуз ториқиб кетган, дардини айтгани бир дардкаш излаб юрарди. Ойтож унинг айтганларини бажо келтиражагини биларди.

– Сўз очилган экан, эшит! Айб уларнинг ўзида. Менинг ишончимга топиниб, гапимга кирмадилар. Йўлимни билмаган мени ҳам билмайди.

Ойтож ишонган каби:

– Шунинг учун ажрашдингизми? – деб сўради.

– Бошқа нима бўлиши мумкин орамизда? «Энди уйланмайман», деган қарорга келдим... Ким менинг сўзларимни англаса, ўлгунича менга содиқ қолса, ўша билан боғланаман. Учинчи дафъа ўқим тошга тегсин, уйланмайман!

– Тошга тегмайди! Сен барча қизларнинг севимлиси эдинг. Қайси биримизни танлашингдан баҳслашиб, талашиб-тортишардик. Улар катта эдилар, каттанинг йўли очик бўлади. Навбат менга келса, ўйлаб кўраман...

Ўғуз Ойтожнинг очик-сочиқ сўзларидан шошиб қолди, гап йўқ, элатдаги қизлар уялиб-чайналиб ўтирмасдан, тап тортмай сўзлар эдилар, бироқ ҳали гўдак ҳисоблаб юрган амакисининг қизидан бундай довюрракликни кутмаган эди; унга илк бор кўраётгандек тикилар, балоғат булоғидан сув ичиб вояга етган бу қизни севишини ўз вақтида отасига билдирмаганидан ўксинар эди. Кўққисдан қайин остида кўрган тушини, бу йўл билан қаерга, нима учун ошиқиб келганини англаб етди:

– Гал сеники, Ойтож! Бошдан янглиш бўлди! Уларнинг қилганини сен қилмайсан!..

– Қайси йўлингни тутмадилар, мундоқ менга ҳам тушунтир!

– Уларга: «Мен яккаю ягона бўлган Кўк Тангрининг элчисиман», дедим, улар, «жинни бўлибсан», дедилар.

Ойтож жонланди:

– Сенинг кўқларнинг севгисидан яралганингга, эл-юртимизнинг нури эканлигингга ким шак келтира олади?

Бошқа бировга ўшамаслигини, танланган зот эканлигини, яловочлик белгиси билан тўлиб-тошганини нега кўрмади улар?

— Сен кўрган бўлсанг, менга шу етади, — деди Ўғуз.

Қиз кўзларини олиб қочиб, майинлик билан деди:

— Мен сенинг бир бўлагингман. Нимани буюрсанг, ўшанга бош эгаман! Сенинг сирганг қаерда бўлса, ўша жой менга қулоқ, сенинг тароғинг қаерда бўлса, ўша жой менга бош. Сен тош қўйган ерга мен бош қўяман!..

Ўғуз ҳеч нарса демасдан, қизни билагидан тутиб, кўз очиб юмгунча ўз оғушига олди. «Тўй керак эмас бизга», дея отини учириб кетмоқчи бўлди. Ойтож нима қилишини билмай, отдан қулаб тушмаслик учун уни маҳкам ушлаб олди. Ўғузга «сени дейман» деганидан сўнг ортга қайта олармиди? Қизлар соҳилдан уларга лолу ҳайрон боқардилар. Ўғуз излаганини топган эди. Ойтож ҳар жиҳатдан унинг истагига мос эди. Ўғуз ворис бўлганлиги учун ҳам отаси унинг бегона оилалардан уйланишини хоҳламас эди. Уни юртга қайтармоқ учун «кимни хоҳласа, олсин» деган бўлсада, ич-ичдан бунга норози эди. Ўғуз бирпасда миясида ҳамма нарсани ҳисоб-китоб қилиб чиқди. Юраги Ойтожнинг уни тушунганидан, унинг йўлини тутганидан, унинг йўлини тутажагидан туғилган севинч, янгидан юртга қайтиб, отасининг изтиробларига чек қўяжогидан туғилган роҳат билан тўлиб-тошган, энди бемалол отини ўрдага елдириб борса бўларди... Бироқ ғойибдан бир овоз: «Сен Тангрининг элчисисан, фақат ўзингни ўйлама!» дея хитоб қиларди унга. Ойтожни шу алпозда, ўғирлагандек олиб бориш ярашмасди. Бўлғуси хотинининг нариги амакиваччалари олдида тили қисик бўлмаслиги лозим эди. Акс ҳолда бу шошқалоқлиги билан Ойтожнинг отаси, ўзининг севимли амакиси Ўр хоннинг бошини эгиб қўймайдими? Ана шулар ҳақида ўйлар экан, отдан тушди, Ойтожни ҳам отдан олиб секин ерга қўйди. Қизиқки, Ойтож ҳам аввал уни олиб қочмоқчи бўлган йигитнинг сўнгра фикрини ўзгартириш сабабини тушунди. Ўғуз унинг наздида янада буюклашди. Ўғуз унинг тип-гиниқ кўзларига тикилиб туриб:

— Кел, ҳаммаси эл-юрт одати бўйича, бўлғуси хотинининг шаънига муносиб бўлсин, — деди.

Ойтож кафтларини бўғриқиб кетган ёноқларига босиб:

— Кел, ҳаммаси сен истаганингча бўлсин, — деди.
Ўғуз отига сакраб миниб, ўрдага чоптириб кетди.
Унинг қарори Қора хоннинг юрагига таскин бағишлади.
Бир неча кундан сўнг Ойтожни ясатиб-безатиб келин-
лик чодирига олиб келдилар.

Ойтож шу илк кеча: «Яккаю ягона бўлган Тангрига ҳам жоним қурбон бўлсин, унинг элчисига ҳам», дея ўла-ўлгунча Кўк Тангрига топинажаги ҳақида онт ичди...
Кўктангричиликнинг илк ўчоғи аланга олди...

ОТА ВА ЎФИЛ

Ўғиз отаси билан юзма-юз ўтирар эди. Фил суягидан ясалган кенг эл тўри — тахт икки кишилик эди. Катта йиғинларда, хорижий ўлкаларнинг элчиларини қабул қилганда, эл тўронларида Ойбека хотун ҳам Қора хон билан ёнма-ён ўтирарди. Хоқон бугун жуда хаёлчан эди. Гапни нимадан бошлашни билмасди:

— Кулоғимга яхши-ёмон сўзлар чалинмоқда, ўғлим! Инончингга маҳкам, изчил эмаслигинг мени гангитиб қўйди. Бу қадар ўлкага хоқон бўладиган киши инончга таянмаса, ҳеч нарса қила олмайди! Юрагингни эзаётган нарса нима, ахир, тушунтир менга! Икки қардошимни, икки қанотимни қайирдинг! Қизларига қарамай қўйдинг. «Кўйкимиз¹ бўла туриб қизларимизни ёлғиз қолдирди, айб сенда, бошини бўш қўйгансан. Ҳадемай учинчи қардошимизни қизидан ҳам ажрашади», — демоқдалар.

— Ўйлаганимни сўйлашни менга сен ўргатгансан, хоқон ота! Ер юзида яшайдиган Инсон болалари бир хато қиладилар. Шайтон бизни йўлдан оздиради. Дунёнинг беги бўлсак ҳам юрагимизни қуллик, мутелик эгаллаб олган... Қўшниларимизга боқ! Чинда, Ҳиндда, қизил юзли Танкутда ҳам инонч инсоннинг буюклигини намоён этади, улусга қудрат бағишлайди, уни бирлаштиради. Бизда эса ҳар уруғнинг ўз эгаси, лойдан, ёғочдан, теридан ясалган бути бор. Тиз чўка олмайман уларнинг қаршисида!..

— Улуснинг кўзи бизга тикилган, Ўғуз! Эл-юртимиз айнайди, биздан юз ўтиради. Сенинг хоқонлигингни қабул этмайди!

¹ Кўйки — қуёв

– Мен руҳи ожиз кимсаларнинг эмас, яккаю ягона Тангрининг иродасига бўйсунаман! Чунки у мени ўз элчиси қилиб танлаган! Буни бутун эл-юрт билмоғи керак, ҳали билиб олади ҳам!

– Тентак бола! Руҳларнинг ғазабидан кўрқ. Элчиман деган жодугарларни, қамларни кўп кўрганман! Охири пуч бўлиб чиққан. Йўлингдан озма! Билагингда куч-қувват, бошингда зехну фаросат бўлса, уни тангриларимизга бахшида эт! Бу сен учун бир имконият. Яхши билан юрган етар муродга, ёмон билар юрган қолар уятга!

* – Менинг яхшилиқдан бошқа йўлим йўқ, ота! Кўрқмоқ менга ярашмайди. Элимизни бу боши-кети йўқ ёлғондан, бу қурама бутлардан қутқармоқ менинг зиммамга тушган. Бу манглайимга ёзилган! Кўз очиб дунёга келганимдан бери ана шу юк остидаман. Мени бу йўлдан қайтариб бўлмайди! Ҳозиргача буни сенга ошкор этмадим, кўнглимда яшириб келдим. Сени хафа қилмоқни истамадим! Тангрининг иродаси билан ҳаммасини ўзинг англаб етарсан, улусимизни бу ёлғондан ўзинг қутқарарсан деб ўйладим. Энди жим турмоққа ўрин қолмади! Бу йўлнинг муқаддаслигини, Кўк Тангрининг иродасига боғлиқ эканлигини англарсан, мендан хафа бўлмассан.

Отаси жим қолди. Қизишмоқ билан Ўғузни йўлга солиб бўлмаслигини англа, сўйларининг¹, барча қариндош уруғларининг, хоқонликнинг тақдири ана шу инонч масаласига боғлиқ эканлигини унга тушунтирмоқчи бўларди:

– Мени хоқон қилган кўк хоҳиши билан муқаддас тўраларимиздир. Охириги кунимгача эл-кунимизни² ҳимоя қиламан! Тўраларимизга, дузанимизга³ туққан ўғлим қарши чиқса ҳам енгилади; элнинг кўнглига, инончига қўл кўтарса, қўли кесилади, ўлдирилади, умиди тупроққа кўмилади. Буни англа ва ёдда тут!

– Манглайимизга нима ёзилган бўлса, шуни кўрамиз, ота! Мен онадан Бир Тангричи бўлиб туғилдим. Ундан бўлак инончим йўқ. Улуғ Тангри мададкоримиз бўлсин!

Қора хон ўрнидан сакраб кетди, Ойбека уни қўлидан ушлаб ўтқазди:

¹ Сўй – насл, уруғ; бу ўринда халқ маъносига

² Эл-кун – давлат

³ Дузан – ҳокимият тизими, қоида-қонун

– Қора хон! Сен элигсан, тўрамизни, ишончимизни химоя қилувчи ҳам сен бўласан! Менсиз ёрлик¹ чиқара, фармон бера олмайсан. Қизишма, мени эшит! Ўғуз ҳам билмайдиган бир сирни очаман сенга! Йигирма йил ичимда сақлаб келдим. У туғилганда нимжон эканлигини билардинг. Нега бунақа, деб сўраган эдинг, билмайман, деган эдим. Бу рост эди!

Гўдак мени эммас эди. Юзини мендан олиб қочарди. Кўкракларим шишиб, қўйлагимга сифмай қолган эди. Эгилганда ёқам ҳўл бўлиб кетарди. Йиғлайвериб, руҳларга ёлворавериб тамом бўлган эдим. Чодиримиздаги Тангриларга тиз чўкавериб тиззаларим яра бўлиб кетган эди. Ўғлимнинг тирик қолишига ишончим йўқ эди. Бир кеча шу гўдагим тушимга кириб: «Сутингни эмишимни истасанг, бутлардан йироқлаш, яккаю ягона бўлган Кўк Тангрига топин, уни танигин!» – деди. Уч кеча кетма-кет шу сўзларни айтиб чиқди менга. Сендан яширинча ўғлимнинг Кўк Тангрисига топиндим, унга юкундим. Айтсам ишонмасдинг, мени ҳам, ўғлимни ҳам ўлдиртирардинг. Қўлимни кўкка чўзиб: «Улуғ Тангрим, Кўк Тангрим, сутимни ўғлим истаганича уютиб, лаззат бахш эт!» – дея ёлвордим. Шу сўзлар оғзимдан чиққан заҳоти Ўғуз мени эма бошлади. У Кўк Тангрининг танлагани, севимлиси эканлигига ишондим. Бир ёшида бурро гапира бошлаганини эсдан чиқардингми? «Мен Кўк Тангрининг ерга ёғдирган нури бўламан. Шунинг учун отимни Ўғуз қўйинг!» – дегани хотирингдан кўтарилдими? Тил чиқарганидан севиниб кетиб, унинг нима деганини ҳам ўйлаб ўтирмай: «Бизнинг уруғ-аймоғимизда бундай кўркли бола туғилмаган», – дединг. Юришлар, жангжадаллар, хоқонлик ташвишлари билан унинг қандай улғайганини ҳам сезмадинг. Ўғузнинг кечаю кундуз Ёлғиз Тангри деб, Кўк Тангрини таниб, тенгдошларига ҳам шуни англагани, тушларида ҳам нуқул «яккаю ягона улуғ Тангрига ҳамду санолар», деган сўзларига парво ҳам қилмадинг. Ўғлингнинг чехрасидаги Улуғ Тангрининг нурини кўрмаяпсанми? Бу қадар жасорат, эрк, куч-қудрат, беқиёс билимнинг боиси не? Ўйлаб кўрдингми? Ўқ отишда, кўндарма² улоқтиришда, қилич чопишда, билимда унга

¹ Ёрлик – бу ўринда: қарор

² Кўндарма – найза

ким тенг кела олди? Буларнинг барчаси Кўк Тангри билан боғлиқ эканлигини, ўғлининг бошқа тенгдошларига ўхшамаслигини англамоғинг керак эди! Ўғуз сендан кейин эл-юртимизнинг ҳам, ер юзининг ҳам таянчи бўлади. Буни қамлардан ҳам, чин афсунгарларидан ҳам эшитганман. Неча йиллардан бери чинликларнинг: «Туркда бир гўдак туғилди, у ер юзининг дузанини ўзгартиради», деб изғиганларини, ҳар томонга бош урганларини унутдингми? Улар фақат хоқон саройига тумшуқ суқа билмадилар. Излаган гўдаклари сенинг хонадонингда туғилиши мумкинлиги хаёлларига ҳам келмади. У пайтдан бери кўп сувлар оқиб ўтди. Ўғузнинг ёшига қараганда доно эканлигини, юрган йўлига нур ёғилишини сендан ўзга кўплар кўрган. Майли! Сени айбламайман. Умринг жанг-жадалларда ўтди. Энди ҳушёр бўл! Биз яккаю ягона бўлган Тангрига топинамиз, сен ҳам унга топин!

Қора хон бошини чангаллаб тахтга чўкиб қолди:

— Остимда тахтим чўккан экан, билмаган эканман! Тўшагимдан хотиним бегона бўлган экан, беҳабар қолибман! Туққан ўғлим инончимиздан қайтиб, ҳовлиқиб ўзини ялавоч деб юрган экан, ғофил қолибман! Ё Улуғ руҳлар, қайси гуноҳим учун?

Ойбека хотун хоқоннинг бу қисқа сукутидан, ўйга толганидан дадилланди. Қўлини хоқоннинг бўйнига солиб:

— Тақдирни такбир қилиб бўлмайди, хоқоним! — деди. — Ўғлинг билан хотинингнинг ишончини йиллар бўйи англамаган экансан, бундан кейин ҳам англамай қўя қол! Бизни десанг, бутун улусингни бой берасан. Ўз хонадонингнинг ўн йиллаб бошқа бир инонч билан яшаб келганидан сенинг беҳабар эканлигинга ҳеч ким ишонмайди. Эл ғажиб ташлайди сени! Душман бош кўтаради. Ҳаммасини яратганининг ихтиёрига қўй! Амру фармон ундан келсин. Ким билсин, балки Ўғузни ҳам улуснинг йўлига солиб олармиз...

Ойбека хотун йиллар бўйи, қайта-қайта мулоҳаза қилиб, энди ошкор этаётган бу сўзларидан бошқача йўл ҳам топа олмасди. Хоқон буни тушунди. Ичидаги оташни юзга чиқармади, бироқ кўнглида хотини, ўғлини ҳам кечира олмас эди: «Ўз ўғлимнинг қотили бўлиш манглайимга ёзилган экан-да», деган хаёлга борди.

Тўрага кўра эл раҳбарлиги билан инонч раҳбарлиги-

нинг бир бўлиши¹ юртга эрк, қувонч бахш этарди. Бироқ эндиликда Қора хоннинг оёқлари остидан ер қочгандек эди гўё. «От ўрнини той босар», дейдилар. Қайси той? Инончидан қайтган ўғилми? Бўйини бўйимга рост кўрган-ним, ўз тахтимга мос кўрган-ним, севимли ўғлим! Элни сенга топшироқчи бўлиб турганимда, қўлимни қисқа, тилимни қисик қилганинг нимаси? Бир менинг ўғлим учун бутун элнинг маҳв бўлишини истайсанми? Ёғийлар кулишсинми устимиздан? Тўрани билмайдиган хоқон бошқаларни қандай идора эта олади? Бир томонда халқ, тўра, хоқонлик, бир томонда эса Ўғуз... Отасига қарши чиққан, уни тингламаган, бир сўзи билан элнинг қонун-қоидасини бузиб, ерларимизни ёғийларга талатиб қўймоқчи бўлган Ўғуз! Йўқ, бу сўз элга ошкор бўлмаслиги лозим! Йўқса хоқонлик қўлдан кетади! Бунг чидаш мумкинми?»

Қора хон бундан кўрқмасди. Босиб ўтган йўлларини, эл учун қилган хизматларини ўйларкан, ўлим ваҳимасини ёддан чиқарарди. Ўзини танигандан бери юрт дардида яшаган, оғир жанг-жадаллардан, ўлимлардан ўтиб келган эди. Бугун бўлмаса эртага хоқонликни топширади шундоқ ҳам! Уни ўйга ботирган нарса элнинг эртанги куни эди. Эл янгидан синиши, бир байроқ остида бирлаштирилган тупроқлар янгидан душман қўлига ўтиши мумкин эди. Элни ҳимоя қилмоқ учун у, керак бўлса, ўз жонини Азроилга ҳам топшироққа, ўз ўғлидан ҳам кечмоққа тайёр эди. Бошқалардан қонун-қоидани талаб қилган хоқоннинг ўз саройида инончга хиёнат рўй берганлиги маълум бўлса, ота-боболарнинг, улуғларнинг барча саъй-ҳаракатлари пучга чиқарди. Бундан кўра ё ўзи, ё Ўғузнинг бу майдондан кетиши хийла тўғри йўл эди. Элни десинми, ўғилни? Ҳозир у учинчи йўлни топа олмасди... «Демак, иш катталашиб кетмасдан Ўғуз ўзи Улуғ деган Тангрисининг ҳузурига қайтмоғи лозим. Эл ўғилдан афзалдир». Лекин буни қандай амалга оширади? Йиллар бўйи суйиб-эркалаб келган ўғлига қандоқ қилиб қўл кўтара олади? Ундан сўнг қандай яшай олади? Йўқса нима қилмоқ керак? Минглаб юртдошлари, уруғдошлари қон тўкиб, қурбон бериб ҳимоя қилгани, юксалтиргани эл-юрт бир саркаш ўғил ўйини

¹ Қадимги туркларда хоқон халқининг диний раҳнамоси бўлиб ҳам ҳисобланарди.

билан вайрон бўлсинми? «Улуғ руҳлар, мадад беринг, ҳал этинг бу ҳал бўлмас ишни! Ўғлининг қотили деган иснодга қолмайин!»

Эндиликда Қора хоннинг бу ишни тезроқ бир ёқлик қилиш учун юкуниб-ёлворишдан бошқа йўли қолмаган эди.

* * *

Куз хон билан Кур хон ўз қизларига Ўғуз боқмай кўйганлигини, кичик инилари Ўрхоннинг қизини олиб, тўй-томошолар билан алоҳида ўтовга бошлаб борганлигини, ўз қизларининг кўнглини олмай, уларга совуқ муомала қила бошлаганини оғриниб қабул қилган эдилар. Бўлғуси хоқон Ўғздан юз ўгирган бўлмасалар-да, буни унинг юзига солмасалар-да, аммо ич-ичдан ранжиган эдилар. Қизларининг ўчини олмоқ фурсатини пойлар, бироқ Қора хондан чўчиб гинг дея олмасдилар. Ўғузнинг Ойтожга уйланиши уларнинг наздида кичик инилари Ўрхонни ҳам душманга айлантирган эди. Гуноҳ унда, унинг қизида деб билардилар.

Эл яйловга кўчиши арафасида Ўғуз отасига тоғларнинг ови тугамасдан, халойиқ яйловларни макон тутмасдан аввал ўз ўртоқлари билан Иссиққўлга овга боражагини билдирди. Ўтган баҳорги сафардан бери кўнгли ўша тоғларда қолган эди. Отаси билан гаплашиб олгандан бери уйга сиғмас, паришон бўлиб қолган, юртдан узоқ-узоқларга кетгиси келарди.

Қора хон, «кетсину қайтмасин» деган хаёлга бориб, «майли», деди. Ўғуз ов деса ҳам, овга бормади. Қанчадан-қанча оғир жангларга бошлаб борган йигитлари билан бир йил аввал элан-қаран кечиб ўтган йўллари билан бир неча кунда босиб ўтиб, Хонтангри оғушидаги Эркўнга, Ота Мағорага етиб борди. Эркўн водийсида ов овлади, қуш қушлади, ерли беклар, қамлар билан ажойиб кунларини кечирар экан, барчани яккаю ягона бўлган Кўк Тангрига топинмоққа чақирди. Қам Отани ҳам ишонтиришга ҳаракат қилди. Шу ердан йўлга чиқмоқчи, ҳамма нарсани шу ердан бошламоқчи эди... Улар ўз сўзларини англамаганликларини кўриб: «Бу кўғирчоқлар, ясама ёғочлар Яратган бўла олмайди, булар элни юксалишдан тўхтатади»,

дея ўзини телбага солиб, Ота Мағорадаги тўқсон тўққиз бутни уриб синдирди. «Қаранг, Кўк Тангри мамнун бўлмоқда, сизнинг бутларингиз эса ҳатто ўзларини ҳам ҳимоя қила олмайдилар», дея ўртоқларини бошлаб кетди. Эл маскан тутган яйловларни айланиб юриб, қаршисидан чиққан бекларни Кўк Тангрига топинишга чақирди. Ишончли, маънодор сўзлари қаршисида лол бўлиб қолган кимсаларнинг ёғоч бутларга бўлган сўнгги эътиқодларини ҳам остин-устун қилиб ташлади: «Ота Унгур бундан сўнг кўғирчоқлар, бутлар сақланадиган жой эмас, Улуғ, гўзал Кўк Тангрининг ўчоғи, эл билимининг, битикларининг хазинаси бўлиб қолади», — деб эълон қилди.

Бу ёз Қам Отанинг дунёси остин-устун бўлиб кетди. У Қора хон билан бўлғуси хоқон ўрталиғида қолган эди. Топиниб келган бутларининг ҳолига йиғлар эди. Тагин бир томондан: «Ота Мағоранинг муқаддаслиги оёқ остида топталса, ким менинг ёнимни олади, эл орасидаги нуфузим, обрўйим нима бўлади?» — деб ўйларди... Чопар жўнатиб, ҳаммасини Қора хонга етказди.

* * *

Ҳар киши ўз юкини йиғиштирган, қолганларга охириги топшириқлар берилган, ўтов чиғлари даста-даста қилиб боғланган, кигизлар букланиб ўралган, сафар чоғи етганлигини сезгандек ўз эгаларига қараб-қараб қўяётган отлар, хачирлар, бепарво кавшанаётган наслдор туялар, буғроларнинг баъзилари тушовланган, баъзилари дарахт ёки қозикларга боғланган эди.

Қора хоннинг сон-саноқсиз жанг ашёлари, қурол-яроғ, хазина, уруш аравалари хоқонлик чодирининг ён-атрофини қуршаб олган эди. Тонг отиши биланоқ эл йўлга тушарди. Сафар олдидан буюк хоқон Сифноқда охириги машваратини ўтказмоқда эди. Қариндошлари, уларнинг бола-чақаси, энг яқинларидан бошқалар машваратга чиқарилмаган эди. Сафар билан боғлиқ кенгашларда хоқоннинг яқинларидан ўзгалар иштирок этмас эди. Шу боис ҳам бундай кенгашлар узундан-узоқ, қутилмаган баҳс-мунозаралар билан давом этарди.

Шу оқшом Куз хоннинг қизи Бонунинг уйида бошқа бир йиғилиш ҳам бўлаётган эди. Куз хон хоқон ҳузурига

боришдан олдин қариндоши Кур хонни ҳам ёнига олиб қизиникига ташриф буюрганди. Қизининг кўнгли синиқлигини кўриб, сабабини сўраган, тайинли бир жавоб ола билмагач, кўшни уйдан жияни Тарчечакни ҳам чақиртирган эди. Ўғузнинг икки «бепошт» хотини оталари билан юзма-юз ўтирар эдилар. Ҳар қанча сир тутсалар ҳам, аҳволни бундан буюғига яшира олмасдилар. Ябғу хоқоннинг авлоди ўлароқ сафарда бўладими, дала-тоғда бўладими, улуснинг тўрасига садоқат руҳида улғайган эдилар. Инончга путур етса, ота-боболари эл бошида тура олмаслигини яхши англардилар. Бўз бўрига, бутларга, улуғ руҳларга сидқидилдан топинишни шараф деб билардилар. Куш каби озод, номусли-ҳаёли бўлиб вояга етган эдилар. Фавқулудда ҳодисаларга дуч келиб, қайғуга ботиб қолганларида ҳам ўзларини йўқотиб қўймас, ичдагиларини ошкора қилавермасдилар. Эл бир овозда «ху» дея тўқсон тўққиз тангрига юз тутгани маҳал кўзлари ёшланиб кетадиган бу қизлар ўзларини ташлаб кетганлигидан кўра кўпроқ улуснинг инончидан юз ўгирган Ўғуздан ғазабда эдилар.

Иккинчи томондан болалиқдан ўзларининг кўз нури бўлган, мардлиги, ақлу фаросати, ҳалоллиги элдан-элга шоён бўлган Ўғузни юракдан севар эдилар. Айниқса, Бону кўпроқ эзиларди. Унинг Ўғуз билан бешкертти эканлигини ҳамма биларди. Йиллар бўйи балоғатга етганида Ўғузнинг нишонлиси, кейин эса хотини бўлиш орзуси юрагини орзиқтириб келар эди. Унга кўнгил берганида, ўқ отиб оппоқ беклик чодирни қурганида, қип-қизил тўйлик либосида ўша чодир эшигидан кириб борганида ўзини дунёнинг энг бахтиёр кишиси деб ҳисоблаган эди.

Қизлар ҳар қанча яширсалар-да, охирида ҳаммасини оталарига сўзлаб беришдан бошқа йўл қолмаганлигини тушундилар. Кўзларидан дарё-дарё ёш оқарди. Ҳаммасини айтиб бердилар. Оға-инилар: «Бу эътиқод иши эмас, қора булутдир, улуснинг устига бостириб келаётган ажалдир, буни оғамизга ошкор этишимиз керак», — дедилар...

* * *

Ўғуз билан отаси ўртасига тушган совуқчилик, Ота Мағорада бўлиб ўтган воқеалар эл-улусдан аввал Чинга етиб борди. Тўғрироғи, бу хабар Чиндан ҳам олдин Таб-

ғачга етган эди. Табғач Чин билан Турк орасидаги бир эл эди. Ўзларини туркка яқин тутсалар-да, илдизларини унутиб, чинликдан кўра мутлақ чинпараст бўлиб кетган эдилар. Илдизлари турк эмасми, ахир! Ўғузга қолса, Чинда давлат қурганлар, унга бир минг беш юз йил бошчилик қилганлар, хилма-хил, дабдабали Чин номи билан пардаланган кўк фарзандлари, сулолалари ҳам турк уруғидан тарқаган, Чиннинг фаровон, тўқ турмуши машаққатли чўл ҳаётини унутишларига сабаб бўлган, замонлар мобайнида ўз изларини, ўзликларини йўқотиб, чинликка айланиб қолган эдилар. Ростини айтганда, бу тағйиротга қарши эътироз ҳам йўқ эди. Чунки ҳокимият, яхши кунлар олдида уруғ суриштиришни майда иш деб ҳисоблардилар. Дастлаб Чинни ўзимизники қилиб оламиз деган фикрда яшаб келган бўлсалар-да, аксинча, дарҳол ўзлари чинликка айланиб қолар эдилар. Айни пайтда ирсий хотира уларни бу бегона элда ном-нишонсиз сингиб кетишларидан асрар эди. Дашт билан Чинни яқинлаштириш истаги ана шундан туғилган эди. Бинобарин, чин тарафдорлари билан бир қаторда ана шу алоқадорлик орқали Чиндаги ўз уруғдошларини кучайтириб, уларнинг сафини орттиришни истайдиганлар ҳам бор эди, шу йўл билан Чинни ўзгартириб, турклаштиришларига ишонар эдилар.

Чиннинг шимоли-ғарбидан келган Табғач элчилари Ўғузга йўлда етиб олдилар. Элчибоши очиқ-ошкора сўз бошлади:

— Улуғ Чин императори сизга байроқ, хоқонлик бермоқчи. Жангчи йигитлар, қурол-яроғ — нима истасангиз, ҳаммасини! Байроғингизни қайга тиксангиз, биз ёнингизда бўламиз, сизга ёрдам берамиз...

Ўғуз ғазабга келди:

— Сиз ақлдан озибсиз! Бизнинг битта элимиз бор, ўз байроғи, кўшини, мард йигитлари, эрки, кўрки билан! Унинг тепасида менинг отам турибди. Мен хоқон эмасман! Унинг аскарларидан бириман!..

Ўғуз буни Чин элчисига айтди. Ўз ичида эса: «Този каби ҳид олибдилар, отамга қарши қўймоқчи бўляптилар мени. Отам соғ-саломат, оёқда маҳкам турганида, унинг жаназасига шошмоқда бу олчоқлар!» — деб ўйлади. Дарҳол отаси билан сўзлашмоққа қарор қилди. Юришларда от

миниб ёнма-ён сайр этганларини хотирлади, юртга қайтиб бориш учун ошиқди. Қайси йўл билан бўлса-да отасининг кўнглини топмоқчи эди!..

* * *

Хоқон саройида оила яқинларининг, Ябғу хоннинг пушти камаридан тарқаган қариндош-уруғларининг, сўйбоши, тархон¹, маслаҳатчилар иштирокидаги машварат давом этарди. Инилари билан келинларининг, кечикиб бўлса-да, зиёфатга келганликлари Қора хоннинг кўнглини кўтарган эди. Ойбека хотуннинг сўл томонида учала келини юзларига енгилгина чачвон ёпганча ўтирар эдилар. Зиёфат ярмидан ўтган, емаклар ейилиб, ичимликлар ичилиб бўлган эди. Бироқ Қора хоннинг қадаҳи узлуксиз тўлиб-бўшамоқда эди. Кўзадаги арғувоний шароб билан ичини ювиб тозаламоқчи эди у гўё.

— Аёлларимиз чачвонга одатланмаган. Келиним каби эмас, иниларимнинг суюкли қизлари каби сиқилмай ўтиринглар!..

Келинларининг титроқ қўллари чачвонларига чўзилди. Қора хон сўраб қолди:

— Нега аввал тушган келинларим Бону билан Тарчечакнинг гўзалликда Ойтождан илгари бўлса илгари, аммо кейин эмасликлари Ўғузни қаноатлантирмади. Тўрамизда бир хотинлилик бор эди, бироқ раъйига қарадик, Ўғуз икки карра уйланди.

Аммо шунга ҳам қаноат қилмай, нега яна учинчи марта уйланди, кичик инимизнинг қизига кўнгили берди, кунларини у билан ўтказаётир?

Келинларнинг бошлари ерга эгилган эди.

Ўқ камондан чиққан, айтиладиган сўз айтиб бўлинган эди.

Қора хон Ўғузни охиригача тушуниб етмоққа, қардошларини ранжитган бу масалани ойдинлаштирмоққа уринарди. Иниларига ўгирилиб:

— Билагимнинг қуввати, белимнинг қиличи, суянган тоғим — иниларим! Сиз ҳам билмайсизми бунинг сабабини? — деб сўради.

Куз хон ўзларидан илгари хоқон сўз очиб қолганидан

¹ Сўйбоши, тархон — қўшин бошлиқлари

севинди. Аммо айтмоқчи бўлган сўзларини кейин ташлади ва деди:

– Буюк хоқон, келинларингнинг ўзи айтсин. Улар билгани биз билмаймиз.

Хоқон Бонуга юзланди:

– Сен гапир-чи, катта келиним!

Бону кўзини ердан узмай деди:

– Сўрамасангиз айтмас эдим. Гап ёқтириш-ёқтирмасликда эмас. Тилим танглайимга ёпишиб қолсин... Бошимизни қора булутлар босмоқда, хоқоним!

Эндиликда бу машваратга Ўғузнинг Ойтожга уйланиши шунчаки кўнгил иши эмас, балки инонч билан боғлиқ эканлиги, аввалги хотинларини ҳам инонч туфайли ташлаб кетганлиги аён бўлгач, кўтарилган ғала-ғовур, пичир-хисирлар саройнинг тўридан қуйисига оқиб келаётганини кўрган Бону ғайбан юрагида Ўғузга бўлган севгининг нафратга айланганлигини ҳис этди, бу гап ичкаридан, саройдан чиқиб, юртга, улусга тарқашига шама қилар экан, хоқон бобоси олдида Ўғузнинг айбини янада бўрттириб кўрсатишга уринарди:

– Жоним оёғингга пояндоз, хон бобо. Инончсиз эл бўлмайди, элсиз хоқонлик. Ўғузнинг йўли тўрага, элга, сизга қарши. Уни ўзимдан кўра ҳам кўпроқ севсам-да, Сизни, юртни ундан ҳам кўпроқ севаман. Ўғуз инончимиздан воз кечди, бизга: «Кўк Тангрининг йўлини тутинг. Менинг яқкаю ягона бўлган Тангримни танимасангиз, мен ҳам сизни танимайман», – деди. Мен: «Кўкда Тангри бўлмайди, Кўкнинг қаерида ўтиради Тангри?» – дедим. Унинг муқаддас бутлардан узоқлашуви, сени менсимай қўйганлиги бизни ғазабга келтирди. У эса бизни ташлаб кетди. Ойтож унинг ҳукмига қулоқ солиб, биртангричи бўлди. Ўғуз ҳам унга боғланиб қолди. Ўғлингиз билан унинг севимли хотини эндиликда бошқа бир инончга топинмоқдалар. Аллақачон ота-боболаримизнинг йўлидан чиқиб бўлганлар...

Қора хон кичик келинидан сўради:

– Тўғрими шу гаплар?

Кўрқувдан Ойтожнинг дами ичига тушиб кетган эди:

– Тўғри эмас, буюк хоқон! Ўғуз менинг ўзимни севиб қолди. Катта келинлар севилмасликларини бўрттириб инончга боғламасинлар.

Қора хон бўкириб юборди:

– Энди сизнинг қайси бирингизга ишонайлик?

У келинларнинг ҳақ эканлигини билиб турса ҳам бўкиргандан бўкирар эди. Ойбеканинг сўзига кириб, бу ишга эътибор бермай келганини, Ўғузни ўз ихтиёрига қўйиб хато қилганини англаб етган эди. «Тўғри айтаётир келиним! Улуғ руҳлар мени ҳам, элни ҳам тарк этмоқда. Ўғлим фақат инончимизнинггина эмас, насл-насабимизнинг ҳам душманига айланди. Кеча буни мен билан хотиним билар эдик. Бугун қариндош-уруғлар, аёнлар, маслаҳатчилар, хизматкор-чўрилар ҳам билди. Эртага бутун эл билади. Устимга сел босиб келмоқда. Бугун тўхтатмасам, эртага кеч бўлади».

Сўзга қариндошлари аралашди. Кун хон деди:

– Улусимиз бу йўлда қонлар тўккан. Ер юзида байроғимиз баланд ҳилпираб туриши учун юз йиллар давомида авлодларимиз жон фидо этганлар. Гап фақат бир қизда бўлса, кечериш мумкин эди. Юзта қиз қурбон бўлсин Ўғузга! Бироқ ота-боболаримизнинг, ер-кўкнинг руҳи ранжимоқда биздан. Йўл топ, буюк хоқон. Сен йўл топмасанг ҳар бир киши айрилиб ўз йўлдан кетади. Парча-парча бўлиб, бошқаларнинг қулига айланамиз.

Кур хон деди:

– У бир лашкарбошидир. Жангга қўшинни сиз эмас, у бошлаб боради. Унга ишониб қўшинни топширсангиз оқибати не бўлади?

Қора хоннинг бош маслаҳатчиси Улутурк бундай баҳсу мунозараларни кўп кўрган эди. Гап нишаби қаёққа кетаётганлигини олдиндан сезарди. Оға-инилар оғзидан қон ҳиди келаётганлигини пайқаб, беихтиёр кўзлари ёшга тўлди.

Хоқон қўлини баланд кўтарди:

– Ўғлим вояга етгунга қадар эркалатиб қўйдик. Уруғимизнинг давомчиси сифатида яхши кўрдик. Тенгдошларидан ажралиб турарди. Кучли, мулоҳазали, хоқонликка муносиб йигит эди. Лекин унинг юрагига шайтон ин қурган экан, пайқамай қолибмиз. Хўш, менинг ўрнимда бўлганда сиз нима қилардингиз?

Оға-инилар вазиятни тушуниб турардилар. Ҳаммасига ўзлари йиллар бўйи гувоҳ бўлиб келган эдилар. Айни пайт-

да ушбу кенгашда қатъий бир сўз айтишга ботинмай турардилар. Улар бошқача йўлни танладилар. Кур хон деди:

— Менга қолса унинг кечирилмас гуноҳидан кечган бўлардим. Бироқ сен аҳволга ота сифатида эмас, эл, инонч раҳнамози сифатида баҳо бер.

Қора хон «воҳ, номард иним!» деб ўйлади. «Куруқ гап билан айбламаяпсан Ўғузни. Инонч бир тузоқ, холос. Мендан сўнг тахтга чиқиш истаги қутуртириб қўйган сени. Ўз пушти камарингдан бўлганида бу қадар жасорат билан гапирмаган бўлардинг». У шундай деб ўйлар, бироқ ўйлаганини айта олмасди. Орага Ойбека тушди:

— Гапга аралашмоқчи эмас эдим. Лекин бу нарса ота билан ўғилни бир-бирига қарши қилиб қўяди. Қон тўкилади, қурган хоқонлигимиз қулаб тушади. Ўғузнинг ўзидан эшитмай туриб, фақат келинларнинг гапи билан кифояланмак хато бўлади. Чопар жўнатайлик, Ўғуз келсин, уни ҳам тинглаб кўрайлик.

Гўё худди шу сўзларни кутиб турган эдилар. Ойбека гапини тугатган заҳоти ташқаридан хабар етказдилар:

— Чопар келди!

Ойбеканинг юраги ортга тортиб кетди. Чопар яхшилик келтирмаганлигини англади. «Ўғуздан келган. Унинг сўзи бу кечанинг тортишувларига чек қўяди». Кўзлари тиниб, тахт ортига суянди.

Қора хон сўради:

— Кимдан келибди чопар?

— Қам Отадан.

Қора хоннинг юраги ниманидир сездди. Чопарни яқинлари орасида эшитишни истамасди.

Қам Отанинг букиб муҳрланган тери битигини очди, мактубга шошилинч кўз югуртириб чиқди, бошқаларга ўқиб бермасдан, чопарга:

— Ўзинг тушунтир, — деди.

Чопар деди:

— Ўғуз келди, Ота Мағорани вайрон қилди, улуғ руҳларни ранжитди, бутларни, санамларни синдириб ташлаб, Қам Ота билан бекларга: «Ягона Тангрига топининг!» — дея амр этди.

Қора хоннинг ранг-рўйи қўлидаги ошланган тери каби оқариб кетди:

– Ўғуз ҳозир қаерда?

– Иссиққўлдан ўтиб, Олатов яйловлари сари келмоқда.

– Қам Отага етказ. Ўғуз гуноҳига яраша жазосини олади, хафа бўлмасин. Ота Мағорадан чиқмасин. Эркўннинг вакилларини кўпайтираман. Бу кеча дам ол, эртага қайтасан, Ўғузга дуч келма!

Ойбека ўғлининг тамом бўлганини англади, юрагининг бошида бир санчиқ турди.

Қора хон эшик оғасига:

– Ябғуларга, шодларга, тархонларга хабар қил, эрта-лаб тўплансинлар, – деди.

Сўнгра қариндошларига юзланиб:

– Ўғуз сезмасин! Қаршисидан чиқиб ўлдирамиз. Элнинг инонч жойини, зиёратгоҳини топтамоқ кечирилмайди! Ўғуз яшамаса-да, эл яшайди! – деди.

Ойбеканинг боши айланиб кетди. Келинларнинг учаласи ҳам юзини тўсиб олди. Бону билан Тарчечак ўч, қасос олишни истасалар ҳам, ўлимни кутмаган эдилар.

Ойтож бўзлаганича саройдан қочиб чиқди.

Анчадан сўнг, тун қоронғулигида ўрдадан бир отлиқ чиқди.

У Ойтожнинг сўзларини Ўғузга етказиши керак эди:

«Келинлар сени сотди, оталари душман бўлишди, хоқон сенга қарши бормоқда. Ўлдириш учун... Унга юзма-юз келма! Йўлини топ! То иш совигунча жонингни қутқар!»

ЧИН БАРМОҒИ

Чин элчиларининг бири келиб, бири кетарди. Тумшуқ суқмаган ерлари йўқ эди.

Сўнгги бор келган элчилар Қора хонга шимолликларнинг муттасил амалга ошираётган ҳужумлари, босқинчиликларидан шикоят қилар, ҳар хил йўллар билан буни хоқонга боғламоқчи бўлардилар. Хоқон: «Биз Чиндан узоқдамиз. Бу ҳужумларнинг бизга алоқаси йўқ. Душманларингиз кимлигини билинг! Улардан ўзингизни ҳимоя қилинг», – дерди.

Карвонларга қилинаётган ҳужумлар ортиб бормоқда эди. «Ўзлари уюштириб, орамизни бузмоқчилар», – деб ўйларди Қора хон. Овозини баралла қўйиб:

– Менинг байроғимнинг кўлкаси тушган ерларда сиз-

нинг карвонингизга қўл кўтара олмайдилар. Ботирларимиз темир ташийдиган туяларимиз билан баробар югуриб, уларни қўриқлаб борадилар. Неки содир бўлса, Турон даштини кечиб ўтгандан кейин содир бўлади, у ерларга эса қўлимиз етмайди. Афғон яйловларида, Хуросондан нарида сўзида турмайдиган тўдалар бош кўтарган. Уларнинг қайдан келганлиги маълум эмас! Бизнинг ерларга ҳам эга чиқишни истайдилар. Яшашларида ҳам қонунқоида йўқ, ўзиникини ҳам, ўзганикини ҳам билмайдилар. Ота ўз қизига, ака ўз синглисига уйланади. Улар сизнинг карвонларингизга суқилиб кириб, яширинча саройларингизгача бориб етмоқдалар. Бир кун ипагингиз керак бўлмай қолади уларга. Ипагингиз у ёқда турсин, қуртини ҳам ўғирлаб оладилар...

Чиндаги қирғоқчиликдан гап кетганда, Қора хон элида бу офат рўй бермаганлигини улуғ руҳлар билан боғлар эди:

– Сиз ҳамма нарсани Ёмғир тошининг қудратида деб биласиз. Биз тошни кафтимизга олиб, жоду қилмаймиз. Бу хоқоннинг иши эмас, қамларнинг ишидир! Ер юзи ўзгармоқда. Бизнинг чўллар ҳам йилдан-йилга самарасиз бўлиб бормоқда. Руҳларга қарши бориб бўлмайди. Биз ҳам тангриларнинг, чалабийларнинг назаридан қолганимизда ҳосилдор тупроқларимиз, экин-тикин ерларимиз кўзлаган қутимизни бермайди. Қурғоқчиликка чидаш, ундан чиқиб олиш йўлини топиш мумкин. Бироқ руҳлар ғазабидан, уларнинг ўч-қасос олиш таҳдидидан қутулиб бўлмайди.

Хоқон билан элчиларнинг суҳбатлари чўзилиб кетган бундай кунларда Талас, Сайрам, Сифноқ бозорлари табассумлар қилиб, дуч келганга таъзиму тавозелар келтириб изғиган чинликлардан безиб қолган эди. Улар кирмаган тешик қолмаганди. Ҳар нарсани олар, ҳар нарсани сотар, ҳамма нарсага қизиқар эдилар.

Қора булутлар ўлканинг бошини қоплаб олганини сезганмидилар? Ё ўзлари эдими бу қора булутлар...

* * *

Тулунинг уйи чинликларнинг меҳмонхонасига ўхшарди. Дон Хининг олдига ҳар куни янгидан-янги қўноқлар келарди. Қумош, дори-дармон, идиш-товоқ, гуруч сотувчи-

лар хизматкор-чўрилар ёрдамида саройга, ўрданинг ичига қадар йўл топар эдилар. Аммо олди-соттининг энг зўри тунда бошланарди. Йигитлар, ёш-яланглар танда кўйган бу ерлар кентнинг бир чеккаси бўлиб, сиртдан қараганда кўзга ташланиб турмайдиган уйлар эди. Бу уйларда Чиндан қачон, қандай йўллар билан келганликлари номаълум бўлган қизлар йигитлар билан ўйнашар, тонг отгунча уларга турк қизлари учун бегона бўлмиш «севишмоқ» йўлларини ўргатар, уларни силаб-сийпалар, меҳрибончилик қилар, юракларига фулғула солар, бор-йўқларини олиб даштга оширар эдилар. Бу уйлар олтин тўплаш, йигитларнинг юрагидаги ўтни сўндиришдан кўра миш-миш тарқатиладиган, турк йигитларидан гап ўғирлайдиган уйлар бўлиб, бир учи Чин императорининг саройига бориб боғланарди.

Бу ўргимчак тўрининг толалари, эҳтимолки, Ота Мағорага, захира, хазина ташийдиган араваларнинг қўриқчиларига қадар чўзилиб кетган эди.

Оқшомларда саройдаги чўри-канизаклар кайфи тароқ бекларнинг орасидан суғрилиб чиқиб, тоза ҳаво олиш, ҳордиқ чиқариш баҳонасида қоровулларнинг қучоғига отилар, чин шаробидан зеҳни туманлашган қоровуллар ичларидаги борини тўкиб солардилар. Қора хоннинг Ўғузга қарши юришидан бир неча кун аввал Тулу билан Дон Хи ғойиб бўлди. Ўрда атрофидаги уйларнинг эшигига қулф тушди. Бозорлардаги чинликлар ҳам ўлат теккан жўжалар каби кўққисдан ғойиб бўлишган эди.

ОНАНИНГ ТУШИ

Тунда Ойбека алғов-далғов тушлар кўриб чиқди: кент бир даранинг ўртасида турганмиш. Тўрт томони сидирға қоялар эмиш. Худди йўниб қўйилгандек сип-силлиқ, жи-лоли, тимтик. Кўққисдан бу қояларнинг устидан бир туйнук очилди. Чопавериб ҳансираб қолган бир от ушбу туйнукдан ташқари отилди, ярим танаси туйнукдан чиқдию, ҳавода муаллақ қолди. Олдинги оёқлари ҳавода типирчилар эди. У қоядан пастга, қачонлардир айқириб оққан дарёга отилмоқчи бўлар, бироқ дарёнинг қуриб қолганини, кўйидаги кўл ўрнида қиррадор, ўткир тошлар тиш қайраб турганлигини кўриб талвасага тушган, пастга отила олмасди. Ойбека таниди. Ўғузнинг оқ йўрғаси эди бу. Оқ

капалакка ўшарди. Сўнгра бирдан оқ йўрғанинг ўнгу сўлидан бошқа отлар сакраб чиқдилар. Гўё улар Ўғузни қувлаб келганлар-у, энди унга етганларида ўзларини тўхтата олмай жарлик тубига қулаб тушмоқда эдилар. Ё Тангрим, отлар ўмбалоқ ошмасдан тикка тупроқ устига тушдилар, оёқлари темир қозиқлар каби тиззагача ерга кириб кетди, бир қанчаси сарт қояларга урилиб тилка-пора бўлди. Уларни ҳам таниди Ойбека. Қора хон билан иниларининг отлари эди улар. Қулаган жойларида тошга айланиб қолдилар. Ана шундан кейингина Ўғузнинг оти чидаб тура олмай жарликка отилди. У қулаб тушмади, худди қуш каби айланиб пастлади, аммо ўзидан аввал қулаб тушиб ерга санчилган отларга яқинлашганда парвоздан тўхтади, уларнинг боши узра енгилгина, пинак ҳам бузмай, гўё қанот чиқариб, капалак каби суза бошлади.

Ойбека қора терга ботиб уйғонди. Ўрнидан турди, эрта тонгдан йўл тадоригини кўраётган Қора хоннинг қаршисини кесиб чиқди:

— Босриқиб чиқдим. Бу сафардан бир хайр кўрмаяпман. Балки Ўғузнинг қайтмаслигидан даракдир бу! Уни таъқиб этма! Борма! Кетсанг, аввал мени ўлдириб, ундан кейин кет! Шошган ишнинг охири вой, дейдилар. Бу ишни мундоқ қўполлик, шошма-шошарлик билан ҳал этиб бўлмайди. Ўз ўғлингга қарши қандоқ қилиб қўшни тортиб борасан? Биздан сўнг сенинг тахтинга чиқадиغان, хоқон бўладиган ўғлингни ўққа тутасанми, унга қилич кўтарасанми? Қора қонига бўямоқчимисан уни? Бошини танидан жудо қилмоқчимисан? Ўз қўлинг билан ўз юртингни вайрон этмоқчимисан? Ақлингни йиг! Ҳушёр бўл! Унинг ҳам гардун¹ битигига, манглай ёзувига боғлиқ эканлигини тушунмайсанми, ахир? Насибаси узилмаган бўлса, унга ҳеч нарса бўлмайди! Сен қирқмоқчи бўласанми унинг насибасини? Ўйлаб кўрдингми шуни? Тангри бермаса, эр бойимас...² Англайсанми шуни?

Қора хон деди:

— Сенинг Тангринг Ўғузнинг кибру ҳаволаниши учун қиладиганини қилди. Гурбуз³, жасур деб ҳисоблаган ўғлим осийлик қилди, ғанимга — менинг, улуснинг, инончимиз-

¹ *Гардун* — бу ўринда: тақдир маъносида

² *Бойимас* — юсалмас; бой бўлмас

³ *Гурбуз* — қаҳрамон

нинг, тўрамининг душманига айланди... Энди ўзи танла-син: ё у, ё улус! Бошқа йўл қолмади. Қани айт! Унга бер-ган оқ сутингдан айб ахтармай, мени айбдор қиласанми? Тўрамининг менсимамай қўйган ўғлимни кечирсам, эл нима дейди? Хоқоннинг ўғлиман, унинг ворисиман деб, юрт-нинг тўраларига қарши чиқмоққа ҳаққи йўқ унинг. Сен ҳам тушун, ахир!

Қора хон отланди. Жанг-жадал, юришлар бўлмаганда жангчилар уйларига, ўз юртларига қайтардилар. Хоқон ихтиёрида фақат сараланган алпларгина қоларди. Улар қуролланиб, хоқоннинг ишорасини кутмоқда эдилар. Кар-найлар чалинди, черик ўрнидан қўзғалди.

* * *

Ойтожнинг чопари Ўғузни йигитлари билан Чу во-дийсидан топди. Отасининг ўзига қарши келаётганини эшитиб, хоқон қўшинининг энг сара жангчилари бўлмиш ўртоқларини, суворийларини тўплади. Вазиятни улардан яшириб ўтирмади:

— Отам амакиларим билан бирга устимга бостириб келаётир. Қўшин унинг ихтиёрида. Сизлар ҳам отамга боғ-лиқсиз. У хоқон, тўрамининг ҳимоячисидир. Мен ҳам ўз инончимдан воз кечмайман. Керак бўлса, отамга қарши жангга қираман! Истасангиз, мен билан қолинг, йўқса отамни гиж-гижлаётганлар тарафига ўтишингиз мумкин. Чағри⁴ ёзган манглай ёзувидан қочиб бўлмайди!

Йигитлар бир овоздан:

— Биз сен билан, Ўғуз хон! — дедилар.

Ўғуз хоннинг энг яқин дўстларидан Бейрак бек:

— Биз бу куч билан хоқонга қарши тура олмаймиз, Ўғуз! — деди.— Эл ичида сени хуш кўрадиган, отангдан, қайнаталарингдан безган кишилар кўп. Хабар етказайлик, хос беклар тўпланиб келсинлар. Унга қадар хоқон билан юзма-юз келмай, уни чалғитиб турайлик.

Ўғузга бу гап маъқул тушди.

Юртга чопарлар жўнатилди.

Бир неча кундан сўнг Ўғузга хайрихоҳ, уни хуш кўра-диган бекларнинг қораси кўринди. Улар узоқ-яқиндан етиб келмоқда эдилар.

¹ Чағри — фалак

Ўғуз ўз йигитлари билан қанчадан-қанча жанглардан омон чиққан эди. Ҳеч бири ўлим-йитимдан тап тортмасди. Уларнинг ичида энг кучлиси, тенгсизи Ўғуз эди. Бироқ эндиликда у ҳам қўрқувга тушган, дунё кўзига тор эди. Бўзқирда¹ ўз отаси билан юзма-юз келиши хаёлини чирмаб олган эди. Ўғуз буни истамас, бироқ тақдирдан қочиб қутулиб бўлмаслигини ҳам яхши биларди. Қолгани Тангрининг иродасига боғлиқ эди. Қисқа баҳор ёмғиридан сўнг чарақлаб чиққан қуёш, ювилиб топ-тоза бўлган даштлар ўлим эмас, тириклик нафаси билан тўлиб-тошган эди. Фақат хоқонлик машмашасининг ўзи бўлса, у ҳеч иккиланмай ҳаммасидан воз кечарди. Бироқ энди унинг зиммасида илоҳий бир амр ҳам бор эди. Бундан қочмоқ ўз Тангрисидан юз ўгирмоқ демак эди.

Тўп ўрнидан кўзгалди, йўл бўйи жангсиз зерикиб қолган йигитларни овуллардан йиға-йиға илгарилаб борди. Бироқ отаси билан юзма-юз келмади. Кунни кунга улаб, фурсатни чўзиш билан отасининг юрагини юмшатмоқ фикрида эди. Қора хон қулоғуз² жўнатиб унинг жойини билиб олар ва ортидан тушарди. Ота қувлар, ўғли қочар эди...

Ўғузнинг йигитлари Қора хон черигини тор-мор қилиш истаги билан ёнар эдилар.

Қора хон бўри эди. Бутун йўлларни, чўлларни кафтдек билар эди. Ўғуз тутқич бермаслигини ҳис этиб, таъқибдан воз кечди. Қулоғузларнинг хабари асосида Ўғузни узоқдан кўз остига олиб қўйди, ўғли кутмаган, қоча олмайдиغان бир вазиятда ердан чиққандек унинг қаршисини кесиб чиқди.

Ўғуз илгариди амакиларини, уларни бошлаб келаётган шодларни, мингбошиларни кўрди. Орқала, хоқон жанг майдонини кузатиб туриши учун соқчилар жойлашган тепаликда эл байроғи ҳилпираб турар, албатта, отаси ҳам ўша ерда эди. Отаси бўри каби пистирмада пайт пойлар, Ўғуз енгилганда ўзи келиб ўғлининг гарданига қилич солмоқчи эди...

Ўғуз болалигидан бери отаси билан ўнлаб жангларни кўрган эди. Ҳеч бирида бу қадар таҳликага тушмаган эди.

¹ Бўзқир — дашт

³ Қулоғуз — кузатувчи, пойлоқчи

Эгарда тинч ўтира олмасди. Ё ўзини, ё отасини маҳв этадиган бу жангни четлаб ўтиш йўллариини изларди. Сўнгги умиди Тангридан эди... Жангга отилмоққа шошилаётган ўртоқлари эса унинг оғзига боқар, қандай амр беришини кутмоқда эдилар.

Шу пайт Ўғуз қўлини баланд кўтарди:

– Жанг бўлмайди! Қани, менинг ортимдан!

Йигитлар истар-истамас отаси билан бирга Ўғуз ҳам биладиган дара ичидаги тор сўқмоқдан узоқлашиб бораётган сардорлари ортидан эргашдилар.

• Қора хон билан инилари шошиб қолдилар. Аввалига бунни бир тузоқ деб ўйладилар ва Ўғузнинг бошқа бир томондан қайтиб келишидан кўрқувга тушдилар. Тўрт томонга суворийларни жўнатдилар. Лекин Ўғуз йўқ, ғойиб бўлган, гўё кўкка учиб кетган эди.

Шу тариқа кечаю кундуз тин олмасдан Инжу дарёсига келдилар. Ўғуз фақат отасини енгил, амакиларини тиз чўктириш билан иш битмаслигини яхши биларди. Яъни жангда бириси ўлиб, бириси ўлдиргани билан муаммо ечилмас эди. Бу унчалик қийин эмасди. Ўғузнинг фикрича, бу аразлашув замирида Тангри инончи турар экан, тугунни ҳам унинг ўзи ечмоғи лозим эди. Бу ишни саройдан эмас, эл-юртнинг ичидан бошламоғи керак эди. Ўғуз ўз инончига топинган, якка тангричилик йўлини танлаган кишиларнинг бир бўлагини Инжу бўйларига, икки дарё ораллиғида яшайдиган элларга, Орол атрофига жўнатди. Қора қилиқ¹ деб ном олган, боши меҳнатдан чиқмайдиган халқ ўз орасига тарқалажак бир инончни жанг-жадалда ҳам ҳимоя қила олишига кўзи етарди. Кишилар ишонмайдиган, улар эргашмайдиган инончни уруш-сўқиш билан ҳимоя қилиш беҳуда эди. Улус тан олган инончни эса ҳимоя қилиш ортиқча, чунки улуснинг ўзи уни ҳимоя қиларди.

Биринчи бўлиб Инжунинг қуйи оқимида, улкан қум саҳросининг ёнгинасида, қадимий бир қалъада яшайдиган аҳоли: «Биз сенинг инончингнинг қулимиз», дея уни эътироф этдилар.

Ойларча давом этган қувди-қочдиларнинг охирида Ўғуз дашт-яйлов билмайдиган ўтроқ, экинчи-тикинчи кимса-

¹ Қора қилиқ — оддий халқ, жамоат

ларнинг, будуннинг — миллатнинг, аҳолининг йўқсул қисми бу инончни саройдагилардан бошқача қабул қилаётганини кўрди. Уларнинг бут-санами ҳам, тангриси ҳам тупроқ эди. Ўн жойга эгилиб-букилгандан кўра, ягона Улуғ Тангрига топиниш уларнинг айна кўнгилларидаги иш эди. Зотан, беқиёс юксак тупроқ илмини эгаллаган бу кишилар ёғоч, сопол бутлар яшаш, уларни кўтариб юриш каби ишларни қилмас, бунга бош ҳам қўшмас эдилар. Бутлар кўпроқ саройлар учун асқотарди. Экинчи-тикинчи кимсалар қушдек озод, ўз ҳаётларини кўкнинг қуёшига, булутига, ёмғир-сочинига, дарёларнинг сувига боғлиқ деб билардилар. У етиб борган ҳар бир ер Ўғуз айтган сўзлар қудрати қаршисида жим қолар, унга ишонар эди. Унга бўлган садоқатнинг, асосли сўзларига ишончининг, уни қўллаб-қувватлаётганлар сафи тобора кенгайиб боришининг яна бир сабаби инсонларнинг тасаввурлари билан боғлиқ эди. Саройдагилар, қамлар тобора ҳашамдор қилиб ясаётган нарсалар, маъносини ўзлари ҳам билмайдиган, аммо тангри номи билан тақдим этилаётган ясама бутлар, чалабийлар уларга боғу бўстонлар ичига ўрнатиладиган қўғирчоқларни, полиз қўриқчиларини эслатарди.

Улар эски замонларни унутмаган эдилар. У пайтлар бутпарастлик бу қадар кенг тарқалмаган эди. Чўлда қуёшдан, ойдан бошқа боғланиб қолган нарсалари йўқ эди. Умр бўйи тупроқдан, оловдан, сувдан, Ойдан, Кундан кучлироқ нимани ҳам кўрибдилар...

Элатдан элатга ўтган сари бутларнинг қиёфаси ҳам ўзгариб борарди. «Яратганнинг қиёфаси ўзгармаслиги керак-ку», дея ўйлайдиганлар ҳам оз эмасди. Иккинчи томондан, бутпарастликнинг кенг тарқashi учун кўпроқ юрт ташқарисидан келган кимсаларнинг жон куйдиришини кўриб турардилар. Ўғуз хон эса эртанинг хоқони эди, унинг сўзларидан юрт бирлиги, кишиларга ҳурмат-эҳтиром сезилиб турарди...

Ўғуз уларга янги, ясама, четдан келган нарсани таклиф этмаётган эди. Улуснинг қадимий, унуттирилган инончини ёдга солар, Улуғ Тангрининг яхлит-ягона улусини бўлмоқчи, парча-парча қилмоқчи бўлганларнинг олдини тўсар, сўниб қолган руҳларга жон бағишларди.

Инжу бўйларида ҳам, даштда ҳам тоқ тангричиларнинг сони тасаввурга сиғмас бир даражада ортиб борарди.

Бўзқирга бир ўт тушдими, уни ўчириб бўлмайди.

Фақат энди Ўғузнинг юраги таскин топган эди. Эндиликда ўз отасининг қўлида ҳалок бўлмоқ Тангрига қовушмоқнинг энг гўзал йўли, бахтли бир тақдир бўлиб туюларди унга. Буни ҳис этган заҳоти «шунча ҳаяллаганим етар!» дея отаси билан, амакилари билан юзма-юз келиш учун ошиқди.

ҚОНЛИ БИР ЖАНГ БЎЛДИ

Кечага қадар бирга бўлган, елкама-елка ўт-оташлардан кечган, душман бағрини ёқиб-ёндирган, ҳар бири қўй сурувига тушган бўри каби қанчадан-қанча ғаним қўшинини тумтарақай этган, дарёларни кечиб, тоғлардан ошган, ўлкаларни забт этган, бир илдиз, бир уруғдан тарқаган алп йигитларнинг, қариндош-уруғларнинг бир бўлаги ота томонида, бир бўлаги ўғил томонида туриб, қўлоёқсиз, от-аравасиз, жон-жасадсиз қолгунча жанг қилдилар.

Қора хон жанг майдонида ўлиб ётган йигитларини кўрар экан: «Ит эмган! Ноқобил фарзанд!» – деб сўкинарди. Ўғуз кўксидан ўқ еган дўст-биродарларини кўриб: «Кутурган ота!» – дея ўртанарди. Қора хон, қўлидан келса, кўкларни ҳам, Ўғузнинг Тангрисини ҳам ер билан яксан қилишга шай эди. Ўғуз ер юзидаги барча бутлардан нафратланар: «Синдириб тугата олмадим уларни», – дея надомат чекарди. Эл парчаланган, қўшин қирилган, куч тугаб бўлган эди. Бу жангда энг кўп жонбозлик кўрсатиб, от сурган Куз хон билан Кур хон бўлди. Ўрхон жангга келмаган, яйловга чиққан юртнинг бошида қолган эди. Собиқ қайнаталари Ўғуз билан юзма-юз келмоқ, ҳар бири ўз ўчини олмоқ истагида ёнарди. Бироқ энгилишларини сезишлари биланоқ оғаларини майдонда қолдириб қочиб қолдилар. Буни кўрган Қора хон ўн карра кучли ғазаб билан Ўғузнинг устига бостириб борди. Ўғуз жангга киришмади:

– Бу Тангрининг иродаси, ота! Янги йўли бошланмоғи керак улуснинг! Ер юзини бу хатоликлардан қутқариш менинг зиммамга тушган! Яқинларимизнинг, туғишганларимизнинг жасадлари устидан кечиб ўтишга тўғри келса-да... Сен Кўкларга қарши бора олмайсан. Менинг айбим йўқ! Ўз элчилигини менга топширган зот бор. Танг-

рига топин! Ясама сопол бутлардан қўлингни торт! Қадим-
ги ажойиб кунларимизга қайтайлик. Онамнинг кўз ёшларига
раҳминг келсин! Мен ўз отамнинг қотили бўлишни
истамайман!

Қора хон бўкириб юборди:

— Тангри сени юртга қотил қилиб юборган! Ўз қўлла-
рим билан бошингни олмасам эл мени кечирмайди!

Қилични ялонғочлаб Ўғуз томон отилди. Ўғуз ўз қили-
чининг қабзасидан тутганча қотиб турар, отасининг қўли
билан яқинлашиб келаётган ажалини табассум билан
қарши олмоқда эди. Аммо шу заҳоти Ўғуз йигитларидан
бирининг пайкони хоннинг кўксига санчилди. Ўғуз қичқи-
риб юборди:

— Бу нима қилганинг, олчоқ фаним!

Аммо гишт қолипдан кўчган эди. Қора хоннинг
қўшини тўзғиб, тумтарақай бўлиб кетди. Амакиларининг
ўғил-қиз фарзандлари юртдан бош олиб кетишди. Ўғузга
қарши келганлар кечани кеча, кундузни кундуз демай
Қорақум сари йўл олди. Олтойдаги қадимий юртларига,
Селенга дарёси ва Қодиркон яйловларига бориб жойлаш-
дилар. Улуснинг бу қора кунларини, улусларига доғ бўлиб
тушган бу ички курашлар азобини минг йиллар кейин
туғиладиган авлодлар ҳам эслайдилар, сўзлаб берадилар,
ёниб-ўртанадилар, афсус-надоматлар чекадилар...

* * *

Ўғуз қўшинини кезиб, жангдан омон қолган йигитла-
рини бошлаб юртга қайтди.

Олдинда, икки от орасига осилган намаг устида ота-
сининг жасади борар эди. Жангда еру кўкни тингламаган
Ўғуз эндиликда отасининг ортидан отда тебраниб борар
экан, кўз ёшларини тия олмас, уни йўқотиб қўйганидан
изтироб чекар, онасининг ҳузурига қандай боражагини
ўйлаб эзилар эди. Бошқа бир туйғу эса унга, «манглайдаги
ёзувдан қочиб бўлмайди», дея таскин берарди. «Тангри-
нинг амридан, кўкнинг ёрлиғидан қочиб бўлмайди. Отам
ёшини яшаб бўлганди. Ушбу кунларнинг бирида Азройил
келиб унинг жонини олсаю, мен кўзичоқдек жимгина
унинг тахтига чиқиб ўтирганимда эди, ёлғиз Тангри учун
кейинги олиб борадиган курашларимни ҳеч ким англамас

эди. Энди эса менинг бир инонч жангчиси эканлигимни, бу йўлда ҳатто отамни ҳам аямаганлигимни ҳамма билади. Отасини аямаган Ўғуз бошқаларга ҳам шафқат қилмайди, деган гап тарқайди. Бир отанинг ажали билан Тангрининг, улуснинг йўли тозаланса, унинг руҳи мени кечиради».

* * *

Ойбека хоним дарддан либос кийиб, қайғудан рўмол ёпинганди. Бу жангда мураса бўлмаслигини биларди — ё эр, ё ўғил... Иккисидан бирининг ўлими ҳақидаги хабарни кутарди. Чин хоқонининг қизига уйланмасдан, қўшни қизга қўнгил қўйган, уни танлаган, ундан бошқа сулувларнинг юзига қарамаган севимли эрининг ўлимини эшитганда, ёниб-ўртанди, дод-фарёд солди. Бунинг учун еру кўкни, Тангрини айблади. Ўғуз унга таскин бермоқчи бўлганида, уроғочи бўри каби увлаб юборди:

— Заҳарли илонлар каби, ота-онасини қопган кўппак каби, ваҳший арслонлар каби, оч бўри каби, қутурган туя каби ўз-ўзингизни қириб тугатдингиз. Ҳайф сизга! Эссиз эл-юртимиз!..

* * *

Элни ёқиб-ўртаган гўяндалар, айтувчилар келиб кун бўйи йиғлаб-сиқтадилар. Дала билан тоғ оралиғида, ҳар йили кўч яйловга чиққанида хоқон эрта тонг маҳали ун-гурга таяниб қуёшни қарши оладиган тепаликларнинг бирида Қора хонни тупроққа қўйдилар. Ўғуз келиб бир курак тупроқ ташлади. Ҳар бир киши бир халтадан тупроқ тўкди, каттакон тепалик пайдо бўлди. Унинг устига суворийлар келтирган тошлар қаланди.

«Йиллар ўтгач, бу тош тепачага ҳам бош эгадилар», деган аччиқ-аччиқ фикр кечди Ўғузнинг хаёлидан.

ХОҚОНЛИКНИНГ ИЛК ЙИЛЛАРИ

Ёзнинг ўртасида Қорачуқ яйловида Ўғуз хоқонликни ўз қўлига олди. Аввал эл бошлиқлари иштирокида саройда тахтга чиқиш маросими ўтказилди. Унга хоқонлик байроғи, довул ва тамғалар¹ берилди.

¹ Тамға — муҳр

Дастлаб олтин учли қип-қизил хоқонлик байроғи келтирилди. Ўғуз байроқни ўпиб, остидан кечиб ўтди.

Сўнгра олтин сағаноқли¹ хоқонлик довуллари келтирилди.

Ундан сўнг қатор-қатор хазина араваларини, сандиқларни Ўғузга кўрсатиб олиб ўтадилар.

Ўғуз хон анъанага кўра қутсол Ёмғир тошини ҳам кўриши, уни қўлига олиб, қамлар иштирокида фақат яхши ниятлар билан эл-юртга, эл тўрасига содиқ қолиши ҳақида онт ичиши лозим эди.

Ўғуз маросим иштирокчиларига деди:

– Энди Тангри тоши келтирилсин!

Бу ерда йиғилганлар ичида фақат Ўғуз бу тошнинг, элда аталгани каби, Жоду тоши эмас, Улуғ Тангри ерга эндирган муқаддас чақмоқ тоши, кўк тоши эканлигини биларди.

Хазиначи тошга кетди, бироқ қайтмади. Бир оздан сўнг уни араваларнинг орасидан топиб келтирдилар. У ҳушидан кетиб қолган эди.

Ёмғир тоши йўқ эди! Йўқолган эди! Ўғирланган эди!

Хазиначи титраб-қақшаб деди:

– Бир неча кун аввал ўзим кўрган эдим. Сандиқда, ўз жойида турган эди, хоқоним!

Шундай дея Ўғузнинг оёқларига йиқилди:

– Айтнинг, мени ўлдирсинлар... Кўнглим сезган эди. Ифлос чинликларнинг бир кунни у ерга қўл чўзишларидан кўрқардим. Ўғирлаб кетибдилар Жоду тошини! Яратган юз ўгирди биздан...

Бу сўзлар чақмоқдек чақди. Ҳамма қотиб қолган эди. Ҳеч ким қулоғига ишонмас эди. Бу улуснинг ўлими демак эди. Ўғуз аввал бу сўзлар маросимни бузиш учун айтилди, деб ўйлади. Бироқ аччиқ ҳақиқат бўлса-да, тош йўқолган, ғойиб бўлган эди. Хоқонлик маросими мотамга айланган эди.

Ўғуз хоқон Чинга борадиган барча йўлларга отлик дасталарини жўнатди. Бироқ тош топилмади.

* * *

Ёзнинг охирида Ўғуз олтин каштали айвонини кунчиқарга қарата тўқсон кунгурали, уч минг кишилик чодирини Қорачиқнинг гул-чечаклар очилиб ётган бир чаман-

¹ Сағаноқ – ғилоф

зорига тикди, узоқ-яқиндан келган беклар, элчилар, меҳмонлар иштирокида қурултой чақирди. Эл-юртга хабар солди. Қирқ қаторда қирқтадан дастурхон ёзилди. Таомлар ейилди. Отасининг ўлимидан сўнг кўнглига ҳеч нарса сизмай қолган бўлса-да, тўрани бузиб бўлмасди. Ўғуз хон бекларга, эл-юртга ўз фикрини билдириб бундай деди:

— Мен сизнинг хоқонингиз бўлдим! Ўқ-ёйимизни, қилич-қалқонимизни дадил қўлимизга олайлик. Олдимиздан шарафли йўллар очилсин. Ўқларимиз ёйдан узилганда кўк юзини қоплаб олсин. Темир найзаларимиз ўрмондек қалин бўлсин. Юртимизнинг дарёлари, денгизлари мавж уриб турсин. Куёш байроғимиз, кўк чодиримиз бўлсин...

Ўғуз хон давом этди:

— Беклар, қондошлар, қардошлар, меҳмонлар, билиб олинг! Мен, Ўғуз хон, ер юзига буюк Яратувчининг элчиси бўлиб келдим. Яратган яккаю ягонадир, барчамиз унинг тўрамаларимиз. Унинг амрига, жўнатган элчисининг истагига бўйсунсангиз, улусларингиз бизнинг сафларимизда тўпланса, бошқаларга ҳам қўл чўзиб иноқ бўлса, улуғ кўк остида инсон фарзанди нажот топади, ҳаёт топади, ҳалоллик билан бир-бирини англаб яшайди, яратганлар бир-бирининг қонини тўкмайди, ҳар бир кимса ўз хонадониде бахтиёр бўлади. Ҳамма нарса буюк яратганга боғлиқдир. Унга қарши чиққанларни йўлга солмоқ ҳам Тангрининг амридир. Буни билиб қўйинг! Туркнинг Тангрисидан буюк яратган, туркнинг қудратидан буюк қудрат йўқдир! Буни ҳам англаб олинг! Кўк остида, ер устида бизнинг тартибимизни ҳеч ким бузолмайди, номимизни ҳеч ким йўқота олмайди! Кимки бу тартибга қарши бош кўтариб чиқса, унга омонлик йўқ. Кўк Тангри мадакоримиз бўлсин!

Ўғуз хон элчилар билан тўрт томонга, қўшни ўлкаларга фармон, билдирги ёзувлари¹, мактублар жўнатди. Бу мактубларда шундай деб ёзилган эди: «Мен турк улусининг, эл-юртининг хоқони бўлдим. Бутун ер юзининг ҳам хоқони бўлмоғим лозим. Мен билан алоқа боғлашингизни, менга итоат этишингизни истаيمان. Кимки менинг сўзимга кирса, амримга бўйсунса, ўз улушини, ҳадясини бериб, уни дўст тутаман. Ким менга қарши бош кўтарса, қўшин

¹ *Билдирги ёзуви* — маълумот, хабар

тортиб бориб калласини оламан, уни йўқ қиламан! Мен сиз авваллари кўриб келган ерлик хоқонлардан эмасман. Ер-кўкларни яратган, сизу бизга ҳаёт берган, бутун ибтидоларнинг ибтидоси, Буюк Зот, тенги-баробари бўлмаган, Ягона, Битта, Эркили, Кўркили, Улуғ Тангрининг ерга, барча халқларнинг бошига юборилган Ялавочиман! Минг йиллар давомида инсон фарзандини йўлдан оздириб, уларни бир-бирига қарши қўйиб келган тўраларни йўқ қилмоқ, нигоҳимизни ўзимиз келган кўкдан тўсиб қўйган, одамларни ушоқлаштириб юборган, Тангри номига кўлка солган бутларни, санамларни, чалабийларни, ясама топинчоқларни йиқитиб-йўқотмоқ, ер юзида тангрисол тартибот қурмоқ менинг вазифамдир. Бу Тангрининг менга юборган амридир! Ишонган итоат этсин, ишонмагани итоат эттираман!»

Шундан сўнг Ўғуз хоқон охириги жангда ўзига ёрдам берган Уйғур, Қаю элларининг бекларини алоҳида тўплади. Барча юришларда бирга бўлажакларига келишиб олдилар. Тўс-тўполонда парчаланиб, тарқаб кетган қўшин қайта йиғнанди. Суворий бошлиқлари янгидан тайинланди. Оғир кунларда ундан узоқлашмаган амакиси, қайнатаси Ўрхон қўшин бошлиғи бўлди. Ўғуз Қам Ота билан гаплашиб, уни якка тангричиликка ишонтирмоқ, Ота Мағорани тангричилик ўртоғига айлантирмоқ, уни янада қаттиқроқ кўриқламоқ учун музокара олиб бориш ишини Услу Хожага топширди ва уни Хонтангрига жўнатди.

Яқин атрофлардан таниқли темирчиларни тўплаб, йиғин ўтказди, уларга зиёфат бериб кўнгилларини олди. Турк элларида ўша пайтлар темирчилар ҳам чўпон ва аскар каби нуфузли кишилар эди. Халқ орасида ҳокимият мақомида ўзига хос ўринлари бор эди. Темирчилар кечаю кундуз ишлаб, қўшинга керакли қилич, башоқ¹, мизроқ, болта ва бошқа жанг қуроллари ясадилар. Қўшин янгидан қурилди.

Отлар сараланиб, миnilадиган ва юк ташиладиган гуруҳларга ажратилди. Уларга мўл-кўл арпа берилди.

Ўғуз хон ўз саройидаги Чин элчисини чақиртириб маълум қилди:

— Ўлкангизнинг таниқли императори, муҳтарам қўш-

¹ Башоқ — камон ўқининг учи

ним ва қардошим ўзини кўк кишиси деб ҳисоблайди. Кўк Тангри ерга мендан бошқа элчи юборгани йўқ. Ёғоч, тош, тери каби жонсиз нарсаларни ўзи учун яратган деб билган кимса кўк кишиси бўла олмайди! Чин бизнинг яхши кўшнимиз бўлади. У ерда бизнинг уруғимиздан бўлган сонсаноксиз кишилар яшайди. Узоқ йиллар хоқонлигингиз тепасида бизнинг қондошларимиз турган. Сизнинг сарҳадларингиздан бошлаб олис кунботар элларигача чўзилмиш буюк чўлларнинг, Даштнинг беги бўлган, сиз таниган-танимаган улусларни итоатда сақлаган элимизга паст назар билан қараб келдингиз. Ўлкангиздан ташқарида бўлганларни камситмоқдан, эзмоқдан, алдамоқдан, номларига ёлғон ёндирмоқдан толиқмадингиз. Бизни яғмочи, босқинчи деб ҳисобладингиз. Энди етар! Чиннинг ёлғони туркнинг қиличидан ўткирдир. Биз ёлғон билан иккиюзламачиликни билмаймиз. Биз қудратли бўлмоғимиз учун ҳам кўшнимизни қудратли кўрмоқни истаймиз. Узоқ давом этган қурғоқчиликнинг Чинга солган жафоси бизни ҳам ташвишга солади. Бироқ бу Тангрининг ишидир. Қўлимиздаги маълумотларга кўра туркка Тангри жўнатган Тангри тошини, элимизнинг муқаддас тошини Чин императорининг айғоқчилари ўғирлаб олиб кетган. Биз урушни истamayмиз, бироқ тош қайтарилмаса, чўлларнинг низоми бузилади, юришларнинг олдини ола билмай қоламиз, истасак-истамасак, бу юришлар оқибатида Чин вайрон бўлади.

Элчи тилёғламалигини ишга солди. Тарихдан, бугундан, Чин императорининг кўшнилари билан яхши муносабатидан дам уриб узундан-узоқ гапирди. Бу тошнинг Чинда эмаслигига ишонтириш учун роса тиришди. Зотан, энди Чиннинг бу тошга эҳтиёжи қолмади, кўпдан бери кутилган ёмғирлар ёға бошлади, деди у.

Бу хабар Ўғузнинг барча шубҳаларини тарқатиб юборди: «Туркнинг тоши бошингизга тушсин! Уни қўлга киритганингиздан сўнг Тангри сизга ёмғир берди».

Элчи чиқиб кетган заҳоти Ўғуз хон Чинга юриш учун ҳозирлик кўришни буюрди.

Ўғуз хон Чин императорига қуйидаги мазмунда мактуб йўллади: Чин хоқони! Эшит ва билиб қўй! Сендан илгари бизга кўшни бўлган отанг ҳам, ундан аввалги отабоболаринг ҳам бизга бўйсунган, итоат этган.

Кўклару ерларнинг яратувчиси бўлган эркили, кўркили, юксак, яккаю ягона бўлган Тангри бизга турк деган ном берди, бизни ер юзининг хоқони қилди. Тангри кимдан ғазабланса, унга қарши бизни жўнатди. Бироқ биз сизнинг устингизга босиб боришни истамаймиз, қўшничиликда минг йиллардан бери давом этиб келаётган алоқаларимизни ҳимоя қилишни истаймиз.

Сизни тўғри йўлга, юксак Тангрининг йўлига чақираман. Тўғри йўлга кирмоқдан, Кўк Тангри инончини эътироф этмоқдан ўзга нажот йўлини кўрмайман сизда.

Яккаю ягона Тангрига сифинсангиз, элларимиз энг яхши қўшнилари сифатида мангу бирга яшайдилар. Мен Тангрининг элчисиман. Тангрини таниган мени танийди, буюклигимни тан олади. Ҳар йили икки карра бож жўнатади, хирож тўлайди. Бошқача йўл ахтарганлар бош устида менинг қиличимни кўради.

Сўзимга кирсанг, амримга бўйин эгсанг, мен улуғлаган буюк Тангри сени ҳам юксалтиради!

ТАБҒАЧ – ҲИЙЛА УЯСИ

Ёмғир тошини хазина аравасидаги сандиқдан ўғирлаган Чин жосуслари Тулу ва Дон Хи ҳузуридан тезда қочиб қолган эдилар. Дон Хи: «Тулу билса, иш бузилади, эрим бўлса-да, барибир турк. Руҳий кучларнинг Чинга кўчишини истамайди»,— деган эди.

Ўрдадан узоқлашганларидан сўнг жосусларга бир гуруҳ чинлик савдогарлар ҳам қўшилган эди. Улар турли-туман номлар билан турк саройига, Чин элчисининг ёнига келиб-кетар эдилар. Дастлаб ваҳима ичида бўлсалар ҳам, ўз ўлкаларига яқинлашганлари сари юзларида табассум, севинчларини яшира олмасдилар.

Йўлда Кунботардан келаётган бир карвонга қўшилганларидан сўнг изларини бутунлай йўқотдилар. Юзлаб йўлчилар, сайёҳлар орасидан энди уларни излаб топиб бўлмасди.

* * *

Тош ўғирланган кеча Қам Ота оғир бир туш кўрди, уйқудан қон-тер ичида уйғонди. Эрталаб шогирдларини, бошқа қамларни ўз ёнига тўплади. «Элнинг қора кунлари бошланмоқда, — деди у. — Кўрқинчли бир туш кўрдим.

Тушимда йиллар бўйи узлуксиз давом этган қурғоқчилик бўзқирларни кулга айлантирган эмиш. Эсаётган еллар ер юзининг бу бошидан у бошигача кул совуриб юрибди. Ўртада ингичка бир яшил сўқмоқ бор эмиш. Ундан боши-охирини йўқ узун бир карвон кетмоқда. Қурғоқчилик балоси фақат ана шуларга хавф солмас эмиш. Эл-юртимиз ҳар томондан қочиб келиб, ана шу карвонга қўшилишни, ўз жонларини қутқариб қолишни истар эмишлар. Кейин шундоқ қарасам, бу карвон эмас, бир тўп ип эмиш. Турк элларидан чўзилиб кетган ранг-баранг иплари силкина-силкина бу тўпча Чин сари думалаб кетмоқда эмиш. Бу тушнинг таъбирини билмайман. Бироқ яхши туш эмас! Бормикан шундоқ бир карвон? Бўлса, кимники экан? У нима олиб кетмоқда биздан? Бунисини-да билмайман. Аммо тўхтатишимиз керак биз уни! Эрқўннинг барча жодугарларини йиғиб бўлса ҳам, йўлларни боғлаб, карвонни тўхтатмоғимиз керак!»

Қамлардан бири:

— Қам Ота, бу иш юлдузчи¹ Эрқут отанинг қўлидан келмайдими? — деди.

Қам Ота нималарнидир ўйлаганча:

— Маъқул. Юлдузчи Эрқут отани топинглар! — деди.

Бир оздан сўнг елкаларига тушиб турган патила-патила оппоқ сочларини демаса, юзларидан болага ўхшаган, теран кўзларидан гўё узоқ бир дунёларга йўллар очган Эрқут ота келди. Қам Отанинг туши ва бу тушдан туғилган ваҳимани суриштирди.

«Кўлимиздан қутула олмайди ўша карвон», дея жилмайди. Худди шу пайт мағорага чопарлар кириб келди...

* * *

Карвонбоши гангиб қолган эди. Нима қилишини, қайси томонга юришини билмасди. Бу йўллардан ер юзининг ўлкаларига неча қарра бориб-келган бўлса-да, ўзини бу йўлларнинг энг яхши билимдони деб ҳисобласа-да, бу йўлларда неча турли-туман машаққатларни бошидан кечирган бўлса-да, бунақасини кўрмаган эди. Карвонлар, аравалар, отлиқ ва пиёда йўловчилар қатнайвериш тошга айланиб кетган, уч-тўрт арава сиғадиган эл йўли қўққис-

¹ Юлдузчи — мунажжим

дан йўққа чиққан эди. Гўё арқонтортма ўйинидаги каби кимдир бу йўлни унинг оёқлари остидан тортиб олган эди. Кунчиқар ҳам, кунботар томон ҳам унинг учун аниқтиник, аммо қайси томонга юришини билмасди. Гўё кўкдаги юлдузларнинг ҳам ўрни ўзгариб қолгандек эди. Бу жойлар Тангри тоғлари билан Чин ўртасидаги сўнгсиз бир сахро эди. Ўнг томонда, гарчи узоқлардан бўлса ҳам, ҳар ҳолда кўзга ташланиб турган Танкутнинг қорли чўққилари булутлар оғушида эди. Йўл қаерда қолди экан? Карвонда тартиб бузилган, туялар, отлар, хачирлар, савдогарлар, йўл бўйи уларга қўшилган йўловчилар ва Ёмғир тошини ўғирлаб уларнинг сафига қўшилган ўғрилар неча бора бир-бирига дуч келган эди. Неча бора кечалари юлдузларга боқиб илгари юришар, лекин кун ёришганда ҳар гал аввалги жойларидан чиқиб қолар эдилар.

Тоқатлари ҳам сув каби тугаб бўлган эди. Эндиликда карвондагиларнинг ҳар бири яратган ўзларидан юз ўғирганлигини англади. Мешлардаги сўнгги томчи сувлар ҳам ичилган, кишиларнинг лаблари ўзлари кечиб келган сахро каби тарам-тарам ёрилиб кетган, баданларини яра босган эди. Кексалар, узоқ йўлларни босиб ўтган, сафарларда тажриба орттирган кимсалар отларнинг, туяларнинг қорнидаги юза томирларни тешиб, ундан сизиб чиққан қон билан ўз ташналикларини қондирмоқчи бўлардилар. Аммо бу тезда кўнгилларини айнатарди. Карвонга касаллик дориди. Бу ҳам етмагандек, ўн-ўн беш кун ўтгач кўққисдан унинг атрофини бўри галалари қуршаб олди. Улар одамлар, жониворлар устига бостириб келар, давра олиб бу ўлим ҳалқасидан ҳеч кимни ташқарига чиқармасдилар.

Бир неча кундан сўнг кўққисдан кўк юзи қорайди. «Ҳавога булут чиқди. Энди ёмғир ёғади», — дея севинганлар ҳам бўлди. Бироқ осилиб тушган бошларини зўрға кўтариб кўкка қараганларида, кўкни чодирдек қоплаб олган, карвон узра Азройил кўлкаси каби айланиб учаётган қора қузғунларни кўрдилар.

Шундай қилиб, карвон бепоён қум саҳросида сарсон-саргардон бўлиб изғиди, аста-секин сафлар сийракланиб, озайиб борди ва охир-оқибат қумлар орасида бутунлай ғойиб бўлди. Ёмғир тоши ҳам, уни қўлга киритганидан севинганлар ҳам карвон билан бирга абадий чўкиб кетди бу қум денгизининг қаърига...

* * *

Чинга борганларидан сўнг Дон Хининг саройга оёқ чиқариб қолгани Тулунинг юрагини алғов-далғов туйғу ва шубҳаларга тўлдириб юборган эди. Уларни қўлга тушириш осон иш эмасди. Турк элида эканликларида Дон Хи уни шошилтирганини, ўрдадан тезда қочиб қолганликларини Тулу ўз юртидаги муқаддас тошнинг ўғирланиши билан боғлиқ эканлигини ҳис этди. Демак, Туркнинг кучқудратига болта урган эдилар. Унинг ўз қўли билан бўлма-са-да, ёрдами билан амалга оширилган эди бу иш. Тулунинг бошидан муздек сув қуйилгандай бўлди. Ҳушёр тортди, бироқ нима қилишини билмасди. Сир очилса, чинликлар унинг асир тушганлигини билиб қолсалар, ўлимдан қутулиб қола олмасди. Дамини ичига ютиб кутишдан, ўзини билмасликка солишдан бошқа йўл қолмаганди. Айни пайтда Дон Хига сездирмасдан, яширинча ҳар хил йўллар билан Ёмғир тоши қаерда эканлигини билиб олмоқчи бўлди.

* * *

Чин саройидаги тантана секин-аста пасайиб, юракларни орзиқтирадиган бир диққатбозликка айланди. Тошни келтириши лозим бўлган карвондан ҳамон дарак йўқ эди. «Тутиб олиб ортга қайтардиларми, йўлда қириб ташладиларми? Балки тошнинг ўғирлангани ҳақидаги гап Дон Хи билан Тулунинг уйдирмасидир?» Бироқ ўрдадан, Чин элчисидан келган чопарлар ҳам уларнинг гапини тасдиқлар эдилар. Ўғуз хон ҳам тошнинг Чинга олиб кетилганини билар, ўз мактубида уни қайтаришни талаб қилган эди. Тошнинг Чинга етиб келган-келмаганлиги ҳақида эндиликда сўз ҳам очиб бўлмасди. «Тош бизда эмас, карвон билан бирга ғойиб бўлган» деб жавоб қилинса ҳам, бу қониқарли жавоб бўлмас, аксинча, ушбу ишнинг тепасида ўзлари турганликларини фош этарди. Қайғуга ботиб, бу йўқотиш дардини чекаётганларини ҳам сездириб бўлмасди. Ўзларини ҳеч нарсани билмайдигандек тутишдан бошқа йўл қолмаганди. Маросим янгидан жонланди, император саройи аввалги ҳолига қайтди. Энди Тулунинг ишончи комил эди: «Тошни келтиришган!..» Бироқ уни қаерда асрашади экан? У бунини билмасди. Фақат шуни би-

лардики, муққаддас Тангри омонати ўғирланган туркларнинг ваҳимасидан тошни бу ерда, саройда сақламайдилар.

Шу аснода ўлканинг жанубидан кетма-кет хабарлар келар, у ерларда йиллар бўйи интизорлик билан кутилган ёмғир ёғмоқда эди. Лекин шу қадар кўп ёғмоқда эдики, дарёлар тошиб уйларни, экин-тикинни ювиб кетмоқда эди. «Демак, рост экан-да! Ёмғир тоши борган ерида ўз кучини кўрсатар экан-да!»

Турклар ичида ҳар бир улус беги кўз тиккан Ёмғир тошининг Чинга ўғирлаб кетилгани ҳақидаги хабар ари уясига чўп тикқандек бўлди. Элда саросима бошланди. Бунинг оқибати уруш билан тугарди. Бироқ ҳар бир бек катта жангга кириш эмас, ўз ўчини олиш пайида эди. Қулай фурсат келган эди. Улар ўртадаги сулҳни бузган Чинга қарши юриш қилиш, кетма-кет босқин қилиб уларнинг бошига қора кунларни солиш, Тангри ёрлақаса, муқаддас тош изига тушиб, унинг эгаси бўлиш орзуси билан ёнар эдилар.

Шимол – жануб йўллари босқинчиларнинг сон-саноксиз юришларига тўлиб кетди. Ҳар куни бу йўллардан Чиннинг устига ёғин-сочиндан ҳам даҳшатли бўлган селлар ёприлиб келарди. Юришларнинг, босқинларнинг селга ўхшатилиши, турк ҳужумларининг оқин деб аталиши ҳам осмондан тушган атама эмас эди. Худди ана шу даврларда Чин императори бутун Шимол йўлларини тўсадиган узун бир тош девор қуриш қарорига келган эди.

* * *

Бироқ қўшнининг юрагига қўл чўзмоқ нима эканлигини Ўғуз Чинга кўрсатиб қўймоқчи, кўзга чўп тикқан бу қўшнилardan йиллар давомида йиғилиб келган ўчини бирваракайига олмоқчи эди. Хоқон навбатдаги бу юришга қизгин ҳозирлик кўрар экан, амакиларининг Олтойдан, Қодиркондан Тинч уммонигача қанча турк улуси бўлса, ҳаммасини тўплаб ўз устига бостириб келаётганлиги ҳақидаги хабарни олди. У олға интилар экан, орқасидан тиф санчган эдилар.

Ўғуз хон уларни юртга киритмаслик учун Чу дарёсининг сўл томонидаги бепоён саҳродан, Балхаш кўлининг

жанубидан ўтиб, бир неча кун кунчиқар сари юрди. Олтой тоғи этакларида чодир тикди. Бир оздан сўнг амакилари билан юзлашди. Икки кун давом этган қонли жангда ҳар икки томондан ҳам қўплаб йигитлар ҳалок бўлди. Ўғуз хоннинг кутилмаган ён зарбалари амакиларининг қасос олиш орзусини пучга чиқарди. Катта амакиси ўлдирилди. Омон қолганлар Кур хон бошчилигида Шимоли-шарқ бўзқирларига, Туғро водийсига чекиндилар. Кур хон бу ерда ҳам қўл қовуштириб ўтирмади. Катта акасининг хунини олмоқ, қутурган амакиваччасининг бурнини ерга ишқаб қўймоқ истаги Кур хоннинг бутун борлигини қамраб олган, бунинг учун ҳар қандай кимсага илтижо этмоққа, ҳар қандай кимсадан ёрдам олмоққа тайёр эди. Бироқ бундай кимсани излашга эҳтиёж қолмаганди. Шундоқ ҳам Чин элчиларининг ўзлари императорнинг яширин мактубини унга етказган эдилар. Мактубда император гўё дўсти Қора хоннинг қисматига чин юракдан ачингани ҳақида, қўшнилари ўртасидаги душманчилик янада чуқурлашиб кетишини истамаслиги борасида ёзган эди. Аммо, шубҳа йўқки, мактубдан кўзланган мақсад бутунлай бошқа эди. Император сўз орасида Ўғуз хоқоннинг ҳали ёш эканлигини, бу эса қўшнилари ўртасидаги муносабатларга путур етказиши мумкинлигидан ўзининг хавотирда эканлигини қистириб ўтган, усталик билан ўлкаларнинг манфаати учун Кур хонга ҳар қандай ёрдам бериш учун тайёр эканлигига ҳам ишора қилган эди. Аслида, Чин императорининг фикрича, хоқонлик Кур хонга тегиши керак экан... Мактуб ана шунақанги ўртага нифоқ солувчи руҳ билан тўлиб-тошган бўлиб, бу Кур хонни янада ғазаблантирарди. «Қонга қон», дея отилиб кирган ҳар бир жангида йўқотган яқинларининг, учраган мағлубиятларининг алами ундаги интиқом ва ғазаб ўтини янада авж олдирар, ўз ёғида ўзи қоврилар эди. Шу қизиққонликда шимолий қабилалардан тўплаган жангчилари билан ёш хоқон устига яна бир юриш қилди. Ўғуз хон бу гал ундан олдинроқ ҳаракат қилди. Кур хон уни қаердан излашини Ўғуз яхши биларди, шунинг учун ҳам бу ердан қўзғалиб, сездирмасдан Қорақурумга ўтиб олди. Қумли саҳро этагида қўққисдан Кур хоннинг олдини кесиб чиқди. Қариндошларнинг яна бир қонли жанги бўлиб ўтди. Қариндош-уруғ аямасдан бир-

бирларини ўққа тутдилар, найза санчдилар, қилич чопдилар, бўз саҳрони қизил қонларига бўядилар. Кур хон бу сафар ҳам енгилиб, Кунчиқарга қочди. Ўғуз хон Шимолда яшайдиган татарларнинг сардори Олтин хон билан билан юзлашди, енгилиши муқаррар эканлигини кўрган Олтин хон тадбир билан иш кўрди, элчи жўнатиб, «шундоқ ҳам бир-биримизни ҳолдан тойдирдик, яхшиси, Буюк хоқон умумий душманимизга қарши жангга ҳозирлик кўрсин, биз унга душман эмасмиз, қўйган шартлари бўйича унга ёрдам беришга тайёрмиз», деган сўзлар билан Ўғуз хонга итоат қилмоққа ҳозир эканлигини билдирди. Икковлари кўришиб, гаплашиб олдилар.

Ёш ҳукмдор куч тўплаш учун тагин Кунботарга қайтди. Бутун қишни Балхаш атрофида, қалин қор қоплаган тоғларнинг пана, шамол ҳам ўта олмайдиган қишлоғга мос дараларида ўтказди. Қора қирғизларнинг майда босқинчиликларга чидаб берганича Чин оқинига ҳозирлана бошлади.

ЧИН ЮРИШИ

Ўсмир ёшларидан бошлаб бу йўлдан у кўп ўтган, Чиннинг йилнинг етти ойи давомида сув остида қолиб кетадиган, одамлари чумолидек ғужғон ўйнаган, рутубатли, юракни сиқадиган ички аймақларигача бориб қайтган эди. Бироқ эндиликда бу бошқача сафар эди. Ички урушлардан, отаси билан, қариндошлари билан бўлиб ўтган қонли жанглардан сўнг у илк бора бу қадар кучли душман билан юзлашмоқда эди. Бу Ўғуз учун, айти пайтда унинг хоқонлиги учун ҳаёт-мамот жанги эди. Бир томондан эса Тангри тошини эсдан чиқаролмасди. Ора-сира отасининг ортидан ҳам ўпкалаб қўярди: «Бошинг бутларга сарсилиб қолди, элнинг буюк мақсадини унутдинг. Улуснинг бошига қора кунлар солиб кетдинг, ота!»

Бир уюр от, бир қайтабон¹ туя кетганида ҳам Ўғуз бу қадар ўртанмасди. Тош қайтарилмаса, юрт хароб бўлади... Шуни ўйлаб афсус чекарди.

Баҳор келди, ер-сувлар уйғонди, йўллар очилди. Ўғуз кўклардан нидо кутди. Ой тўлишиб, дунёни сутдек ёғдуси

¹ Қайтабон – туя тўдаси

билан тўлдирган бир кечада, куннинг илк шуъласи тоғларнинг қорли чўққиларида жилваланган бир кунда Ўғузнинг турли уруғ-қабилалардан сараланиб тўпланган қўшини жануб томон оқди. Бир ойлик машаққатли йўлни сабр-тўзим билан, қоринларига тош боғлаганча¹ босиб ўтдилар, ниҳоят чинликларнинг дастлабки қоровул миноралари кўринди. Ўғуз хон қўшинга бир ҳафталик ҳордиқ берди. Шу орада қўшиннинг илғор кузатувчилари, қиловузлар ён-атрофни текшириб, қаршидаги йўлларни аниқлаб келдилар. Қоровул минораларининг ҳар бири битта қалъага тенг бўлса-да, Ўғузнинг яқинлашаётганини эшитиб қочиб қолган эдилар. Шу тариқа Ўғуз Чиндан кириб, Мочиндан чиқди. Буюк денгиз, Далай денгизи, Кунчиқар денгиз деб аталадиган Тинч уммон соҳилларига бориб тўхтади. Орқадан чопарлар келишди.

Кур хон янгидан куч тўплаган, Сигноққа кириб, Ўғуз қайтгунча саройни эгаллаб, ўзини хоқон дея эълон этмоқчи эди. Ўғуз хон ҳар бири ўзини устун деб ҳисоблайдиган, бир-бирини ёқтирмайдиган, бироқ шимолдан бўладиган турк ҳужумларига қарши дарҳол бирлашадиган Чин аймақларининг бош шаҳарларига кириб келганида, уни Тангри элчиси каби кутиб олар эдилар. Қўшинни мисли кўрилмаган сахийлик билан сийлардилар. Юзларида табассум ўйнарди. Бироқ Ёмғир тошининг дараги чиқмади.

Кунчиқар сафари охишлаб қолганда Ойтож хотун Ўғузга ўғил ҳадя этди. Отини Кун қўйдилар. Хоқон билан хотун, ота-она уни яна бошқа бир от билан ҳам аташар, уй ичида ана шу от билан чақирришар, бироқ Кун исмида аслзода турк табақаларининг кўк ва яралиш билан боғлиқ тасаввурларидан келаётган яширин бир маъно ҳам бор эди, иккинчи томондан эса бу от гўдакнинг Кунчиқарда туғилганини англатарди. Биринчи ўғлининг отини Ўғиз хоннинг ўзи қўйди. Бу отни эса тушида кўрган эди. Оппоқ либосли бир чол кулимсираганича «Олти ўғил кўрасан, уларга кўк билан боғлиқ отларни қўясан, Кўк тангрининг иродаси, ёрлиғи шундоқ!» деган эди. Ўғуз хон бу тушига ишонган, от қўйишни кўкнинг ҳукмдори — Кундан бошлаган эди.

Ўғуз туғилиши билан шундоқ ҳам ўлгудай севадиган,

¹ Қоринларига тош боғламоқ — очлик, ташналикка чидамоқ

қаттиқ боғланиб қолган, узоқ, оғир юришларда бир лаҳза ҳам ёнидан айрилмайдиган, феъл-атворидан жуда хурсанд юрадиган Ойтож хотун Ўғузга янада қаттиқроқ боғланди. Ўғуз Ойтожни Тангрининг ўзига бўлган севгиси, армуғони деб биларди. Йигитлар, алпларда бўлмаган бир тўзим, куч, жасорат бор эди бу хотунда, бунинг устига хоқоннинг энг яқин, синалган маслаҳатчиси ҳам шу эди. Узоқ йиллар, оғир йўллар давомида қаршидан чиқадиган юзлаб саволларни, тугунларни ечишда Ўғузга ҳаммадан кўпроқ у ёрдам берарди. Хоқоннинг буғро каби, баҳор селлари каби ҳайқириб, ҳамма нарсани остин-устун қилмоқчи бўлган пайтларида ҳам Ойтож хотун пинагини бузмас, қовоқ солмас, чеҳрасини ой нурига ўхшаш жозибадор нур, барча ғам-ғуссаларга барҳам берадиган ёғду тарк этмасди. Қон-қариндошларининг ёвлашуви, юртдан чиқиб кетишлари уни эзар, жангларда уларнинг кетма-кет енгилиб, қирилиб, тупроққа қоришиб кетишларидан ўртанар, бироқ у ҳам Ўғуз хон каби бундан қочиб бўлмаслигига, Тангри ёрлиғини, элни ҳимоя этишнинг бошқача йўли йўқлигига ишонар, хоқонни ич-ичдан бўғаётган изтиробларни камайтиришга уринарди. Афтидан, Тангри элчисини асраш учун унинг танлаб олинганлиги ҳам кўк билан боғлиқ бир иш эди, хотун буни ҳис этарди, эрига, эл бошлиғига, хоқонга умр йўлдоши эканлигидан фахрланиш билан бирга, ана шу тариқа Тангрининг амрини ҳам бажараётганидан севинар эди, ана шу туйғу умрининг охиригача уни тарк этмади...

Ўғли Куннинг туғилиши билан ер юзининг янги кунлари бошланганига ишонарди. Ўғил туғмоқ — Ўғузнинг наслини янгидан кўкартмоқ, хоқонга ворис бахш этмоқ демак эди. Фақат сут бериб боқиш учун эмас, элнинг йўлини ҳимоя қиладиган фарзанд каби ўстирарди Кунни...

Неварасининг туғилиши Ўрхонга ҳам қанот берган эди. У қўшиннинг ортга қайтишини истамасди. Унга бўйсунадиган бошқа суворий бошлиқлари ҳам Ўғузга, «ойлаб йўл кечиб келсак-да, охирида Буюк денгизга бормасак, айб бўлади, хоқоним!» дея олға юришга даъват этардилар. Ўғуз хон қатъий қилиб деди:

— Олдинда кўрқадиган жойимиз йўқ. Бизнинг доврүгимизни эшитдилар. Элчиларимиз борганда, «Сизга итоат

этамиз, сизга эл бўламиз», деган ваъдани берсалар бўлгани. Бошқача гапни кутмайман ҳам. Чинга кудратимизни кўрсатдик. Энди юртимизда арқайин яшай оламиз. Қайтмоқ керак!

Жиянининг узоқ давом этган бу илк юриш борасида бу қадар бемалол сўзлаши, ҳамма нарсани тугади деб ҳисоблаши Ўрхонни хавотирга соларди.

— Хоқоним, ҳали Чинни енгилди деб бўлмайди, бизга хабарлар етиб келмоқда, улар тўпланиб, қаршимизни кесиб чиқишмоқчи. Буларнинг мояси чирик. Сохта табасумларига, бошимиз остига пар ёстиқ қўйишларига алданмаслигимиз керак.

Ҳақиқатан ҳам, Ўғуз хонни ўз ўлкалари ичига киритган, қайга борса табасумлар билан қарши олиб, унга бўйсунган Чин аймақ бошлиқлари бу ўзига ишонган, эрдил¹ турк хоқонини, ана шу соддадиллигидан фойдаланиб, хоқонлигининг бошидаёқ бўғиб ташламоқчи, шу тариқа турклар ваҳимасидан бир йўла қутулмоқчи, Даштнинг чўктириб, ўз қўлларига киритмоқчи эдилар. Энди бунинг фурсати етган, ўлжа ўз оёғи билан келиб тузоққа тушган эди. Чинликлар бирлашган қўшинлари билан Ипак йўлининг бир тармоғи Танқутга айрилиб кетадиган жойида, тор дарада Ўғуз хоннинг қаршисидан кесиб чиқдилар. Жангнинг охирини кутмай бир-бирларини зафар билан қутлар эдилар. Бошдаги хоқони билан ўн мингларча турк ўз ҳовучларининг ичида эди. Кўкда деб билган Яккаю Ягона Тангрлари келса ҳам энди уларни қутқариб ололмас эди.

Ўғуз хон алданганини билиб, қўшин бошлиқларини кенгашга йиғди ва деди:

— Бу пахса уйларда тўнғизлар, товуқлар билан бирга яшаган Чин эркаклари кўзлари очилгандан бизни душман деб биладилар. Унумдор тупроқ, жарақ-жарақ олтинкумуш, юмшоқ ипаклар, энг яхши терилар шуларники... Бизларни чўлларга сиқиштириб қўйиб, ҳатто ўша ерда озгин тупроқларимизда бемалол яшашимизга ҳам чидай олмайдилар. Буларни бизнинг озод фикримиз, тўзимимиз, туганмас куч-қудратимиз кўрқитади. Азалдан элимизга фитналар солиб, турмушимизни бузган шулардир. Танг-

¹ Эрдил — жасур

ри мадади билан энди кучимизни кўрсатайлик. Менинг сўзим шу. Энди сиз гапиринг!

У бекларни эшитиб бўлгач шундай деди:

— Бу жойларни уйғур суворийлари яхшироқ билишди. Улар олдинда борсин. Қолган кучимизни яшириб турайлик. Уйғур суворийларини кўрган чинликлар кучимизнинг озлигидан жўшиб кетиб, уларнинг ортидан тушишди, шунда пистирмадаги уйғур камончилари кўрсатади нималарга қодирлигини.

Кўшинни ортга, даранинг чиқиш жойига қайтариш, ўнг ва сўл қояларга кўшимча камончилар жўнатиш учун Ўғуз хон вақтдан ютиши лозим эди. Шу сабабли Чин кўшинининг қаршисига уч баҳодирни жўнатди: «Яккама-якка курашда ким ғолиб чиқса, ўша енган ҳисобланади. Аскарларимиз беҳудага қирилиб кетмасин...». Ўғузнинг таклифи ана шундай эди.

Чинликлар узун сочлари елкаларида ўйнаган, чўлнинг асов отлари устида ҳар бири девга ўхшаб ўтирган баҳодирларни кўрганда, олтмиш тутам найзаларига, олтин безакли ёйларига, ҳар бири одамнинг бошидек келадиган гурзиларига кўзлари тушганда яккама-якка курашдан қочиб:

— Чинни уч киши эмас, бутун кўшинингиз яғмолади¹. Ҳар бир кишининг ўз айби бор, шунга яраша жазосини олиши керак, — дейишди.

Бу сафар Ўғуз элчиларига бошқа бир буйруқ берди:

— Бориб душманга бизнинг жанг усулларимизни айтинг, биз қон тўкишни истамаймиз, урушни яраш билан алмаштира оламиз. Жангдан олдин от, туя пойгалари ўтказиш, алпларнинг кучини синаш элимизнинг қадимий одатларидандир, агар хоҳлашса, ана шундан бошлайлик...

Чинликлар Ўғуз элчиларининг бу сўзларини ҳам менсимай, истеҳзо билан қабул қилдилар.

— Отларимизнинг югуригини, алпларимизнинг кучини жангда кўрасиз...

Элчилар қайтишди. Жанг муқаррар эди. Аммо бу музокаралар Ўғузга ўз кўшинини жойлаштириш учун етарли бўлди. Шундан сўнг уйғур суворийлари олға юришди, Чин

¹ Яғмоламоқ — талон-торож қилмоқ

қўшинининг қаршисида от ўйнатиб, ёғийни жангга чорладилар. Жанг бошланди.

Чин хоқони қаҳқаҳа уриб кулди:

— Шулар билан қўрқитмоқчимиз бизни Ўғузхон?

Ўғуз хон суворийларининг юрагида қўй сурувига кирган бўридек бир ишонч бўлганлигидан қарши келганларнинг озми кўп эканлигини ўйлаб ҳам ўтиришмасди. Ўлим ваҳимаси йўқлигидан жангга тўйга боргандек борар эдилар. Жанг уларнинг ҳаёт тарзи эди. Шунинг учун ҳам уйғур суворийлари Чин қўшини устига қасирға каби босиб бордилар. Бир томондан кириб иккинчи томондан чиқдилар. Бир-икки карра шундай ўтсалар сони ўзларидан бир неча баробар кўп бўлган Чин суворийларини тор-мор этардилар, бироқ Ўғуз хоннинг топшириғи бошқача эди, шунинг учун бир оздан сўнг қўрққан каби ортга қараб қочдилар. Даранинг теранлигига чекинганлар гўё селга ўхшарди. Чин суворийлари оғир либосларда эди. Енгил кийиниб олган уйғур суворийлари олдида улар кулгили кўринар, рақибга ета олмасдилар. Буни кўриб уйғур суворийлари отларини секинлаштирдилар. Чинлар яқинлашганда чопачопа от ўйнатиб ёмғир каби ўқ ёғдирдилар. Чин суворийлари учун бу бир сабоқ эди. Ўз ўқлари юз-юз эллик қадамдан нарига ўтмасди. Бироқ бундан уч баробар узоқликдан отилаётган уйғур ўқлари бўғизларини тешар, кўкракларига санчилар, отларининг кўзини чиқарар, туёқларини бир-бирига михлаб қўярди. Чин суворийлари туркларнинг тўхташини, улар билан юзма-юз жанг қилишни, қилич, найза курашини кутардилар. Бундай жадал от чоптиришда ортга ўқ узиш уларнинг тушларига ҳам кирмаган эди. Ушбу талотўпда нималар рўй бераётганини тушуниб етмасларидан шохдаги чирик мева каби дув-дув тўкилар, тўкилган сари сийраклашиб борардилар. Даранинг энг тор жойида фақат олдиндангина эмас, ўнг ва сўл томондан ҳам ўқ ёғилаётганини кўриб тузоққа тушганликларини англадилар. Талвасада битта-битталаб ерга кулаб тушар эдилар.

Илоннинг ёғини ялаган Чин хоқони пинагини бузмасди. Турк қўшинининг қудрати суворийларда. Улар ҳам қочиб қолган бўлса, Ўғуз хоннинг кучи тугабди.

Ўйлашларича, Чин суворийлари аллақачон турк қў-

шинини дарада қириб тугатиши, соғ-саломат ортга қайтиб келиши керак эди. Ўз суворийларининг кечикаётганини кўрган Чин императори тишдан тирноққача қуролланган пиёда қўшинини дарага жўнатди. Улар қаршиларидан келаётган эгасиз от уюрларини кўрганда шошиб қолдилар. Сўнгра дара бўйлаб чўзилиб ётган жасадлар орасидан ўтаётганларида сафлари бузилди. Шу пайт ўнгу сўлдан ёғилаётган ўқ ёмғирлари остида ўзлари ҳам қулай бошладилар.

Жанг охирида Чин императори кўриқчи дастаси билан бирга қўлга олинди. Ортга чекинишга ҳам, ўнг ёки сўлга қочиш учун ҳам йўл қолмаган, бепарволиги туфайли ўзи қурган тузоққа ўзи тушган эди. Ўғуз хон императорни отдан тушмасдан, бироқ эҳтиром билан, жанг натижасини юзига солмасдан, гўё ғайритабиий ҳеч нарса рўй бермагандек, оғир-вазмин, ғурур билан қарши олди. Зимдан Чиннинг ҳали ўзи кўрмаган жойларини суриштирди, сўзни айлантириб Ёмғир тошига олиб келди, жанг қилишни истамаслигини, фақат Чин томонидан ўғирланганига амин бўлган тошни излаб юрганини айтди. У ҳар қанча сўраб-суриштирмасин, императордан Ёмғир тоши борасида ҳеч нарса била олмади. Тошнинг Чинга келтирилиши мумкин эканлигини эътироф этган император оддий ўғрилارнинг масъулиятини ўз зиммасига ололмаслигини, саройнинг ва ўзининг бу ишдан беҳабар эканлигини айтди. Тош қасддан ҳам ўғирланган бўлиши мумкин. Балки икки қўшнининг орасини бузмоқчи бўлганларнинг қўли бордир бу ўғирликда. Тошнинг императорга келиб етмаганига Ўғуз ҳам ишонди. Аммо императорнинг ўзи ҳам униқидан кам бўлмаган қизиқиш билан бу тошни кутаётганлигини, уни ахтаришга тайёр эканлигини Ўғуз хон сизди. Император ҳурматли хоқоннинг розилиги ва илтифоти билан кечирилиб, ўз ўлкасига қайтарилар экан, тошни излаб кўришни зиммасига олди, хоқон жўнатадиган кишиларнинг Чинни кезиб-ахтариб чиқишлари учун ёрдам кўрсатажагига ҳам сўз берди. Бир томондан Ўғуз хон ўзига мағлуб бўлган, қаршисида бош эгиб турган бир кимса бор экан, бошқа бировнинг Чин тахтига эга бўлишини истамасди. Ана шуларни ўйлар экан, император билан ўзаро алоқа шартларини аниқлаштиргач, уни озод

қилиб ортига қайтарди. Чин Ўғуз хонга ҳар йили ўттиз минг ипак қумош, олтмиш минг олтин, ўттиз минг қоп гуруч ва кўн берадиган бўлди.

* * *

Чин сарҳадларидан узоқлашганларида Тулу бир неча отлиқ билан ўрдага етиб олди. Уни хоқоннинг ҳузурига олиб кирдилар. Ўғуз унинг сўзларини отасининг кекса маслаҳатчиси, маҳрами Улутурк билан биргаликда тинглади. Тулу кўзларидан ёш оқа-оқа деди:

— Хоқоним! Ўтинаман, менга ишон! Хотиним «юртимни соғиндим» дея мени олиб кетди. Бироқ Ёмғир тошининг ўғирланишида унинг ҳам қўли бор эканлигини билганимдан сўнг ажрашдим. Эшитишимга қараганда тошни Чиннинг шимолида, тоғлардаги бир топиноққа яширганлар. Изидан туша билмадим. Ишонмасангиз, бошимни олинг!

Ўғуз уни ўлдирмади, қўйиб юборди. Лозим бўлса, Чинга қайтармоқчи эди. Айни пайтда Тулунинг гапларини эшитгандан сўнг қўққисдан жонланди. Қам Отадан келган мактубни ўқигандан кейин эса бутунлай бошқа қиёфага кирди. Улутурк бунинг сабабини сўраганида хоқон:

— Мен Тангри тошини топдим, — деди.

Қам Отадан келган хабар гўё уни уйқудан уйғотган эди. У Қам Ота ва юлдузчи Эрқут ота йўлларни чалкаштириб юборишганига, ўғрилар қўшилди деб шубҳаланган карвоннинг Чинга етиб бормаганига, йўлдан адашиб, қум денгизига чўкиб кетганига ишонар эди. Бунинг рост ёки ёлғонлиги эртами-кеч маълум бўлар эди. Эндиликда Ўғуз хон Қам Отадан келган хабар билан Чин императорининг айтган сўзлари бир-бирига мос келаётганлигига асосланиб, шунга уйғун қарор қабул қилган эди.

Улутурк сўради:

— Қандоқ қилиб топдинг?

— Менинг ишончим Тангрига боғлиқдир, тошга эмас! Эл орасида Кўк Тангрига топинганлар кундан-кунга ортиб, бизга ишонганлар кўпайиб бормоқда. Энди Тангри тошининг қўлимизда бор-йўқлиги муҳим эмас. Чинликлар тошни қўлга киритган-киритмаганликларини сир тутадилар. Биз «топмадик» десак, ўз ичимиздаги бекларнинг

қанчадан-қанчаси душман каби севинади, бизни кучдан қолди деб ҳисоблайди, бизга қарши бош кўтарадиганлари ҳам топилади. «Кутсол тош менинг қўлимда!» деган тасаввур уйғотайлик. Улусга, қўшинларга, бекларга сездирмасдан.

Улутурк хаёлга толган эди. Хоқоннинг донолиги, бу ўпқондан йўл топа олганлиги уни хурсанд қилди:

– Тушундим! Тўғри йўл топдинг! У тошнинг қудрати сендадир. Сен – Тангрининг элчисисан! Ёмғир тоши ҳам фақат сенинг қўлингда жонланади. Уни топган бошқа биров «қудратларини олиб қўйдим» дея бахтиёрларча уйқуга кетади, аммо кучдан қолиб уйғонади. Майли, бу тошнинг нусхаси кўпайсин. Тошга кўнгли кетган ҳар бир кимсага уни ўғирлатайлик... Шунда ҳар бир кимса ўзини бу тошнинг эгаси деб ҳисоблайди, лекин бошқалар буни тан олмайди. Тош ғавғоси шу тариқа аста-секин ўртадан кўтарилади, – дея кулиб қўйди.

Ишнинг қолгани Улутуркнинг қўлида эди. Ишончли бир тоштарош топди, кўришиб, келишиб олдилар.

Чинда тош ҳақида бошқа гап-сўз бўлмади, аммо ҳамон яширинча уни изламоқда эдилар.

Хоқон ортга қайтар экан, Талас, Сайрам бекларининг «Ўғуз Чиндан омон қайтмайди!» – дея итоатдан чиқиб, саркашлик қилганликларини эшитди.

«Ўғуз хон инончимизга қарши чиқди. Бизни йўлсиз қилиб қўйди. Бутларимизга эҳтиром кўрсатмади. Ота-боболаримиз тўрасига менсимай қаради. Бизларни камситди... Тўр боши, хоқон бўлиш учун ўз отасидан ҳам кечган кимса эртага бизни ҳам танисмай қўяди. Ҳозироқ буни олдини олмоғимиз керак», дея унга қарши чиқдилар.

Бекларнинг бош кўтариши Ўртажга бориб, Инжу дарёси ёқалаб экин-текин ерларини кенгайтирмоқ, янги кентлар барпо этмоқ истаган хоқоннинг йўлини ўзгартирди. У Талас ва Сайрам сари юрди. Саркаш бекларни осонгина орадан кўтариб, ўлпон йиғиш учун ўз босқоғини¹ қўйиб қайтди.

Зафарли Чин юриши хоқоннинг номини ер юзига танитди. Кунботар ўлкаларининг элчилари унинг жангдан қайтиб, саройга келишини кутмоқда эдилар. Ёнларида

¹ Босқоқ – ўлпончи, вакил

турк, чин, сўғд тилини биладиган тилмочлари ҳам бор эди. Элчиларни тўра бўйича гулхандан айлантириб хоқон хузурига бошлаб бордилар. Уларнинг ўз ҳукмдорларидан келтирган мактублари бошдан-охир Ипак йўли билан боғлиқ эди, турк-чин уруши оқибатида бу йўлнинг бекилиб қолишидан хавотирда эдилар. Олис-яқинда яшашидан қатъи назар, ҳамманинг кўзи ана шу йўлда эди. Сўнгра элчилар кунботардаги эл-улусларнинг турмуши, янги бошлиқлар, янги кентлар ҳақида сўзлаб бердилар. Бири иккинчисининг худудига кирмаслик, тўраларга риоя этиш, яқинлик, ҳамкорлик қилиш ҳақида сўз берди. Ўз ўлкаларига кўз олайтираётган душманлардан ҳимояланиш учун Ўғуз хондан мадад сўраганлар ҳам бор эди. Хоқон бу барча элчи хушгуфторликлари заминидан нима ётганлигини яхши биларди.

Хоқон мавҳум, тугунли суҳбатларни ёқтирмасди. Шу ўринда элчиларга кўрсатилиши лозим бўлган мулозаматни, улуслараро муомала таомилини унутди ва кескин деди:

– Менга Ассуриё, Ливиё, Мисрни танитмоққа уринманг. Уларни етарлича яхши биламиз, пайти келса у жойларга ҳам борамиз...

ЎҒУЗ ХОН ТЎРАСИ

Чин юриши шарафига мисли кўрилмаган бир тантана бўлди. Сўнгра Ўғуз хон яккатангричиликнинг элни бирлаштириши ҳақида сўзлаб, оғир тўраларини эълон этар экан, бундай деди:

– Будунимга, улусимга, эл-юртимга!

Мен Ўғуз хон, Ягона бўлган Юксак Тангрининг қути бўламан!

Унинг ўғли, тили ва элчисидирман!

Унинг иродаси билан, ундан келганман!

Эл-юртим, уруғим ҳам кўкдан энди. Зарҳал нурдан туғилди. Биз Тангрининг нуридирмиз! Кўк фарзандимиз! Амалимиз, фикримиз, сўзимиз – ҳаммаси кўкларнинг нури билан алоқадор. Бу нурни ер юзига ёйиш ҳам бизнинг зиммамизга тушди!

Биз Тангри сўзининг экинчилари бўламиз! Унинг хоҳиш-иродасини ташиймиз. Тангри тағин бизга қанот ҳам берган... Низом ва куч берган! Мен Тангрининг ердаги

кўлкасиман, унинг уруғимга бахш этган улгисининг, амрининг ва қудратининг қўриқчисидирман!

Мени билмаган Тангрини ҳам билмайди, унга қарши борган бўлади!

Кўк Тангри менинг улусимнинг, уруғимнинг бошида мангу қолади. Унинг ҳукми бузилмагунча, Тангри кўзи, Тангри Қўли бош устимизда бўлади.

Элимизнинг абадий яшамоғи, будунимизнинг ер юзининг ягона, ўзгармас буюғи бўлиб қолмоғи Тангрига чексиз севгимизни, унга бўйсунимизни тақозо этади.

Эшитинг, билиб олинг!

Мен юксак Тангрининг қиличидирман! Меҳрни билганим каби, қаҳрни ҳам биламан!

Оғоч илдиздан сув ичади, эл тузукдан.

Тузуксиз эл бузилади, йўлини йўқотади.

Тангридан келган қутни асрамоқ ҳар бир кишининг зиммасидадир.

Турк ичида катта-кичик, мартабали-мартабасиз барча тенгдир. Тангрининг яратганларига бир кўзда қаралади.

Тангри мени тўра бошига чиқарди, эл-улусим йўлида ҳормай-толмай, оғишмай, букилмай, меники-сеники, узоқ-яқин демай тўғри амалларни қилмоғим учун...

Элда ҳар бир кишининг инсоний эрки хоқоннинг ҳимоясидадир. Бой билан йўқсул ўртасида тафовут йўқ! Битта оти бор киши билан бутун бошли уюри бор кишининг, битта қўйи бор киши билан бутун бошли суруви бор кишининг тўра олдидаги нуфузи баробардир.

Ҳар бир киши юртники, юрт ҳар бир кишиники!

Ҳар бир кишининг қайғуси ҳам, шодлиғи ҳам эл билан баҳам кўрилади.

Улусимизнинг қудрати Кўк Тангрига бўлган инончдир. Бу инонч юрт билан улусни, хоқонлик билан чўпонликни тенг кўради. Бир киши иккинчисига даҳл қилмайди, бировнинг гапига эгилмайди, бир инсонни бошқа инсондан устун кўрмайди, ер юзини ҳам кўк юзи каби яхлит деб билади. Битта юрт — битта инонч!..

Юртимизни юксалтган адолат тўрасидан узоқ-яқин, таниш-нотаниш барча улусларга масъулият тушади.

Ер юзининг ёлғиз раҳнамози Тангридир.

Турк элида барчанинг тили бир бўлади.

Отамдан қолган, тўрамызга кўра менга теккан бу юрт шунинг учун ҳам Ўғузнинг ўчоғи, Ўғузнинг юртидир. Бу юрт менинг тақдиримдир. Бу юртга, бу элга боғланган ҳар бир киши Ўғуз деб аталади. Менинг бир тармоғим бўлади. Ўғуз эли мангу ер юзининг кўрки бўлиб қолади. Ҳар бир Ўғуз Тангрининг аскарари ҳисобланади.

Бу кундан Ўғуз элининг оғир ва енгил тўраларини эълон қиламан.

Ўғуз эли давлатини, бирлигини тўра бўйича ҳимоя қилади. Бутун ишларимиз тўра билан боғланади.

Тўра инонч билан қардошдир.

Тўранинг бошида Тангрига, яратикларга севги туради. Борлигимиз севгидан куч олади.

Борлигимиз билан эл бирлигига бурчлидирмиз. У бузилса, ном-нишонсиз йўқоламиз.

Юртнинг бойлиги унинг улусидир.

Тўрани яратган улус мангудир, муқаддасдир.

Ота-боболаримиздан келган, бу кундан Ўғуз-турк элиники бўлиб ҳисобланадиган тўра бирдамлигимиз учун яратилган.

Қўл бўлмак, эл бўлмак, элчи бўлмак — ер юзига тинчлик ўрнатмак — Яратганни севинтирмакдир. Ўғуз элининг улуғ ва сўнгсиз йўли — тинчликдир.

Эшитинг, билиб олинг!

Мен Улуғ, Мангу Тангрининг истағи, унинг қудрати билан сўзлайман. Бироқ Тангри элчиси, хоқон эканлигим хато қилишимга, яхшини ёмон дейишимга изн бермайди!

Хоқон сифатида тўрага ҳаммадан кўпроқ мен масъулман! Ташқаридан келганга қиличим, ичкаридан келганга тўрам бор!

Мен, кўкларнинг юксак ўғли — Ўғуз хоқон, эл хоҳиш-иродаси ва тўрадан бир одим ҳам ташқари чиқмайман!

Тўрамызга кўра хоқон ўлароқ эл буюкларини, кенгаш йиғинини, буйруқчиларни юксак тутганим ҳолда ҳар ишни улуснинг сайловига ҳавола этаман.

Эл, давлат — тенгдир! Бутун тўратганларни бир кўз билан кўрмоқ лозим.

Юртларимиз Тангрининг яралишга, яралишнинг борлиққа энг яқин бўлган ерларидир.

Юрт учун, инсон учун хизмат қилган киши Тангри учун хизмат қилган кишидир.

Бошқа элларнинг бу юртларга суқилиб кирган пайтлари бўлди. Бож ҳам тўладик. Бироқ тилимизни ўзгартирмадик, узун сочларимизни кесмадик, бегона либос киймадик, тўраларимизни бузмадик, ота-боболаримиз изидан қайтмадик.

Кучимиз ҳам шундадир!

Ота-боболаримиз номини шарафлайлик, беклар!

Кўкдан энган олтин шуъла ерга тўқинганида бир тоғ яратди. Уни Қутли тоғ дедик.

Отанинг бошига парвона бўлгандек, унинг бошига йиғилдик.

Унинг этакларида кўпайиб, ер юзига сочилдик.

Қутли, Тангрисол тоғлар бор экан, биз ҳам бормиз!

Аксинча бўлса, Тангри қут йўлагини¹, қут ёрлигини мендан қайтариб олади. Бирдамлик, билим, низом, бир-бирини ўзаро англаш бўлмаган ерда Тангрининг қути қолмайди. Эл-юртимиз ана шу тўрт устун узра юксалади.

Мен улусимни оғир, улуғ тўраларга етказдим.

Ўғуз элимни, қонимни, ҳаётимни шунга мослаб, уни тузук бўйича муҳофаза қилмоқ истайман.

Ота-боболаримиз тўраларини қўримоқ — ўз номимиз ва Тангри номини юксак тутмоқдир.

Биз гофил инсон уйғонсин деймиз. Тўранинг тўғри йўлидан юриб улғайсин деймиз. Йилқиларимиз, сурувларимиз, қайтабонларимиз кўпайсин. Уруғларнинг, шахру қишлоқларнинг, эл-юртнинг қайғуси арисин.

Инсон тўрасиз қолса хароб бўлади.

Оғир тўрага кўра ҳар уруғнинг бир белгиси, туғи бўлиши лозим.

Оғир тўрага кўра ота-боболаримиздан қолган барча бойликлар қўриқланади, ўрганилади.

Эл ичида ҳар уруғнинг алоҳида ўз тўраси ҳам бўлиши мумкин.

Оғир, бош тўралардан ташқари элнинг тўғри яшамоғи учун Тангрига юкунч, еб-ичмоқ, сўзламоқ, элчилик, уйланиш, байрам, бекларга муносабат, тўй, қурултой, қўшин,

¹ Қут йўлаги — июняти

ов, отни парвариш қилмоқ, экин-тикин, яғмо, хоқон сайлаш тўраларини ҳам тузиб чиқдим!

Қўлдан қувват кетса, тўра оёқсиз қолур.

Элим, будуним! Эшит, билиб ол!

Ҳаётим от устидадир. Куним беҳуда ўтмади. Ором билмадим. Ёзда кўлка, қишда бошпана кўрмадим. Қилич чопиб ёғийларни маҳв этдим.

Элимда нифоқ бўлмасин, низо чиқмасин дея ҳар бир кишининг ўрнини тайин қилиб қўйдим. Юрар йўлларини билсинлар деб уларга ном, тамға бердим. Мен-сенга, айтди-қўйдига бормасинлар. Юрагимдан тузунлик¹ камаймади. Кўнглимни Тангрига бердим, умидимни унга боғладим.

Ўрдага тузук бериб, уни тортилган ёйга айлантирдим.

Мен сизни ўғузлаштирдим!

Бу тартиб, бу тузук билан Кўк Тангри паноҳида ер юзи бор экан, биз ҳам бор бўламиз.

Улуғ Тангрига шукрона айтайлик, беклар!

Шундан сўнг Ўғуз хон маросим қатнашчиларига янги Тангри амрини етказди. Ўғуз хон бундоқ деди:

Тўрасиз элдан Тангри юз ўғирур.

Тўрани билса киши, юришади ҳар иши.

Тўра бўлса яхши — чехраларнинг нақши.

Эр майдонга чиққанда имонсизни имонга келтирар.

Эр севинмаса, қилич қиндан чиқмас.

Эр эл учун, эшшак кул учун туғилур.

Тепадан боққан тубанга қулайди.

Йигитим соғ бўлсин, чиқилмаган тоғ бўлсин.

Хоқоннинг ҳар бир сўзи дарҳол тилдан тилга кўчар, битикчиларнинг битигига тушар эди.

* * *

Баҳордан сўнг бир ой ўтгач, Кур хон яна қўшин тўплаб кунчиқардан Ўртажга юриш қилди. Ўғуз хон унинг Ўртажга етиб келишини кутиб турмасдан, Олатовнинг кунчиқарида тўхтатди.

Кур хоннинг уялмай-нетмай, тортинмай, оққан қонларга ачинмай янгидан ўз устига бостириб келиши, шун-

¹ Тузунлик — марҳамат

ча йўлни тўсиқсиз босиб ўтиши Ўғузнинг ичини кеми-
рарди.

Ўз уруғдошлари билан охирги, энг қонли жанг ана шу ерда бўлиб ўтди. Йигитлар олиша-олиша «Улуғ Тангри йўлида!» дея найза санчар, қилич сермар, отдан қулатар, бироқ жасадларга боқиб, ўз яқинларини кўрганларида кўз ёшларини тия олмасдилар.

Шу жангда Кур хон ўлдирилди. Кўшинининг қолган-қутган жангчилари, йигитлари Кунчиқарга қараб чекин-са-да, Ўғуз хон уларни таъқиб қилиб бораверди. Хоннинг ўзларига етиб олиб, сўнги жангчига қадар қириб ташлашдан тап тортмаслагини кўриб тўхтадилар, донишманд оқсоқолларини унга элчи қилиб жўнатдилар.

Элчилар келиб таъзим қилдилар. Ўғуз хон уларнинг яқинига борди, ҳар бирининг аҳволини алоҳида-алоҳида сўраб чиқиб, сўнг ўзининг ўнг ва сўл томонига ўтқазди. Элчиларнинг нега келганликларини, нима демоқчи эканликларини биларди. Оқсоқоллар аввал Ўғуз хоқонни Чинда эришган зафари билан қутладилар ва сўнгра дедилар:

— Биз ҳам сеникимиз! Сенинг томиринг ва уруғингдан бўламиз. Кесилган кўл енг ичида. Нега бизни қириб йўқ қилмоқчисан?

Ўғуз хон қайтиб ўз тахтига чиқиб ўтирди, элчилар билан кўришувда ўз ёнида бўлган қайнатаси Ўрхонни кўрсатиб:

— Мен ота юртимда оқсоқолларга душман эмасман, — деди. — Қаранг, қайнатам Кўк Тангрига ишонди, хонадондагиларни ҳам ишонтирди, унинг яккаю ягоналигига бўйин эгди. Сизлар ҳам Тангрига топинсангиз, курашларга чек қўйсангиз, жанг тугайди. Яккаю ягона бўлган, еру кўкларни яратган Улуғ Тангрига имон келтирмаганларга омонлик йўқ.

Ўғуз шундай дейиши билан оқсоқоллар бир-бирларига боқдилар, ўзаро узундан-узоқ кенгашдилар. Сўнгра кўкка юз тутиб, Ягона Тангрининг бирлиги ва буюклигига юкунч келтирдилар.

Ўғуз хон «Қорақурумдан тортиб атрофдаги барча тупроқлар сизники, қондошларингизники бўлсин!» дея уларга армуғонлар, ҳадялар бериб жўнатди. Фақат шундан кейингина кунчиқардан қўлини тортди. У жойларнинг энди

қайта бош кўтармаслигига ишонди, ортга қайтар экан, ўлка ичида отасидан кейин итоат этмай қўйганларнинг чорасини кўриб, элда тартиб ўрнатди, янги туруқлар, ясоқлар¹ бериб улуснинг кўнглини олди.

Элчилар Ўғуз хоннинг ҳузурига келган пайтларида яна бир ғалати воқеа бўлиб ўтди. Ўғузнинг биринчи ва иккинчи хотинлари – Бону билан Тарчечак ўз канизақлари, жориялари билан биргаликда: «Жангдан, қондан, юришлардан бездик, ўлдирсанг ўлдир, қолдирсанг қолдир», дея Ўғуз хонга итоат этишларини билдирдилар. «Сенга ишонмадик, Тангри наслимизни барбод қилди. Отаси бўлган отасиз, қардоши бўлган қардошсиз, юрти бўлган юртсиз қолди. Гуноҳимизни кеч, бизни эл ичига қабул эт! Юртимизга қайтайлик. Сенинг қанотинг остида яшайлик. Ана шу сулҳ учун юксак тоғларга, қутсол тупроқларга ўнларча қурбонлик қилдик, сочқилар сочдик», – дедилар.

Ўрхон Ўғуз хоннинг мисдек қизарган юзига боқиб кўрқиб кетди. Бироқ ортга чекинмади, қардошларининг қизларини ўрдага қайтариш, гуноҳларидан ўтиш учун у ҳам хоқонга ёлворди:

– Қардошларимиздан қолган ёдгордир булар. Рухсат бер, қайтсинлар! Кўз ўнгимизда яшасинлар. Энди сенга қарши нима ҳам қила олардилар?!

Иккинчи томондан Ойтож, кўзларида жикқа ёш, хоқоннинг кўлларига ёпишиб:

– Гуноҳларидан ўт, – деди. – Балки шу билан қирғинлар ҳам охирига етар...

Ўғуз уларни ўлдиртирмади...

ТОПИНОҚ ҚАЙҒУСИ

Услу Хожа Ота Унгурдан қоришиқ тушунчалар билан қайтди. Қам Ота Ўғуз хон билан сўнгги учрашувидан сўз очиб: «У туркнинг йўлини ўзгартириб, донғимизни ер юзига ёяди... Кўкларнинг менга хабар қилган, тушларимга кирган нарса ана шудир. Элнинг, будуннинг халос бўлиши учун ягона Кўк Тангрига топиниб, ўз инончини дунёга тарқатиши кутилмаган ҳодиса эмас. Бу унинг пешонасига ёзилган. Муқаддас битиклар ҳам, Танқут, Чин ромчила-

¹ Туруқ-ясоқ – қоида-қонун

ри, машхур кўримчилар¹ ҳам Ер юзини бошдан оёқ байроғи остига оладиган, инсонлар юзини кўкка қаратадиган бир турк хоқони келишини илгаридан башорат қилган эдилар», — деди. Ортидан яна шуни қўшиб қўйдики, Кўк Тангрининг ягоналиги у яратган ернинг ҳам Тангридек ягона ва бўлинмас бўлишини тақозо этади. Ерни яхлит бир юрт каби кўриш орзусининг илдизи ана шунда. Кичик улуслар бир халқ бўлиб бирлашувининг илоҳийлиги, вожиблиги ана шу билан алоқадор. Ўғуз хоннинг инончи, тангричилиги яратганга бўлган севгидан эмас, ўзига бўлган севгидан туғилган. У муқаддас инончини йўқотиб, тож-тахтнинг, хоқонликнинг асирига айланади. Ҳамма даврларда ҳам шундай бўлган. Ер юзининг барча буюк зотлари, хоқонлари ўзларини Яратганнинг, инончининг элчилари каби кўрсатсалар-да, инончни ўз манфаатларига бўйсундириб, унинг муқаддаслигини йўқотиб, қиличнинг, зўравонликнинг, тўранинг қулига айлантирганлар. Қора халқнинг инончи билан унга бошчилик этганларнинг инончлари ҳам, яшашлари ҳам бир-биридан фарқ қилади. Беклар ўз яратганларини ҳам бой-бадавлат, зангин кўрадилар.

Бир парча нонни зўрға топадиган экинчи, тикинчининг Яратгани эса худди унинг ўзидек кўзи тўқдир. Унинг Яратгани дабдабали маросимларни, сон-саноксиз қурбонликларни хоҳламайди. Экинчининг сочган бир ҳовуч дони, қонсиз қурбонлиги унинг учун кифоятдир. Улуғ кун деб аталадиган соғинч куни — қиёмат келганида кўнглини билиб бўлмайдиган Тангрининг ажри қандоқ бўлажагини, инсонларни бир-биридан қандай фарқлашни, улардан қай бирини тамуққа², қай бирини учмоққа³ солишини ҳеч ким билмайди.

Қам Отанинг бу сўзларига жавобан Услу Хожа шундай деган эди: «Ер юзи яралгандан бери ҳеч бир инсон фарзанди ўз инончининг энг тўғри, ўз йўлининг энг равон эканлигини исботлай олган эмас, бошқалардан ортиқ, устун эканлигини кўрсатиш учун бир тола қилчалик, бир кум заррасичалик далил топа олган эмас».

Сўнгра Қам Отанинг Ўғуз хон билан ҳамжиҳатлиги

¹ Кўримчи — фолбин

² Тамуғ — дўзах, жаҳаннам

³ Учмоғ — жаннат

қочиб бўлмайдиган тақдир эканлиги ҳақида сўзлаган эди: «Бу бир манглай ёзувдирки, унинг олдини олиб бўлмайди; бир элнинг жонланиши, дунёнинг бирлашуви шуни тақозо этар экан, бунга «йўқ» деб бўлмайди. Аксини тутсанг, биринчи ҳолда Тангрига, иккинчи ҳолда элингга қарши чиққан бўласан». Қам Отанинг сукутга кетганлигини кўриб ўз фикрини янада қатъият билан давом эттирган эди: «Ана шуни англаганим учун ҳам Ўғузни қўллаб-қувватлашдан бошқа йўл топа олмайман». Қам Ота ҳам ўз фикрини яшириб ўтирмаганди: «Кўнглимдаги шубҳа, гумонлар тарқамай қолмоқда. Улар фикрим билан тилим ўртасидаги тафовут йўлида чопарлик қилиб юришибди. Алам қиладигани ҳам шу. Бу қадар иккиланишларни хоҳламаган эдим».

Услу Хожанинг Қам Отага инончи суст тортган эди. Бироқ буни ошкор этишни истамас, уларга тобе бўлган башоратчиларни, юлдузчиларни, қуръачиларни, юрт бахшилариини Ўғуз хонга қарши қўймоқчи эмасди.

Ота Унгур фақат бир хоқоннинггина эмас, барча яратилганларнинг ўтмишини муҳофаза қилиб келган, келажакка шуъла тутган бебаҳо бир хазина, муқаддас жой бўлиб, унинг калити Қам Отада. Ёлғиз Қам Ота ўқий оладиган, изоҳлай биладиган, қадрини тушунадиган юзлаб ёзув, битиклар асралади бу ерда. Қам Ота билан ора бузилса, бу ёзувлардан ҳам алоқа узилади, эл басиратда қолади.

Ота Унгурни кўз қорачиғидек асрашдан, қамлар билан ришталарни маҳкам тутмоқдан бошқа йўл йўқ эди. Қам Ота ҳам ўз навбатида Ўғуз хоннинг ўзига ишонмаслигини пайқаб қолса, Ота Унгур қўлдан кетарди. Тўғри, эндиликда бу Унгур бутлар, санамлар, чалабийларга сиғинадиган жой бўлмай қолган эди. Бироқ еру кўкдаги сирларнинг калити эди. Буни Қам Ота ҳам билар, бутларнинг парчаланиши билан Ота Унгур ўз нуфузини йўқотиб қўйди деган фикрдан йироқ эди. Қурбонликлар ҳам фақат бутларга, санамларга эмас, нариги дунёга кетганларнинг руҳларга ҳам қилинарди. Шунинг учун ҳам эркўнликлар ғамташвишсиз яшар, дунёдан ажралиб қолганлари хаёлларига ҳам келмасди. Бу йўл тўсилган куни элнинг нур йўли тўсилар, билги йўли бекилиб қоларди...

Ота Мағора аввало билги маъбадидир. У вайрон бўлса,

элда тўс-тўпалон, ички парчаланиш рўй беради, кишилар ўз буюкларининг битикларини ўқий олмай қолишади, ўтмишни унутишади. Қам Ота буни англар, ана шу дард билан яшарди.

Ўғуз хон деди:

– Тўра ўзгармайди, қурбонлигимизни буюк яратганимиз, яккаю ягона Тангри учун қиламиз. Қурбонлик қилмайдиган улус йўқ. Оёғимиз Унгурдан тортилмаса, Қам Ота биздан узоқлашмайди.

Услу Хожа хоқоннинг фикрини тушунди. Бу қадар катта хазина эшигининг улус учун берклиги уни ташвишга соларди. Бу эса қамларнинг айни кўнглидаги иш эди. Улар эл бекларини, улус катталарини, хоқонларни ўзларига итоатда сақлашни истардилар. Ўз билганларини бошқа ҳеч ким билмаслиги керак эди...

Услу Хожа эса юз йиллаб, минг йиллаб йиғилган бу билим ўчоғининг юрт учун, болалар учун очиқ бўлишини, улар бу қадимий ёзувларни ўрганиб, шу йўсинда савод чиқаришларини, эл ичида билимдонларнинг кўпайишини истарди.

Ўғуз хон ҳам халқнинг унумдор тупроқларда яшашини, Чиндаги каби ўқиш-ёзиш ҳар бир кишининг қўлидан келадиган одатий ҳол бўлишини орзу қиларди.

Жангга йўл олган қўшин ҳар сафар энг жасур ўғлонларини бегона тупроқларда қолдириб қайтар, қириллақирилла камайиб, камайгани сари ўзлигини ҳам йўқотиб борар, илдизидан узоқлашиб, ётлашиб кетарди. Бутун ярамасликлар ана шундан келиб чиқарди. Хонадоннинг хонадонга, уруғнинг уруққа, элнинг элга шунча қарамақарши тургани, ҳар бири алоҳида от, алоҳида зотга сиғинган, асл илдизи эса бир бўлган улусларнинг бир-бирини қириб-сургани етар энди! Бу бир душманнинг тузоғидир!

Услу Хожа кўп нарсаларни биларди. Элда оғиздан-оғизга кўчиб юрадиган афсонаю ривоятлардан тортиб Ота Унгурда қамлар устига парда тортиб, сир сақлаб келаётган битикларгача, ҳамма-ҳаммаси унга маълум, ундан яширин биронта сир-асрор йўқ эди. Кўзлари саҳрони равшан кўрар, қулоғи узоқни аён эшитарди.

У Ўғуз хондан сўради:

– Чинда талофатимиз кўп бўлдимми?

– Йўқ! Кўп жон йўқотмадик. Аммо анча-мунча тасаввур ва туйғуларимиз маҳв бўлди. Улар юз йиллар давомида қўшнилари қулдек ишлатиб, ўзларига бир жаннат бунёд этибдилар. Унумдор тупроқларга, гўзал юртларга эгалик қиладилар. Бирлашганлари, эл бўлганлари учун ҳам қудратлари ошиб кетган.

– Бироқ сен кўрган ерларнинг аксарияти қадимий турк юртларидир.

– Қадимда кўп нарсалар бор эди, на илож? Энди ҳамма ерда табғачлар, ана, биздан юз ўгирдилар, бегоналашдилар, сингиб кетдилар, илдизларини унутдилар, тамом-вассалом! Халқ – биздан, беклик – улардан... Чинликлардан ҳам баттарроғи ўзимиздан чиққанлардир. Йўлдан қайтганлар... Юртдан чиқиб, юрт душманига айландилар.

Услу Хожа деди:

– Биласанми Чин хоқони қандай қилиб аврайди уларни? Ҳар бирига бир ёлғон беклик, ёлғон хонлик беради, юртлари бу ерда, ўзлари ташқарида... байроқ қилпиратадилар. Ўз хаёлида ҳар бири бир турк элининг эгаси. Сўнгра уларни «Боринг, Тангри ато этган юртларингизга эгалик қилинг», дея устимизга жўнатадилар. Улардан ҳар бирининг ўз туғи юксалганда туркларнинг юксак байроғи оёқлар остига тушади.

Ўғуз хон деди:

– Чинликларни қилич билан енгмоқ қийин эмас. Бир карра енгдик ҳам. Бундан кейин ҳам енгамиз. Бироқ бизлар билан жанг қилмаслик, аскарларини, тупроқларини кўримоқ учун молларидан кечадилар, мўл-кўл ипак, пахта, арпа, гуруч, олтин, кумуш берадилар. Бизда инсоннинг қадри йўқ – йўлнинг тоши, кўкнинг қуши каби... Улар йигитлари учун молларидан кечадилар, биз эса дунё моли учун йигитларимизни қурбон қиламиз. Улусни бу азобдан қутқармоқ учун унга билги бермоқ лозим. Қўшнилари билан орани очиқ қилиб олгач, элимизда ана шу тартибни ўрнатаман.

* * *

Ўғуз хон Чин юришидан қайтар экан, «Жоду тоши топилди» деган сохта манзара яратган бўлса-да, уни излаш учун қўшнилари тилини биладиган тўрт йигитни Чинга

жўнатган эди. Улар оёқлари етган ҳамма жойга борган, бироқ умидларини узиб ортга қайтган эдилар. Йиллар бўйи ёмғир кутиб тарам-тарам бўлиб кетган Чин водийларида бу тош гўё бир томчи ёмғир каби тушгану, тушган жойида йўқ бўлиб кетган эди.

Ёмғир тоши Чиннинг жанубида яширилганини эшиттар экан, «бу гапнинг тўғрилигини аниқлаш учун янги кишиларни жўнатмоғим керак», деб ўйлади. Услу Хожанинг ишончли, хоқонликка яқин бўлган ўғли Қутлуққа яширинча топшириқ берди: «Ёмғир тоши Тангрининг бизга йўлланган муҳаббатидир. Уни йўқотиш билан Улуғ Яратганни ранжитдик, у биздан юз ўгирадиган бўлди. Бу тошни топиб келиш элимизга бутун бошли бир қўшиндан ҳам каттароқ хизмат қилиш демакдир».

Буни эшитган Услу Ўғуз хонга деди:

— Икки ўғлим бор, иккаласи ҳам сенинг кўлкангдандир. Ўл десанг ўладилар, қол десанг қоладилар.

Бу Услу Хожанинг ўз ўғлига омад тилаши эди. Унинг иккинчи ўғли Эрдам қўшинда суворийлар юзбошиси эди.

Қутлуғ ҳамроҳлари билан еди, ичди, сўнгра суворийлар мингбошиси Эрганнинг уйига борди. Севгилиси Элбилга билан хайрлашди:

— Узоқ бир йўлга отландик. Икки йил кут. Келмасам, элдан бирини танла, кўнгил бер, унга тег! — деди.

Қиз йиғлаб-сиқтади. Кўзларидан мўлдир-мўлдир ёш тўкиб:

— Сендан ёмон хабар келгунча, менга ўлим келсин, сени кутаман! — деди.

* * *

Чин хоқони устидан қозонилган ғалаба Ўғузнинг нуфузини ошириб юборди. Бироқ бу зафардан у кибрланиб кетмади. Қодиркон ўрмонларидан, Олтойдан тортиб Итил дарёсига қадар отаси билан бўлган юришларда ўз кўзи билан кўриб-билган қорни оч, эгни яланғоч халқнинг ҳаёти об-ҳавога, сувга, ёмғирга боғлиқ эканлиги, ҳар томондан сон-саноқсиз босқинларга дуч келиши уни қаттиқ ташвишга солар эди. Бу ташвишни қуруқ гап билан бартараф этиб бўлмаслигини яхши биларди. Жангсиз, қурбонсиз ҳал бўлмас эди бу иш. Элим бир бўлсин, дахл-

сиз бўлсин дер экан, юраги ўт олиб ёнарди. Ўрдасини, бош кентини юртнинг ўрталиғига кўчиришни истарди. «Ер юзининг елини» деб ном олган икки дарё улусини эмизиб-тўйдирарди. Бош кенти учун кўпдан бери жой ҳам танлаб қўйганди. Инжу¹ дарёсининг ўнг қирғоғида, Орол денгизи яқинлигида Чинда кўргани кентлардан қолишмайдиган янги бир юрт солмоқчи эди. Улуси қаерни истаса қанот қоқиб борсин, лекин иссиқ жойини унутмасин. Шундоқ ҳам Ўғузни отдан эндириб, жанг-жадалдан, юришлардан тўхтатиб бўлмасди. Унинг заифлашганини кўрган заҳоти бошига бостириб келадилар, тупроқларини парча-парча қилиб ташлайдилар. Қайси томонга қарама, қайралган тишларни кўрасан. От устида ором билмай елиб-югурган улуснинг олам қадар гўзал, қалби муҳаббат билан лиқ тўла бўлишини кўра олмайдилар. Ер юзи бир жанг майдонидир. Унда муттасил жанг қилмоғинг, қон тўкмоғинг, ўзингни ҳимоя этмоғинг керак. Йўқса ўзгаларнинг ўлжасига айланасан, сени ғажиб ташлайдилар. Мана қара, Чиннинг мажақланганини кўриб турган бўлса-да, жанубдан ҳиндлар тинимсиз гингшинади, чумоли қарвони каби ёпирилиб келмоқчи бўлади, олди олинмаса яна бир фалокат бошланади. Ўз элингни қудратли, яхлит кўрмоқчи экансан, бу илоннинг ҳам бошини янчмоқ керак. Ўнгу сўлингни шундоқ тозалаб қўйгинки, ўз уйингда хавотирсиз, шод-хуррам яшашнинг имкони бўлсин.

Фақат хоқон бўлганидан кейингина Ўғуз отасининг йиллаб муттасил олиб борган юришларининг сабабини англаб етган эди. Ҳимояланмоқ, бунинг устига элни едириб-ичирмоқ, ота юртни пусиб ётган «овчи»лардан асрамоқ мушкул иш эди. Бунинг учун уйку билмасдан кунботардан кунчиқарга, шимолдан жанубга юришлар қилиши керак эди. Ҳинд эли ҳам мустаҳкам, йўли оғир юрт эди. Тоғлар, қалин ўрмонлар уларни ҳимоя қилиб туради.

Танқут томондан ҳали ўтилмаган, синалмаган бир йўл бор эди. Баланд яйловлардан, тор даралардан ўтиб бормоқ учун ҳаволарнинг илишини, жўнатилган элчиларнинг қайтишини кутиб ўтираркан, Қурбон ойи кириб келди. Бу аънананинг жуда қадим замонларга, эҳтимолки, инсон пайдо бўлган даврларга, буюк ибтидога боғлиқ эканлиги-

¹ Инжу – Сирдарё

ни билгани учун ҳам удумни бузмади. Ўз қўшини билан Ота Унгурга йўл олди. Улкан дарвозадан сўнг бошланадиган водий янада гўзал эди. Тагин тоғ дарёсининг, булоқларнинг бошига ўтовлар тикилди, қурбонликлар қилинди, водийнинг бекларию қамлари хабар олгани оқиб келдилар. Барчанинг чеҳрасида бир сўроқ аломати бор эди.

Ўғуз хон буни англаб шундай деди:

– Яккаю ягона Улуғ Тангри мададкорингиз бўлсин, беклар. Яратганнинг борлигига яратилган шоҳид! Тангри мингларча жониворларни яратди. Бизларни ҳам ўша эндириди. Қора ерни, мовий кўкни, кунни, ойни, кечаларни, илму заковатни яратган ҳам Эркили, Ўғон¹, Мангу Тангридир. Яшаб турган ер-сувимиз улуғ Тангрининг ҳукми остида, унинг оти билан боғлиқ бўлса, тупроқдан бўлган бир парча сополнинг, бир чўл жониворининг руҳи қандоқ қилиб бизга мадад бера олади? Бу йўлни бизга бошимизни эгмоқчи бўлганлар ўргатишган. Тўрали кишилар бунга алданмайди. Хўш, агар бу чиндан ҳам Тангрининг муҳаббатидан яралган бўлса, нега бутун халққа ўргатишмайди. Ҳар бир уруғимизни алоҳида бир инончга боғлаб қўймоқчи бўлдилар. Бу ҳақиқий инонч йўли эмас. Ер-сувларимизни эгаллаб олиш йўлидир. Демак, биз ўз фикримиз билан улусимизга ишониб, ягона Тангримизга имон келтириб, кўнглимиздаги нур билан яшамоғимиз, бу нурни, туркнинг буюк руҳини ер юзига ёймоғимиз лозим.

Бизнинг йўлдан бошқа йўлларнинг йўлсизлик эканини, борлиқни ҳалокатга олиб боришини ҳар бир киши билмоғи керак. Ёғоч, тош, териларга қарши эмасмиз. Чунки уларни ҳам Кўк Тангрининг яратмиши деб ҳисоблаймиз. Мен буларни айтмасам, Тангримга қарши бош кўтарган бўламан. Бу фақат хоқонлик истаги эмас. Мен элимизнинг тўрасига кўра хоқонман. Хоқон ўлароқ ҳар бирингизнинг ҳаёт тарзингизни тушунаман. Хоқон ўлароқ эл байроғини ер юзининг ҳамма пучмоғида юксак кўтармоқчиман, юксак кўтараман ҳам! Хоқон ўлароқ ер юзига тарқаб кетган уруғларимизни, улусларимизни бирлаштириб, турк халқи орасидаги қирғинларга чек қўймоқчиман. Шундоқ қиламан ҳам! Риёкор қўшнилариимиз қаршисида туркликнинг буюклигини кўрсатмоқчиман! Йўқса Тангри ҳузурига юзи

¹ Ўғон – қодир

қора бўлиб бораман. Билиб қўйинг, беклар, она оғушида — гўдаклигимдаёқ Тангридан элчи-ялавочлик амрини олганман... Онам, отам, яқинларим, юзлаб дўстларим бунинг гувоҳидир. Туркнинг ер-сувлари, эл-юртимиз Тангриси билангина ўзлигини топади, яхлит бўлиб қовушади. Тангрисол яратилган турк фарзанди ёлғиз Тангрига топинганда чеҳраси очилади, бирлашади. Биз Тангри ишқидан дастлаб яратилган инсонлармиз. Тангри бизни ер юзининг буюк халқи, беги қилиб яратди. Ер юзининг улусларини жамлаб қад ростлаган, барча қўшниларга тузук берган ҳам бизнинг аждодларимиздир. Эрккли, кўрккли, ибтидоларнинг ибтидоси, юксақларнинг юксаги — турк Тангрисидир. Топинганим Улуғ Тангри номи билан, эл-юртимга бўлган севгим билан бир йўл бошладим. Илоннинг ёғини ялаган Чин императорини тиз чўктирдик. Бошқа элларга ҳам борамиз ва ўшанда ҳам Тангри мададкоримиз бўлади.

Тўрамизни асрамоқ ҳар бир кишининг зиммасидадир. Неки қилган бўлсам, Улуғ Тангри иродаси билан қилдим. Ясама ёғоч, сопол бутларни, санамларни нега синдирганимни тушунинг! Элимни синдирмадим, сизни қирмадим, сиз ҳам шунга лойиқ бўлинг...

Қамлардан бири сўради:

— Хўш, Ота Унгур нима бўлади, бутлар билан бирга эл-юртимизнинг хотирасини, ўтган-кетганларни ҳам вайрон қилар эканмиз-да, шунақами? Балки ундаги битикларни ҳам, билимларни ҳам йўқ қилармиз?

Ўғуз хон деди:

— Ота Унгур туркнинг бешиги, ўтмиши, келажэгидир. Унга қўл чўзган қўлсиз қолади. Оталаримизнинг сўзларини, изларини элдан сир тутишни истамайман! Ҳамма ҳам жангчи эмас, ҳар бир киши урушга боравермайди. Билимга ҳавас қўйган фарзандларимиз Чинга борадилар, лекин билим олгач ортга қайтмайдилар. Менга, хоқон фарзандларига ўргатиладиган нарсаларни ҳар бир киши билиши керак. Элни билимдан йироқ тутганлар уни фақат чўпон-чўлиқ, темирчи, жангчи бўлишини истаганлардир. Қачонгача қабр тошларимизни ҳам, ёзув-чизувларимизни ҳам ўзимиздан чиқиб Чинга сигинадиган бегона фикрли би-

¹ *Битувчи* — бу ерда: котиб, ёзувчи

тувчиларга¹ ёздирамиз? Балки у ёзувларда бизни ҳақорат қилгандирлар? Чиннинг илону қурбақалари ёнида Туркнинг муқаддас ёзувини ҳам кўринг, ўрганинг!

Қам Ота бир томондан Ота Унгурнинг муқаддаслигига путур етишидан, Эркўннинг оёқости бўлишидан хавотирга тушса, иккинчи томондан эл билгинларининг¹ қадр топишидан, болаларнинг саводли бўлиб улғайишидан севинарди. Шунинг учун ҳам унинг хоқоннинг сўзларини эътироф этишдан, унинг айганларига итоат қилишдан бошқа йўли қолмаган эди.

Ўғуз хоннинг мулоҳазалари унга бегона эмас эди. Кўрган тушлари, ўқиган ёзувлари мавжуд инончнинг туғашидан, ер юзида яккатангричиликнинг тарқашидан дарак берарди. Инсоният қаердан бошланган бўлса, ўша жойига қайтиши лозим эди. Аммо бу воқеалар ўзи яшаб турган даврда содир бўлишини кутмаган эди. Кўкларнинг ерга элчи жўнатиши маълум нарса эди. Инсон фарзандининг аъмоли ўзгарган, ернинг тартиботи бузилган эди. Бироқ бу элчининг Ўғуз эканлигига ишонгиси келмасди. «Тақдирни такбир қилиб бўлмас», — дея кутиб турар, ўпкагина қилиш билан иш ўнганмаслигини биларди.

Билгили, тўрали инсон, навқирон ёшда бўлган хоқоннинг ҳақ эканлигини, инончи тўғри эканлигини кўриб турар, тобора унга кўпроқ боғланар, ўзи қилган хатолар азоби камайиб, Ўғузнинг йўлига умиди ортиб борарди.

Таомлар еб-ичилиб, йигитларнинг қилич чопиш, найза улоқтириш, кураш мусобақалари бошланган бир пайтда Қам Ота билан Ўғуз хон Мағорага чекиндилар. Ўғуз хон йиллар бўйи ундан кўпгина нарсалар, анча-мунча ёзувлар ўрганган эди. Кунчиқардан кунботаргача эллару чўлларни, тоғларни кезиб юрган сайёҳларни ҳам яхши танирди. Ўлкалар, будунлар, кентлар орасидаги йўлларнинг масофасини, юлдузлар, ой, қуёш билан ернинг алоқадорлигини билар, турли элларнинг инончлари, ҳаёт тарзлари ҳақида етарлича билимга эга эди. Бироқ Қам Ота ҳамма нарсани ошкор этмаганлигини, Ота Унгурнинг баъзи сирларини ундан узоқ тутаётганлигини ҳам ҳис этар, ҳар гал келганида бу сирларни ўсмоқчилаб билиб олишга уринарди.

¹ *Билгин* — олим, ўқиган одам

Кунботар юришида энг оғир йўлни босиб ўтар эдилар. Ўғузнинг кайфияти кўтаринки эди:

– Сен ўтмишу келажакни биласан, Қам Ота, – деди у.
– Қон-қариндошларимиз бир-бирининг қонини шунчалик кўп тўкканидан сўнг уруш руҳлари биздан, будуни-миздан юз ўғирмадимикан? Олдимизда турган юришдан сен нима кутмоқдасан? Ростини айт!

– Бу юришдан ҳам зафар билан қайтасан! Бироқ...

– Нима бироқ?

– Манглай ёзувинг сенинг йўлинг бошқача эканлигини кўрсатмоқда. Чин ва ҳиндга чек қўйиб бўлмайди. Бундан кўп йиллар олдин бу гапни отангга ҳам айтмоқчи бўлган, лекин сўзимни англамаслигидан қўрққан эдим. Сен эса йўлнинг бошидасан. Навқирон, жасоратли ёшдасан. Сенга айтсам бўлади...

Ўғуз хон ўзи кутган дақиқалар етиб келганини ҳис этди.

Қам Ота шу сўзларни айтгач, Унгурнинг қоронғи бир бурчагига ғойиб бўлди. У ерда бир тош ўрнидан қўзғалди. Қам Ота ўгирилиб Ўғузни ҳам чақирди:

– Кел, хоқоним, келиб ўзинг кўр!

Очилган ёриқдан ичкари кирдилар. Бу хона аввалгиларидан анча катта эди. Бурчақларига йирик темир сандиқлар қўйилган, токчалари тери, папирус, гил, сопол лавҳалар билан тўла эди.

– «Юртнинг хотираси» деб атаганим яширин хона, бош хазина мана шу, хоқоним! Бутлар синса, янгиси ясалади, инончлар ҳам ўзгариши мумкин. Бироқ бу хазина йўқолса, яратганнинг тили, яратилмишнинг илдизи бутунлай унут бўлади. Инсон фарзандининг кечиб келган йўллари ёддан чиқади. Шунга кўра бу ерни «Тарих хотираси» деб атаса ҳам бўлади.

– Отамга ҳам буларни кўрсатармидинг?

– Отанг эътибор бермасди. У фақат бут ва санамларнинг руҳи яшайдиган бир жой деб боқарди Ота Унгурга. Урушлардан, жанглардан боши чиқмади. Бутлар, санамлар, тангрилар, яхшилигу ёмонлик – барча инончларнинг илдизи ана шу ерда эканлигини англаб етмади. Тош билан ёмғир ёғдириб бўлмайди... Отанг ўша тош учун жанг қилганида сенинг тангричилик учун жанг қилганингни билмасди. У Ёмғир тошини руҳларнинг тоши деб ҳисоб-

ларди. Яккаю ягона Кўк Тангридан келганлигини билмасди. Тангри тамғаси ана шу ердадир.

Қам Ота сандиқдан нимадан қилинганлиги номаълум, алоҳида бир жило билан товланиб турган, кафтга жо бўладиган бир тамға чиқарди.

– Мана қара, бу ерда «Тангри» деб ёзилган, бу саккиз ўқли арава ғилдирагига ўхшаган тамға ундан келган, унинг рамзидир. Буни Ота Унгурда яшаган қамлар жуда қадим замонлардан кўриб келганлар. Хоқонлар эса ундан беҳабар эдилар. Тангри сув ва тупроқ билан ер юзини қоплатиб қўйган, инсон фарзандини қувиб дунёга сочиб юборган қадим-қадим замонлардаёқ ота-боболаримиз тангричи бўлишган. Аммо Тангрининг турк будунига ато этган нарсаларига чидай олмай ундан юз ўгирганлар.

– Бизнинг тоғларни, саҳроларни бир пайтлар сув босганига тушунмадим.

– Йўқ, биз бу ерларга сувдан эмас, Тангридан қочиб келганмиз. Бу жойларнинг дарёсига, тоғига, дарахтига, жониворларига топинганмиз. «Яккаю ягона Тангридан интиқом оламиз», – деганмиз.

– Улуғ Тангридан нега ранжигансиз?

– Ота-боболаримизнинг минг йиллаб қурганларини вайрон қилмоқчи бўлганмиз!.. Улар Тангри сирларига дахл этардилар. Қуш каби кўкларда учар, иқлимларни ўзгартирар, ер-сувларни идора этардилар. Тангрининг бундан газаби келди. Энди улардан ҳеч вақо қолмади. Тангри бизларни унутиб қўйди. Орадан узоқ асрлар, минг йиллар ўтиб кетди.

Ўғуз хон гўё уйқудан уйғонгандек бўлди. Бу йўллар қайдан бошланиб, қайда тугайди? Улус неларни йўқотиб, неларни топди? Бу сирларни ким билади? Йўқотилмаган калитларни ким топади, бу сандиқлардаги битиклар қадим замонлардан чувалиб келаётган ип бўлса, унинг учини ким топади, ким йўқотилган ўтмишга, йўқотилган дунёга йўл оча олади?

Қам Ота деди:

– Чинликлар, танқутлар бу ерни фақат маъбад деб биладилар. Битик хазинаси эканлигини билиб қолсалар, аллақачон бостириб келардилар. Энг қадимий яратувчиликнинг, илк яралишнинг бизнинг номимиз билан боғ-

лиқ бўлиб чиқишига улар чидай олмайдилар. Тангрининг ерга жўнатган тошлари ҳам фақат бизнинг қўлимизда, қамларнинг юкунчлари билангина қудратлидир. Улар муқаддас кўк тилининг, ёзувларнинг қўриқчисидир. Сен хоқон эканлигинг билан бирга, отанг каби инонч раҳнамоси ҳам ҳисобланасан. Буни билиб қўйишинг лозим.

– Билишнинг ўзи камлик қилади, уларни ўрганишим ҳам керак.

– Бунга битта умр етмайди, хоқоним! Фақат битта улуғимизнинг ёзганларини ўқисанг кифоятдир. Унда ҳаммаси бор. Бир хоқонга лозим бўлган ҳамма нарса. Яралишдан бери улусимиз кечиб ўтган барча йўлларни ёзиб қолдирган бош битикчимиз. Улуғ хон Ота битикчи деб атардилар уни. Туркнинг энг муқаддас битигини ўша яратган. Кимлигимизни билмоқчи бўлсанг ана ўшани ўқи! Ўшанда кимлигингни таниб оласан, ўтиб келган йўлларимиздан ортга қайтмоқни, Оталаримизнинг илк борлиғи билан қовушмоқни истаб қоласан.

Шундай дея тош токчаларда устма-уст қалаштириб ташланган тери ёзувларига ишора қилди.

Шундай қилиб, Қам Ота билан хоқон Мағорага бекиниб олиб, Улуғ хон Ота битикчининг яралишдан бери бўлиб ўтган воқеалар ҳақидаги тасаввурга сиғмайдиган бир гўзаллик, сеҳрли бир тил билан баён этувчи насллар ҳақидаги ҳикоясини ўқишга киришдилар.

Ўғуз хоқонликни ҳам, элини ҳам, Эркўнда уни кутаётган кимсаларни ҳам унутган эди. Энди у Тангри элчиси ўлароқ дунёга битта ўзи келмаганлигини англаб етган эди. Тинглаётган бу сўзлари ўтмиш тарихларнинг баёнигина эмас, балки Тангрининг каломи, ҳидоят қомуси, ҳаёт ва дунёнинг сирли қатламларига бошлаб борувчи йўл ҳам эди.

Бироқ уни ҳайратлантирган яна бир нарса бор эди. Бу битикнинг баъзи саҳифаларини, сўзларини ушбу қўлёзмани ўқишдан аввал ҳам биларди у. Эл орасида юрган ривоятлардан, мақоллардан ҳис этарди буни.

Балки оталар сўзи – мақоллар деганда Ота битикчини назарда тугандирлар...

Қам Ота ўз бурчини ўтаган каби енгил тортиб деди:

– Хоқоним! Бу битик ўзида маълум бўлганларни яна

бир бор маълум қилди сенга. «Оққан дарё оқмай қолмас», деб ёзган Ота битиқчи. Сен энди бориб қадимий юртларга жон бахш эт. Нураб тушган маъбадларни янгидан тикла! Унутилган қариндошларимизни ўз байроғинг остида янгидан уйғот.

Ўғуз хон деди:

– Тўғри айтасан. Эски замонларни тирилтмак учун ўша юртларга боришим лозим! Лекин қандай қилиб? Кунботарга юриш қилсам, бу кунги юртларимизни кимга ташлаб кетаман? Чинга қолдириб кетаманми?

– Йўқ. Чин кўпдан бери Буюк Гобининг шимолидан девор олмоқчи бўлиб юрибди. Бизнинг ерларимизнинг бўз иқлимига чинлик чидай олмайди. Сенинг кетганинг халқнинг кетгани эмас. Эл ўз ерида қолади.

Ўғуз хон деди:

– Бунинг фақат битта йўли бор! Куч-қудратимиздан, ёрлиғимиздан, қиличимиздан аввал тангричилигимиз, яккаю ягона Яратганга бўлган инончимиз етиб бориши керак! Тангричилигимиз ер юзига тарқалиши лозим. Бунга сен ёрдамчи бўласан!.. Мен бугун Улуғ Тангрининг турк тепасига тиклаган бир хоқониман, унинг хоҳишини ҳар қандай йўл билан бўлса-да амалга ошираман. Ота Унгур бор экан, мен ҳар қадамда битта бутхона қуришни истайман. Кўк Тангри билан бизнинг орамиз очиқ. Кўприкка ҳожат йўқ. Тангрининг менга берган нуфузини ўзгалар билан баҳам кўрмайман. У элчисиз ҳам улуғдир, эркилдир... Бутхоналар тиклаш, маъбадлар қуришга ҳожат қолмайди, яратган яратилмишлари билан кўришмоқ учун маъбадларни, алоҳида кунларни белгилаб қўймаган, Тангри ҳар бир кимсанинг ёнида, бош устида, кўнглидадир. Ҳаёти от устида, йўлларда, юришларда кечадиган бир улусга нима керак эканлигини Тангрининг ўзи биздан яхши билади. Шунинг учун, наҳотки яккаю ягона Тангри ҳар улусга бошқа бир ялавоч ато этса, Яратгани билан муносабатларини ҳар улуснинг ўз ҳаёт тарзига мос қилиб ўрнатишни маъқул кўрса... Тангри номи билан улуснинг қонини сўрадиган янги бир тангричилар тўдаси етишиб чиқса, янглиш бўлади. Ер юзида қанчаки турк бўлса, унинг ҳар бири ўзини Тангрининг элчиси деб ҳисобламоғи керак...

Ота Мағорага неча карра келиб кетган Ўғуз хон бу маъбад ҳақида жуда оз нарса билишини бугун англаб етган эди. Мағоранинг сирлари очилган сари у ҳолдан ҳолга тушарди. «Ўз яратганимиздан, ўз кўрганимиздан ўзимизнинг хабаримиз йўқ, деб ўйларди у. Модомики у ҳам хоқон, ҳам элнинг инонч раҳномоси экан, бу билимлардан нега беҳабар қолиши қерак?» Бироқ бу фикрлар хоқонни бошқа бир ҳақиқатга ҳам бошлаб борарди. «Кўриниб турибдики, булар лой, тери, ёғоч «тангричалар»га сиғинувчилар учун, холос. Буларнинг ҳаммаси Кўк Тангрининг иродасига боғлиқ ва бу сирларни ҳам Қам Ота ўз хоҳиши билан эмас, балки Улуғ Тангрининг иродаси билангина оча олади».

Қам Ота Ўғуз хоннинг бу мулоҳазаларини англаб турибдимикан? Ким билсин. Фақат унинг мамнун эканлиги кўриниб турибди. Қам Ота шошмасдан, битигдан битикка ўтган сари, Ўғуз хоннинг ҳар гал ҳайратланганини кўриб қанот чиқаргудек бўларди. Гўё интиқом олмоқда эди у Ўғуз хондан. Гўё «Кўряпсанми, нималар бор бу ерда. Бу муқаддасликка инсоннинг қўли қандоқ ҳам етсин?» — дегандек бўларди унга. Айни пайтда унинг ичидан бир овоз, «Тарадудга тушма, бу сирлар фақат ана шу ёш хоқонга ошкор бўлиши керак. У янги бир йўлни бошламоқда. Ҳамма нарсани унга англамоғинг лозим. Сўнгра кеч бўлади», — дер эди. У ҳамон ўз ишида давом этарди.

Шундай фикр оғушида сандиқдан ҳафсала билан ўралган оқ тери битикни чиқариб очди. Мойчироқ шуъласида терининг устига қиздирилган мил ёки бўёқ билан битилган чизиклар аниқ кўриниб турарди. Аслида бу ҳам саккиз бурчакли тамғага ўхшаб кетарди.

— Бу ерда Улуғ Тангри яратган ерлар, сувлар чизилган. Экинчи, темирчи, чўпон ота-боболаримизнинг минг йиллар давомида қурган жаннатмонанд жойларини ана шундан билиб оласан, бу еру кўк сирларининг калити бўлмиш бир битикдир. Ер юзидаги унутилган замонларнинг, жуда қадимий даврларнинг тасвиридир бу. Кунботарда, номлари унутилиб кетган энг кўҳна масканларида барпо этган юртлари вайрон бўлиб, тартиботлари бузилганини кўрган ота-боболаримиз янгидан Қуёшга юз тутиб келишган, тоғларга чекинишган, сўнгра «тупроқдан тикланганга се-

винмаслик керак», дея ушбу юртларда макон тутиб, ерсув билан, ёз-қиш билан муросада яшаганлар. Туркни бу қип-қизил сахро билан, Гоби, Торимнинг охири кўринмайдиган қум денгизлари билан боғлаган нарса нима эканлигини ўйлаб кўрганмисан? Ҳеч ким сўраганми бунинг сабабини? Юз йиллар мобайнида энг унумдор ерларда яшаб келган бегоналар тўрт ёндан суқилиб кирса-да, бу қумликларни ташлаб кетмаганмиз. Ташлаб кетсак-да, яна унга қайтиб келганмиз. Биладиган борми бунинг боисини?

Ўғуз хоннинг юзи мойчироқдан кўра кўпроқ эшитганларининг таъсиридан ёришиб кетди.

– Мен сўрайман, менга сўзлаб бер!

– Итлар ўчиб-сўниб қолган ўчоқ ёнидан ажралиб кета олмаганлари каби биз ҳам тупроққа кўмилиб қолган юртларимиздан, бу ерда яшаб ўтган ота-боболаримизнинг руҳидан ажраб кета олмаймиз, сабаби шу. Танқут билан Олтой оралиғи – Торим соҳилларидаги ерлар кўркини, юксаклигини кўклардан олмиш муқаддас жойлардир... Битикларда шундай деб ёзилган. Дастлабки даврларда инсон беш минг-ўн минг йилча умр кўради. Сўнгра ўзини ўлмас деб ҳисоблади. Тангрисини унутди. Кўклар ғазабланди, қум денгизини суриб борди у ерларга. Ер юзида ўхшаши бўлмаган кентлар, жаннатсимон боғлар, ўрмонлар, сойлар қадамба-қадам қолиб кетди бу қум бўронининг остига. Кўк ва ерларнинг барча сирлари Тангрининг рамзий тилида ёзилган бўлиб, фақат билгичларгагина аён эди улар. Торим бўйлаб унгурларда, ғорларда, қўл билан қазилган ер ости кентларида тўпланган билимлар барча сирларнинг калити эди. Уларни ўйлаганда мана бу ерни хазина, маъбад деб билишимиз кулгилидир. Жуда қадимий замонларнинг билимлари, Тангрининг тили бутунлай унутилиб кетган! Бизга фақат уларнинг чанги қолган, холос... Аммо шунисига ҳам хурсанд бўл! Яратган нозиккина бир ипнинг учини сақлаб қолган Ота Унгурда. Танқутга борадиган йўлда, Қансу ўрмонида, Дониё битикларида ҳам нималардир бор. Бироқ уларни ўқиб бўлмайди, тил унутилган. Тил унутилмаганида барча пардалар очилар, бутун ибтидо аён бўларди. Қазилиқ тоғининг шимолида дунёга келганимиз, у ердан Торимга келишимиз, Торимнинг қум остига қолиб кетиши, Кунботарга юзланиб, дарёлар ора-

лигида янги бир давлат қурганимиз ҳолда қадимий юртаримизнинг барча билгиларини қайтадан тиклаганимиз, сўнгра у ерларни ҳам сув босгач, яна дунёга сочилиб кетишимиз... битикларда ҳаммаси бор... Орол дангизига оққан дарёларнинг оқмай қолиши ҳам, Каспийнинг тошиб, Қазилиқ тоғлари ён бағрининг сув босиши ҳам... Кўкдан келган элчилар ҳам...

Ўғуз хон кўп йиллар аввал отаси билан юриш қилган Итил ирмоғини эслади. Дарёнинг нариги соҳилидаги ерлар ҳам турклар учун туғма юртлар бўлганлигини биларди.

Қам Отанинг тери битиги туркнинг илдизи билан боғлиқ тасаввурларини янада кенгайтирар, қоронғи нуқталарини ойдинлаштирарди. Ўғуз хон сўради:

– Бу чизмани олсам бўладими?

– Йўқ, буюк хоқон, бу сандиқдагилар Ота Унгурдан ташқарига чиқарилмайди. Биз Тангрининг кўлкасидамиз, фақат бизнинг эмас, ер юзининг келажаги ҳам ана шу битикларга боғлиқдир.

– Калит битта бўлса, унинг йўқолиши ўлим демакдир, кўп бўлса ҳеч қандай тўфондан, ур-йиқитлардан хавотир олмаса ҳам бўлади... Сирлар будуннинг билгичларига, янги авлодларга аён бўлиши керак... Мен шу фикрдаман...

– Тўғри айтдинг! Нажот йўлини билгида кўрмоқ тангрисол инсонларнинг иши, туркнинг йўли шу... Билгили кишида эрк, эркили кишида билги бўлмоғи лозим. Фақат қилич билан иш битмайди.

Қам Ота сандиқларни ахтариб, бошқа бир тери боғламини чиқариб Ўғуз хонга узатди ва деди:

– Мен бу билгининг иккинчи саҳифасини бераман сенга. Сен борадиган йўллар ва ерлар шунда чизиб қўйилган. Бизга қарашли барча юртларни, тупроқларни шундан топасан. Улуғ Тангри сенга бу юртларни бирлаштирамак ва у жойларда яшаган кимсаларни ер талашувларидан қўрмамак амрини берган. Сен уларнинг кўкрагини кўтариб, юзларини Кўк Тангрига қаратасан!

Тангри тамғасининг, Улуғ Хон Ота битикчининг атиги бир қисмини ўқий олганлари «Улуғ битик» ҳар бири бир мўъжиза, ҳар бири юз хоқон хазинасига тенг бойлик эди. Бироқ Ўғуз хон учун энг муҳими охириги битик эди.

Рухини юриш ҳавоси эгаллаб олган бир пайтда бу тери чизма барча дарвозаларнинг калити, бутун йўлларнинг раҳнамоси эди. Ота Мағорага уни бошлаб келган нима эди? У буни энди ҳис этмоқда эди! Демак, Тангрининг ирода-си ила бу ердаги қўғирчоқ бутларни йиқиб-синдириши ҳам мана шу Мағоранинг бу чекка хилватида, яширин хотира хонасида сақланаётган билгиларнинг ҳукми ва истаги билан содир бўлган, Ўғуз хон уларга етиш ва дунё сирларига эришиш учун интилган экан-да! Буни ҳам энди англаб етган эди.

Бу ер шунчаки бир маъбад эмас, Тангрига бошлаб борадиган йўлдир, бу йўлнинг йўқотилиши дунёни фалокатга элтади. Тангрининг элчиси ўлароқ унинг энг катта иши бу хазина эшигини ўз эл-юртига очиб қўймоқ эди.

Аслида Ўғуз хон учун бу суҳбат охирига етган эди. Бироқ Тангрининг фақат унга инъом этган ғайриоддий бир ҳас-сослиги билан Қам Отанинг яна нимадир демоқчи эканини, «айтсаммикан ёки айтмасам» деган тараддуд ичида қолганини сезиб турарди.

Жангда зафарнинг бир шарти душманга танлаш имконини бермаслиқдир. У ҳам ана шу усул билан Қам Отадан устун келди:

— Яна бир сир бор юрагингда. Нега гапингни охирига етказмадинг?

Қам Ота жилмайди. Улар бир-бирларини яхши тушунар эдилар.

— Сир дейсанми? Йўқ. Ҳаммасини айтиб бердим. Бундан у ёғига ўта олмайман. Тангрининг ишларига қўл чўзишдан қўрқаман.

— Сен Тангрининг элчиси билан гаплашмоқдасан, — деди Ўғуз хон, — Сўзингни охирига етказмаганингни сезиб турибман.

Қам Отанинг юзи сандиқ томон бурилди. Гўё у сандиқни нигоҳлари билан силаб-сийпалар, ундан ниманидир ахтарарди. Деворлардаги тушуниксиз, сеҳрли расмларга, ишоратларга бир-бир қараб чиқди. Сўнг майин-майин сўз бошлади:

— Биласанми, буюк хоқон! Ростини айтсам, бу мағора билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсани айтиб бердим сенга. Анча илгари ҳам инсон фарзанди ва будунимиз ўтиб кел-

ган йўллар ҳақида кўп гаплашган эдик... Бугун Тангри тамғасини, Улуғ Хон Ота битикчининг китобини сенга кўрсатгандан сўнг, ота-боболаримизнинг илк юртларини, кечиб ўтган йўлларини билдирувчи тери битикни сенга бергандан кейин гўё ичим ҳувиллаб қолгандек бўлди. Аллақандай бир ваҳима қоплаб олди мени.

Ўғуз хон Қам Отанинг безовталигига сабаб нима эканлигини тушуна олмасди. Қўлини Қам Отанинг қўлига қўйиб сокин бир овозда сўради.

– Сени қўрқитаётган нарса нима? Ота Унгурнинг тақдирини ўйлаяпсанми? Тушунтирдим-ку, ахир. Биз бор эканмиз, бу ер қўриқланади. Чироқларнинг, ёрдамчиларининг сонини оширамиз.

Қам Отанинг кўзлари йўл кетди:

– Сенга ишонаман. Бу борада андишам йўқ. Мени ўйлантираётган нарса инсон фарзандининг ва ер юзининг келажагидир. Кўряпсанми, жангнинг биттасини тугатмай туриб иккинчисига отланыпсан. Инсон яралгандан бери бир-бирига душман ҳисобланади. Кўз очиб-юмгунча умр ўтиб кетади. Ён-веримизда, кўзимизнинг қаршисида турган буюк нарсаларни кўрмасдан, сир-асрорларни очмасдан, Тангри билгиларининг эшигини қоқмасдан ўтиб кетамиз. Бу билгилар ҳам борган сари унутилади...

– Бу мени ҳам ўйлантиради, – деди Ўғуз хон.

– Биз нақадар улкан бир янглиш ичида эканлигимизни билмаймиз, буюк хоқон! Яратик, яъни бизлар нозиккина бир ипга боғлиқмиз. У ҳам узилиб кетса, қадимий дунёдан, Тангридан бутунлай ажралиб қоламиз. Урушдан, юришдан бўшаганингда шуни ўйлаб кўрганмисан? Бир куни буларнинг ҳаммасини ўйлаб кўр ва ўз-ўзингга савол бер.

– Нимани сўрайман?

– Сўраб кўрким, Тангри шунча хоқонлар ичидан нега сени танлади? Нега барча турк хоқонлари ўзларини кўкда мавжуд бўлган ва кўкдан келган деб ҳисоблайдилар? Нега Ота Унгурга қурбонлик қиламиз, бу нақшларни деворларга кимлар чизган? Бу ёзувларни, рамзларни бизга кимлар ўргатган?

– Тўғри, сўраганим йўқ. Хўш, ўзинг сўрадингми? Сўраган бўлсанг, нега менга сўзлаб бермадинг?

Қам Ота кулимсираб жавоб берди:

– Бу ҳам Тангри хоҳиши ва амрига боғлиқ. Узоқ йўлга чиқасан. Келиб-кетар дунё бу. Кейинги учрашувимизни неча йил кутар эканман? Буни на сен билсан, на мен! Бу саволларнинг жавоби нозиккина ўша ипнинг нариги учидадир.

Қадим замонлар билан бизнинг орамизда бир-иккита омонат кўприк қолган, холос. Улар ҳам қулаб тушса, Тангридан келадиган барча йўллар унутилади.

Ўғуз хон юришларни ҳам, Эркўн водийсини ҳам, ўзини кутаётган воқеаларни ҳам унутган, бутун диққати Қам Отада эди.

– Сен ҳам ўша кўприкларнинг бирисан, шундайми?— деб сўради у Қам Отадан.

Қам Ота бу саволга жавоб бермаса-да, юзидаги ифода Ўғузнинг нишонга аниқ текканини кўрсатиб турарди.

– Битта мен эмасман. Миср ва Бобил, Тангрикут-Тибет коҳинлари, шомонлари ҳам бу сирларни ҳали унутганлари йўқ. Биз чиндан ҳам Кўкдан, Тангридан келганмиз. Тангри ернинг илк яратилганини кўкдан туширган эди. Улар ўзларини «эр» деб атардилар. Бу қутилмаган кўчишнинг сабабини ҳеч ким билмайди. Ерни инсон масканига айлантirmoқчи бўлганми ёки фалокатга учраган бошқа бир юлдуздан бу ерга кўчиб ўтишга мажбур бўлганми, буниси номаълум. Улар илк бор тушган жойлар ана шу мафоралардир. Улар ерга тил, билим олиб келганлар. Йўқотилган дунёларига ўхшаш бир дунёни шу ерда яратиш, чала қолган ишларини шу жойда давом эттирганлар. Улар минг йилларча умр кўрганлар, ерни жаннатга айлантirmoқчи, ҳавода қуш каби уча олганлар. Мафоранинг муқаддаслиги ва қурбон байрамлари ўша замонлардан қолган. Тангри тошини ҳам кўкдан ўшалар келтиришган. Ўққа ўхшаш, илонга ўхшаш узун кўк араваларида тушиб келишган. Сенинг номинг ҳам ўшалардан қолган. Илонга топиниш ҳам. Ўзлари билан фақат битта жонивор олиб келганлар – у ҳам бўридир. Кўкликлар келган жойларини тез унутдилар, аммо бўри унутмаган. Ҳозир ҳам бўринини ўша узоқ дунёларга чўзиб увлайди. Бўрининг бизни асраб қолганлиги ҳам ана шу билан боғлиқ. Бу нарса кўкдан, қадим дунёларнинг бирлигидан қолган. Туркнинг бўрини ўзига қардош деб ҳисоблаши, уни муқаддаслаштириши ана шунга бориб тақалади.

Ўғуз кўққисдан Иссиқкўлнинг жанубида қояга сиқиб бориб ўлдирган бўрисини, унинг ўша пайтдаги қарашларини эслади. Бироқ Қам Отанинг сўзини бўлмади. Қам Ота гапида давом этарди:

– Бизнинг йўлимиз кўкдан тушган одамларнинг илк масканлари оралиғидаги йўлдир. Олтой, Хонтангри, Музлоқ тоғлари, Миср, Танкут. Нега турклар бу ерлардан ташқарига чиқмайди? Чунки кўкдан келганларнинг илк масканлари ана шу жойлар бўлган ва улар ана шу масканлар оралиғидаги қадимий йўлларинг қўриқчиларидир. Сен биринчиси эмассан, хоқоним, хафа бўлма. Бу йўлдан жуда кўп Ўғуз хонлар кечган...

Қам Ота тин олиб Ўғуз хонга боқди. У ўз сўзларини хон қандай қабул этажагини билмоқчи эди. Бироқ Ўғуз хоннинг нигоҳлари қайгадир мағора деворларидан ҳам олисга, мавҳум бир нуқтага тикилган эди.

Қам Ота билганларини тилга чиқаришга қийналарди. Энг муҳимини айтиб бўлган эди. Ўғуз хон унинг жимиб қолганлигини кўриб ҳушёр тортди.

– Кейин-чи? Кейин нима бўлди? – деб сўради у.

– Сўнгра аста-секин кўкдан келган инсонларнинг насли кесилди. Тангрининг ғазаби келдимикан улардан? Бир-бирлари билан ўзаро жанг бошлаб юборишди. Балки аввалги ўз масканларида бошланган тўқнашувлар давом этгандир? Билмайман. Ёзувларда бу сир сирлигича қолган. Бироқ фалокат уларни бирдан чулғаб олди. Яхлит бир қитъа сувга чўкиб, қурган жаннатий гўшалари қум ва муз остида қолиб кетди. Излари бутунлай йўқолиб кетмасин ва дунё хувилаб қолмасин дея Тангрининг амри ила бугуннинг кишилари яратилди. Ушбу кун сен сиғинган Тангри дини ҳам ўшалардан қолган. Бугуннинг одамлари тупроқдан яралган. Кўк одамлари тупроқдан ўз нусхаларини ярата олар эдилар. Аммо буни жуда сир тутардилар. Эркўн ҳам уларнинг яширинча инсон яратадиган ерларидан бири эди. Бу изларни йўқотмоқ учун кейинчалик бу ерни темир эритиладиган бир жой деб атадилар. Ер юзида Эркўнга ўхшаган Она юртлар қанча – бунисини билмайман. Кўкдан келганлар айнан бир хил эди. Бироқ яратган кишилари бир-биридан фарқ қиларди. Бу балки тупроқнинг хилма-хиллигидандир. Бу ҳам Тангрининг амри. Шунинг учун ҳам

кўҳна китоблар, кўкдан келганларнинг тили, эски ёзувлар шу қадар кўп йўқ қилинади, унуттириладики, Ерда яралганлар кўкдан келганлар билан ўз ораларидаги фарқни йўқотиб юборишга уринадилар. Бу деворларда кўрган нарсаларинг Кўк одамларининг ёзувлари бўлиб, уларнинг тилида битилган. Мен ўзимни тушунмайман. Бир кун Ота Мағора ва Тангри бандаларининг бошқа бир мана шундай маскани йўқ бўлса, бу ҳақиқатлар бутунлай унут бўлади...

Ўғуз хон худди эртақ тинглаётганга ўхшарди.

Бирданига ҳамма нарса ойдинлашди. Йиллар бўйи бу Мағорадаги учрашувларида Қам Отанинг пардали, узуқ-юлуқ сўзлари, кўклар ва юлдузлар, руҳлар ва малаклар ҳақидаги, инсоннинг тангрисол қудрати, ўтмиш ва келажакни кўра билиш қобилияти, тушларнинг маъноси, жаннат бунёд эта олган, ер ости оламига кета билган инсонлар ҳақидаги гаплари йиғилиб, яхлит бир мазмун касб этган эди. Дунё ва инсон тарихи тартибга тушган эди.

Энди уни янги юришларга даъват этаётган туйғулар қайси манбадан қувват олаётганини у жуда яхши англаб турар, бу юришларга босқинчилик деб эмас, бир зиёрат деб қарамоқда эди.

Тангри томонидан танланганлигининг, Тангри элчиси эканлигининг сабабларидан бири ҳам шу эди.

Улар айрилишар экан, Қам Ота боядан бери кўз узмай турган сандиқ ичидан ҳозиргина болға остидан чиққан каби шуъласи кўзни қамаштирадиган бир қилич чиқарди. Кафтлари узра уни Ўғуз хонга узатиб деди:

– Қарагин, мана бу кўкдан келган Тангри темирчиларининг иши бўлади. Бу қилич билан Тангри амри бирлашганда сени енгадиган куч бўлмайди. Тангри ҳамиша сен билан. Йўлинг очиқ бўлсин.

Ўғуз хон нимқоронғи Мағорадан нурга тўлиб чиқди. Излаганини топган эди. Ер юксалиб, осмон пастлагандек эди гўё.

Қароргоҳга қайтганида Ўғуз хон айтди, кўрайлик-чи, нималар деди:

Олимларни, билгинларни кўригин!

Эл кетар, тўра кетмас. Йўл битар, билги битмас!

Тун-кун топин Тангрига, бўйин товлама, кўрқиб-ий-маниб ўзга йўлни қувлама!

Билгинлар билиги — кийим ва ошдир, билгисизнинг қиличи кераксиз тошдир.

Яна Ўғуз хон бундоқ деди:

Тилнинг кўрки — сўз, кишининг кўрки — юз, юзнинг кўрки юздир¹.

* * *

Ҳинднинг шимолига жўнатилган элчилар Ўғуз хонни Иссиқкўл жанубидаги қароргоҳидан топдилар.

Ҳинд эли уларга бош эгиб, дўст бўлиш, боғланишни истаган эмишлар.

Хон ойнинг тўлишини кутмоқда эди. Тонг оқариб келганда байроқлар кўтарилди. Карнайлар чалинди, довуллар қоқилди, от туёқларининг дупур-дупури кўлни ларзага келтирди. Кўп ўтмай сассиз-садосиз бир интизом билан ҳар бир киши қўшинда ўз ўрнини эгаллади.

* * *

Ҳинд элининг шимолида, улкан бир юртда Ўғузни қўллаб-қувватлаган уйғур элига яқин яшайдиган яна бир улус бор эди. Унинг ҳукмдори Яғмо хон Ўғузни очиқ юз билан қарши олди. Йўлига чиқиб, совға-саломлар топширди. Эски душманларидан ўч олиш фурсати етганидан севинди. Қўл қисишиб Ўғуз хон билан эл бўлди. Унга тобе эканлигини, ҳар йили хирож тўлашини билдирди. Шундан сўнг Ўғуз хон тоғ доvonларидан, ўпқонлар устидаги осма кўприклардан кечиб ўтиб, қийин бир йўл орқали кунчиқар томондан Улутоғ ўлкасига кириб борди. Ўлкадаги бошбошдоқликдан жони ҳалқумига келган аҳоли уларнинг келишидан жуда хурсанд бўлди. Бир ой ҳордиқ чиқариб, йўлларни ўрганганидан сўнг ирмоқлар бўйлаб Икариёга юрди. Меш ва тулумларни шишириб, дарёни кечиб ўтдилар. Икариёликлар кўз очиб юмгунча ўз шаҳарларини ўғузлар қўлида кўрдилар. Тантаналар қилинди. Ўғуз ўлпон йиғувчини тайин қилиб, ортга қайтди.

* * *

Борган йўлларидан қайтишар экан, орқадан чопарлар етиб келишди. Яғмо Ўғуз хоқоннинг ортга қайтмаслигига

¹ Юздир — бу ерда: юз гўзаллигининг юз хил кўриниши бор, маъносида

ишониб бош кўтарган, унинг йигитларини қувиб юборган эди.

Хоқон тўхтади. Элни яйловларга қолдириб, бу гал ихчам бир суворийлар гуруҳи билан яна ортга қайтди. Яғмо хоннинг кучи нимага қодирлигини кўрган эди. Ўз аскарларини зўрга солмасдан унинг қўшинларини тумтарақай қилиб юборди ва ўзини ўлдиртирди.

* * *

Ҳинд элидан қайтган Ўғуз хон юртнинг ичида бўлди. Ойлаб Талас, Сигноқ, Ўртоқ, Олатовларни кезиб юрди. Инжу соҳилларидаги юртларга, жанговар йигитларнинг тупроқларига қадам қўйди. Янгикент қурилишини бошлаб юборди. Пойдевор қўювчиларга тортиқлар берди. Ички юришларда Услу Хожа унинг суҳбатдоши, маслаҳатчиси эди. Унинг ўғли Қутлуғ ҳамон Чиндан қайтмаган эди. Қайтиш муддати тугаб бўлган, аммо улардан ҳануз бирор хабар йўқ эди.

Тангрининг мадади ила уларнинг ўрни бўш қолмаган эди. Суворийлар мингбошиси Эрганнинг қизи Элбилга фақат ҳусни билангина эмас, донолиги билан ҳам ном чиқарган эди. «Мен Қутлуғнинг қайлиғиман!» — дея қанчадан-қанча совчиларни ортга қайтарди. Қиз ҳар гал тонги куёш шуълалари билан бирга Услу Хожанинг ўтовига кириб борганида еру кўкка сиғмайдиган севинч бахш этарди уларнинг юрагига.

Ўзи гулдан нозик кўринса-да, от чопишда, қилич ўйнатишда, ўқ отишда йигитлардан ортда қолмасди. Байрамларда оппоқ либоси ўзига ярашиб турарди. Услу Хожанинг қувончи, таянч тоғи эди Элбилга. Тангри уни бир хонадоннинг таянчи, кўрки қилиб яратган эди! «Ўғлимга ўғил туғиб беради, унинг сирдоши, елкадоши бўлади... Фақат қайтиб келса эди Қутлуғ!.. Тўй қилиб, тилакларига етказардик, юрагимиз таскин топарди».

Қутлуғнинг Элбилга билан танишиб, кўнгил бериши ҳам ғалати бўлган эди. Бир куни Қутлуғ овдан овулга қайтар экан, қоялар орасидаги тик нишаблик этагида бошини ўтлар орасига тиқиб чалқанча ётган бир от ва отнинг ёнида ҳали мўйловлари сабза урмаган хушсурат бир йигитни кўриб қолди. Кўшни овулларнинг биридан бўлса керак, Қутлуғ уни танимади.

– Отингга нима қилди? – деб сўради у.

Ўсмир бошини кўтариб Қутлуққа боқди:

– Илон чақибди, сезмай қолибман. Бирданига шиша бошлади ва ерга қулади. Афсус!

Инсоннинг қаноти, муроди бўлган от заҳарга чидамайди. Афтидан, Тангри бу жониворни фақат ширин сўз, илиқ муносабатлар учун яратган бўлса керак.

Пастдан юқорига боқиб турган ўсмирнинг кўзларида аянчли бир ифода, пушаймонлик бор эди. Айни пайтда бу нигоҳларда тасаввур қилиш қийин бўлган бир жозоба намоён эди. Бироқ Қутлуғ буни ҳис этмади. Уни бу ерда қолдириб кетолмасди. Ундан сўради:

– Сен ҳам овга чиққанмидинг?

– Ҳа.

Буни сўрашга ҳожат йўқ эди. Йиқилиб ётган отнинг эгариди бир неча чўл қуши осиглиқ турарди.

– Қайси овулдансан?

– Совуқбулоқнинг устига қўнганмиз.

– Қўшнимиз экансан-ку. Ортимга мингаш, олиб кетаман.

Йигит бир дақиқа тараддулланиб қолди, бироқ бу таклифни қабул қилишдан ўзга иложи ҳам йўқ эди.

– Отнинг эгар-жабдуғини нима қиламан?

Қутлуғ отдан тушиб, илон чаққан отнинг эгар, юганларини ечиб олди, қушларни ёш ҳамсухбатига узатиб, қолган нарсаларни тартиб билан ўраб чеккадаги тошларнинг орасига бекитди ва:

– Эртага келиб олиб кетасан, – деди.

Ўзи отга бир сакраб миниб олгач, йигитнинг ҳам орқасига мингашувига кўмаклашиб юборди.

Текис йўлда йигитча Қутлуғдан ора сақлаб, отнинг яланғоч сағрисига ўтириб олган эди, аммо юқорига кўтарилиш бошланганда сирғалиб тушиб қолишидан қўрқиб, эгарга чиқиб олди ва Қутлуққа қапишди. Қутлуғ ўктам овозда:

– Яқинроқ ўтир. Белимдан ушлаб ол! Йўқса бу тепаликда отдан тушиб қоласан, – деди. Йигитча унинг белидан қучиб олди.

– Мана шундоқ.

Қутлуғ беихтиёр йигитчани ўз белига чирмашиб олган қўлларига назар ташлади ва бу қўлларнинг йигитларни-

кига ўхшамаслиги диққатидан четда қолмади, нозик, узун бармоқлар, инжа билаклар қиз боланинг қўлларига ўхшарди. Бироқ кўнглига бошқа фикр келмади: «Нозигойим йигитлардан бўлса керак, дея ўйлади у, йўқса отини илонга чақтириб қўярмиди?»

Юқори чиқишда отини бир оз жадаллатди. Йигитчанинг уни маҳкам кучоқлаб олишдан бўлак иложи қолмаганди. Қутлуғнинг куракларига иккита қаттиқ мушт қадалгандек бўлди. Бу нимаси? Йигитча қанақа либос кийиб олган ўзи?..

— Овулдаги қайси хонадондансан? Мен ҳаммани танийман.

— Суворийлар мингбошиси Эрганнинг... — дея жим қолди ва бир оз сукутдан сўнгра юмшоқ овозда илова қилди: — ўғлиман.

Қутлуғ индамади. Анчадан сўнг ўзини тута олмай:

— Мен танийдиган Эрганнинг ўғли йўқ-ку! — деди.

Ортидаги йигитчадан жавоб бўлмади ва худди шу лаҳза кўққисдан Қутлуғни чақмоқ ургандек бўлди. Ҳамма нарса аён эди. От янада жадалроқ юрсин ва ортидаги ҳамроҳи ўзига янада қаттиқроқ ёпишсин дея пошналари билан отнинг қорнига ниқтади.

Шундан сўнг жим кетдилар. Сир очилган эди.

Бир неча кун ўтгач Қутлуғ отини Совуқбулоқдаги овул томон сурган, булоқ бўйидаги қизлар орасида бу гал қизларнинг либосини кийиб олган ўша ёш овчини кўрган ва унга ошиқ бўлиб қолган эди. Булоқ бошидаги қизлар орасида нима ҳам дея оларди унга? Бироқ тўқнашган нигоҳлари ва қизнинг юзидаги сезилар-сезилмас табассум ҳамма нарсани ошкор этганди: «Албатта, менман! Сен излаб юрган овчи йигит мен бўламан».

Ўғуз хоннинг олис элларга кетган элчиларидан аксарияти қайтиб келган эди. Улар борган юртларда Ўғуз элига қўшилмоқчи бўлган, унга бўйсунганлари ҳам бор эди, дадиллик билан, «келсангизлар, гаплашиб кўрамиз», деганлари ҳам. Эл ичида тартиб ўрнатиб, кунчиқардан, жануб томонлардан хавфи қолмаганидан сўнг, ясама бутлар таъсиридан чиқа олмаган амакиваччаларини Қодиркон ўрмонларига қувиб юборганидан кейин Ўғуз хоннинг илк орзуси кунботар сари юриш эди. «Қам Ота айтгани

каби кўҳна юртларнинг эшикларини очайлик! Элни ер юзининг нариги чеккасигача ёйлик. Кунботардан кунчиқаргача менинг байроғим кўлкасига бўйсунмаган бирорта жойни қолдирмайлик!»— дер эди у. Бироқ шу орада жанубдан элчи келиши унинг фикрини ўзгартириб юборди. Бешсув аймоғида элчиларни қўпол қарши олган эдилар.

Ҳаволар саринлашиб, юриш пайти яқинлашганда Инжу водийсида, хоқон чодирининг ён атрофига йигитлар тўпланмоқда эди. Хоқон бу ерда беҳуда вақт ўтказишни истамасди. Шу боис Гур, Гарчи, Афғон томонларга янада оғирроқ босқин қилиш таҳдиди ила тўла ваҳимали мактублар билан янги элчилар жўнатди: «Бу Буюк хоқон томонидан Улуғ Тангри номи билан буюрилган амрдир. Бизга қўшилиб, байроғимизнинг кўлкасига бош эгиб, хирож тўлайсиз. Йўқса эгилмаган бошлар, бизга қарши кўтарилган қўллар кесилади. Тангри хоҳиши бажо келтирилади».

Йўлга чиқишдан олдин Ўғуз хон тагин Услу Хожа билан бирга эди. Элнинг ўтмиши, келажагидан, турк улусларининг аҳволидан суҳбатлашмоқда эдилар. Оғир ҳаёт, қаҳратон қиш, қумли саҳролар, ёмғирсиз далалар улусни синовга солган эди. Услу Хожа:

— Улуғ хоқон, буларнинг ҳаммаси яратганнинг иродасига боғлиқ. Йилларнинг ҳам яхши-ёмони бўлади. Ойни, кунни, юлдузларни хоқон идора этолмайди. Хоқоннинг бурчи эл-улус олдидаги бурчдир. Сенинг эл олдида иккита бурчинг бор. Хоқонликнинг асли-илдизи ана шу икки ишнинг амалга оширилишига боғлиқ. Булардан бири тўранинг ҳимоя қилинишидир. Тартиб-интизомнинг бузилмаслиги, ҳеч кимнинг эрдан чиқарилмаслиги, бировнинг молига бошқасининг кўз олайтирмаслиги, халққа берилётган ризқ-насибанинг кесилмаслиги... Иккинчиси, сенга хизмат кўрсатганларнинг ҳимоя қилиниши, юксак мавқеда тутилиши, улар чекига тушган олтин-қумушнинг дарҳол бўлиб берилишидир. Тўра асосида улус шод-хуррам яшамоғи, хизмат кўрсатганлар ҳам ўз пайтида улушларини олиб, эл молига, қўшни молига кўз тикмасдан ёруғ юз билан кун кечирмоқлари керак. Деҳқоннинг оёқ тери, чўпоннинг тўнлиги, аскарнинг кучлуги, хизматкор, чўриларнинг ўзлуги, элчи, қўшин бошлиқларининг елими,

кесимликлари¹ ўз пайтида, қимириб-қисмасдан берилмоғи лозим. Эл тартибга тушса, юрагинг ва ҳаётинг ҳам тартибга тушади. Эл молини еганларни ер ютади. Эл молини емоқ унинг кўксига тиф санчмоқ, тўрани бузмоқ демакдир. Сенинг қиличинг тартибни, ҳақиқатни, ҳалолликни ҳимоя қилмоғи керак. Аскарни хурсанд қилмасанг, у қилич кўтариб жангга кирмайди. Олтинни ўзинг учун йиғма! Йигитларинг учун йиғ! Олтинга асирлик шаробга асирликдан ҳам даҳшатлироқдир. Яртмоқ² соч, токи йигитларинг кўшиндан сочилиб кетмасин, лашкар пароканда бўлмасин. Қиличинг эл кўриқчиси бўлсин!..

Амрингни кўкларнинг ҳукми каби қатъий айт!

Бу суҳбат узоқ чўзилди. Ўғуз хонни олдинда турган юриш ўйлантириб қўйган эди. Улутоғ билан Икариёдан унинг улуси бир неча йил еб-ичишга етадиган бож билан қайтган эдилар. Хон олдинда турган юришнинг янада зафарли бўлишини кутарди. Кўшдарё оралиғидан Бешсувга кечиб ўтиб, у ердан бой-бадавлат, уруш кўрмаган бир элга бормоқчи эдилар. Бу кейинги йилларда қурғоқчиликдан тинкаси қуриган юртларга қайта жон бағишлар эди.

Услу Хожа бу юришга зафарлар тилаган эди, лекин бугун фақат юришдан эмас, Ўғуз хоннинг келажак йўллари, элнинг тақдиридан, қисматидан гаплашмоқда эдилар. Услу Хожа дер эди:

— Буюк хоқон, сени тепада кўк, пастда ер элнинг хоқони қилиб танлади. Кўк сендан юз ўғирмагунча, ер оёғинг остидан қочмагунча зафар сен билан бирга. Турк хоқонлари уч устун устида туради! Ҳукм, қут, манглай ёзуви... Сенда учаласи ҳам бор. Тангри ёрлик бериб ўтқазди сени юксак Амр Тахтига. Сени кишилар орасидан сайлаб олиб қут билан йўғирди, зафарини ҳам аямади. Дадил бориб, зафар билан қайт!

ҚУТЛУҒНИНГ ҚАЙТИШИ

Юртда юриш ҳавоси ҳукмрон эди. Отлар парвариш қилинар, йигитлар ён-атрофдан тўкилиб келар, темирчилар кечаю кундузни билмасдан, чарчадик-толиқдик де-

¹ *Оёқ тери, тўнлик, кучлук, ўзлук, елим, кесимлик...*— меҳнат ҳақи турлари

² *Яртмоқ* — маблағ, мол-дунё

масдан олов пуркаб темир тоблар, арава ғилдираги, ўқ, найза, қалқон ясар, қилич тайёрлар эдилар. Ўтовларда йиғиб-йиғиштириш ишлари кетар, қўшинда отиш-чопиш мусобақалари тин олмай давом этарди.

Юриш туркнинг телбавор одати эди. Бахшига илҳом келганида жанг-жадалдан куйларди. Бу руҳни йилқилар, сурувлар ҳам ҳис этарди. От туёқлари ерни ногора каби гумбурлатар, созлар, қўбизлар, карнайлар йўлга даъват этиши билан бирга бу ерда қолаётган юртлари учун бўзлар ҳам эди. Унинг бутун ҳаёти эскининг аянчи билан янгининг қувончи оралиғида эди.

Ўзанларнинг¹ қўшиқларида эл билан қовушиб-айрилмоқ, хонадоннинг тақдирини Тангрига топширмоқ, янги сафарларга оқ йўл тиламоқ, бу ҳаёт-мамот юришига зафар тиламоқ, Тангрига юкунч келтирмоқ каби кўнгил фарёдлари, ер ва кўк ўртасидаги инсон умрининг азалий муқаддаслиги, қувноқ-ҳазин оҳанглар, дардлар қоришиб кетган эди.

Сўнгсиз саҳролардан кечиб ўтган, изғиринларнинг совуқ нолишларига қўшилиб улусни ўз ортидан чорлаган Бўз бўрининг увиллашлари қўшилиб кетган эди бу оҳангларга.

*Тунлар туриб кўчайлик,
Қора сувлар кечайлик,
Ёғий бошин бичайлик²,
Энди бизни ким тутар...*

*Учқур отлар йўртамиз,
Йўллар бағрин йиртамиз,
Ер юзини ўртамиз³,
Энди бизни ким кутар!..*

Барча юришларда бўлгани каби бу гал ҳам кишиларнинг кўзи кўкка тикилган, Тангрини мадҳ этар, ундан зафар тилар эдилар:

*Онадан туғмадинг, отадан тўрамадинг,
Кимса ҳақин емадинг,
Зўравонлик қилмадинг,*

¹ Ўзан — бахши

² Бичмоқ — кесмоқ, чопмоқ

³ Ўртмоқ — қопламоқ, тўсиб қўймоқ

*Урганини унутмаган Улуғ Тангрим, ху!
Берса миннати кутмаган Улуғ Тангрим, ху!
Юксакдан юксакроқсан,
Ҳеч ким билмас — қандоқсан,
Бирлигинга сиғиндик,
Мангудан мангууроқсан.
Сен кўкдасан, сен ердасан, Улуғ Тангрим, ху!
Улусимнинг кўнглидасан, Кўркли Тангрим, ху!*

Узоқ-яқиндан эшитилаётган бу созлар, олқишлар, илтижоларни тинглаб турган Ўғуз хоннинг ичида туйғулар бўрони уйғонган эди. Ёмғир тоши йўқолгандан сўнг қурғоқчилик тўғридан-тўғри Чиндан Шимолга сакраб ўтган, Гобиди, Қўшдарёоралиғида, улкан яйловларда мисли кўрилмаган ташналик содир бўлган эди. Йилқилар, туя қайтабонлари, қўй сурувлари, мол-ҳол ҳолдан тойиб бормоқда эди. Бу танглик кейинги пайтларда эл-улусни Қорачук, Олмали томонлардан Инжу қирғоқлари сари сиқиб бормоқда, бирон-бир томонга юриш қилиш имконини бермасди. Бу танглик ичида Қам Отанинг сўзлари бир тасалли каби чарх урарди Ўғузнинг бошида: «Юрт бирлашмоғи керак. Тангри аломатини англаган тош ҳам манглик эмас, ўлимни билмайдиган, абадиятга йўл очадиган нарса улуснинг бирлигидир. Тилини, ўзлигини, тупроғини, йўл-йўриғини ҳимоя қила олган эл-улус Тангри муҳаббати остида ўлим-йитимни билмагай».

Ўзанларнинг овозида ҳам Қам Ота айтган ўлмаслик, сўнгсизлик оҳанги бор эди. Аммо кўшиқлар шарт кесилди. Юртга овози тарқади. Услу Хожанинг ўғли Қутлуғ Чиндан қайтиб келган эди. Ота-онасини зиёрат қилишдан олдин у саройга борди. Хоқоннинг қаршисида таъзим қилар экан, кўзлари ёшга тўлди, кўли бўм-бўш қайтиб келганини айтди. Ёмғир тоши топилмаган эди. Чиннинг жанубидаги саройларга йўл топиб, ундаги барча маъбадларни ахтариб чиққан эдилар. Лекин тош ҳеч қаерда йўқ эди. Улус Тангри тоши деб атаган, бироқ қамлар уни йўқолмас дея ҳисоблаб, Мангу, Абадий деб ном берган бу тош, афтидан, абадий йўқолган эди. Ўғуз хон улардан икки йилдан кўпга чўзилган бу изланишларнинг барча тафсилотларини, қайси аймоқлардан ўтиб-кечганликларини синчиклаб суриштирди. Бу савол-жавоблардан хоқонни севинтирган нарса Чин-

да бўлиб ўтган жангдан сўнг уларда сулҳни бузиш ҳаракатларининг йўқлиги эди. Карвон-арғишлар турк ерларидан хавотирсиз ўтиб олардилар. Шимолдан келадиган босқинлар тинчиб, ўлка сарҳадларида, юрт чегараларида юришлар тўхтаган, жанг ваҳимаси йўқ, демак, Ўғузнинг улуши – бож-хирож ўз вақтида жўнатилади. Бунинг устига Чиннинг шимолий ўлкаларида яшайдиган туркларнинг кучи ортиб бормоқда. Улар билан бирлаша олсалар, Чин хоқонлиги янгидан турк бекларининг қўлига ўтади. Бу гаплар айтилиб, савол-жавоблар ойдинлашгандан сўнг Қутлуғ таъзим қилиб ўрнидан турди.

Ўғуз хон:

– Ачинма! Сизлардан сўнг тош топилди, – деди. – Дам олинг, қаршимизда узоқ бир сафар турибди.

Қутлуғ саройдан чиқиб, отини кент чеккасида, ўрмонда уни кутиб турган йўлдошлари ёнига суриб борди ва деди:

– Буюк хоқоннинг ҳузурига бордим. Кўзимиз ойдин¹, тош топилибди! Энди ором олсак бўлади. Аммо аввал мени уйимизга кузатиб қўйинг. Ота-онамнинг ҳузурига биргаликда борайлик...

Қизиги, Қутлуғнинг ёнида от миниб олган Ли Шан исмли Чин қизи ҳам бор эди. Ўзини насл-насаби турклардан бўлмиш табғач қизи деб таништирган, севишишган бўлса-да, туркликдан асар ҳам йўқ эди. Тилни билмас, Чин таомили бўйича яшар, бироқ Қутлуғни севар эди. «Икки йилдан ошди, Элбилга кутиб ўтирмагандир. Унинг ота-онаси ҳам, «Қутлуғ қайтмади, уйда чириб ўтирасанми, элдан бировни танла, унга тег», дея аллақачон узатиб юборгандирлар уни», – деган хаёллар билан Қутлуғ Чин қизига кўнгил қўйган эди. Қизни олиб келиш оғир иш эди, бироқ хоқоннинг, отасининг умидларини пучга чиқариб, севгилиси деб Чинда қолиб кетиши ундан ҳам оғирроқ эди. Эл ичида қийналишларини кўз олдига келтирди, бироқ қиздан ажралмади. Энди узоқ йўлларни босиб ўтганидан сўнг, кучини йиғиб ота-онаси билан юзлашмоғи лозим эди. Чинда эканлигида у бунга Тангрининг хоҳиши, тақдир иши деб қараган эди. Ўрдага кириб, эл ичига қайтганидан сўнг, Чиннинг дабдабали кентлари билан қиёслаб бўлмайдиган туғма ерларини, оғир аҳволда яша-

¹ Кўзи ойдин – қутлуғ бўлсин маъноснда

ётган улусини кўрганидан кейин бу уйланиш унга янглиш бўлиб туюлмоқда эди. «Тангри хоҳиши бўлса ҳам, афтидан, Чин Тангрисининг хоҳишига ўхшайди бу». Йўлдошлари далда бера-бера уни уйига бошлаб бордилар.

От туёқлари сасини эшитиб Услу Хожанинг юраги орзиқиб кетди. Эшикка чиқибон ҳар бир йигитни алоҳида-алоҳида бағрига босди. Ўғлининг ёнидаги чинли қизни кўриб тўхтаб қолди, Қутлуғнинг қизариб-бўзаришидан ҳаммасини тушунди. Ҳеч нарса демасдан чодирга қайтди:

– Кўзинг ойдин, ўғлинг қайтибди, бор, келинингни олиб кир, – дея хотинига зарда қилди.

Бироқ аёлнинг келинни ўйлаб ўтиргулик ҳоли йўқ эди. У ўғлини туз каби ялаб-юлқай кетди:

– Юрагимиз тамом бўлди-ку бизнинг. На ўлигингиздан хабар бор, на тиригингиздан...

Сўнгра чинлик қизни ҳам қучоқлаб ўпди:

– Болаларимиз қайтиб келишди, Тангрим!

Ташқаридан уйланиш туркларга ясоқ ҳисобланмасди. Бироқ буюк хоқоннинг топшириғи билан жўнатилган ўғлининг қўнгил кўчаларига кириб кетгани Услу Хожани ранжитган эди. Улус нима дейди? Бу икки йил бадалида уларга ўғил ўрнига ўғил бўлиб қолган Элбилга: «Ота отини таратмаган бебош ўғилнинг ота белидан энгунича энмагани яхши эди!», дея ўз чодирига чекинди.

* * *

Элбилга Қутлуғнинг қайтиб келганини эшитганда кўкка учгудек бўлди. Бироқ у бир чинлик қизни ортидан эргаштириб келганини эшитиб ерга қулаб тушгандек бўлди. Аввал нима қилишини билмади. Сўнгра ерга ётиб хўнгир-хўнгир йиғлади. Қутлуққа бўлган севгиси, унинг қайтишини кун санаб кутганлари, унинг уйини ўз уйи каби билгани бир ёқда тураверсин, энди у қандай қилиб эл олдига чиқади? Қиз-келинлар даврасида нима дейди? «Улуғ Тангрим, жонимни ол, ол жонимни! – деди. – Келганидан ўша ёқда ўлиги қолгани яхши эди!»

Тонг оқарганда оқ йўрғасига сакраб минди-да, чўлларга чиқиб кетди. Хилватларда юрди. Кундузлари ҳеч кимга кўринмасди. Фақат тун ярмидан оққанда ота-онасини ўртамаслик учун ўтовининг эшигини очиб кириб, сассиз-сасдосиз тўшагига чўзиларди. Эл азоби Услу Хожага бўлган

хурмат-эйтиборга келиб тўхтади. Гап-сўз катталашиб кетмади. Юриш тарадуду кетаётган бир пайтда алоҳида чодир тикди, Ли Шан билан яшаётган Қутлуғ унутилди.

* * *

Тунда булутли шафақ ўт тушган каби алвон рангда эди. Бу зафардан дарак берарди. Элда: «Тунда булут қизарса, уйда бир чақалоқ туғилгудек бўлади», деган нақл юрарди.

Илиқ тонг шамоли чодирлар орасидан увиллаб эсар экан, Бўз бўри сасига ўхшаш бир садо янграр эди.

Жанг карнайлари барчани кўчдаги ўз ўрнига чорларди. Сассиз-садосиз, кўникма бўлиб қолган бир интизом билан йўл тадоригини кўрмоқда эдилар.

Эрта тонгда Ўғуз хоқон кўшини жануб томон оқди. Инжунинг сўл томонига ўтиб, эски эл йўли билан довон ошганларида дастлаб Кунчиқардаги олис Қорача тоғларининг боши қизариб кўзга ташланди. Сўнгра тонг шуьласи товус думи каби уфқни қоплаб олди. Кўч тўхтади. Олдинда Ўғуз хон, йигитлар ўтирилиб, аравадагилар арава устидан, отлиқлар от устидан, яёв-пиёдалар ерга тиз чўкиб қуёшга уч бора таъзим қилдилар. Қуёш шуьласи кўчнинг томирларида долғаланиб оқди, қиличларда ялтираб ўйнади, йўлларга оппоқ пояндозлар тўшади.

Кўч ичида кимнингдир саси саҳар қушлари овозини босиб кетарди.

* * *

Ўғуз эли жануб йўлларидан тўйга кетаётгандек юриб борарди. Шу орада олдиндан жўнатилган элчилар ҳам уларга пешвоз келдилар. Гур ўлкасида элчиларни хурмат билан қарши олиб, «гаплашиб келишайлик», деган эдилар.

Бир неча кун ўтгач Гур сарҳадида кичик бир қўшин билан оқ байроқ кўтариб уларни қарши олишди. Гур ҳокими Ўғуз хоннинг истиқболига чиқди, от устида саломлашдилар. Гаплашиб бир тўхтама келдилар. Гур ҳукмдори юртининг тўрт томонини ёғийлар қуршаб олганини, шу важдан ёрдам кераклигини, бир битимга келсалар ҳар йили лозим қадар хирож беражагини айтди.

Ўғуз хон Гур элининг тартиб-қоидалари, тўраси, низомларига хурмат-эҳтиром билан қарашини билдирди. Гур ҳокими ўзини ерга урмасдан: «Кўшнилари тилини,

уларни йўлга солмоқ усулини ўзим биламан!», дея бир гуруҳ сара Ўғуз суворийлари билан от суриб кетди.

Ўғуз хоннинг отларнинг рангига кўра тартиб берилган кўшини баҳор чаманларига ўхшар, кўнгилларга завқ берар, шу кўрки билан янада кўпроқ ваҳима уйғотарди. Бу кўшинни кўрган кўшнилари, то Фазнаю Кобулга қадар, жангни хоҳламасликларини, келишиб хирож тўлашга рози эканликларини билдирдилар. Кўшин ҳордиқ чиқариш учун тоғ этагига, ирмоқ бўйига қароргоҳ тикди. Гур ҳоками дўстлашганлари шарафига зиёфат берди. Эл жануб юришидан жангсиз, қурбонсиз, боши осмонда бўлиб қайтди. Қайтишар экан, Ўғуз хоқон бекларининг мардлигидан гурурланиб сўйлади, кўрайликчи, нелар сўйлади:

*Арслонларга ит бош бўлса, ҳамма арслонлар ит бўлади.
Будун бузилса, беклар тузар, беклар бузилса ким тузар?
Қилич қўриқчи бўлса, бек ҳузур топур.
Қилич қимирласа, ёғий қимирламас.
Кўёшда дарз, бекда жаймоқ¹ йўқ.
Ернинг боши — тоғ, элнинг боши — бек.*

Оти, донғи машҳур, юзи оқ, кўркли бекларим, йигитларим, сараларим, ботирларим, жасурларим! Шавкатингиз камаймасин. Элимиз, Тангримиз олдида бошингиз ҳамиша баланд бўлсин.

* * *

Юрт дарди юртда қолган эди. Фақат Элбилга ўз ёғида ўзи қоврилмоқда, бир йўл ахтармоқда эди. Жануб юришида у ҳам отдан тушмади, отасидан айрилмади. Олис-олисдан Қутлуғни кўрганда юраги пора-пора бўларди. Ёндашиб юзма-юз келмасди. Кўришса, гап очилса кўнгилчанлик қилиб кўйишдан кўрқарди. Ўч олмаса совимасди. Юришда унга қўл кўтарса, эл орасида гап-сўз бўлар, жангчилардан бири камаяр, ҳамма уни айблар эди... Юриш пайтларида ҳамма ёй каби таранглашар, ўлжа устига отилмоққа шай арслонга ўхшарди. Бундай дамларда эл ичида қон тўкиш билакларни заифлаштирар, юришга бузғунлик соларди. Элбилга бундай қилмоқни истамас, тоқат қилар эди.

Кўч юртга қайтгандан сўнг тантаналар бир неча кун давом этди.

¹ *Жаймоқ* — шошмоқ, хато қилмоқ

Ой тўлишиб, еру кўкни ёғдуга тўлдирган кечаларнинг бирида қони томирларида гупиллаб, юраги кўксиди дукиллаганча чодирлар кўлкасидан ўтиб Қутлуғнинг чодирга яқинлашди. Қалин эшик пардаси ёнларидан боғланмаган эди. Ичкаридан сас-садо эшитилмагани учун эшикни очиб ичкари кирди. Йиллар бўйи юрагининг тўрида сақлаб келган улус ўғлони, кўнгил бериб севгани Қутлуғ чодир туйнугидан тушиб турган ой ёғдусида хотини билан бағирлашиб ётарди. Қотиб қолди. Бу оғуш унинг жойи эди. Энди бу оғушда элига осий бўлган бир ўлканинг туя тупуги каби оппоқ, руҳсиз бир жасади ётарди. Тўймасдан узоқ тикилди. Элнинг «енгилди» дейишидан кўрқмаса, уввос солиб йиғлаган бўларди. Чинлик қиз ич-ичдан севинарди. Қаршисидагиларнинг кимлигини унутганча ой шуъласида бу тушга ўхшаш манзарага узоқ боқиб турди, юраги орзиқиб кетди. Гўзал, бетимсол бир ҳолат эди. Уларнинг юзларига кўнган бахтиёр табассум ой нурларида ўйнади. Гўё бир-бирларига боқиб севинардилар. Балки Элбилгадан кулаётгандирлар. Эҳтимол, уни кўргандирлар, фақат буни сездирмаслик учун ўзларини уйқуга солиб ётгандирлар. Элбилга кўнглида: «Ё Тангрим, бу севинччи қандоқ қилиб бузаман, бу уйқуга қандоқ қилиб кўл кўтараман?» — дея фарёд қилди.

Садоқдан бир ўқ олди, тўшамага санчиб, эшикдан чиқди-да, чодирлар орасига ғойиб бўлди.

Орадан уч кун ўтди. Қутлуғ ўқни таниган, аммо хотинига ҳеч нима демаганди. Айтиб нима ҳам дерди? Бориб Элбилгани изласинми? Излаб топди ҳам дейлик, унга бўлган воқеаларни, нега бундай иш қилиб қўйганини қандай қилиб айтади? Шундоқ ҳам Элбилганинг у кетгандан сўнг ота-онасига ўғиллик қилиб, гапида тургани, уни интизор бўлиб кутгани Қутлуғни гангитиб қўйган, юрагида Ли Шанга бўлган туйғуларини остин-устин қилиб юборган эди. Мана оқибати, энди қандай қадам босишини ҳам билмай қолган эди. Отининг бошини чўлларга бурди, йилқилар, сурувлар ёнидан елдек сирғалиб ўтди. Жилови бўш қўйилган от учиб борарди. Кўклар ювилган каби мовийдан мовий эди. Бу мовийликнинг бир парчаси яйловнинг этагига кўнганди. От ушбу тиниқ кўлни танир, ўша томон елиб бормоқда эди. Худди шу пайт тепалик ортидан бошқа бир отлик чиқиб қолди. Оқ йўрға қуёш

шуълаларида пар-пар ёнар, шамол Элбилганинг сочларини байроқ каби ўйнарди. Бироқ турклар қора байроқни хуш кўрмайдилар... Бу яхшилик аломати эмас.

Элбилга пешвоз келди:

— Эй, Қутлуғ бек, мардлик қилмадинг! Мени бир ўз элимизнинг қизига алмашсанг, алам қилмасди. Кетиб, қўли тоғаларимнинг, отамнинг қонига бўялган, тили мингта, қиёфаси мингта чинликлардан бирини эргаштириб келдинг. Мени ўлдирмоқ учун! Лекин у ҳам яшамайди. Мард бўлсанг, мен санчиб келган ўқни олиб ўлдирган бўлардинг уни, қўлингдан келмади. Энди мени ўлдир! Шундоқ ҳам бир марта ўлиб бўлдим... Ўлдир!..

Гапирган сари кўзларидан дув-дув ёш оқарди.

Қутлуғ у билан суҳбатлашмоқ, ҳозирда ҳам ўзига ҳаммадан яқин бўлган севгилисини овутмоқ, қўл чўзиб отининг жиловидан ушлаганича у билан ёнма-ён турмоқни истарди. Элбилга жиловни тортди. Оқ йўрға кўкка сапчиди. Қиз отини буриб узоқлашди, лекин бир оздан сўнг от бошини йигит томон бурди, йигитга юзланганча садоғидан ўқ олиб ёйга жойлади.

— Улуғларимизнинг қонини булғай олмайсан, Қутлуғ бек! Хотинингдан туғилган фарзанд ҳам чинлик бўлади. Мен бунга чидай олмайман, — деб ёйни кўксига кўтарди.

Ўқ визиллаганча учиб кетди! Бўшлиқда узаниб, ҳаволарни ёриб... Гўё қиз истаса уни тагин ёйига қайтара оларди. Қутлуғ қўл узатса уни ўзига келиб қадалмасдан ҳавога ушлаб қолар, чўпдек синдириб ташларди. Иккиси ҳам қотиб қолганча ўқ парвозини томоша қилардилар. Яшаган умрлари қадар йўлни босиб ўтди бу ўқ, учди, учаверди, худди гул каби Қутлуғнинг сийнасига санчилди. Тешиб курагидан чиқди. Элбилга қолганини, Қутлуғнинг букчайиб от бўйнига йиқилганини, от гўё нелар рўй берганини тушунгандек еркўкларга сапчимасдан, беозоргина ортга бурилганини кутиб ўтирмай оқ йўрғасининг ёлига энгашди, оқ йўрға уни олиб учганича чексиз сахро оғушида кўздан ғойиб бўлди.

* * *

От ўз устидаги юкини тушириб қўймаслик учун секин-секин одимлаб ўрдага қайтди. Кимнидир чақиргандек кишнаб юборди. Қутлуғ ерга осилиб тушса-да, оёғи узангида қолди. От эгасига озор етказмаслик учун таққа

тўхтади. Уни кўрганлар югурганча етиб келдилар. Ўрдада шовқин-сурон кўтарилди.

Кутлуғни ким отганлигини билмай ҳайрон эдилар. Буни фақат от кўрган, лекин у гувоҳлик бера олмасди. Услу Хожа билан Эрдам, бир-бирларига очик айтмасалар-да, иккиласи ҳам бу фавкулодда ўлимда Элбилганинг кўли бўлса керак деган фикрда эдилар. Лекин буни тилга чиқармадилар. Шундоқ ҳам Элбилга бир парча булутдай ғойиб бўлган эди. Бу ишда чинлик қиз айбдор эканлигини ҳамма биларди. Ҳар нигоҳда шу маъно бор эди. Буни Ли Шан ҳам англади. Одатга кўра ўлган кишиларнинг фарзандлари етим, ўз ҳолига ташлаб қўйилмас, хотинига эса мархумнинг оға-иниларидан бири уйланарди. Кутлуғнинг фарзанди йўқ, бунинг устига хотини оғироёқ эди. Уни ўз ҳолига қўйиб қўйдилар. Аза тугагандан сўнг аёл Чинга қатнайдиган савдо карвонига қўшилиб кетиб қолди. Бироқ у юраги остида ҳеч кимга билдирмай уч ойлик ҳомиласини ҳам олиб кетмоқда эди. Ярим йилдан сўнг у бир ўғил туғарди. Йигирма йилдан сўнг Кутлуғнинг бу ўғли Чин қўшинининг бўлук бошлиғи сифатида туркларнинг устига бостириб келарди.

ОЗ ЭРЛАРИ БИЛАН БИРЛАШУВ

Ўғуз хон Кунботарга юриш қиладими? Неча йилдан сўнг? Бу маълум эмасди. Ички курашлар ҳеч тинмасди. Бир ўт ўчирилмай туриб бошқаси аланга оларди. Бироқ куз тугаб, қиш бошланган кунларнинг бирида элнинг кунботар сарҳадларидан яна бир қора хабар келди. Эски қўшнилари бўлмиш қамарлар бошқа қўшнилари билан биргаликда келишувни бузиб, Итил ва Ёйиқни ошиб ўтиб, янги тикланган Янгикентгача келиб етган, бу ердаги юртларни талон-торож қилиб ортга қайтган эдилар. Ўз ортларидан бир элчи ҳам жўнатган эдилар.

Юзи ниқобли элчининг ташрифи тинчлик учун келганларнинг ташрифига ўхшамасди. У қамар элидан мактуб келтирган эди. Фармонбардор уни олиб ўқиди. Қамар хоқони бундай деб ёзарди: «Улуғ хоқон, сенинг кунчиқарда ёғийларни бирма-бир эзиб, тиз чўктирганингдан бошимиз кўкка етди. Яратганинг кўли бошингизда, тоши кўлингизда. Сизга ким ботина оларди? Бизлар бир-биримизга қардошимиз!.. Битта отанинг фарзандлари бўламиз. Элларимиз орасида узоқ йиллик боғлиқлик бор. Кунбо-

тарда ёғийларнинг сизга борадиган йўллари биз тўсиб қўйдик. Муқаддас тошни асрамоқ энди бизнинг зимма-мизга тушади. Яратган уни Ўғуз хон номига эмас, турк номига жўнатган. Ён-атрофимизда шунча кўп ёғий бор экан, биз бир-биримизга кучимизни кўрсатиб юрмаймиз деган умиддаман. Тошни бизга бериш билан қардошлар қирғинининг олдини олган бўласан...»

Ўғуз хон Ёмғир тоши уруш учун бир баҳона эканлигини англади. Қамарлар ўз юришлари учун бошқа бир важ топа олмаган эдилар. Турклар Қора денгиз деб атайдиган Понт денгизининг шимоли-шарқий ҳудудлари қамарларга қарашли эди. Куч-қудратлари, бойликлари битмас-туганмас эди. Беҳудага бу ёққа қўшин тортиб келмаган эдилар. Ўғузни қўрқитмоқчи бўлар, «тошни бермасанг, уруш бошлаймиз» дея пўписа қилмоқда эдилар.

Қамарларнинг бу фавқулодда босқини Ўғуз хоннинг кунботарга юриш истагини оловлантириб юборди. Юриш тадориги ҳақида керакли топшириқлар берилди...

* * *

Тангричилар элдан элга, улусдан улусга ўтиб боргани сари Ўғуз хоннинг дунёни бир инончга топинган, бир тўрага итоат этган, бир байроқ остида бирлашган ягона бир ўлкага айлантириш истаги тобора кучайиб борарди.

Иккинчи томондан эса отасининг давридан бери саройнинг бош маслаҳатчиси, ўғитчиси бўлган, кексайиб қолган эса-да, ўткир мушоҳада қобилиятини йўқотмаган Улутуркнинг, болагидан ўзига отабеклик қилган Услу Хожанинг берган билимларидан сўнг қизиқиши тобора ортиб бораётган Каспий атрофидаги тили бир, яқин ўлкаларга, ундан кейин эса фиръавнлар Мисригача бўлган ҳудудларга бориш орзусидан кеча олмас эди.

Бу олис, қайтиб келиши гумон бўлган юришга ўзи билан бирга ўн мингларча хонадонни ҳам олиб бормоқда эди. Шунга яраша от-арава, туя, қурол-яроғ ҳозирланиши лозим эди.

Шу орада Иссиқкўлнинг нариги томонидан жуда оғир бир хабар келди. Ўғуз хоннинг энг ишонган қўлдошлари, йўлдошлари бўлмиш уйғурларнинг кунчиқарда қолган бир қаноти билан қарлуқлар ўртасидаги жанг тугар-тугамас, бу сафар жанубдан танқутларнинг босқини бошланган эди.

Олдинда бир неча ойлик фурсат бор эди. Ўғуз хон отларни, туяларни, қўй сурувларини боқиб йўлга тайёрлаш учун Инжу дарёси бўйларидаги водийга бормоқчи бўлди. Ортада қолган уйғур элига ёрдам бермай туриб юришга чиқа олмасди. Қўшин бошлиқларидан уйғур беги Тўлмушни беш минг суворий билан Бешбулоққа жўнатди.

Инжу дарёсига энган қўшин устига ортдан улкан бир кўч етиб келди. Ўғуз хоннинг кунботарга юришини эшитибок унга қўшилмоқчи бўлган Оз эрлари Кўйман тоғларидан ошиб келган эдилар. Ўғуз хон Оз эрларининг бошлиғи Алпон бекни ёнига ўтқизиб эҳтиром кўрсатди. Қўшин қабила бошлиқларига армуғонлар берди. Бу юришнинг ҳар иккаласи учун ҳам зафарли бўлишини тилади.

Алпон бек деди:

— Бизнинг ота-боболаримиз Қазилиқ деб аталадиган муз тоғлар орасида яшаганлар. Бундан ўн беш-йигирма авлод илгари Шимолдан юксак тоғларни ошиб келган, чумолидек сон-саноксиз, тили ҳам бегона бўлган ваҳший босқинчилар бизни ўз ерларимиздан қувиб юборганлар. Юз йиллардан бери юрт дея бўридек ув тортамыз, ер юзида сарсон-саргардон тентиб юрамиз, бироқ ичимиздаги изтиробни қувиб чиқара олмаймыз.

Тангри сени бизнинг ўчимизни олиш учун юборган. Бу буюк сафарда сенга қўшиламыз. Сен қайда бўлсанг, биз ҳам ўша ердамыз...

Ўғуз хон учун бу кутилмаган, бошини кўкка етказган ҳодиса эди. У Оз эрларини танир, билар эди. Пароканда яшасалар-да, бардамликлари, қадду қоматлари, кўрк-қиёфалари, ўткир тиллари билан бошқа уруғлардан ажралиб турардилар. Бироқ Ўғуз уларнинг илдизлари Қазилиқ тоғининг нариги томонига бориб боғланишини илк бор эшитмоқда эди. Бу янгилик унинг олдинда турган юриши тўғри эканлигини яна бир бор тасдиқларди. Энди фақат қамарлар билан шунчаки ҳисоб-китоб қилиш учун эмас, балки насабдошларининг қўлидан тортиб олинган юртларини уларга қайтариш учун ҳам юриш бошламоқда эди.

ЭСКИ ТАРИХНИНГ ЯКУНИ

Ҳали ҳаволар илимаган, беш ойдан бери музлаб ётган Инжу дарёси эримаган эди. Бу Ўғуз хоннинг сафарини осонлаштирди. Дарё қуйсидаги Орол кўли ёқасида жой-

лашган, бир неча кунлик йўл бўлган янги бошкенти — Янгикентга қараб юрдилар. Инжунинг ўнгу сўл томонидан йигитлар оқиб келар эдилар. Ўғуз хон кексаларнинг элдан ажрашини истамасди. «Биз юртларимизни ташлаб кетяпмиз! Ерларни бирлаштириб, улусимизни унинг бегига айлантirmoқ учун кетяпмиз. Кунчиқар дарвозасининг тошларини тиклаб бўлдик. Қайтишда бу тошларни Қодиркон тоғларининг нариги тарафига, Буюк денгизга қадар ташиб борамиз. Кунботарда ҳаммани бир эл қилиб, қудратимизни орттириб қайтамыз!» дер эди.

Инжу бўйидаги экин-тикин далаларига, бодом, олма, беҳи боғларига, тошдан, пахсадан тикланган овулларга ҳавас билан боқарди. Унинг будунига фақат экинчи, боғбон, чорвадор дея қараб келганлар сочларини юлсинлар. Турк қўшини юриш бошлаганда даҳшатга айланади, арслонлар каби олишади. Бироқ эгаллаган юртларига раҳмшафқат кўрсатади, илоҳий бир тартибга солади.

Баҳор келгач, дарёнинг муз пардаси парча-парча, лахта-лахта бўлақларга бўлинганича Орол томон оқа бошлайди. Бу ердан то Термиз томонларга қадар кемалар қатнови бошланади. Унинг юртининг кемалари!.. Савдо-сотик авж олади. Хоразмликлар Чиндан кириб Эллиндан чиқадилар. Хоразм деб аталадиган, Қорақум билан юзма-юз турган бу жаннат гўшасини у жуда хуш кўрарди. Орол денгизининг тўрт томони унинг улуслари азалдан яшаб келган ерлар эди. Бу ердан чиқиб, Каспийнинг шимолидан ошиб ўтмоқчи эдилар.

Ҳозиргача ҳеч бир юриш уни бу қадар сеҳрлантириб қўймаган эди. Албатта йўл узоқ эди, оғир эди! Борадиган ўлкалари ҳам аралаш-қуралаш, Чин, Ҳинд эллари каби қоришиқ эди. Ер юзининг барча йўллари туташган, тўқнашув, бирлашув-ажрашув, қон-қиронга бой ерлар эди.

Йиллар бўйи карвонлар билан бориб келган тангричилар бу ерлар ҳақида хушламай гапирар эдилар. Ичма-ич яшайдиган майда элатларнинг инончи ҳам аралаш-қуралаш, ўзаро муросасиз бир ҳолда эди. Кўк Тангри инончининг тарқалишига қарши чиққанлар ўзларини Ер Тангриси деб ҳисоблардилар. Кунботардагилар кунчиқарликларга қараганда янада бидъатчи, ўжар, руҳ оламига янада кўпроқ боғланган эдилар. Каспийнинг нариги томонида тангричилар дуч келган зўравонликлар, азоб-уқубатлар Ўғуз хон-

ни шошириб қўярди. Унинг бу кайфияти элни ҳам чулғаб олганди.

Йўл бўйи унинг фикру ёди, қайғуси экин-тикинни тезроқ йиғиштириб олишда бўлди. Йигирма кун ўтгач Хоразмнинг бош кенти Хивага кириб бордилар. У ерда икки кун тин олгач, шимолга юзланди, Инжунни кечиб ўтиб, Янгикент дарвозаси олдига чодир тикди.

Кўчаларининг гавжумлигидан игна ташласанг ерга тушмайдиган, боғ-роғлари жаннатга ўхшайдиган, хушфеъл, самимий, меҳмондўст Хивадан сўнг Янгикент жозибасиз, кўримсиз бўлиб туюлар эди...

Кеча ва кундуз тенглашган кунда Иссиққўлга жўнатилган қўшин от елдириб қайтиб келди. Уйғур беги Тўлмуш Ўғуз хон қаршисига тиз чўкиб, таъзим бажо этди.

Танкут қўшини тумтарақай қилиб юборилган, уйғурларнинг узоқ давом этадиган осойишталиги ўрнатилган эди. Бироқ шу аснода яна бир воқеа рўй берган эдики, ундан кўра жангда енгилганлари яхши эди. Ёғий Эркўнга йўл олиб, водийга кириб борган, мағораларни талон-торож этиб, вайрон қилиб, битикларни олиб кетган эди.

Ўғуз хон сапчиб туриб кетди. Қилич қабзасини қаттиқ сиққанидан қўлининг томирлари бўртиб-бўртиб чиқди. Аммо бу қадар узоқликдан ҳеч нима қила олмаслигини билиб тахтга шилқ этиб чўкди-да, бошини чангаллади:

– Хўш, Ота Унгурдаги хазинамиз, битикларимиз-чи?

– Ҳаммасини вайрон қилишибди.

– Қам Ота-чи?

– Ўлган-қолганини ҳеч ким билмайди. Уни ҳам тутқун қилиб олиб кетишган, дейдилар. Биров, йўлда қутулиб қолиб, Фарғона орқали кунботарга қочган, дейди. Бошқа биров унгурнинг ичида қолиб, кўкка ғойиб бўлган, дейди.

Ўғуз хон ўз-ўзи билан сўзлашгандек: «Муқаддас тошнинг ўғирланиши мени бу қадар ёндирмаган эди. Зотан, Ота Мағорада Тангри тамғаси кўриқланарди. Шунинг ўзи бизга кифоя эди. Бироқ энди барчаси йўққа чиқди. Ер фарзандининг Тангрига, Улуғ Кўкларга олиб борадиган йўллари бекилди, ўтмишимизнинг калитини йўқотдик. Бу миямизнинг калитини йўқотдик демакдир. Тангрига уланган тилимиз кесилди. Ҳамма нарса тамом бўлди. Алам туркка, алам бизларга!» деди.

Иккинчи бўлим

БУЮК КЎЧИШ

Юриш бошлашдан аввал Ўғуз хон улус беклари, кўшин бошлиқлари, оқсоқоллар, эл донишмандлари иштирокида бир йиғин ўтказди. Босиб ўтажак йўллари ҳақида кўп гапирган эди. Энди эса сўнгги топшириқларни бермоқда эди:

– Беклар! Эл-уруғим, будуним! Ой тўлишганда ҳозиргача кўрган юришларимизнинг энг қийинига, юрган йўлларимизнинг энг узунига отланмоқдамиз. Кўшниларимиз Кунботарда бизга тинчлик бермай келаётир. Қурғоқчилик ерларимизни кулга айлантирмоқда. Бу юртлар бизга кифоя қилмай қолди. Борадиган жойларимиз ҳам ўз юртларимиздир. Жуда қадим-қадим замонларда биз ўша ерларда туғилганмиз, ер юзининг энг қадим давлатини қурганмиз, минг йилликларининг шон-шарафини қўймоқ билан инсонга яшамоқнинг барча сирларидан сабоқ бериб келганмиз. Бу сабоқлар Ота Унгурда сақланарди. Унинг тилини фақат қамлар билишарди. Душманларимиз уларни вайрон қилди. Қам Ота ғойиб бўлди. Кўк Тангри уни ҳам кўкларга олиб кетди. Кунчиқардан Кунботаргача ҳамма бизнинг қудратимиздан қўрқади. Хафа бўлманг, беклар! У сабоқларни яратганлар яна ярата оладилар. Бу юришимиз инсон фарзанди хотирасида абадий муҳрланиб қоладиган ва ер юзининг қиёфасини ўзгартириб юборадиган бир юришдир. Биз қиличимиз билан урамиз, ақлимиз билан қурамиз. Ер юзи яна бир бор бизни таниб олади. Борадиган ерларимизда ўзимизнинг наслимиздан чиққан, тарқаб кетган, бегоналар орасида яшаб юрганлар бор. Уларнинг қулликларига чек қўйилади, юзларида табассум ўйнайди... Билиб қўйинг, бу шунчаки юриш эмас, балки бирлашмоқдир. Яхлит бўлмоқдир. Инончимизни ер юзига ёймоқ, қадимий юртларимизнинг қутсоллигига қовушмоқ, энг буюк топиноққа эришмоқдир. Қари-қартанглар, хаста-ногиронлар шу ерда қолсин! Йўлда ортиқча юк бўлмасин. Бир бўлак кўшинимиз ҳам қолади. Ўчоғимизни сўндирмаймиз. Унинг оло-

вини янада гуриллатиб ёқмоқ учун кетаётирмиз. Кўк чодиримиз, қуёш байроғимиз бўлсин, эй беклар!..

Чодир гувлаб кетди. Юриш севинчидан издиҳом бўридек увлаб юборди. Сўнгра таомлар келтирилди, ичимликлар тортилди, аёқлар, соғарлар¹ тўлдирилди. Давра қизигандан қизиди. Тантананинг энг ширин нуқтасида қўққисдан икки бек чаплашиб қолди. Бир-бирларига хўроз каби тегланиб келдилар. Бу шовқин-сурон Ўғуз хоннинг қитиқ патига тегди, қўлини баланд кўтарди. Талашиб қолган беклар ўрнига бошқалари воқеани унга кула-кула гапириб бердилар. Улар эт масаласида келишолмай, ўз улушларини бўлишолмай қолган эканлар. Ўғузнинг беклари хоқон шўланида ўтирадиган ўринларига, бериладиган таомга алоҳида эътибор билан қарар эдилар. Отларию зотларига муносиб ўрин кўрсатилмаса, юзларига совуқроқ қаралса, ҳатто хоқон зиёфати бўлса ҳам, ранжиб кетиб қолар, наслнасабларига муносиб таом берилмаса, емакка қўл ҳам узатмасдилар. Ҳатто хоқоннинг оғзидан чиқса ҳам, ҳақсиз сўзга чидай олмас, миннатни кўтармасдилар. Бу бир синов ери эди. Дастурхон атрофига ўтирдиларми, беш кишининг овқатини емасдан турмас эдилар. Қисқаси, юришлардан олдин ҳам, кейин ҳам бўкканча еб-ичишни хуш кўрардилар. Бундай шўланларда ерга ёзилган дастурхонлардаги таом учун тортишиб қолишлари одатий ҳол эди. Бундай тортишувлар Ўғузни хафа қиларди. Бу гал ҳам баланд овозда деди:

— Бунга бир йўла чек қўяйлик. Бекларга ҳар қандай хатар нафсидан келади. Мен юришларга иштирок эта бошлаганимда ёнимда эндигина йигит ёшига етган йўлдошларим бор эди. Энди уларнинг ҳар бири бир элбеги, уруғнинг каттаси бўлди. Сурувларининг сон-саноғи, оттуяларининг ҳисоби йўқ. Кунлари бизнинг дастурхонга қолган эмас. Хоқон ҳузуридаги зиёфат бир таомилдир. Йўқса ўз чодирларингизда ҳам тотли емакларингиз ошибтошиб ётибди. Бу ер, албатта, тиланчи дастурхони эмас, хоқон меҳмондорчилигидир... Бундан сўнг дастурхонимиздаги улуш ҳам топиқ-қурбон этининг улуши каби бўлади. Ҳар киши ўз ўрнини, ўз улушини билсин. Йўқса бекларимизнинг қорин-қурсоқ низолари тугамайди.

¹ Аёқ, соғар — май қадаҳлари

Кўноқлар қаҳқаҳа чекдилар. Кимдир ойдинлик киритди:
– Биз қорнимиз учун эмас, қадримиз учун тортишамиз, Улуғ хоқон!

Яна кулги кўтарилди.

Шу тариқа хоқон шўлани тартибга тушди, хоқон ҳузурида, сарой йиғинларида ҳар бир кишининг ўтирадиган ўрни, емак-ичмагига аниқлик киритилди ва тасдиқланди.

* * *

Ўтовлар бузиб-йиғиштирилган, наमतлар, чиғлар тўп-ланиб, оти борнинг отига, туяси борнинг туясига, хачири борнинг хачирига ортилган эди. Аравалилар кечадаёқ нарсаларини ҳозирлаб қўйишган, энди эса арава устида мудраб ўтирардилар. Ит йилида, эрта баҳор саҳарлаб карнайлар чалинди, туялар бўқирди, отлар кишнади, қўй-қўзиларнинг маъраши одамларнинг бақир-чақирига қўшилиб кетди, ўн минглаб кишиларнинг кўчиши-юриши бошланди. Бу бир неча минг йил давом этадиган келажак тарихнинг ибтидоси эди...

Қадимий анъаналарга кўра турклар юришларни қиш ойларида бошлашар, жанг-жадаллар баҳорга бориб яқунланар, баҳорнинг ўртасида қурбонлик қилинар, сўнгра жонли хилқат оғушига, бир-бирларининг, қариндошуруғларининг зиёратига боришар, шод-хуррамлик билан яйловларга чиқиб кетар эдилар. Туркнинг тоғ билан қовушиб, тоғдан айрилишида тил билан изоҳлаб бўлмайдиган, юракларни ўртаб юборадиган бир ҳаяжон, минг йиллардан бери яшаб келаётган ажиб бир сир, изтироб, ҳаётнинг абадий давом этажигидан масрурлик, кўз очиб-юмгунча ўтиб кетадиган умрдан ҳасрат, Тангри билан Азройил оралиғида қолган инсоннинг ўт-ўланга, гулга, чечакка, баҳорнинг ёмғирига, чаманнинг шабнамига, кўкнинг туманига, дўлларига битмас-туганмас бир эъзози, эътиқоди бор эди.

Туркнинг топинадиганларидан бири ҳам тоғ эди. Тоғ уни ҳимоя қилиб, ўлимлардан асраб қолгани учунми, юксаклиги, кўкларга, Тангрига яқинлиги учунмикан? Ким билсин... Бу жуда қадим замонлардан келаётган пардали бир сир эди...

Узоқ давом этадиган юришларда буюк кўчни доимо

назоратда сақлаб, емак-ичмагини етказиб бериш, хастабеморларини парваришлаш, тартиб-интизомни сақлаш жуда қийин эди. Шу боис кўч уч-беш минг кишилик ўқларга бўлинар, ҳар бир киши ўз уруғ-аймоғи, насли, овулдошлари сафидан жой оларди. Дунё яралгандан бери ҳеч ким бу қадар катта бир элнинг бир ердан қўзғалиб, шунчалик тартиб-интизом билан шу қадар узоқ йўлга чиққанини кўрмаган эди...

Аввал хоқонликнинг олтин найзали, олтин тикишли алвон байроғи ҳилпирар, кўкка юксалар, шуъласи Кунчиқарда ял-ял ёнарди. Ўғуз хоннинг фил суягидан ясалган, қимматбаҳо дур-инжулар билан безатилган, туя қўшилган араваси байроқ остида шай турарди. Ўғуз хон кўч билан олиб юриладиган олтин тахтга фақат сафар узоқ давом этадиган пайтлардагина чиқарди. Қолган кунларни от устида ўтказар, олдига келганларни от устида эшитар, ёрлиғини от устида берар, улусга ҳам от устида туриб хитоб қиларди.

САНДИҚ

У тагин от устида, кўнгли файзиёб эди. Юзта қулоғуз, яна бир қоровул бўлиги от устида саф тортиб олдинда турарди. Кутиш сонияларида ўзларининг ҳам, отларининг ҳам донг қотиб туришларидан тош ҳайкалларга ўхшаб кетардилар. Уларнинг ортида кўшин чолғучилари саф тортган эди. Олтин ва кумушдан ҳал берилган карнайлар, довуллар, сурнайлар тонг ёруғида сокин тун зулматини қувиб юбормоқда эди. Юришга шайланган Ўғуз хон севимли олапчасининг устида эди. Роса ўнта шунақанги олапоча, ўнта бўз от унинг тасарруфида эди. Бири толиққанида иккинчисига миниб оларди. Йўл машаққатли эканлигидан хоқонлик хазинасининг араваларига туялар қўшилган эди. Ундан кейин ҳар бирида ўн мингтадан суворий бўлган икки бўлук саф тортган эди. Ўнг томонда тонг ёғдусига ўхшаш бўз отлар жойлашган эди. Унинг сардори, бўлук бошлиғи Услу Хожанинг ўғли Эрдам эди. Сўл томондаги қор каби оппоқ отлар бўлугига Хонтемирўғли Тўғон бошчилик қиларди. Ортда хол-хол чавқар отлардан иборат тагин икки бўлук бор эди. Унинг орқасидан улус саф тортган эди. Кўч қўзғалганда ҳамма ана шу сафга кирарди.

Улус ортида олапача отларга миниб олган Буғро хон бошчилигидаги яна бир бўлук бор эди. Юриш бошланадиган тунда Услу Хожа ўғли Эрдамни бир чеккага тортиб деди:

– Ўғуз хоннинг юришда кечикканларга, ортда қолганларга тоқати йўқ. Шунинг учун ҳам «кексалар чиқмасин», деди. Йиллар давомида ҳузурида бош маслаҳатчи бўлган Улутуркни шу боис сафга олмади. Менга ҳам: «Сен қол! Олис йўл машаққатига чидай олмайсан. Қутлугнинг ўлими сени букиб қўйди, кўз олдимда ўлиб-негишингни истамайман», – деди. Бу гапи тўғри. Мен Қутлугни бу ерга қолдириб кета олмайман. Сиз менинг икки қанотим эдингиз. Бири қайрилди. Сендек ёлғиз қанотим билан уча олмайман. Бироқ энг мард йигитлар ҳам ўлимдан қоча олмайди, шунинг учун биз ҳам сизлар билан бирга кетамиз. Юришда, ёт, нотаниш йўлларда сизларга маслаҳат берадиган кишилар керак бўлади. Ўтиб бўлмас йўлларга, ечиб бўлмас тугунларга дуч келасиз. Шунда кекса, тажрибали кишиларни излаб қолсангиз, кимни топасиз? Турк хоқонлари ўжар бўладилар. Ўзларини ҳамма нарсани биладигандек тутадилар. Ер юзида жумбоқлар, хоқонлар билмайдиган нарсалар жуда кўп, ўшаларга дуч келиб қолсангиз нима бўлади? Уларни айбламайман, Тангри шоҳид, балоғатга етар-етмас юришга отланадилар, жанг-жадалларда барча саволларга уларнинг битта жавоблари бор: билак кучи... Аммо қўл билан, билак кучи билан ечилмайдиган тугунлар ҳам бор...

Тафаккур, зеҳн-идрок оддан ҳам югуриқдур... Учган қушни тутса бўлади, айтилган сўзни тутиб бўлмайди. Кўчда гап биладиган, сўздан сўзнинг фарқига борадиган, ёғийлар билан мулоқот қила оладиган кишилар ҳам керак бўлади. Йўл айрилишида йўргалаб қолган эмас, тўғри йўлни танлаган ютиб чиқади, тўғри юрганнинг йўли қисқаради...

Отаси бу гаплари билан Эрдам бекни ишонтирди. Бироқ нима ҳам қила оларди у? Эрдам Ўғуз хон билан бирга улгайиб, барча юришларда бирга бўлган эди. Унинг амрига қарши боришни истамасди. У билан кенгашмай туриб отасини бирга олиб кетолмасди.

– Сени олиб кета олмайман, ота, – деди у. – Юриш низомини қандай қилиб бузаман?

– Иш хайрли тугашини хоҳласанг, жонинг хатарда

қолса ҳам буни қилишинг керак! Йўлини мен айтаман. Сандиқлардан бирига тўшак сол, нон-сувимни ёнимга жойла, сандиқни туяга юкла. Асқотиб қоламан... Бунинг устига, кеча тунда Қутлуғ билан онангдан туш кўрдим. «Эрдамни ёлғиз жўнатма, энди сен бизсиз қолган бўм-бўш юртга эмас, унга кераксан», – дедилар. Уларнинг бу гапидан сўнг қандоқ қилиб бу ерда қоламан? Ё мени тириклай ерга кўм, ё бу сандиққа солиб олиб кет. Билиб қолиб, бошингга келсалар, «отамнинг ўлигини олиб кет-япман», дейсан.

Унинг охирги сўзлари Эрдамни гангитиб қўйди. Энг катта сандиққа тўшак солди, отаси бу ерда бемалол узаниб ётар, истаса ўтира олар, кичкина тешиқлардан йўлларни кузата биларди.

* * *

Қадимий карвон йўли дарё бўйидаги толзорлар, тутзорлар орасидан ўтади. Дарёнинг Орол кўлига қуйилишига оз қолганда ўнганда бурилиб, жарликлар оралаб чексиз-чегарасиз даштларга, ерли халқ тили билан айтганда қовуга ўрлаб кетади. Маҳаллий аҳоли Чиндан то Қазилиқ тоғига қадар узаниб ётган, орада тоғ силсилалари билан кесилган бўлса-да, умуман яхлит бўлган, ернинг бир юзини қоплаб ётган чўлларнинг ҳаммасини «қову» деб атарди. Балки бу қувмоқ маъносидадир. Инсон отни, ҳаёт инсонни, қум бўронлари эса ҳамма нарсани олдига солиб қувиб юрадиган бу саҳроларда бундан-да яхшироқ ном топиш мумкинми, ахир?

Ернинг, ҳаётнинг янги даври ана шу кўчишдан бошланган эди. Ҳали тонг оқармай туриб эл оёққа турган эди. Сўнгсиз далаларни сутга чўмдирган сигир елини каби тўлин ой уларнинг бошига ёғду сочиб турарди. Булутсиз самода юлдузлар маржондек тизилиб турар, кеча ва кундуз бир-бирини қувиб айланар, кунчиқардан эсаётган майин тонг ели ёвшанли чўлларда ҳаёт яралгандан бери янграб келаётган эзгин бир қўшиқ куйлар эди.

Саҳарлаб кўч олдида кетаётган кўзчи от суриб келиб, хоқонни қуршаб кетаётган алплардан бири орқали унга бир хушxabар етказди:

– Тангри биз билан! Юришимиз зафарли бўлажак. Бўз бўри бизга йўл кўрсатмоқда.

Ўғуз хон отини қоровул дасталари орасидан ёриб ил-гари чиқди. Чиндан ҳам кўчнинг олдида, бир ўқ етгулик масофада чўл рангидан деярли фарқ қилмайдиган арслон каби ёлдор, семизликдан бели бир оз майишган, қарийб хачирдек келадиган бир бўз бўри ўктамлик, дадиллик, осойишталик билан юриб борарди.

Ортдан келаётган бу қадар улкан кўч, кўшин, ерни титратиб бораётган эл-улус унинг парвосига ҳам келмасди. Зотан, ушбу дақиқаларда у улуснинг бир аъзоси каби олдинга тушиб йўл кўрсатаётгандек, уларга зафар тилаётгандек, «эл қаерда бўлса, мен ҳам ўша ердан», деяётгандек туюларди.

Ўғуз хон кўлларини кўкка кўтариб Тангрига шукрона айтди:

– Эй бутун яранмишларнинг маҳрами, кўнгилларда юксалган, ичимни ишқ нури билан, тилимни гўзал сўз билан безаган, қимирлаган ҳар жоннинг, ҳар жонзотнинг раҳнамоси бўлган Улуғ Тангрим! Мовий самоларни безаган, ўнг мингларча юлдузни, қоп-қоронғи кечани, ёруғ кундузларни равшан этган Тангрим!

Сенга суюнаман, сенга ҳамду санолар айтаман!

Бутун амаллар, бутун илмлар, бутун йўллар ўзинга аён!

Бутун сир-асрорларни ўзинг ошкор этасан. Бутун юришларга чақирадиган ҳам ўзинг!

Сенга топиндик, сенга инондик, сенга сифиндик. Бизни тўғри йўлга, зафарга бошла! Англатувчи ўғон Тангрим!

Бизни яратган, улғайтган, кечирувчи Улуғ Тангрим! Хоқонлар хоқони, Буюк Тангрим!

Шу пайт Ўғуз хоннинг сўзини эшитган каби Тангри кунчиқишга ўт қўйиб юборди. Булутлар ўт олиб ёнди. Кўзга ташланган нимаики бўлса, миллион йиллардан бери бузилмай келаётган бир интизорлик сукунатига чўмди: чўлнинг олис уфқларида куёш чарақлади.

Ўғуз хон отининг бошини Кунчиқарга буриб, уч бора кўлини кўксига қўйганича куёшга таъзим қилди.

Бутун кўшин ҳам, кўч ҳам буни такрорлади. Карнайлар янгради. Бўри увлашига ўхшаш бир саломлашма тўлқини кўч устидан бўрон каби гувлаб ўтди.

Ҳозиргача сассиз-садосиз келаётган улус кун туғиши

¹ Ўғон Тангрим – қодир Тангрим

билан жонланди. Янги кўёшни қаршиламоқ Ўғуз элининг жуда қадим-қадим замонлардан келаётган удумларидан эди. Кўчда юриш пайтида уч бора, ўрдада ўтирганда тўққиз бора, пиёда, от устида, умуман қаерда бўлсалар ўша жойнинг ўзида ерга бош эгиб, тиз чўкиб кўёшни қаршилар, сўнг шовқин-сурон билан унга олқиш айтардилар. Қўлларида бирор нарса бўлмаса, тошни тошга урар, кўкракларига муштлаб, келимли-кетимли, ўлимли дунёда ҳар куни янгидан туғилган, тозаланиб чиққан Кўёшнинг мангу, абадий эканлигига ўз шодликларини билдиради эдилар.

От туёқларидан ер зир титрарди. Гўё фақат биргина улус эмас, балки ернинг бу юзи нариги юзига кўчаётгандек эди. Ўтроқ кунларнинг турғунлигидан зериккан ҳар бир кимсанинг юзларида кун нури билан қонларини кўпиртириб юборган қадимий бир туйғудан, минглаб йилларнинг анъанасидан туғилган бир севинч ҳам бор эди.

Битмас-туганмас жанг-жадаллар, юришлар, ер юзининг савдо-қарвон йўллари зимдан ҳар нарсани ўз тартибига солган эди. Ҳар уруғ, ҳар овул ўз ўрнини биларди. Олдинда ёш йигит-қизлар борар, толиққанларида болалар, оналар ўтирган араваларга тирмашиб чиқиб нафас ростлар, сўнг яна тенгдошларига қоришиб кетардилар. Ҳар бир уруғ, ҳар бир овул ўз мол-ҳолини, ўз сурувини ҳайдаб борар, алмаштириладиган отлар аравага қўшилган ўз шеригига қараб-қараб қўйганича одим ташлар, эркаклар ўз хотинлари билан ёнма-ён от суриб борардилар. Йўқсулроқ хонадонларнинг соҳиби хотинини ортига мингаштириб олган эди. Минглаб, ўн минглаб уй, хонадон, уруғ, қабила, тоифа, эл-улус ана шу тариқа бир ерда яшаб, бир маромда нафас оларди. Ҳар хонадоннинг ўз сиғири, қўйи, хачири, оти, эчкиси, ити, мушуги, ёши, кексаси бор эди... Аммо ҳамма айтилмаган, ёзилмаган бир амрга бўйсунар эди. «Олга!» Ҳамма бу кўч, бу юришнинг муқаррар эканлигига ишонар эди. Шунинг учун ҳам Ўғуз кўчларида тасаввурга сиғмас бир тартиб-интизом бор эди. Йўлга чиқишдан аввал ҳамма ўз иши билан машғул бўлар, биров бировга ҳаққит қилмасди.

Ўғузга таянч бўлган уйғурлар билан ёнма-ён кангарлар, қирғизлар, қарлуқлар, қипчоқлар, қора татарлар, оз эрлари илгарилаб борарди.

Бу кўч жуда қадим замонларда ота-боболари келган йўл билан ортга қайтмоқда эди. Буни Ўғуз хондан, Услу Хожадан бошқа ҳам биладиган бормиди? Зеро бунинг аҳамияти ҳам йўқ, у кунларни ўзлари унутган бўлсалар-да, ирсий хотиралари унутмаган эди.

Юриш ҳавоси эл ичида тил билан ифода этиб бўлмайдиган, аммо юракларни орзиқтирувчи, эзгин, лекин чекинилмас бир вазият яратади. Одамлар бир-бирига янада яқинлашади, ўпка-гина, кин-кудуратлар унутилади.

* * *

Амакиваччалари айбларини бўйинларига олароқ қайтиб келиб элга қўшилганларидан бери алоҳида бир овулда яшамоқда эдилар. Шу қадар кўп яқин кишиларини, хоқон амакиларини, оталарини йўқотганларидан сўнг бутларнинг синдирилиши, эски инончлар тақиқланиб, Кўк Тангрига топинишлари уларни аввалгидек ғазаблантирмай қўйган эди. Болаликдан ўзлари жуда ёқтирадиган, номидан, мардлигидан ғурурланиб келганлари Ўғуз хон уларнинг ўчоқларини сўндирган, уруғнинг қанчадан-қанча алп йигитларини, оқсоқолларини ўз йўлига қурбон қилган эди. Уларни ана шу нарса азоблантларди. Бошқалар билан бирга ўлиб кетмаганларига афсуслар, эл ичида ўзларини бегона, камситилган ҳис этардилар. Зотан, бунга чидамоқдан ўзга нажот йўли ҳам йўқ эди. Ҳар қанча қаттиқ ранжиган бўлсалар-да, сабр-тоқат энг тўғри йўл эканлигини англари, Ўғузга қарши чиқа олмас эдилар. Унинг навбати келган, юксалган пайти эди. Холиқ юксалтирса, махлуқнинг қўлидан не келарди?

Ўғуз хон қон-қариндошлари ўзи билан бирга эканлигидан севинса-да, амма бу бирдамлик ихтиёрий эмаслигини яхши англари. Уларнинг бошқа танлайдиган йўллари қолмаган эди. Элга қайтган бўлсалар-да, терсайиб олган эдилар. Ўғуз хон бу терсайишнинг боиси фақат оталарини йўқотганликларидан, тўкилган қонлардан эмаслигини, улар Ўғузни кечира олмаётганликларини, ич-ичдан у билан муроса қилмасликларини савқи табиийси билан ҳис этар, Тангри унга ато этган сирли бир нигоҳ билан уларнинг кўнглини ўқиб турарди. Бироқ эл-юрт бирлиги учун буни ошқора этмас, сабр билан кутмоқда эди. Бу кутиш

охир-оқибатда катта жароҳатлар, улкан йўқотишлар келтиришини билар, лекин барибир кутарди... Бу қўйнингда илон асрашдек бир гап эди. Ҳар лаҳза хушёр турмоғи, ўзини эҳтиёт қилмоғи лозим эди. Бунини Ойтож хотунга ҳам айтган эди. Аммо аёл соддадил эди. Амакиларининг қизларини гўдакликдан опа деб биларди. Уларнинг аввал душманга айланиб, сўнгра янгидан унинг ҳузурига қайтиб келишларини Тангри иродаси, қочиб бўлмайдиган, ўзига боғлиқ бўлмаган бир тақдир деб билар, бунда ўзини айбламас, ҳеч кимга озор бермас, ўзини ҳам озор етган деб ҳисобламасди. Орадан йиллар ўтиб кетган эди. Амакиларининг қизлари ўз тароватларини, гўзалликларини асраб қолган бўлсалар-да, ўтган кунларнинг аламлари юракларида, уни ҳеч унута олмасдилар. Бу хотиралар оғир, аламли эди. Ойтож ҳам бу хотираларни унута олмаса-да, лекин янги ғавғолар келиб чиқишини кутмасди. Бону билан Тарчечак унинг қўлини ўпиб, ўз қаноғи остига олиши, Ўғуздан ҳимоя қилишини ёлвориб сўраган эдилар. Ойтож бу аҳволда уларга йўқ дея олмасди. Бону билан Тарчечакнинг гапига кўнди. Шундоқ ҳам йўл азоблари, юришлар уни ҳолдан тойдирган эди. Ўғузни, ўғлонларини ўйлаб юраги эзиларди. Шундай дамларда амакиларининг қизлари билан овуниб енгил тортарди. Дастлабки пайтларда Бону билан Тарчечак унинг бу меҳр-муҳаббатидан таъсирланиб кетиб, рўй берган қонли жанглари, жудликларни унутиб, қолган умрларини эл-юрт ичида, илк ва охири эрларининг, ҳозирги хоқоннинг кўлкасида кечирмоқчи, бу чалкаш йўл орқали, эҳтимол, илк муносабатларини тиклаб олишни истардилар. Бироқ Ўғуз хон кечаю кундуз тиним билмасди. Кети узилмаган жанг-жадаллар, юришлар билан бўлиб, ажрашган эски хотинларига қайтиш фикридан йироқ эди. Ойтожни чин кўнгилдан севар, хаёлида ундан бошқаси йўқ эди.

Бону билан Тарчечакнинг ичини ёндирган ўт сўнмаган эди. Бу қандай ўт эди? Хоқоннинг уларга эътиборсизлигимини ёки оталарининг хунини олмоққа даъват этувчи ёвуз ваҳшийликми?.. Буниси номаълум эди... Аниғи — Бону билан Тарчечакнинг ичларида ўч олмоқ истагининг кундан кунга алангаланиб бораётгани эди.

Сахро, адоқсиз йўллар, юришлар, омонсиз жанг-жадаллар кишилар жанговарлигини оширса-да, ёши қайтиб, қиличини камаридан ечганлар орасида темирчи, қурол-яроғ усталарининг, эмчиларнинг¹, аравасозларнинг, эгарчи, тўқувчи, пўстиндўз, этикдўз, гиламдўз, довулчи, тамракчи², кўнчи, очари³, ядикчи⁴, дубулғачи, тариқчиларнинг⁵, умуман эл-юртнинг кундалик юмушларини ўтамоқ учун ҳамманинг ўз ўрни бор эди. Йўлда учрайдиган қийинчиликлар, машаққатларни енгиб ўтиш учун ҳам ҳар уруғ, ҳар овулнинг ўз усталари етишиб чиқар эди.

Овчилар, афсунгарлар, фолчилар, ромчилар, мунажжимлар, қурандозлар ҳам улус орасида айрича ўринга эга одамлар эди.

Қўл, юз ёки қумга боқиб фол очувчилар, башоратчилар, афсунгарлар, жангда душман йўлини бўрон, қор, ёмғир, олов билан тўсадиганлар, ғанимни йўлдан адаштириб тузоққа туширадиганлар кўч, жанг арафасида жонланиб қолар, қўшин бошлиқларининг, хоқон саройининг эшигидан оёқ узмасдилар. Ҳатто Ўғуз хоннинг ўзи ҳам жангдан олдин ромчиларнинг оғзига қарар, юришнинг зафарли, ўлжанинг мўл бўлиш-бўлмаслигини сўраб кўрарди.

Сувсиз чўлларда чодирларга кирадиган, юклар орасига бекиниб оладиган илонларни афсунлаб тутадиган, жуда хилма-хил номлари билан болалар учун даҳшатга айланган бу «чақирилмас меҳмонларни» қўлида бемалол ўйнатиб юрадиган афсунгар Кункўр Илонўглини кунларнинг бирида Бонунинг ҳузурига чақириб қолишди. Чодирга илон-пилон кирган эмас, йўқ, Бону уни чодирдан анча нарида, юлғун буталарининг остида кўрган, кўрган заҳоти юрагига ваҳима тушган эди. Негадир бу илон мени чақиш учун келган деган ваҳимадан қутула олмасди у. Ўтган кечаси ухлаёлмай чиққанди. Илон қоронғилик тушиши биланоқ менинг чодиримга ўрмалаб киради, бошқача бўлиши мумкин эмас, йўқса нега бу ердан нарига кетмаяпти?!

¹ Эмчи — табиб

² Тамракчи — ўқ учини ясайдиган уста

³ Очари — муаллим

⁴ Ядикчи — йўл асбоб-анжомлари, қурол-яроғ тутатадиган уста

⁵ Тариқчи — сарой жарчиси

Кўзини юмиши биланоқ чодирнинг кўзлигидан¹, туйнугидан, чиглар орасидан илонлар ўрмалаб чиқаётгандек, совуқ айри тиллари билан унинг юзларини ялаётгандек бўларди гўё.

Қисқаси, илон чодирга эмас, унинг миясига кириб олган, у ердан эса чиқиб кетгиси келмасди. Афсунгар унинг сўзларини тинглар экан, кулиб юборди ва:

— Бу бир қорабосма², ҳамма ҳам бу ҳолга тушиши мумкин. Йўқса, сен илонга тегмасанг, у ҳам сенга тегмайди, — деди.

— Сенга ишонаман, бироқ миямдан ҳеч чиқаролмаяпман уни... Болалик пайтларимдан илондан кўрқаман. Унинг тирик ё ўлигини ўз кўзим билан кўрмасам, чидай олмайман...

— Тиригини ҳам кўрасан, ўлигини ҳам, — деди афсунгар Кункўр ва чодирдан чиқиб илон яшириниб ётган юлгун буталари сари борди, бир неча буталарни оралаб юрди, тиз чўкиб, у ердаги барча тешик-туйнукларни қараб чиқди, ниҳоят, важоҳатидан ўтакани ёриб юборадиган каттакон илоннинг бир қўли билан бошидан, бир қўли билан белидан тутганича чодирга кириб келди, Бонунинг кўз олдида чўнтагидан бир идиш чиқарди-да, илоннинг тишларини унга босиб заҳарини олди:

— Мана қарагин, унинг жони шу заҳарида эди! Энди ҳеч корга ярамайдиган ожиз бир нарсага айланди, — дея бўғзидан сиқиб ўлдирди-да, чодирдан нарига отиб юборди.

Шундан кейингина Бону ўзига келди. Кункўрга қараб ниманидир хаёлидан ўтказар экан:

— Афсунчи, нотаниш бир йўлга чиқдик. Қаршимиздаги душманларнинг ҳам кимлигини билмаймиз. Жангларнинг қандай натижа билан тугаши ҳам номаълум. Ўзим билан олиб юришим учун шу заҳарни менга бер, — деди.

Афсунгар чўнтагидан аёлларнинг атир соладиган кичкина олтин қутичасини чиқариб унга узатар экан, деди:

— Сени тушунаман, бекам! Ўқдан, қиличдан ҳам ўтқирроқ бир қурол бермоқдаман сенга. Бир лаҳзада тамом қилади.

¹ *Кўзлик* — туйнук, дераза

² *Қорабосма* — ваҳима, восвослик

Ойтож Бону билан Тарчечакни яна қувонч билан қарши олди. Узоқ, машаққатли йўлларда аҳён-аҳёнда бир насиб этадиган ҳордиқ дақиқаларида еб-ичишдан, бир-бирлариникига бориб-келишдан ўзга нима ҳам қилардилар?

Суҳбатнинг ширин ерида Ойтожнинг кенжа ўғли Юлдузхон чодирга кириб онасининг қўлини ўпди:

— Отам акаларим билан мени овга олиб бормоқчи. Энди кичкина эмасман.

Ойтож уни бағрига босиб:

— Овинг бароридан келсин, жигарим, бора қол, — деди.

Юлдуз чодирдан чиқиб кетгач онаси:

— Ё Тангрим, Юлдуз ҳам овга борадиган бўлиб қолди! — дея Бонуни кучоқлади. — Гўё кечагина туққандайман. Қандай қилиб шунча йиллар ўтиб кетди? Қачон улғая қолди у?

Бону ичидаги ҳасадни яшириб:

— Тангри ўз паноҳида асрасин! Ҳар бири бир қўшинга бас келади ўғилларинг, — деди.

Фарзандларини ўйлар экан, ҳамма нарсани унутган Ойтож олис йиллар хотирасига қайтган эди.

— Чиндан ҳам, Юлдуз Тангрининг менга ато этган инъомидир. Узоқ бир юришга чиқмоқчи эдик. Унинг неча ой давом этиши номаълум эди. Янгидан ҳомиладор эдим. Юришга бу юк билан қандай чидайман? Ўғуз хонга малол келтирмайманми? Билмасдим. Мен ҳомиладорликни қийин кечирардим. Бу бола туғилишини истамасдим. Сарой фармонбардорларидан донишманд бир қария: «Ит сути ич, мушкулинг осон бўлади», — деди. Ё Тангрим, нақадар билимдон эди у. Қадимда аёллар бола кўришни истамаганларида чотларида арслон ўтининг уруғига ўхшаши бир уруғни тутатар эканлар. Отини ҳам айтганди, ёдимдан кўтарилибди. Унинг тутунидан ҳомилани ўтказар эканлар. Бир кундан сўнг қария ит сути топиб келтирди. Тангрининг ишларига қаранг, гўё Ўғузга кимдир ҳаммасини сўзлаб бергандек эди. Ҳолбуки, ҳомиладор эканлигимни унга билдирмаган эдим. Бироқ у юзларимга боқиб туриб: «Учинчи ўғлимнинг отини Юлдуз хон қўймоқчиман, — деди. — Тангри бизга учинчи ўғилни ҳам ато этади». Шундан сўнг болани тушира олармидим? Мана энди кўриб турибсиз, йигитларга қўшилиб турибди...

Емаклар ейилди, ичимликлар ичилди. Бону билан Тарчечак туриб кетдилар. Бир оздан сўнг чодирда ёлғиз қолган Ойтож тўлғаниб кулча бўлиб қолди. Пешонасини совуқ тер босди. Ранги оқарди, кўнгли ағдарилди. Ерда думалай бошлади. Хизматкорлар унинг овозини эшитиб кириб келганларида аёлнинг ерда илон каби тўлғаниб ётганини кўрдилар, ёнида эса заҳарини солгандан сўнг ҳолсизланиб қолгандек бир илон ҳам ётарди, улар ўзларини йўқотиб қўймай илоннинг бошини янчдилар, бу ишни шу қадар узоқ, узун бир хода билан илонни ура-ура амалга оширдиларки, илоннинг илгаридан бўғиб ўлдирилганини ҳам сезмадилар. Сўнгра сарой эмчисини чақириб келдилар, бироқ унинг ҳеч бир даво-дармони кор қилмади. Ўғуз хон ва ўғиллари овдан қайтар экан, аёллар, сарой хизматкорлари уларни соч юлиб, юз тимдалаб қарши олдилар. Ойтож ўлган эди!.. Уни илон чақиб ўлдирган эди...

Бу ўлимга ер титради, осмон бўзлади, ялт-юлт йилди-римлар чақа кетди, туташ оғир булутлар чодир узра йиғилиб, тўлғана-тўлғана яшинлар чатнади...

Ҳатто отасининг жудолигидан ҳам гангиб қолмаган Ўғуз хон бу гал тиз чўкиб ўғилларини кучди. Уларга қўшилиб ҳўнг-ҳўнг йиғлади.

У тақдирнинг бу оғир жудолигидан ўртанар: «Тангрим, энди нима қиламан, йўл кўрсат менга!» дер эди.

Юриш яна тўхтади. Аёлни дафн этмасдан йўлга чиқа олмасдилар. Айтимчилар келишди. Хотинлар ёқа йиртиб йиғлар эдилар. Эл-улус йиғилди. Кексалар Ўғуз хонга юзланиб: «Аёлинг ўлди, очунни қолдириб, кўчиб кетди. Энди сен омон бўл, умринг узоқ бўлсин! Насибанг кам бўлма-син!» — дедилар.

Эл Ойтожни севарди, Ўғузнинг барча зафарларида, қабул қилган тўғри қарорларида бир томондан у билан ёнма-ён туриб ҳукм чиқарган Ойтожнинг ҳам ҳиссаси борлигини билишарди. Хайрлик билан бошланган бу юришда шундай аёлни йўқотиб қўйганликлари ҳаммани ғамга ботирган эди. Бу азалик-жудолик билан бошланган юриш Тангрининг «Ушбу йўл сизга зафар келтирмайди, воз кечинг бу юришингиздан!» деган ишораси эмасми-кан? Лекин Ўғуз хон йўлдан қайтишни хаёлига ҳам келтирмасди... Етти кун мотамзадаларнинг, айтимчиларнинг овози тинмади, кўз ёшлари сел бўлиб оқди. Еттинчи кун

жасадни кейинчалик Хотунтепа дея ном олган бир ерга дафн этдилар... Ҳар киши бир сиқимдан тупроқ ташлади, каттакон бир тепа ҳосил бўлди.

Ўғуз хон тепага қараб, кўрайлик-чи, не деди экан:

Оқу қора тоғлар ошиб толмагандим, толдирдинг мени.

Қонли-қонли жанглар қилиб ўлмагандим, ўлдирдинг мени.

Жазирама чўллар кечиб ёнмагандим, ёндирдинг мени.

Қора Шимол совуғида сўлмагандим, сўлдирдинг мени.

Уч ўғил бериб мени бойитган, элдан айрилсам мени айбситган элатнинг онаси, инончимнинг нишонаси, хонадонимнинг ўзаги, наслу насабим безаги, кесган қиличим, учган ўқим, кўкка юксалган байроғим, хотиним-ҳей!

* * *

Ойтожни заҳарлаган, боши эзилган илонни Ўғуз хонга кўрсатган эдилар, бироқ у негадир хотинини илон чаққанига ишонмасди. Ойтож кўрқоқ аёл эмас, юришларда жуда кўп илон-чаёнларни кўрган, ўзини ҳимоя қила оларди. Ўлимидан олдин унинг ёнига Бону билан Тарчечаклар келганини эшитганида ҳар хил хаёлларга борди. «Бир неча кун аввал Бонунинг чодирига ҳам илон кирган эмиш, уни афсунчи тутиб олган эмиш», — дедилар... Бу ерда қандайдир бир алоқадорлик борга ўхшарди... Ўғуз бу ногаҳоний ажалнинг қайдан келганлигини сезган эди... Бироқ шубҳанинг ўзи билан ҳукм чиқариб бўлмас, Бонуни, Тарчечакни, афсунчини, хизматкорларни — ҳамма-ҳаммасини эшитиб кўриши лозим эди. Бироқ фолчининг гаплари бошқасига ўрин қолдирмаган, унинг шубҳалари тўғри эканлигини кўрсатарди. «Хотунни олиб кетган ажал илондан эмас. Унинг ёнида бекалар кўриняпти... Қотил илон эмас, инсон, сарой яқинидан ахтаринг уларни...»

Афсунчи эса аёлни чаққан илонни кўрганда қорайиб кетган, сўнг эса қатъий қилиб бундай деган эди: «Бу мен Бонунинг чодирини ёнида ўлдирган илон, саройга унинг ўлиги олиб кирилган...»

Эл ичида ўлимга ўлим удуми бор эди. Хоқон хонадонига дахл этганларнинг, ўша замон кишиларининг тили билан айтганда, кини, яъни жазоси янада оғир эди. Бу ҳукмни Ўғуз хон чиқарди...

Бону билан Тарчечак дастлаб дадил гап бошладилар: «Бизни нега айблаяпсан?»— дея сўрадилар, сўнгра хоқон хонадонига хос бир дағаллик билан: «Айбимиз йўқ экан, бизга кўз олайтирма», — дея шовқин-сурон кўтардилар. Ўғузнинг бу гал ҳам юшмамаганини кўриб оёғига йиқилдилар, бўйин товлашга илож қолмаганидан: «Хатолик ўтибди, қора кунга ўзимиз учун асраб қўйган заҳар очилиб кетиб тўкилганини сезмай қолибмиз», — дедилар; гапирган сари адашиб кетдилар, уларнинг қотил экани энди ҳаммага аён эди. Ўғуз хон уларни тинглагани сари азоби ортди, кўнгилчанлик қилиб уларни ўрдага киритганидан газабланди, уларга нафрати ошиб-тошди, чақмоқ қиличини қинидан суғуриб: «Илоннинг айби йўқ экан, сизнинг бошингизни янчмоқ лозим экан», — дея илгари юрди ва уф дегунча ҳар иккисининг бошини бирваракайига танидан жудо қилди, сўнг оёқ остида ҳамон илтижоли ётган бошларга мурдор бир нарсага боққан каби боқиб:

— Олинг, бу илонбошларни олиб чиқинг бу ердан, — деди. — Оталари тирик бўлганида, манави қанжиқ қизларининг қонли бошларини уларнинг бўйинларига осиб, бир умр кўтартириб юрардим! Улар ҳам бир илон эдилар, кўзларини тутган қон билан ўлиб кетдилар... Буларнинг бошини санчиб қўйинг Ойтож хотуннинг аравасига. Кўрган эл тупурсин буларнинг башарасига!..

Араванинг ўнгу сўлига санчилган каллаларнинг узун сочлари олисдан туғларга боғланган от думига ўхшарди. Ўғуз хон ер супурган, арава гилдиракларига илашиб, чанг-тўзонда чиркли жун арқонга ўхшаб қолган бу сочларга, сўнгги томчи ёши қотиб қолган кўзларига боққани сайин йўлларни тезроқ босиб ўтишини, бу ўлим дақиқаларидан тезроқ узоқлашишни истарди...

* * *

Орол кўлидан баъзи ерларда чалпак каби ёйилиб, сазлашиб оққани учун Ёйиқ номини олган Улусувга, ҳозирги Ўрол дарёсига, ундан Итил дарёсига қараб сувсиз, қумли саҳролар бўйлаб жуда оғир бир йўл узаниб кетади. Фавқулудда шимол шамоллари, қум бўронлари бошланиб қолса, беш қадам нарини кўриб бўлмайди, қум баданга ёпишади, кўз-қулоқларни тўлдиради, оғзига кириб, тиш-

лар орасида гижирлайди. Қадим-қадим замонлардаёқ бу йўллар бўйлаб қудуқлар қазилган. Улар бир-биридан узоқ-да, икки кунлик йўл оралиғидадир. Лекин баҳор эндигина жамол очмоқда, сувсиз чўлларга жон кирмоқда эди. Қумлоқлар яшил алангага айланган, ёвшан, туятовон каби ўт-ўланлар саҳар елларида тўлқинланиб ётар, саҳро бошдан-оёқ қумуш денгизга ўхшарди. Юлғунлар бу саҳрога ярашмайдиган даражада гўзал, нозик нофармон гулларга бурканган эди. Бош узра тўрағайлар тинимсиз сайрарди. Услу Хожа ер юзининг ўзи қадар таниш бўлган, абадиятга қадар давом этадигандек туюладиган бу сасларни тинглар, қаерга боришмасин, бу сафарга қўшилганидан шод эди. Эндиликда унинг ўзи ҳам кўкда сайраётган қушларга, тўрғайларга, биқиниб ётган беданаларга ўхшарди. Бу йўллардан у неча карра ўтди экан? Ҳаёти қаердан бошланди, қаерда тугайди? Куни кеча эди-ку, ахир, унинг ҳам манави ўсмирлар каби чўллар узра от елдирганлари, овозига осилиб олган қушлардек, отнинг учиб боришини ҳам сезмасдан, ер ва кўк орасида енгилгина, оёғи ерга тегмай қанот боғлаб учиб юрганлари! Бироқ энди бир сандиқ ичида яширинча кетмоқда. Қаҳҳор Тангри яратганларидан ҳеч нарсани аямайди, хоқонлар ҳам шунақа. Ёшинг қайтдими, агар юз кишининг ишини қилсанг ҳам ортиқча юкка айланиб қоласан. Ҳеч ким сени орқалаб юрмоққа рағбат кўрсатмайди. Мева қилган бўлсанг, тамом, шохларингни синдириб бўлса ҳам териб оладилар. Бироқ Услу Хожа уларнинг биринчиси ҳам эмас, охири ҳам эмас. Шунисига ҳам севинади. Бошқа қушлар учса, гап йўқ, бедана учса, «Йўл бўлсин», деган эканлар!..

Ернинг нариги чеккасига йўл олган бу кўч ўз кучини тежарди. Дастлабки кунда кун тушдан оққунича юрдилар. Сўнг қаршидан дуч келган сув бошида тўхтаб, мол-ҳолларни, отларни суғордилар, ем бердилар, бир оз ҳордиқ чиқариб, яна йўлга тушдилар. Бу чўлларнинг бузилмас анъанаси эди. Ҳар куни фақат икки марта, атиги икки-уч соат дам олар, сўнг яна йўл танобини тортар, от устида ухлар, от устида ҳордиқ чиқарардилар.

Йўл туркнинг ҳаёти эди. Йўл тугагани — ҳаёт тугагани демак, ёки, ҳаёт тугайди, йўл тугамайди, дер эдилар. Йўл узоқ, машаққатли бўлса-да, эл-улус ана шу йўлларда минг

йиллик урф-одатлари, анъаналарини асраб келар, севишар, уйланар, туғиб-кўпаяр, гўдаklarини тарбиялаб во-яга етказар, мол-ҳолини, кўй-кўзисини қатъий бир ин-тизом ила парвариш қилар, говмишини қисиридан, кўйини кўзисидан ажратар, сайр этар, низолашар, ярашар, ов овлар, бир-бирини меҳмон қилар, отини, туясини асраб-авайлар, дунёдан ўтганини тупроққа топширар эди. Кўчнинг бузилмас низомига кўра ортда қолганлар, кучдан қолиб юришга мажоли етмаганларнинг кўчни тўхта-тиб туришга ҳақлари йўқ эди. Кўчдан айрилган бутунлай қолиб кетар, чўл-сахролар бўйлаб турли-туман номлар остида, овул-овул бўлиб, мангу давом этадиган бир жу-долик оғушида ушбу кўчнинг, ушбу кечмишнинг жонли тарихи, ўчмас лавҳаси каби муқим яшаб қолардилар...

Шу тариқа йигирма кун юрдилар. Чўллар қурғоқчи-ликдан, жазирамадан қовжираб ётарди. Сувнинг тугаб қолгани кўчга азоб берарди. Болаларнинг лаблари ёрилиб кетган, отларнинг боши осилиб қолган эди. Араваларни отдан чиқариб туяларга қўшган, юкларни ҳам туяларга ор-тган эдилар. Фақат туяларгина пинагини бузмас, сувнинг бор-йўқлигига парво ҳам қилмас, гўё кавшана-кавшана бўйинларини чўзганларича олис кунботар йўллари-ни ча-малаб кўрмоқда эдилар. Тунда Услу Хожа сандиққа эгил-ган ўғлига шивирлади:

– Эрта тушда, куннинг энг қизиган пайтида бир неча сувсаган сигир бошини бир-бирига қўтонлаб қўйинг. То ҳолдан тойғунига қадар!.. Сўнгра уларни ечиб юборинг. Ту-ёқлари билан қаерни тимдаласалар, ўша ерни ковланг! Сув чиқади...

Эртаси куни отаси айтганича қилди. Сигирлар тимда-лаган ерни, чўлнинг ўртасини қазиб кўрган эдилар, муз-дек сув отилиб чиқди. Ён-атрофда қудуқлар қазилди. Кўч, кўшин, жониворлар таскин топди. Ана шунақанги кун-ларни кечиб ўтиб, ниҳоят, Улусойнинг ям-яшил соҳилига бориб кўндилар. Дарё бўйида яшайдиган айни уруғли ки-шилар Ўғуз хонни қарши олгани чиқдилар. Кўч номаълум муддатга ором олиш учун қароргоҳ қурди, оқ чодирлар оппоқ капалаклар каби дарё бўйларини қошлаб олди.

БОШҚУРД ЮРИШИ

Ўғуз хоннинг ўғиллари ўсмирлик даврига кирган, тенгдошлари билан от чопиш, ўқ отиш, қиличбозлик, найза улоқтириш каби мусобақалар ўтказиб турар эдилар. Қўллари узун Бейрак бек уларга мураббий қилиб тайинланган эди. Бейрак қўшиннинг энг машҳур мергани, қиличвози эди. Йўл бўйи уч оға-ини — Кун хон, Тоғ хон ва Юлдуз хон сарой кишиларидан кўра кўпроқ кўч сафида келаётган овчи, чўпон болалари билан бирга бўлар эдилар. Эндигина ўн-ўн икки ёшга кирган бўлсалар-да, келгуси жангчи биродарларини ана шу оддий кишилар орасидан ахтариш лозимлигини яхши билардилар.

Ўғуз хон қаноти остида тўпланган кишилар ўртасида мансаб, уруғ-аймоқ, бойлик айирмачилиги йўқ эди. Йўл, қийинчилик, жанг-жадал ҳаммани бирлаштириб турарди.

Тўнғич ўғли Кун хон отасининг валиаҳди, вориси эди, низомга кўра отасининг ўрнига у чиқиши керак, фикрмулоҳазаси, куч-қудратини ҳам шунга мўлжаллар эди.

Улусув ёқасига қароргоҳ тикканларидан сўнг хоқон кўпдан бери бош эгмай келаётган, унинг элчиларини совуққонлик билан қабул қилган Бошқурд хони Қорашод билан гаплашиб қўймоқчи эди. Сара суворийлар бўлути билан Улутоғнинг — Ўролнинг кунботарида жойлашган бошқурдлар устига юриш қилди. Ярим ойлик йўлдан сўнг бошқурдларнинг Улубоқур қалъасига етиб бордилар. Кузатувчилар бу қалъада ўтирган Қорашодга Ўғуз хоннинг катта куч билан бостириб келаётганини етказган эдилар. У қалъани ишғол этиб бўлмаслигига ишониб, ташқарига чиқмасдан, келаётган қўшинни ичкарида ўтирганича кутмоқда эди.

— Келиб кўрсин Ўғуз хон, — дерди у. — Улубоқур қалъаси бундай босқинларнинг кўпини кўрган.

Ўзига қолса Ўғуз хоқон у билан урушмоқни истамасди. Ярим ойлик йўлдан сўнгра отлар қуруқ, сувсиз чўлларда ориқлаб, заифлашиб қолган эди. Ўзи кетаётган бош йўлдан ўнгга, шимолга бурилиш фикри кейин пайдо бўлди. Бу ерда уни тингламаган, бўйин эгмаган қудратли қўшинни қолдириб кетиш қўйни бўрига топшириб кетиш демак эди. Янгидан элчилар бориб келишди. Қорашод кибрланишига қарамасдан, жангни ютиб чиқажагига амин эмасди.

Қалъа шинагидан беш қиррали юлдуз, беш япроқли гул каби тизилиб турган, ҳар бўлуғи алоҳида рангда бўлган Ўғуз қўшинини кўриб ўтакаси ёрилди:

— Баҳодирларимиз жанг қилиб кўришсин. Уч киши биздан, уч киши сиздан, — деди. — Мендан биттаси ҳам этади сизга қарши...

Шарт қабул қилинди, дарвозалар очилди. Уч бошқурд баҳодирини Ўғуз қўшини билан қалъа ўртасидаги майдонга чиқиб келишди. Савлатларидан от ҳурқар эди. Бошдан-оёқ темир либосда, темир совут, темир дубулға, қўл-оёқлари ҳам темир ичида бўлиб, қуёш нурида ял-ял товланарди. Кўзлари ғазабдан олов сочарди. Бунинг устига бошқурд отлари Ўғузнинг отларидан анча йирик, сержун эди. Оғир, йўғон оёқлари гўё ерни тешиб турарди. Узун ёллари байроқ каби ҳилпирарди.

Ўғуз қўшинининг таомили бошқача эди. Жанг олди-дан от ёлини қисқартиришар, қиличга илашмасин дея думини кесар ёки тугиб олар эдилар. Отнинг ёли, думи боис ҳалок бўлганларни кўп кўрган эдилар. Биринчи бошқурд баҳодирининг қаршисига Ўғуз томондан жанг қоплони Қорачўнга ўғли Азмон бек чиқди. Бошқурд баҳодирини гурзи билан бир уриб унинг бош узра тутган қалқонини бошига кийдириб қўйди. Бекнинг бош суяғи эзилиб, юзига қон оқди ва йиқилиб тушди. Қалъанинг сурлари янгради. Ўғуз хоннинг ранги оқариб кетди.

Иккинчи бўлиб уйғур паҳлавони Диб Шансу ўғли Бўрон бек майдонга чиқди. У тигдор найзаси билан бошқурд баҳодирини отдан ағдаришга уринди. Найза совутга илашди, бошқурд баҳодирини найзани майда-майда қилиб ерга отди.

Ўғуздан учинчи баҳодир ҳам енгилса, жанг ютқизилган ҳисобланарди. Услу Хожанинг ўғли Эрдам бек Бошқурд юриши арафасидаги тунда отасининг яширинча айтган сўзларини эслади: «Бошқурд йигитлари кучли, лекин ўзлари ҳам, отлари ҳам оғир бўлади, суст ҳаракат қилишади. Уларни енгил учун чўл мушуги каби бўлмоғинг, кўз очиргани қўймаслигинг керак». Эрдам отини хоқон ёнига суриб борди ва:

— Учинчи жангга мен чиқаман, улуг хоқон! — деди. Хоқон ўзининг болалик, ўсмирлик сирдошига боқиб ха-

ёлга чўмди, устози Услу Хожанинг ёлғиз ўғлини, энг яқин дўстини «бошқурд айиғи»нинг панжасига ташлашни ис-тамасди. Эрдам каби Ўғуз хон ҳам жангда ўлимни тингла-масди, болаликдан улар ўлимдан кўрқув билмай таълим олган эдилар. Шунинг учун ҳам у Эрдам бекнинг йўлини тўсмади: «Тангрининг иродаси шу экан, — деди. — Била-гинг букилмасин, борақол!..»

Эрдам қиличини қиндан суғурди. Бошқурд баҳодири ҳам жилмайиб, энли, узун қиличига кўл узатди. Юзма-юз келдилар, қиличлар тўқнашиб, ерга учкунлар сачради. Эрдам бекнинг тўриқ оти ёй каби керилиб, етти одимга сакраб ўтди-да, дарҳол ортга бурилди. Эгаси билан бирга сон-саноксиз жангларни кўрган бу от Эрдам сезгисининг, Эрдам қиличининг давоми эди. Бошқурд баҳодирининг оғир оти ўзини ўнглаб ортга қайтиб улгурмай Эрдам унинг ус-тига бостириб борди-да, баҳодирнинг гарданининг очиқ жойига қилич солди, унинг боши коптокдек думалаб кетди.

Улубоқурнинг иккинчи баҳодири ҳам Эрдам бекка қарши келар экан, мушук каби бурилган тўриқ туфайли бошидан жудо бўлди.

Учинчи баҳодир чидай олмай, отини буриб қалъа дар-возаси томон қочиб қоди.

Хоқоннинг кўшини баробарига қаҳқаҳа урди.

Ўғуз хон сўйлади, кўрайдиқ-чи, нелар деди:

Йигит майдонда қолса, динсизни динга киритур.

Югурик от эгасин хоқон қилур.

Тепадан боққан тезда тубан қулаб тушар.

Йигитим соғ бўлсин, ошилмаган тоғ бўлсин.

Эрнинг бир хунари, элнинг минг қайғуси.

* * *

Дарвозалар очилди, Қорашод оқ байроқ кўтариб, ёнига суворий бошлиқларини олиб чиқиб келди. Кўл бериб, «Эл бўламыз!» — деди. Отнинг устидаёқ битим тузилди. Йилда бир марта хирож, мўйна, мол-ҳол, буғу жўнатажагини билдирди. Хоқон билан бир тилда сўзлашдилар. Ўғуз хон:

— Кўк бир, Тангри бирдир. Ер ҳам бир бўлиши керак. Биз биздан бўлмаганларнинг устига юриш қилиб бормоқ-дамиз. Сизлар ўз қардошларимиздирсиз! Сиз билан жанг қилмоқ, қон тўкмоқни истаймиз. Тангри мадади ила кўши-

нимиз енгилмаган, бундан кейин ҳам енгилмаяжак, — деди. Қорашод қорайиб кетди, бироқ:

— Тангри муродингизга етказсин, менинг баҳодирларим ҳам сенинг амрингдадир, — деди.

Сўнгра қўшинга дам берилди, таомлар ейилди, отлар ўти белга урадиган далаларда ўтлашди. Ўғуз хоқон дунёнинг ҳеч бир ерида бу қадар бўлиқ, шира боғлаган, қопқора тупроқ кўрмаган эди. Улусув ирмоқларидан бирининг бўйида тўхтаган эдилар. Хоқон қўл чўзиб бир сиқим тупроқ олди. Сиқиб кўрди. Гўё бу бир таому, ҳозир оғзига соладигандек эди. Қорашодга:

«Улуғларимизга офарин! Сизга дунёнинг энг бўлиқ ерларини ато этибди!» — деди. Қорашоднинг илк бора чеҳраси очилди. Жилмайди:

— Бошқурд юрти — кўркам юрт, — деди у. — Ирмоқлари, кўллари, ўрмонлари, чаманлари. Камимиз йўқ.

Сўнгра ерга айиқ терилари тўшалди. Қорашод шимолдан, Ўғуз хон эса ўзи борган эллардан ҳикоя қилганча кийик, қуш этларидан еб, қимиз ичиб ўтирдилар.

Ичкилик туманида кураш аламини унутган Қорашод Ўғузнинг бир-икки ой шу ерда қолиб ором олишини истарди. Овдан, мўйнанинг мўл-кўллигидан, Бошқурд элидан ўтган мўйна йўлидан сўз очиш билан Ўғуз хонни танг қолдирмоқчи, элининг куч-қудратини таърифлаш орқали уч баҳодирнинг енгилиши бошқурд элига доғ тушира олмаслигини билдириб қўймоқчи бўларди.

Ўғуз хон хаёлга берилган эди:

— Ипак йўли, мўйна йўли... Дунёнинг бутун буюк йўллари кўлимизда. Аммо ўз йўлимиз узук-юлуқ... Ички курашлар наслу насабимизни тутатмоқда. Сизлар билан аҳдлашиб, Шимолни ўзимизга боғлаш орқали душманлигимиз тугади. Йўқса бу юришда икки кўзим ортда кетардим...

Ўғуз хон Эрдам бекни ёнига чорлади. Отлари тенглашганда, қўлини унинг қўлига қўйиб, «Бу жанг сенинг жангинг, сенинг зафаринг бўлди. Отанг Янгикентда эшитиб хурсанд бўлади», — деди. Сўнгра Эрдам бекка олтин бошли туғ армуғон этди.

Гўзал баҳор пайти эди. Ўғуз озиб кетган отларни тагин сувсиз, жазирама саҳролар сари бошлашни истамади. Қорашоднинг гапига кириб шу ерда қолди. Бутун ёзни у билан

бирга овда, от пойгаларида ўтказди. Бошқурд ва Ўғуз йигитлари апоқ-чапоқ бўлиб кетишди. Ўқ отиш, қилич чопиш, найза улоқтириш, от устида курашиш мусобақалари бир-бирига уланиб кетди. Ўғуз хон жарчи солди. Бошқурд элини кезиб юриб сара, зотли отларни танладилар. Юриш либослари тозаланди. Йўлда ҳолдан тойиб, юришни истамай қолган кишилар ажратиб олинди. Ўзларига юрт солиб, шу ерда қолдилар. Уларнинг ўрнига Бошқурд йигитлари олинди. Бошқурд қизларига кўнгил қўйиб, уйланганлар ҳам хотинларини ўзлари билан олдилар. Семирган отлар еру кўкни тингламай қўйган, чўллар, ўрмонлар устидан илк кузак еллари эсиб, рутубатли, эзгин ёмғирлар бошланган бир пайтда Бошқурд элидан айрилдилар.

Қорашод олис йўлга кетаётган Ўғуз хоннинг қўшин бошлиқлари, беклари учун мўйна кийим-кечак, озуқа ортилган бир карвон армуғон этиб, хоқонга зафар тилаб қолди.

Улусувнинг ёйилиб, саёзлашиб оқадиган жойидан сурувларини олдинга солиб ўтдилар. Кўшиннинг бир қисми отдан тушмади. Шунчаки дамланган тулумларни ўнгу сўл томондан эгарга боғлаб, отларнинг сузишини осонлаштириб, ё от устида, ё унинг жиловидан тутганча ёнма-ён кечиб ўтдилар...

Итил дарёсига қадар яна роса ярим ойлик йўл бор эди.

ФОШ БЎЛГАН СИР

Сандиқда кетаётган Услу Хожанинг яширин маслаҳатлари Эрдам бекнинг тили билан Ўғуз хонни неча-неча машаққатлардан олиб чиқди. Эрдам бекка эски болалик дўстининг меҳри кундан-кунга ошиб борарди. Лекин ҳали машаққатлар тугагани йўқ эди.

...Итил қирғоқларида яшайдиган аҳоли ҳам Ўғуз эли билан айни тилда гаплашар, ўзларини улар билан бир уруф деб ҳисоблашарди. Бироқ уларни қувонч билан қарши олганлар, пешвоз чиққанлар оз эди. Ерли хон ҳам улусини олиб қочиб қолган эди. Уруққирон кечувиға яқинлашганларида овулларнинг ҳувиллаб ётганини кўрдилар. Аҳоли жонини сақлаб қолиш учун қочиб қолган эди. Аммо яйловлар мол-ҳолга тўлиб ётарди. Кўч сувга кириб борди, Эрдамнинг суворийлари сув тубининг пар-пар ёнаётганлигини кўрдилар. Гўё дарё олтинга тўлиб оқар эди. Дарё

тубига шўнғиб чанг солсалар, қўлларига лойдан бошқа нарса илашмасди.

Эрдам бек яна яширинча сандиқ ёнига борди. Воқеани отасига гапириб берди.

Услу Хожа:

– Сувда йўқ бўлса, бошларингиз устини, дарахт япроқлари орасини қараб кўринг, – деди.

Чиндан ҳам соҳилдаги бир неча дарахт гўё олтин мева туккан эди. Ерли аҳоли қочаркан, жой топа олмай олтин буюмларини дарахтлар орасига яшириб кетган эдилар. Бироқ дарё устидан эсанг шамол япроқларни тебратганида олтин буюмларнинг акси сувга тушар, ўзларини доно ҳисоблаб олтин яшириб кетган кишиларнинг сири очилиб қоларди. Дарё қирғоғида турган беклар бу воқеани хоқонга етказдилар. Ўғуз хон Эрдамни ҳузурига чорлаб:

– Эрдам бек, мен Тангрининг элчисиман, олдинда бизни нималар кутаётганини кўриб тураман. Сен нечанчи дафъаки, пинҳон сирларни очиб келмоқдасан. Буларни фақат Услу Хожа биларди. Наҳотки у сенга барча билимларини ўргатган бўлса? – деб сўради.

Эрдам бек шунга қадар чидаб келганди, энди чидай олмади:

– Ҳозиргача улус йўлида ёлғон гапириб келдим, улуг хоқон! Энди эплай олмайман. Истасанг, ол бошимни...

Сўнг ҳаммасини гапириб берди. Ўғуз хон қорайиб кетди. Катта сертук панжалари билан тахт қўлсуянчиғини чунон сикдики, гўё у ҳозир парчаланиб кетадигандек эди. Ўт сочаётган йирик кўзларини олайтириб Эрдам бекка узоқ тикилди... У тикилган сари Эрдам бек ёғдек эриб, кичрайиб қолди. Эрдам хоқон қаршисида ожизона тиз чўкиб, кўзларини ерга қадаганча унинг амрини кутиб турди. Пинҳона бир туйғу унга ҳали ҳамма иш битмаганлигидан дарак берарди. Айни пайтини топиб айтган эди. Бошқа пайт айтганида хоқон фақат унинг ўзинигина эмас, отасини ҳам кечирмасди.

Ўғуз хоннинг овози унинг боши узра момоқалдироқдек гумбурлади:

– Тур, бориб Услу Хожани бошлаб кел!

Эрдам ҳали-ҳамон қандай ҳукм чиқарилажагини билмасди. Фақат шуни билардики, мабодо хоқон уни кечир-

са, у қолган бутун умри бўйи ундан қарздор бўлиб қолади. Ҳозирга қадар элда бундоқ гуноҳ қилган ҳеч бир кимсанинг гуноҳидан кечмаган эдилар.

У Услу Хожани сандиқдан чиқарди. Бўлган гапларни айтиб берди. Хожа ўлимдан кўрқмасди: «Тўғри қилибсан, ўғлим, — деди. — Ёмон иш қилмадик. Рост, кўп иш қилмадик, оз қилдик. Лекин нимадир қилиб улгурдик!»

Ўғуз хоннинг олтин қуббали саройига боришди. Бироқ тахтда ўтирган Ўғуз хон кулмоқда, овози ҳамон момоқалдироқдек эди.

У йирик қўлларини чўзиб жой кўрсатди.

— Ўтир, Услу Хожа! Ўтиргину менинг гуноҳимдан кеч! Энди билдим хоқонларимиз қари-қартанглари юртларда қолдириб кетиб, ақли бошларни сафга олмасдан, фақат йигитларнинг билак кучларига ишониш билан нақадар катта хатога йўл қўйганларини!

Сўнг Эрдам бекка юзланди:

— Ёлғонинг, кўч, юриш низомини бузганинг учун гуноҳингни кечирмасдим. Бироқ бошқурдлар билан жангдаги мардлингниг учун кечирдим.

У ўша куниеқ Услу Хожани ўз ҳузурига маслаҳатчи қилиб олди. Ўғуз хон дарёни кечиб ўтишдан олдин сўл қирғоқда элига, кўшинига дам бермоқчи, отларнинг этга тўлишини кутмоқчи, йўлдаги йўқотишлар ҳисоб-китобини қилмоқчи эди.

Бу қадар катта кўчни Итилдан ўтказиш учун жуда кўп сол ясаш керак эди. Тулумларга ишониб сувга тушишни истамасди. Озғин сурувларни бундай кенг дарёга солиш хатарли эди. Дарёнинг бу кечуви беҳудага Кўйқирилган дейилмасди. Дарё ёқаси ўрмон, бир неча ойда сурувлар, йилқилар жонланиб қоладиган жой эди. «Кутамиз, Итилнинг суви музлагандан сўнг кечиб ўтамиз», — деди хоқон. Ростини айтганда, келгуси баҳоргача қолмоқчи эдилар. Баҳорда музлар эримаё дарёни кечиб ўтиб, нариги соҳилда юрт солмоқчи, сўнг янгидан яшилланган далалардан юриб бориб, ҳаволар илиганда қамарларга ҳужум қилмоқчи эдилар.

Итил соҳилидаги ям-яшил бир тепа устига Ўғуз хоқоннинг олтин қуббали хоқонлик чодирини тикилган эди. Кўшин бошлиқларининг ўтовлари ҳам юриш-ўрда низомига кўра ўнгу сўл томондан ортдаги ўтлоқларга чўзилиб кетган эди.

Бу чодир шахрининг боши-охири кўринмасди. Гўё ер юзининг бутун одамлари бир дарё қирғоғига йиғилган эди.

Тунда йўл азоблари ҳоритиб-толдирмаган йирик жусали Ўғуз хон фил суягидан олтин безаклар бериб ишланган тахтада ўтирар эди. Унга уч ўғил бағишлаган хотинининг ўрни бўш эди. Ўнгда ўнг қўл беклар, сўлда сўл қўл беклар, эшикнинг ташқарисида тиш¹ беклар ўтирар, улар узоқ йўллари босиб келмаган каби бардам, хушчақчақ эдилар.

Итил устига чўккан илк кечада, чўллари кумуш қиров билан қоплаб олган баҳорнинг сўнгги изғиринида бир жойга тўпланиб, кечиб ўтган йўлларига бир қур назар ташлаш, қилинажак ишлари кенгашиб олиш ҳаммани жонлантириб юборган эди.

Туннинг ана шундай бир пайтида кўққисдан Янгикентдан чопарлар келиб қоди. Чопарлик турк элида катта маҳорат билан ташкил этилган эди. Карвон қароргоҳларида, кентларда, овулларда отларни алмаштира-алмаштира Бойкўлдан, Олтойдан то Кунботар денгизигача сув йўли орқали ўтардилар, шу тариқа хабарлар атрофга яшин каби ёйиларди. Кимсасиз чўлу саҳролар бўлмаганида ер юзининг бу бошидан у бошигача энг муҳим хабарлар жар солиш йўли билан тарқаша мумкин эди. Аммо бу кенгликларда, сувсиз, ҳаётсиз саҳроларда овоз етадиган масофаларда ҳеч ким яшамасди. Фақат чопқир отларни алмаштира-алмаштира кўчнинг йигирма кунда босиб ўтадиган йўлини босиб ўтиш учун атиги бир неча кун кифоя эди.

Чопарлар келтирган хабарлар кечанинг файзини учириб юборди. Йўқ, Чин хоқони битимни бузган эмасди.

Улар бундай ишларда аввал барча ҳийлаларни қилиб кўрар, бошқа усулларнинг ҳаммасини қўллаб бўлганларидан кейингина, бошқа йўл қолмагач, битимни бузар эдилар. Бу гал ҳам ҳар хил яширин йўллар билан, мўл совға-саломлар, армуғонлар билан шимолнинг узун қишида ҳолдан тойган, очлик азобидан қорнига тош боғлаган улусларга қармоқ ташламоқда, чўлларда айғирга айланган Ўғуз бекларига илон оғзидан чиққандек Чин қизларини кетма-кет «қурбон» бермоқда, уларнинг қўли билан эл орасида ҳар хил ёлғонлар, уйдирмалар тарқатмоқда, чинли қариндош-уруғларнинг келди-кеттилари кишиларнинг

¹ Тиш — ташқари

кўлини ишдан совутмоқда, охир-оқибатда чин хоқонларининг ўзларига берган ҳашамдор номлари — «Кўк ўғлининг ёрлиғи» билан ҳар куни бир бек турк-ўғуз элининг хони каби танилмоқда, улар эса бир-бирига ҳужумлар қилмоқда эдилар. Ёшларни ўқитиш, ўргатиш, сайр эттириш баҳонасида Чинга олиб кетиб, у ерда ширин тилларнинг, нозик баданларнинг асирига айлантирмоқда эдилар.

Бу юз йиллардан бери давом этиб келаётган, ҳар бир мард йигит, ҳар бир киши кўриб турган, бироқ ҳеч қандай қаршилик қила олмайдиган амаллар эди... Улар ҳар гал ишонар, кетиб қолар, алданар, бир-бирини ўлдирар, бир-биридан енгилар, лекин барибир нажот йўлини топа олишмасди. «Кўшнинг ёмон бўлса кўчиб қутул» деган нақл балки ана шундан яралган эди. Бироқ бусиз ҳам юз йиллар, минг йиллар мобайнида ернинг бу чеккасидан у чеккасига, у чеккасидан бу чеккасига кўчиб юрган эдилар. Куриё сарҳадларидан, Мангжуриёдан, Хуанхе бўйлари-дан, Тибет-Танқут яйловларидан ортга чекина-чекина Чиннинг ерларини, ҳудудларини кенгайтирган эдилар. Авваллари Такла элидан, Жунғор кечувидан, Тангри тоғларидан кунботарга кетадиган бирорта изни танимаган чинликлар туркларни бир-бирига қарши қўйганча, ўзлари илгари отини эшитгандаёқ титроққа тушган уйғур элларига сизиб кириб, дастлаб гуруч, дори-дармон, олтинкумуш билан келган бўлсалар, энди дадиллик билан қўшин тортиб келаётган эдилар.

Эндиликда уларни ортга қайтармоқ мушкул эди. Ҳозирча Чин юзаки қараганда сокин кўринса-да, бироқ Ўғуз хоннинг қувиб бориб Қодирконга сиқиштириб қўйган амакиваччалари, уларнинг тарафдорлари чинликлар билан олиш-бериш қилмоқда, уйғурларга ҳужумлар уюш-тирмоқда, Ўғузнинг аламини улардан олмоқда эдилар. Хоқоннинг болалик сирдоши, энг оғир жангларда унинг ёнида бўлган, барча уйғурларни унга итоат эттирган, у билан бирга янги хоқонлик асосини қўйган уйғур бошлиғи Элтуғон Тутуғ бек бошини чангаллаб ўтирарди. Дунёнинг бу чеккасида туриб, нариги чеккасига нима илож топа оларди? Буни Ўғуз хон ҳам англар эди.

Кучли уйғур уруғларини элга боғламоқ учун Ўғуз хон атайин ўзини «уйғурлар хоқони» деб танитган бўлса-да, отаси Қора хоннинг уруғидан уйғурлар билан келганлар

орасида енгил-елпи миш-мишларни ҳам эшитиб қоларди. Йўл давомида гап катталашиб кетиши мумкин эди. У ушбу жудолик азобини борадиган янги ерларига ҳам элтишни истамасди. Чин ва Ҳинд элидан узоқларда бир улуснинг соф, ажралмас юрти қурилиб, элнинг кунботардаги энг ишончли қалъасига айланиши лозим эди. Шунинг учун ҳам ўз улуси, ўз уруғларини пароканда этмай олиб боришни хоҳларди. Иккинчи томондан эса хоқонликнинг кунчиқар сарҳадларини фақат ишончли кишига топшириш мумкин бўларди.

Ўғуз хон бундай деди:

— Элтўғон Тутуғ бек! Сен хоқонликнинг таянчи, менинг жангчи биродаримсан. Бироқ уйғурлар устини қора булут босганида сени ушлаб тура олмайман. Буни Тангри кечирмайди. Менинг ўзим ортга қайтишим керак эди. Лекин қўрқиб қайтди дейдилар. Олдинга элчилар жўнатганман. Улар етиб борган ерларга мен ҳам боришим лозим. Шунинг учун ҳам сен ортга қайт! Уйғурга бош бўл! Элнинг кунчиқар сарҳадида сен турар бўлсанг, мен хотиржам тортаман. Олдинда нималарга дуч келишимизни билмай туриб, ортга қолган юртларимизни ёғийларга ғажитиб қўя олмаймиз. Насия деб нақддан воз кечмайдилар... Тангри паноҳинг бўлсин!..

Элтўғон Тутуғ бек бошини кўтарди. Юзи нурланган, кўзлари ёшланган эди. Ўғуз хоннинг энг оғир вазиятларидан моҳирона чиқиб кетиши унга қанот бахш этар, ўрталаридаги бирлик турк учун эканлигига яна бир бор ишонтирарди.

— Ўзимга қолса, сиздан ажралмас эдим, бироқ сен энг тўғри йўлни топдинг. Қайт десанг, қайтаман...

Эрта тонгда Ўғуз хон Тутуғ бекка зафарлар тилаб, мўлкўл армуғонлар бериб, ўз улуси билан ортга қайтарди.

* * *

Қиш келди. Кўкка ўрлаган тутунларни демаса, ўтовларни қорли чўллардан ажратиб бўлмасди. Ўрмонлардан ўтин ташилган, йилқилар, сурувлар учун оғил, қўра, сайисхоналар қурилган эди. Ўн мингларча суворий, аскар гўё ғойиб бўлган эди. Бироқ улар ҳеч ёққа кетмаган эдилар. Ўз ўтовларида еб-ичар, мириқиб ухлаганча ёз машаққатининг эвазини чиқарар, роҳатланиб дам олардилар. Куёшли кунларда қордан тозаланган чоғроқ майдончаларда

ошиқ, арқонтортма каби ўйинлар ўйнар эдилар. Булар айниқса ўсмирларнинг сеvimли ўйинлари эди. Қор бўлса ҳам муттасил ўқ отиш, қилич чопиш, найза улоқтириш машқлари ўтказилар, тез-тез мусобақалар уюштириб туриларди. Қиш балоғатга етганларни рўёбга чиқарарди. Ҳар бир номдор жангчи бир неча ўсмир ёки ёш болага таълим берар, сўнгра уларни бир-бири билан жанг қилдирар, қор устида курашга соларди. Бироқ энг гавжум жой дарёнинг усти эди. Бу ерда катта-кичик бир-бирига қоришиб кетганди. Соҳилдаги нишабликлардан эниб келган чанғичилар дарёнинг анча ичкарасига сирғалиб борарди. Пўстинга ўраниб олган балиқчилар музни ўйиб балиқ тутар эдилар. Бу оддий бир эрмак эмас, кўчнинг қишки лаззатли таомларидан эди. Овчилар ҳар кун чўл кезар эдилар. Қулоғузлар, кузатувчи-назоратчи беклар ҳар кун бир неча ёғоч узоқларга кетар, олд бўлуқларнинг суворийлари нариги қирғоққа ўтиб, кун бўйи тўрт томонни кезганча ё мўл озуқа, ёки муҳим хабар билан қайтиб келардилар. Бироқ қамарлардан дарак йўқ эди. Кўкка учганмидилар, ерга кириб кетганмидилар? Шу тариқа Ўғуз хон қўшинни янги жангларга ҳозирлар, Итилни кечиб ўтгандан сўнг қамарлар ортидан бориладиган йўлларни, Кунчиқарга бориш йўлларини ҳисоб-китоб қиларди.

ИЛК ВА ОХИРГИ МАҒЛУБИЯТ

Кеча билан кундуз тенглашган кун, баҳорнинг ҳам келиши қутлангандан сўнг кўч ўрнидан қўзғалди, Янгикент чиқишидан ҳам дабдабали, муҳташам бир шаклда Итилнинг ўнг қирғоғига кечиб ўтди. Бир неча кундан сўнг арава излари бўйлаб музлар ёрилди, дарёга мовий осмон акси тушди.

Ўғуз хон улуг Тангри амри ила яратилган ҳар нарсага болаларча қизиқиш билан боқадиган, борлиқнинг, очуннинг гўзаллигини, қудратини кўрганда гўё ўзини ҳам ичдан ўзгарган, кучига куч қўшилган каби ҳис этадиган бир инсон эди. Баҳорнинг бошларида Инжу, Иртиш, Торим, Чу, Енису ва қирғоғида амакиси Ўрхон кўмилган, эндиликда унинг номи билан аталадиган дарёларнинг, Селентанинг музлари эришини кўп кўрган эди. Энди эса Итилнинг парча-парча музлари бир-бири билан тўқнашиб, қасирқусир, шақир-шуқур қилганча бир-бирининг устига қала-

шиб кетишини, тўсиб бўлмас бир қудрат билан Каспийга оқишини томоша қилар, бу оқим билан ўз кўчи орасида изоҳсиз бир ўхшашлик кўрарди. Болалар ҳамон муздан айрилишни исташмас, муз парчаларини бир-бирига отганча гўё Итилнинг муздан халос бўлишига ёрдам берар эдилар.

Очилган дарё кўзгусида жилваланиб турган олақуроқ осмон акси юрагини умид ва кучга тўлдирад, хаёллари яна уни кўкка, Кўк Тангрига тортиб кетар эди.

«Яккаю ягона Тангри нега бу қадар шафқатсиз. Уни севганларни нега бу қадар ундан олиб бунга солади. Ҳатто ўз элчисига ҳам раҳм қилмайди», — деб ўйларди.

Шунда кўкдан ёки ичидан келган бир овоз унга: «Тангри элчиси янада тўзимли, янада сабрли бўлмоғи лозим! Тангри сен билан бирга, унинг ўзи ҳам сен билан бирга кечиб ўтади бу машаққатлардан. Сен билан бирга у ҳам ўз сабрини синаб кўради», — дер эди.

Бепаён чўллар ва бу чўллар устидаги бепаён кўкларга боққанида ўз руҳининг ердан кўра кўпроқ самога боғлиқлигини яна бир бор ҳис этарди.

Дарё ўзани билан биргаликда Ўғуз хоннинг юраги ҳам очилиб борарди. Айни пайтда изоҳсиз бир дард бор эди ичида. Балки бу йўлдан энди бошқа қайтмаслиги, балки ҳаётининг энг кўркам чоғлари бу дарё, бу ирмоқнинг нариги томонида қолаётганлиги уни ғуссага ботирганди. Эҳтимол ана шу туйғулар голиб келдими, ҳар қалай, негадир у кунчиқар юришини секинлатди. Йўлга шошилмади ва хоқонлигининг энг катта хатоси ҳам шунда содир бўлди. Итил зулмат ўлкасидан оқиб келади дердилар. У ерда йилнинг ярми ёруғ, ярми қоронғи бўлар экан. Элчилари ҳам у ёқдан бевақт қайтган эдилар. Улар Қил Барак¹ орқали

¹ Ўғузнамаларда номи учрайдиган Қил Барак элининг жойи баҳслидир. Баъзи тарихчилар уни Узоқ Шарқдан излайдилар ва Қил Барак билан жанги Ўғуз хоннинг илк ҳарбий амалиётларидан бири деб ҳисоблайдилар, ушбу жангдаги мағлубиятни ҳам унинг тажрибасизлиги билан боғлайдилар. Бу ном остида конкрет қайси ҳудуднинг, қайси халқнинг назарда тутилгани маълум эмас. Бизнингча, бу жангни Ўғузнинг Итил — Урал дарёлари орасида бўлган даврларига боғлаганлар ҳақиқатга яқин турадилар. Акс ҳолда унинг бу дарёлар орасида ўн йилга яқин кечиқилишини, ўғузларнинг бу ҳудудда кенг жойларга ёйилиш сабабини англаб бўлмайди. Бу мағлубият ўғузларга оғир таъсир кўрсатган эди. Ғазабланганларидан Қил Баракка Ит Барак, Итбоши деб ном берган эдилар.

Ўғузга: «Агар сизнинг тўққиз кишингиз бизнинг икки киши билан жанг қилиб енга олса, биз бош эгиб, қуллик бўйинтуруғини илиб, хирож тўлаймиз, агар ютқизсангиз, шундоқ ҳам бўлади албатта, унда ўз йўлингиздан қолмай-сиз», — деган шарт юбордилар.

Ўғуз хоннинг мағрур-ўр элчилари эса бундай жавоб қилган эдилар:

— Курашмоқчи бўлсангиз, ҳар тарафдан иккитадан киши чиқсин.

Бу хабар Ўғуз хонни ғазаблантирди, кўч бошини зулмат дунёси, Қил Барак сари бурди. Элчилар Қил Барак ҳақида қулоқ эшитмаган сўзларни айтар эдилар. Гўёки у юртнинг одамлари қоп-қора юзли, балчиққа беланган, чиркин кишилар эмишлар. Аёллари эса оқ юзли, жозибали, чиройли эмиш. Ўғуз хон танимаган, билмаган йўллардан «Тангрим мададкор», дея илгари юрди. Бироқ бу гал Тангри «Билмаган жойингга борма» дея уни синдирди. Ёғийлар билан юзма-юз келганда шошиб қолдилар. Уларнинг кўзларидан бошқа бутун баданлари мўмиёга ўхшаш қоп-қора бир нарса билан қопланган эди. Жанг узоқ давом этди. Ўғуз йигитларининг кетма-кет туширган зарбалари гўё тошга теккандек ортга қайтарди. Қиличу найзаларнинг зарби Қил Барак йигитларининг парвосига ҳам келмасди. Қоп-қора баданлари темирга ўхшарди.

Душманнинг қонини тўкмоққа ошиққан Ўғуз хон жуда ғазабли, бир оз аввал ўзи жангга отилмоқни истарди. Отилиб кўрди ҳам. Ҳайҳот! Ёғдирилган ўқлар қилбаракликларга тегиб, гўё деворга-тошга теккандек ерга тўкилар эди. Қурол захиралари тугади. Ҳеч иложини топа олмадилар. Ўғузнинг жангчилари чарчаб ҳолдан тойди, кўпчилигининг ўлиги майдонда қолиб кетди. Суворий бошлиқлари Ўғуз хонга бориб: «Бунақада жанг қилиб бўлмайди, биз уларнинг қандай либос кийганликларини билолмадик», — дедилар. Ана шу ерда Ўғуз хоннинг қўшини илк бора мағлуб бўлди. Кунчиқар — Кунботар оралиғида от ўйнатиб, ўнлаб жанглардан ғолиб чиққан мард йигитлар эндиладда итбашара бу душман олдида ожиз қолдилар.

Бу жанг майдони кўплаб йигитлар учун сўнгги жанг бўлди. Қўшин бузилди, Ўғуз хон хато қилганини англаб ортга қайтди. Дарёни кечиб ўтиб тўпландилар. Қилбарак-

ликлар уларни таъқиб қилиб келсалар-да, дарёни кечиб ўта олмадилар. Ўғуз хон икки дарё оралиғидаги яйловлар-да гоҳ тўп-тўп, гоҳ якка-якка бўлиб келаётган уруғдошларини йиғиб тўплади. Кўп йўқотиш бўлган эди. Бу жанг уни Кунчиқар юришидан тўхтатиб қолди. Бу куч билан узоққа бориб бўлмасди. Иккинчи томондан, Қил Баракдан ўчини олмаса, эл ичида бош кўтариб юра олмасди.

БЕГОНА ЮРТ АЁЛЛАРИ ЁРДАМИ

Тугар бек зулмат оғушида кўз очди. Нотаниш жой эди. Сийрак болуд дарахтлари остидаги баланд ўт-ўланлар орасида ётарди. Тупроқ ҳўл эди. Ўнг қўли, оёқлари бутун эди. Ҳўл дегани ўз қони экан. Қон сўл елкасидан курагига оқиб тушган, кийимини намиқтирган эди. Турмоқчи бўлди. Чап елкасининг оғриғи бутун баданига ёйилди. Гўё тош каби оғир қўллар уни елкасидан босиб, узаниб ётган ерига қапиштириб қўйган эди. Инграб юборди. Тағин хушдан кетди. Унинг овозини эшитиб келганларми ёки ўзлари кўриб келганларми – билолмади. Кўзини очганда боши узра бир олманинг икки палласидай бир-бирига ўхшаш икки гўзал аёлни кўрди, кўрган заҳоти ҳаммасини тушунди. Оғир кечган жанг кўз олдида жонланди. Урса тошни кесадиган қиличларнинг қилбаракликларга тегиб ортга қайтганларини, алп йигитларнинг қилич, гурзи, болта уришдан чарчаб, ҳолдан тойганликларини, сўнг битта-битта яраланиб отдан қулаганларини, кейин ўзининг яраланганини, унинг аҳволини тушунган отининг бўйнини кучоқлаб, «Мени бу ердан олиб кет» дея шивирлаганларини эслади. Демак, оти уни жанг майдонидан олиб чиққан, манави баланд ўт-ўланлар орасига келтириб туширган. Ўзи эса ё ўлган, ё эгасиз қолган йилқиларга қўшилиб кетган, ёхуд қайдадир шу атрофда ўтлаганча эгасининг соғайишини, чорловини кутаётир.

Бу аёллар қилбаракликлар эди. Кўримсиз эркакларнинг бу хотинлари ҳақиқатан ҳам ниҳоятда гўзал эдилар. Улар Тугар бекка чипор кўзларини қадаб турар, қўлларини унинг юзига теккизар, узун сочларини силар, бир эркакнинг шу қадар хушсурат бўлишига ишонмас эдилар. Ой шуъласида ҳамма нарса тушга ўхшарди. Фализ бир тилда нималарнидир пичирлаб Ўғузни турғиздилар. Бақувват аёл-

лар эди. Икки ёнидан кириб олиб кетдилар. Тугар бу гал ҳам оғриқнинг зўридан ҳушидан кетди. Яна кўзини очганида ўзини яланғоч ҳолда юмшоқ айиқ терисига ўраб қўйганларини кўрди. Бояги аёллар ҳамон унинг ёнида эдилар. Яраси боғланган эди. Орадан бир неча кун ўтди. Бир-биридан фарқ қилмайдиган аёллар кун бўйи ундан айрилмасдилар. Соғайиб, сўл қўлини ишлата, қад кўтариб ўтира бошлаганида ҳар куни бу аёлларга тагин нотаниш икки-уч аёл ҳам қўшилар эди. Улар Тугар бекни бошдан оёқ кўздан кечирар, ўз тилларида нималардир деб кулишар, еб-ичар, уни ҳам тўйдирар эдилар. Соғайганидан сўнг уни топган аёллар навбати билан, аввал бири, кейин иккинчиси унга яқинлик қилдилар. Унинг истар-истамаслигини сўраб ҳам ўтирмадилар. Тугар бек узун, машаққатли йўлларни, жанг-жадални, юришларни унут этган бир уйку оғушида эди. Балки яраланиши, жароҳатларининг битиши — ҳаммаси бир рўёдир, мен аллақачон ўлганману, жаннат деган мана шу ерга тушгандирман, — дея ўйларди. Бу зиёфатларга бошқа аёллар ҳам, энг охирида қилбаракнинг энг гўзал хоними ҳам қўшилди. Бу — Қил Барак элигининг¹ қизи эди. Бутун кеча давомида ундан айрилмади. Эртаси куни бошқа аёлларнинг унга яқинлашишини таққилаб қўйди. Ҳар куни келиб-кетиб турди, кейинроқ кимлигини ўзи тушунтирди. Кўзи ёшга тўлганича қилбарак эркакларининг аччиқ тақдири ҳақида сўзлаб берди.

— Бизнинг эркакларимизни кўклар жазолади, — деди у. — Ўз ахлоқсизликларининг қурбони бўлдилар. Гўзал-гўзал хотинлари бўла туриб, уй, оила нималигини билмадилар. Юзларига қайси эшик очилса, шунга кириб кетавердилар. Туғилган болалар оталарини танимайдиган бўлди. Тангри газабланиб, бир кечада уларнинг қиёфасини шу қадар ўзгартириб юбордики, юзларига қараб бўлмасди.

Сўнгра кўзларини артиб жилмайди, қўлини Тугарнинг қўлига қўйиб:

— Агар сизнинг аскарларингизнинг ҳар бири сен каби бўлса, — деди, — яна бир жанг қилишсин. Аёлларимиз сизнинг ғолиб чиқишингизни, бу тупроқлар билан бирга бизга ҳам эга бўлишингизни исташади.

¹ Элиг — ҳукмдор, шоҳ

Тугар бек қаршисида буюк қўшинлар дош беролмаган Ўғуз қўшини бу гал нега енгилганини, қилбаракликларга ўқ-қилич кор қилмаслигининг сабабини билмоқчи бўлди.

Қиз деди:

– Бизнинг эркаклар сиздан кучли эмас.

Тугар кулди:

– Унда нега бизнинг қиличимиз уларга ўтмайди?

Қиз ҳам кулди:

– Улар жангдан аввал дарахтлардан йиғилган оқ қатрон елим билан тўлдирилган ҳовузга кирадилар, сўнг елимли баданлари билан оқ кумга думалайдилар.

Қуриганидан кейин қора қатронли ҳовузга кириб, яна кумга думалайдилар. Баданлари қат-қат елим, кум билан қопланади. Бу либосни ҳеч нарса билан кесиб бўлмайди. Агар уларни енгмоқчи бўлсангиз, елим тегмаган жойларини нишонга олиш, оёқларининг остига темир тиканаклар сепишингиз керак.

Тугарнинг ишонгиси келмасди:

– Қалин этиклар, кўн чориқлар бизни тикандан асрайди. Хўш, отларимиз-чи? Бизни тузоққа туширмоқчимисиз?

Қиз пинагини бузмай деди:

– Йўқ! Ўн кун сен билан бирга бўлган дамларимни умримнинг бутун йилларига алмашмайман. Ишон менга! Ишон, ўз элингни ҳам, мени ҳам халос эт. Отларингизнинг тақасини алмаштиришингиз керак. Мен сизга бошқача тақа бераман. Неча мингтаси керак бўлса, ясатаман. Мен сенга ёрдам қиламан, сен эса мени олиб кетсан...

Тугар шундоқ ҳам унга мафтун бўлиб қолган эди. Бу сўзлар кўкдан тушган инъом эди. Гапни бир ерга қўйиб, онт ичдилар.

Шундан сўнг Тугарни отга миндириб тун қоронғилигида икки дарё оралиғига жўнатдилар. Жўнатдиларким, ўз элида ўзига ўхшаган эркакларга Қил Баракни енгилди йўлини ўргатсин, ўртадаги душманчилик кўтарилсин, истаган вақт келиб-кета олсинлар, бу гўзал аёллар севги лаззатини тотсинлар.

Тугарнинг қайтиши элда овоза бўлди, ҳаммадан кўпроқ Ўғуз хон севинди. Қилбарак ҳокимининг қизи билдирган таклифни тинглади. Тугарнинг сўзларидан Ўғуз хон ҳам ҳукмдор қизининг ростгўйлигига, самимияти ва севгисига

ишонди. Гўё махфий бир фармон Ўғуз йигитларининг юзини қилбарак томон бурди. Тугарнинг севгилисининг кишилари уларни қарши олар, жанг учун лозим бўлган қурол-яроғни тўплаб, Ўғуз хон қўшинига жўнатар эдилар. Бу борди-келдилар қилбараклик гўзал хонимлар билан севги можароларига ҳам тўла эди. Бўйдоқ йигитлар ортга қайтаркан, ёғийнинг гўзал қизларини ҳам ўзлари билан олиб келар, янги танишган аёлларидан болалар ҳам туғила бошлаган эди.

Ўғуз хон қурбонлар ўрнини тўлдириш, қасос олиш учун Итил билан Улусув оралиғида бир неча йил қолиб кетадиган бўлди.

* * *

Хотинининг ўлиmidан сўнг Ўғуз хон Оз эрларининг бошлиғи Алпон бекнинг қизи Ўгдил хонимга уйланди, ундан ҳам уч ўғил кўрди. Ўсмирлик чоғларида фолчиларнинг унга «олти ўғил кўрасан», деган башоратлари тўғри чиқди. Катта ўғиллари йигит бўлиб етишди. Кичикларини семиз, сержун қўйларга миндира-миндира от минишни ҳам ўргатишди. Энди Ўғуз хоқон йўлга чиққанида ўнг ва сўл томонида учқур от миниб олган олти ўғли елиб юрарди.

Қўшни эллардан Ўғузга мадад учун келган, ўғуз қизларига уйланиб, улар билан боғланиб қолган йигитлар ҳам кўп эди. Карвон билан Ўғузларнинг эски юртларидан келиб, кунботар билан савдо-сотиқ қиладиган кишилардан ҳам аксарияти Ўғуз хоннинг сўнгги жангда енгилганини эшитиб, ҳамма ишини ташлаб Ўғуз қўшинига қўшилларди. Улғайиб қолган ўсмирлар қурол ишлатишни ўрганмоққа шошардилар. Шунга қарамасдан Ўғузнинг аввалги куч-қудратини тиклаши бир-икки йиллик иш эмас эди. Бунинг учун бир неча ёзу қиш ўтиши керак эди. Бу йиллар Ўғузнинг энг оғир, энг беқарор йиллари бўлди. Элга келиб қўшилганлар, элдан кетиб қолганлар, юрт солиб бўлак бўлиб чиққанлар, қилбаракнинг лаззатли хотинларига илакишиб юртдан жудо бўлганлар ҳам бор эди. Ўн мингларча инсоннинг емак-ичмагини таъмин этиш ҳам оғир эди. Тўғри, Ёйиқ билан Итил оралиғида бир неча йил қолиб кетишларини билиб, эл чўлларда алоҳида-алоҳида овуллар бунёд этган, ҳар уруғ ўз тирикчилигини ўзи кўрарди. Керак бўлганда улар бир имо билан дарҳол тўпланар эди-

лар. Бироқ карвонлар ҳаяллаганда, Чиндан, Янгикентдан келадиган гуруч, дори-дармон, кийим-кечакнинг кети узиллиб қолганда фақатгина кўй-кўзининг гўшти, сут-қатиқ, ов ўлжасига кўз тикиб яшаш мушкул эди.

Қилбаракнинг аёллари тасаввурга сиғмас даражада ишончли чиқдилар. Ўзлари севиб қолган Ўғуз йигитларидан юз ўтирмадилар, уларнинг барча истакларини бажо келтириб турдилар. Улар ўзлари билан қилич-қалқон, от тақаси, жанг майдонига сочиш учун кирпига ўхшаш думалоқ, ўткир тишли темир тиканаклар ҳам келтирдилар.

• Ўғуз хоннинг жангга ҳозирланаётганини билмасаларда, унинг мағлубият билан чиқиша олмаслигини, чекиниб кетиб қолмаслигини ҳам ҳис этардилар. Шунинг учун ҳам пинакларини бузмас, ўзларига жуда арқайин эдилар. Бинобарин, кутилмаганда қанчадан-қанча аёлу қизларнинг ғойиб бўлиши, қочиб Ўғуз йигитлари ҳузурига боришлари Қил Баракни букиб кўйган эди. Ўлка уйма-уй нураб борар, жанг майдонида улардан енгилганлар эндиликда бирма-бир уларнинг ўчоғини сўндирмоқда эдилар. Ўғуз йигитларининг қиличлари уларнинг баданларига ўтмасида, лекин бу йигитларнинг Ўғуз аёлларининг бошини айлантириб кўйган эрлик қувватлари ханжарга айланиб қилбаракликлар юрагига санчилмоқда эди. Ўлканинг қони оғриқсиз-азобсиз оқиб ётарди. Кучга таслим бўлмаган ўлка севгига таслим бўлган эди.

* * *

Тугар бек Қил Барак элигининг қизига уйланиб, удумга кўра унга ўғузча от ҳам кўйиб олган эди — Болжон Бека. Ундан икки ўғил туғилган эди. Бирининг отини Бориш хон, иккинчисининг отини Чуваш хон кўйган эдилар. Бироқ болаликдан уларнинг жуссадор, суяги йирик бўлганлиги учун «Булар бир жуфт буғрога¹ ўхшайди», дердилар. Болжон Бека Қилбарак билан муносабатларини узмаган эди. У ерда нималар бўлаётганини билиб олиб, Тугар бек орқали Ўғуз саройига етказарди. Саройда кезиб юрган, «бу гал қилбаракликларни олқорлаймиз², қум билан, елим билан ўраниб-чирманишлари энди уларни қут-

¹ Буғро — наслдор туя

² Олқорламоқ — фавқулодда ҳужум қилмоқ

қара олмайди», қабилдаги гапларни ҳам Тугар бекдан эшитар экан, бундай деди:

– Олқорлаш билан, ҳужум қилиш билан иш ҳал бўлмайди. Ўғуз хон элчи жўнатиб, отамга «Жанг қилиш учун жой танла!» десин. Қилбарак низомида ҳам илгаридан жанг майдонини танлаш одати бор. Отам танлайдиган жойни биламан. Улар гапини айтсин, қолганини кейин кўрамиз, – деди.

Тугар бек бу гапни саройга етказди. Ўғуз хон ўз элчиларини жўнатди. Чиндан ҳам, жанг учун Болжон Бека айтган жой танланган эди.

Белгиланган кундан бир неча кун олдин Ўғуз хон қўшинини Итилнинг нариги қирғоғига ўтказди.

Кечалари Болжон Бека яширин йўллар билан Ўғузнинг юкли араваларини жанг майдонига бошлаб борди. Кирпи тиканаклар бутун чўл бўйлаб сочиб чиқилди. Тонгга яқин иш битгач, ортга қайтдилар.

Жанг куни Ўғуз хон чўлнинг тиканаксиз, очиқ жойида беш бўлук суворийсини сафга тизиб турди. Болжон Бека бу ерда ҳам қўл қовуштириб турмай, Ўғуз хоннинг ёнига борган, Қилбарак аёлларига маҳаллий либос кийдириб, от миндирганча қўшиннинг олдинги сафига тизиб қўйган эди. Ўғуз хонга бунинг сабабини тушунтириш анча қийин бўлган эди. «Аёллар ортидан саф тортиш низомимизга тўғри келмайди», – деган эди у. Бироқ Услу Хожа «аёллар билан елкама-елка жанг қилиш низомимизда тақиқланмаган бўлса, уларнинг олдинда туриши ҳам тақиқланмайди», дея уни ишонтирган эди.

Қилбаракнинг бу аёллари ўз эрларини, яқинларини додвой солиб чақиришлари керак эди. Бу овозни эшитган душман чидай олмасдан, жангнинг бошланишини ҳам кутмай, чўлни кечиб Ўғуз қўшини устига бостириб келар эди. Бу – улар тамом бўлди деган гап эди. Темир тиканакли чўл қилбарак суворийлари ва пиёда аскарларини адо қиларди.

Бу тасаввурга ҳам сигмайдиган амал эди. Афсунчилар, жодугарлар, мунажжимлар эплай олмаган ишни Болжон Бека уддалаган эди. Биринчи бўлиб унинг ўзи чинқироқ товушда отасини чақириб қолди:

– Қутқаринг бизни буларнинг дастидан. Ота, етиб келинг! Қутқаринг!

Сўнгра бошқа аёллар ҳам қий-чувга тушдилар. Қилбаракликлар тизгинсиз бир шиддат билан олдинга отилдилар, отилдилару, ўқ-найзани ишга солмай, ўғузлар билан юзма-юз келмай туриб чўлга тўкилиб тушдилар. Оҳ-вой, дод-фарёд билан кўзларини очганларида бошлари узра Ўғуз суворийларини кўрдилар. Уларни ер билан битта қилган тиканаклар Ўғуз отларининг баланд, яхлит қуйма тақалари остида эзилар, ерга кириб кетарди. Йиллар давомида ушбу кунни кутган Ўғуз йигитларининг ўткир ўқлари, найзалари қилбаракликларнинг юзига, товонига санчилар эди.

Жанг тугаган эди. Аммо Болжон Бека бир жойда чидаб тура олмас, майдонда тирик қолганларни излаб юрарди. Отасининг қаерда турганлигини билганидан у томон кўз ташлаб, унинг жангга кирмаганидан хурсанд бўлди, бироқ Ўғузнинг сараланган алп йигитлари барча жангларда бўлгани каби қилбарак кўшинининг бош қароргоҳи томон отилиб бораётганини кўриб чидай олмади, Тугар бекка:

– Отамни қутқар. Ўлдирмасинлар! – деди-да, ўзи ҳам сара суворийлар ортидан от қўйди.

Қувҳоқув узоқ давом этмади. Ўғуз суворийлари душманга имкон қолдирмади. Уларнинг ўрмонга етиб олишига йўл қўймай, тепалик ортидан кесиб чиқдилар.

Қилбарак элиги ўзини қуршаб олганлар орасида қизи ҳам борлигини кўрганда нима қилишини билмай қолди. Ўғуз йигитлари билан унинг ёнма-ён, мағрур туриши бояги қичқиригига мос келмас эди; қизини кучмоқчи бўлиб очилган қўллари икки ёнига шалвираб тушди. Тишларини гижирлатганча нимадир деб пичирлади.

Бироқ Болжон Беканинг ўзи унга пешвоз юрди:

– Бош эгишдан бошқа иложинг йўқ, ота, – деди у. – Кўрмаяпсанми, бутун ўлка сув каби оқиб Ўғузнинг ҳовузига қуйилмоқда. Мундоқ ҳушёр тортиб қарасанг, қолганлар орасида беш-ўнга қари-қартангдан бошқасини кўрмайсан. Ўғуз хон билан ярашиш, сулҳ тузиб яқин бўлиш сени ҳам қудратли қилади. Шимолдан, зулмат элидан устинга бостириб келадиган тилбилмаслар қаршисида доддираб қолмайсан. Шуни ҳам айтиб қўяйки, эндиликда қонимиз ҳам қоришиб кетди. Қилбарак қизларининг ўғузлардан туғилган қанчадан-қанча фарзандлари бор, улар-

ни қандай ажратиб оласан. Ўша болалардан иккитаси ме-
ники. Ўзингга душман деб биласанми уларни?

– Сен қайси юз билан айтмоқдасан бу сўзларни, сот-
қин, беҳаё!

– Мен сотқин эмасман, ота! Бахтимни, эримни, тай-
лоқдек икки мард ўғлимни, муҳими, ўз Тангримни топ-
дим бу ерда. Бу сулҳ Ўғуздан ҳам кўпроқ бизга керак! Улар
жуда кучли. Тангрилари ҳам қудратли. Сен ҳам уларнинг
Тангрисига топин, сулҳ туз!

Отасининг иркит юзи янада кўримсиз бўлиб кетди.

* * *

Ўғуз хон Қилбарак элигини ўз чодирда қарши олди.
Аламини, газабини ичига ютган эди. Жангнинг талафот-
сиз тугашига Болжон Бека берган ёрдамни билар эди. Элда
қилбарак қизларининг Ўғуз эли билан алоқаларига, у қиз-
ларга шайдо йигитлар жангда ҳаммадан кўпроқ жонбоз-
лик кўрсатганлигига муносиб баҳо бермоқда эдилар. Ана
шуларнинг ҳаммаси душман билан юмшоқ муомала
қилишга мажбур этарди:

– Мен айтмоқчи бўлган гапларни қизинг айтиб бўлибди
сенга. Бош эгмасангиз, эгдирамиз, дегандим. Айтганим-
нинг устидан чиқдим! Аммо ҳайф ўтган йиллар! Бизни
кунчиқар юришидан қолдирдинг. Йўлимиздан қайтдик.
Ҳаммасининг ортда қолгани чин бўлсин!

Шундан сўнг олинадиган хирож, сулҳ шартларини
келишиб олдилар. Битик битиб, муҳр босдилар.

Ўғуз хон Қилбарак элигини тағин ўз юртига ҳукмдор
қилиб, йигитлари билан бирга ортга қайтарди.

Тугар, Болжон Бека ва ўғиллари ҳам улар билан бирга
кетдилар. Бироқ қайтиб келганларида ораларида Чуваш
хон йўқ эди. Болжон Беканинг отаси: «Ворисим, ўрнимда
қоладиган ўғлим йўқ. Қўй, неварам қолсин. Ўлка бошқа
қўлларга ўтиб кетмасин», – деган эди.

Болжон Бека узоқ ўйланиб туриб охири «майли» деган-
ди. «Ўғлим бу икки элни абадий бир-бирига боғлайди».

Ўғуз хон ўчини олгач, юраги таскин топиб, Кунчиқар-
га юзланди.

Хоқон Итил бўйида қолиб кетган йилларда унинг ха-
барчилари Кунчиқар тоғларидан бошлаб Қора денгизгача

ҳамма ерга жар солиб, Ўғуз хоннинг инончини, ҳокимиятини тан олишга даъват қилишган, кўп жойларда бунга эриша ҳам олишган, Қора денгизнинг шимолида, қўшни ўлкаларда яшайдиган бир-бирига яқин, ўзаро тилларини тушунадиган улуслар билан жанг қилмай туриб сулҳ битими тузган эдилар. Жанубга юриш олдидан Ўғуз хон Услу Хожага деди:

– Сен доносан, Услу Хожа! Қилбаракда енгилдик, куч тўплаш учун узоқ йиллар Итил бўйида қолиб кетдик. Бу мағлубият хабари бутун ер юзига ёйилди. Истаган ҳам эшитди, истамаган ҳам. Сўнгги зафарларимизни уйимизга, юртимизга етказмасак, ичкари лиқиллаб қолади. Охирги жангда ёғийни енганимизни ортда қолганлар қутласа, бутун ўлка қутлайди. Ботирлар бусиз ҳам юртга эга чиқадилар. Ёғийлар авлодларимизга бош эгадилар. Юзта жангчи йигитни саралаб олиб, юртга хушxabар етказсам, енгил тортар эдим. Сен бунга не дейсан?

Услу Хожа табассум қилди:

– Оғзингга бол, улуғ хоқон! Юртда қолганларни унутиб бўлмайди. Қазилиқ тоғининг жануби Инжу дараси каби бўлиқ, ҳосилдор жойлар. Кўшинимиз оч қолмайди. Тегирмонга ун билан бормайдилар, деган нақл бор. Юкингни енгил қил, йиққаннингни ортга жўнат...

Ўғуз хон унинг сўзини бўлди:

– Оталаримиз топиб айтган, Услу Хожа! «Йўлдошинг доно бўлса, қўлдошинг Тангри бўлсин!»

Сўнгра Кангар қабиласининг бошлиғи Олтибармоқ ўғли Чўжуқ бекни чақариб амр этди: кангар уруғидан бўлган йигитлар билан бирга ортга қайтасан, ўлжамизни элга адолат билан улашиб, хазинани саройга етказасан, йигит ёшига етганлардан қўшин тўплаб, ичкарида тартиб-интизом сақлайсан.

– Сифноққа, Талас билан Сайрамга ҳам қараб тур! Кетдилар, йитдилар деган гап бўлмасин. Шимолдан ҳам шубҳам бор. Бизни узоқда деб ёки енгилдига чиқариб ортимиздан пичоқ санчмасинлар.

Кўчдан айрилишни истамаган Чўжуқ бек хоқон амрининг адолатли эканлигини тушунди, таъзим қилганича улкан бир карвон билан ортга қайтди.

Юриш олдидан енгиллашиб олиш, олтин бўлса ҳам

ортиқча юк ташимаслик, чодирини яғмолатиб¹ ҳар йили бир марта ортиқча нарсалардан халос бўлиш Ўғузларнинг ўзига хос одати эди.

БЎЗ БЎРИ БИЛАН СУХБАТ

Тонг олатўронлигида Янгикентдагидан икки баробар ортиқ куч билан яна ерни зир титратувчи юришга чиқдилар. Хоқонликнинг олтин қуббали, олтин безакли ол байроғи кўк узра ҳилпирай бошлади. Отларнинг туёғи замин саҳифасига бир элнинг мардлик, ҳаёт лавҳасини битди. Эрта тонгда қузатувчи қулоғуз дастасининг сардори Ўғуз хонга бир хушхабар етказди:

— Тангри яна биз томонда! Юришимиз хайрли бошланди. Бўз бўри олдимизда кетмоқда!

Ўғуз хон эгардан кўтарилди, Устюртдан, Орол денгизидан ўтганларидан сўнг бўлиб ўтган барча юришлар, жанг-жадалларни кўз ўнгига келтирди. Бўз бўри ҳамиша уларнинг олдида юрган, йўл бошлаган, зафарга ундаган, куч-қудрат тилаган эди. Қамлар, қўшин бошлиқлари орасида шундай кишилар ҳам бор эдики, улар «йўлга тушишдан олдин чўлда бўрини топиб сўзлашдик, суҳбатлашдик, бошма-бош увлашдик, юришимизга омад тилади, у бизга мадаккор бўлади», — дер эдилар. Фақат қилбарак билан илк жангдан ташқари ҳамиша Бўз бўри олдинда эди. Қилбарак билан илк жангда эса олда у йўқ эди. Бунга эътибор ҳам бермаган эдилар. Бўз бўрининг йўқлиги ҳеч кимнинг эсига ҳам келмаган эди. Охирида мағлуб бўлдилар. Мана, энди яна тагин неча йилларни кўрган бу ёлдор-ёлмондор, номаълум бир қўл томонидан ўргатилган, салкам ҳачирдай келадиган Бўз бўри олдинда бормоқда эди.

Омадсиз жанг олдида: «Шунчаки бўри-да, бир кун келди, бир кун келмайди», — деган эдилар. Бўз бўрининг олдинда йўқлиги бир ишора, жангда мағлубиятга учрашларининг илк аломати эканлигини сезмаган, бўрини тушунмаган эдилар. Бўри эса буни қандай тушунтирсин? Тил чиқариб уларни огоҳлантирмайди-ку! Унинг олдинда йўқлиги — «йўлдан қайтинг, бу йўлдан борманг!» дегани эди. Буни тушунмаганларнинг ҳолига вой! Кейин ҳоллари вой ҳам бўлди...

¹ Яғмолатмоқ — тарқатмоқ, бўлиб бермоқ, талон-торож қилдирмоқ

Ўғуз хон бу сирни энди англаб етди. Ўзидан ўпкалади: «Тангрининг элчиси бўласан, ҳолбуки, кўз ўнгингда ошкора турган шу оддий нарсани кўрмайсан. Бўз бўрини ҳам бошқа башоратчилар қаторида кўрдинг. Унинг улус онаси, дояси, қўрувчиси, йўл кўрсатувчиси эканлигини унутдинг. Буни қараки, у яна сени ташлаб кетмади. Яна сенинг олдинга тушиб, омад тиламоқда, йўл кўрсатмоқда. Борадиган йўлинг хато эканлигини, хайр келтирмаслигини билганида эса у ғойиб бўлди. Шуни англамай ким бўлдинг сен?»

Шу хаёл билан отини илгари сурди. Ортидан чопганларга қўл кўтариб, «тўхтанг!» ишорасини қилди. Ёлғиз ўзи бормоқчи эди. Оқ отини бўз бўрининг ортидан қўйди. Бўри ҳам гўё шуни кутар эди. Оқ отнинг яқинлашганини кўриб у ҳам тезлашди. Шу тариқа, олдинда Бўз бўри, орқада Оқ от, тепалар оша кетдилар. Қўққисдан Ўғузнинг миясига шошқин бир фикр келди. Фақат эндигина у қилбарак одамларининг боши итга ўхшашига истехзо билан эмас, бошқача назар билан қарай бошлади. Бўз бўрини севган ўғузлар ит бошли, жундор қилбаракликларнинг бўрига ўхшаш эканлигини нега кўрмади эканлар... Нега уларнинг устига бостириб бораётганларида Бўз бўри йўл бошламади? Бу бир тасодифмиди, мағлубият ҳақида олдиндан огоҳлантиришимди ёки умуман бу жангнинг олдини олиш истагимиди? Балки Қилбарак билан Бўз бўрининг бирор яқинлиги бордир? Балки Қилбарак унинг ана шу ёрдами билан ғолиб чиққандир бу жангдан? Шошма! Айтайлик, шундоқ ҳам бўлсин! Бўз бўри бутунлай аразлаб кетиб қолмади-ку! У бугун яна сенга йўл бошламоқда-ку! Демак, у сенинг юришингга, жанг-жадалингга қарши эмас. Фақат мана шу урушни – Қилбарак билан юзма-юз келишингни истамаган! У билан ярашганингни кўргандан сўнг яна сен билан бирга кетмоқда... Демак, Бўз бўри сени ҳаммадан устун деб билади, у ҳам Улуғ Тангрининг амрини бажараётир...

Ёвшан буталари кўпайиб, тўқайга айланган бир дарага етганда Бўз бўри секинлашди. Ортдан келаётган кишининг ёйга, найзага қўл чўзмаганини кўриб тўхтади. Ортини қалин бутазорга ўгириб, Ўғузга юзма-юз чўнқайди. Шу ўгиришида ҳам бўйи қарийб одамнинг бўйидек ке-

ларди. Ўғуз хон нима қилишини ўзи ҳам билмай отдан тушиб, Бўз бўри билан рўбарў туриб қолди:

– Гуноҳимни кеч, Бўз бўри! Эй улусимнинг кўриғбони! Онам, отам, оғам, йўлим бўлган бўри! Бир пайтлар жаннати отамнинг олдида сен ҳақингда ёмон гаплар айтган, сени шунчаки қўйлар кушандасига чиқарган эдим. Хон отам сени мендан кўра яхшироқ тушунар экан. Бир куни менинг олдимга тушиб йўл бошлашингни англаб етмай, сенга ўқ узган эдим. Сенинг уруғимиз аъзоси сифатида кўкдан тушиб келганинг ҳақидаги Қам отанинг гаплари тўғри эканлигини энди англатдинг менга! Тилингни энди тушундим! Айтганларинг, айтмоқчи бўлганларинг шу қадар муҳимлигини энди англаб етдим. Мени кечир. Сен кечирсанг, Тангри ҳам кечиради.

Бу гапларни айтар экан, Ўғз хон ҳайратга тушди. Кўққисдан унга шундоқ туюлдики, гўё қаршисидаги манави бўри ўзи Иссиққўлда қояларга сиқиб бориб ўлдирган бўрининг айнаи ўзидир... Бунинг ҳам кўзларида инсон кўзлари каби билгисиз бир қадар, айнаи пайтда ўзига жалб этувчи бир раҳм-шафқат ва марҳамат бор эди.

Ана шундай хаёллар оғушида ҳалигача тиз чўкмаган Ўғуз хон тиз чўкди. Курч, салобатли гавдаси билан бўрининг қаршисига чўккалаб ўтирди. Тиз чўкиб ўтирганида ҳам бўйи бўрининг бўйидан бир қарич баланд эди. У бўри билан ёлғиз қолган эди. Кўзлари унинг кўзларидан, узун сочлари унинг ёлидан фарқ қилмасди. Ўғузнинг яшилтоб кўзларида йиллар бўйи кўрмаган туғма кишисини, қариндошини топган инсон меҳри, севинчи порларди. Ўзига қолса оғушини кенг очиб бўрини кучиб олар, юзига босиб, Қилбарак билан бўлган жангда йўқотган барча йигитлари, алпларининг алами учун дод солар, хўнгир-хўнгир йиғларди. Жангда йўқотганларининг ўрнини негадир энди, муваффақиятсиз урушда унга зафар тиламаган Бўз бўри билан юзма-юз қолгандагина қаттиқ ҳис этди. Аммо унинг бу изтиробига Бўз бўрининг ундан қочмай, кўрқмай шундоқ қаршисида туришидан туғилган бир севинч ҳам қоришиб кетган эди.

– Кел, танишайлик, гаплашайлик сен билан! Бундан сўнг сен бошламаган йўлдан юрмайман! Сени олдимда кўрмасам бир қадам ҳам босмайман! Тангрим менга ёр

бўлса, сен менинг қариндошим бўласан! Билагимнинг кучи, кўзимнинг нури бўласан. Абадий омон бўл! Уруғимдан бири бўлиб қол!

Бўз бўри ҳам Ўғузникига ўхшаш кўзлари билан унга тикилар, эҳтимол унинг гапларини тушуниб турар, довуғи ер юзини тутган бир Бўри фарзандининг охирига келиб ўз олдига тиз чўкиб турганидан севиначди. Ҳа, бўри тушунган, ҳамма сўзларини тушунган эди! Бу сўзлардаги изтиробни, аламни, сўнгсиз муҳаббатни англаб етган эди. Мабодо у тил чиқариб гапирса, худди шу Ўғузхоннинг тилида гапирар эди. Бу нигоҳларнинг тилини Ўғуз хон жуда яхши билар, яхши англади. Гўё Бўз бўри йиллар мобайнида мана шу суҳбатни кутган эди... Бўри Ўғуз хон чўчимасин дегандек аввал ерга ётди, йирик, кўркам бошини олдинги оёқларига қўйиб қаршисидаги кишига бошдан-оёқ назар солди, сўнгра ёш боладек эмаклаб Ўғуз хон томон кела бошлади. Гўё ўлжасини чўчитиб қўймаслик учун ер бағирлаб келарди. Ўғуз хон Бўз бўрининг унга ўлжа каби боқмаётганини ҳис этиб турарди. Эрта тонгдаги бу тасодифий учрашувнинг Тангри билан боғлиқ эканлигини ҳам билар эди. Тангрига илтижо, юкунч қилган пайтларида унинг бутун вужудини муққаддас туйғулар қамраб олишига сабаб ҳам шу эди... Кўзларига севинач, юрагига фараҳ тўлган эди. Бўз бўри Ўғуз хоннинг ҳеч бир ҳаракатини кўздан қочирмасдан секин яқин келди, ҳуркмасдан, бирорта туки ҳам титрамасдан бошини Ўғуз хоннинг тизига қўйди. Хоқоннинг кўзларидан ёш сизиб чиқди. Секин бўрининг бошини силади, қўйнинг бели каби кенг, жундор курагини сийпалади, сўнгра унинг бошини кўтариб, ўтакани ёргудек кўзларига тўйгунча боқди. «Бу бўри пўстининг ичида чиндан ҳам инсон фарзанди бор», — деб ўйлади. Кўзлари ҳам худди инсонникига ўхшаш, қўрқув нима-лигини билмайдиган, дадил кўзлар эди. Оний бир лаҳза ичида Бўз бўри билан боғлиқ барча ривоятлар, нақллар, турк наслини тўратиб, қўриб-асраб, кўпайтирганлиги ҳақидаги ҳангомалар хаёлидан яшин каби ўтди. Ана шундай бир туйғу оғушида узун кўллари бўрининг бўйнига чирмашди. Уни бағрига босиб шивирлади:

— Тангри сени асрасин, Бўри қариндошим!

Бу ҳол худди туш каби бир лаҳзада бўлиб ўтди... Бир

неча дақиқа ўтмай, Бўз бўри бутун кўрку салобати, ваҳимаси билан оёқда турар, Ўғуз хон от устига қайтган эди. Бўз бўри ўзларини излаб келаётган кишиларни сезган заҳоти сапчиб оёққа турган эди. Чиндан ҳам, хоқоннинг «Мени ёлғиз қолдилинг!» деганига қарамай қўриқчи алплардан бир дастаси сездирмасдан унинг ортидан келган, юлғун буталари орасида Бўз бўри билан гаплашиб турган Ўғуз хонни кўрганда тиллари танглайларига ёпишиб, қотиб қолган эдилар. Хоқон ва Бўз бўри оёққа қалққанини кўриб шоша-пиша отларини ортга бурдилар. Аммо энди гишт қолипдан кўчиб бўлган эди. Хоқон билан Бўз бўрининг учрашувини ярмида бўлиб қўйган эдилар.

Ўғуз хон қайтар экан, қўшиннинг олд жабҳаси аллақачон бу учрашувдан хабар топган эди. «Ўғуз хон билан Бўз бўри кўришдилар, суҳбатлашдилар, кучоқлашдилар!...» деган хабар эл ичида елдек тарқади.

Ўғуз хон ортга елиб келар экан, маҳкам сиқилган бўрининг калласидек муштлари бош узра олдинга чўзилган эди. У жилмайиб деди:

— Бўз бўрини шарафлайлик, беклар!

Бўз бўри тепалик ортида бу гапларни тинглаб ўтирар эди.

* * *

Бу гал куёш сўлдан чиқди, кўч ҳам сўлга бурилиб, карнай садолари, кўс, қобирға¹, довулларнинг гум-гуми остида Бўз бўрининг увиллашига ўхшаш бир сас билан куёшни қаршилади. Итил Каспийга қўйиладиган жойнинг ўнгидан ўтиб, денгиз ёқасидан бўлмаса-да, унинг яқинлигидан илгари юриб, қаршиларидан чиққан дарё қирғоғи бўйлаб кетдилар ва ўша пайтлар Қамар денгизи ҳам деб аталган Қора денгизга юз тутдилар. Улар худди мана шу ерда, қамарларнинг эски юртларида улар билан ҳисобкитоб қилмоқчи эдилар. Кечиб келган ерлари ҳам Орол бўйлари, Устюрт каби дашт эди. Кунботар томон юрганлари сари узоқдан Қазилиқ тоғининг булутларидан фарқ қилмайдиган тепаликларининг уфққа туташ чизгилари кўзга ташланаркан, манзара аста-секин ўзгариб борар, қум саҳролари ўрнини бўлиқ пичанлар, ўт-ўлани от қорнига

¹ Қобирға — ноғора тури

чиқадиган ўтлоқлар эгаллаб борарди. Сурувлар, йилқилар тўйганча ўтлаб, роҳатланарди.

Ўғуз хон ёғийлар билан жанг қилаётганида унга илкис ортдан ҳужум қилиб қоладиган, бир тилда гаплашсаларда, бирликдан қочиб юрган қамарларнинг изини топмоқчи эди. Қора денгиз яқинида олтин чодирини қурди, эл ҳам шу ерда қароргоҳ тикди.

Ўғлонлари, қўшин бошлиқлари денгизгача бориб келишди. Лекин қамарлардан хабар берадиган киши топилмади. Юртларини қолдириб, ғойиб бўлган эдилар. Кимдан сўрасалар: «Жанубга томон кетишди!» — деб жавоб берди. Ўғуз хон янгидан кунчиқарга бурилди. Қазилиқнинг шимолий этакларини кеза-кеза, йўлларни излай-излай илгариларди. Қамарлар бу тоғларга кириб, дараларга сингиб кўздан ғойиб бўлишлари мумкин эмас, жанубга кетганлари аниқ эди. Лекин қайси йўл билан? Қора денгиз бўйларида из қолдирмаган эдилар. Довонлардан ошиб кетган бўлишлари мумкин. Бироқ бу ерларда яшайдиган маҳаллий аҳоли уларни кўрмаган эди. Энди фақат битта йўл қолган эди.

Ўғуз хоннинг қулоғузлари кўчдан илгарилаб борган жойларидан турфа хабарлар келтирадилар. Қилбаракнинг яксон этилганини эшитганлар ваҳимага тушган эди. Чўлда яшовчиларнинг аксарияти тушунарли бир тилда гаплашадиган улуслар эди. Улар кўчни севинч билан қарши олар, от, мол-қол, қўй-қўзи туҳфа қилиб кузатиб қўядилар.

Сафар давомида ўнг томондаги тоғлар кўчга йўл кўрсатиб борар, Каспийга яқинлашган сари қўшиннинг йўли жанубга бурилар экан, денгиз билан тоғ оралиғидаги бўлиқ ўт-ўлан, сувга мўл далалар тобора торайиб борар, эски йўллар Каспийнинг кўм-қўк сувлари кўриниб турадиган тоғ ён бағрига бошлаб борар, даралардан кечиб ўтар, сўнг яна текисликларга эниб тушар, оппоқ қўрғонлар каби қаршини кесиб турган қорли тепаларнинг этакларига улашиб кетарди. Тоғ этакларининг кўзни қувонтирадиган ям-яшил ўт-ўланлари орасида онда-сонда бутларни эслатадиган, жониворларга ўхшаш қоятошлар чўнқайиб турарди. Ўғуз хон бундай қоятошларни Селенгада, Ўрхон атрофларида кўрган эди. Эҳтимол шундандир, бу жойлар унга туғма, гўё бир карра яшаб, қўниб ўтгангандек туюларди.

Тор Кечид ёхуд кейинроқ дунёга келган тоифалар Дарбанд деб атган, жанубга кетадиган барча йўлларнинг кесишув нуқтаси бўлган чоғроқ қалъа хабарини Ўғуз хон қадимий маълумотлардан билар эди. Қалъага яқинлашган сари экин-тикин ерлари ҳам жонланиб борарди. Ўнг томонда юксалган боши қорли, кўкси ўрмонли, этаклари ям-яшил ўтлоқлар билан қопланган тоғлар Ўғуз хоннинг руҳини яшнатиб юборган эди. Гўёки кўч бутун йўлни ана шу тоғларга қовушмоқ учун босиб келган эди. Фақат энди неча йиллардан бери яйловларни сайр этмагани, муқаддас жойларга қурбонлик қилмагани ёдига тушди. Кечидга яқинлашган сари қаршидаги қорли чўққилар янада баландлашар, бу салобати билан гўё «Мендан ошиб жанубга ўтиб бўлмайди», – деяётгандек туюларди. Тоғ этакларидаги экин-тикин ерларида кўч пайдо бўлганини кўрган ерли аҳоли далалардан, боғ-роғлардан чекиниб кетардилар.

Услу Хожа Ўғуз хонга:

– Тоғлиқлар отни яхши кўришади, Улуғ хоқон. Амр эт, кўчни яхшилаб кўриқлашсин, – деди.

Ўғуз хон хаёлга берилган эди:

– Келгуси ёзгача шу ерда қоламиз. Жанг қилиш истасим йўқ. Ўзлари келиб итоат этишларини кутиб тураман, – деди.

Экин-тикинидан ажраб қолган қалъа халқи бир неча ой чидаса ҳам, лекин охири элчи жўнатиб, хоқонни қалъага таклиф қилишдан бошқа чора топмадилар.

Баҳор олди қалъа элчилари оқ байроқ кўтариб Ўғуз хоннинг ҳузурига келдилар. Ҳадя, армуғон сифатида тўққизта зўр от келтирдилар. Ўғуз хон элчилардан сўради:

– Бир неча ойдан бери шу ердамиз, нега ҳузуримизга аввалроқ келмадингиз? Кучингизнинг озлигини кўра-била туриб, нега итоатсизлик қилиб, бизни менсимадингиз? Уларга қарши тура оламиз, деб ўйладингизми?

Элбоши деди:

– Буни қалъада тушунганлар бўлгани каби тушунмаганлар ҳам бор. Ўшаларнинг нотўғри гапига кириб кела олмадик. Сўнгра доно кишилар ўртага чиқиб, ўгит бердилар, нима қилишимиз лозимлигини тушунтирдилар. Итоат этишни, қон тўкмасдан бир битимга келишни маъқул кўрдик ва хизматингизга келдик.

Ўғуз хон сўради:

– Бу тоғларда яшайдиганларнинг ҳаммаси ҳам сиздек сўзлашадими?

– Йўқ, биз тилини тушунмайдиганлар ҳам бор.

Ўғуз хон деди:

– Модомики, айбингизга иқроор экансиз, мен ҳам сизни кечираман. Қалъадан ўтиб кетаман.

Шу пайт отбоқарлардан бири Ўғуз хонга кўчдан бир йилқи от ўғирлаганини хабар қилди. Йилқи билан Ўғуз хон ёқтирадиган отларни ҳам олиб кетишганди... Сутдек отлар...

Ўғуз хон «отлар топилмаса қалъани вайрон этишини» айтди.

Бутун тоғларни излаб, ниҳоят, отларни топиб келтиришди. Сўнг кўшин ўрнидан жилди. Қалъа дарвозалари очилди. Дарбандликлар бу мисли кўрилмаган кўчининг томошасига чиқишди. Хоқоннинг суворий кўшинлари ва бош-охири кўринмайдиган кўчи дарбандликларнинг ўтакасани ёрди. Бироқ Ўғуз хоннинг чеҳрасини очиқ кўриб кўнгиллари таскин топди. Ўғуз хоннинг суворий бошлиқлари олдига келиб, кўшинга кўшилиш истагини билдирган қалъа йигитлари сафга олинарди. Ўғуз хон қалъага бошчилик қилиш ва хирож тўплаш учун нойиб тайинлаб ўтиб кетди.

ЭСКИ ВА ЯНГИ ЮРТ

Бу Самарқанд билан Балх орасидаги дафъалар-ла ўтилган темир дарвозали Дарбанд эмас, Қазилиқ билан Каспий орасидаги кечик эди. Кассулар, қутлар, модарлар, сумерларнинг юртларига, Ассирия, Митанна, Сурия, Ливия, Фаластин ва Миср томонларга очилган дарвоза эди. Бу – Жануб билан Шимол кесишган жой эди.

Ўғуз хон Қора денгизнинг шимолини ёқалаб ўтадиган йўллардан, келтлар, финикияликлар, баласақлар, этруслар, эллинлар юртига борадиган йўллардан ҳам хабардор эди. Ер юзини ел каби айланиб кезиб юрадиган сайёҳларнинг, одамларнинг кунботар томонда яшайдиган улуслар ҳақидаги суҳбатларини айтмаганда ҳам, гарчи шунинг ўзи ҳам ер юзининг ҳар пучмоғини таниб-билиб олиш учун кифоя эди, бунинг устига карвонлар аста-секин, бироқ

замонанинг ўзи каби тин олмасдан ер юзининг у чекка-сидан бу чеккасига, бу чеккасидан у чеккасига қатнар, улар кийим-кечак, озиқ-овқатдан кўра кўпроқ фикр, тасаввур, билим, маълумот ташир эдилар. Ўғуз хон ўз уругидан бўлган алп эрлар ер юзининг энг узоқ гўшаларига ҳам тарқаб кетганидан севинар, фақат уларнинг мусофирчиликда яшашларидан сиқиларди. Унинг фикрига кўра бунинг илдизи битта – инонч билан эл бирлигининг йўқлиги эди. Узоқ йўллар юракларни ҳам узоқлаштириб қўйган эди. Тангри уларни куш каби озод яратган бўлсада, бу озодлик келтирган изтироблар ҳам кўп эди. Ер юзи уларнинг иродасига эмас, Тангри иродасига боғлиқ эди. Кунчиқардан Кунботаргача бутун саҳролар, энг юксак тоғлар уларники эди. Албатта, бу бепоёнлик ҳам кифоя эмас эди. Чўлларнинг юзи йилдан-йилга саргайиб борарди. Улуснинг экинчиси билан аскарлари, чўпони билан савдогари, яйловдагиси билан кентдагиси тобора бир-биридан узоқлашар, турмушлари билан бирга феъл-атворлари ва тиллари ҳам ўзгариб борарди. Тангри Ўғуз хонни бу бегоналашувни тўхтатмоқ, эл-юртни, уруғ-қабилаларни яккаю ягона Тангрига боғлаш билан бирга уларнинг ўзларини ҳам бир-бирига боғлаш учун яратган эди. Ўғуз хон худуддан худудга ўтган сари яратган унинг гарданига нақадар оғир юк қўйганини янада яхшироқ англаб етмоқда эди.

Балки Тангри ўч олаётгандир улардан. Уни унутганлари, арзон заминий ашёларга, қурама тангричаларга, бутларга топинганликлари учун. Балки улус Кўк Танрини таниб олса, Ўғуз хоннинг измини тутса, кўк юзи очилиб кетар. Буни Тангрининг ўзи биледи.

Тор Кечиддан ўтиб, Кунчиқарга юрган сари сўл томонларида бутун турк элларининг севимлиси бўлган Каспий денгизининг кўм-кўк сувларини, ўнгга боққанда рангбаранг яйловларини, Олтойларни, Олатовларни эслатиб юборадиган боши туманли тоғларни кўрганида Иссиққўл ёқасини, Эркўнни, Қам Отани хотирлади. Дунёнинг ва яралишнинг бутун тарихини биларди Қам Ота. Уни тинлаганда ер юзининг сирлари бирма-бир очилар, Ўғуз улусининг Тангри томонидан севилган, сара бир улус эканлигини янада чуқурроқ ҳис этар ва севинар эди. Айни замонда бу туйғу ичидаги изтиробларни қувиб чиқара олмасди.

Кўкларда Тангри бизни синамоқда. Эндиликда Торим кумликларига боққан бирор-бир кимса қадим замонларда бу жойлар ер юзининг энг кўркем бир маскани бўлганини, инсон фарзандига кўкдан илоҳий билимлар нозил бўлганини, ўша олис, муқаддас замонларда яратилмишнинг яратмиш билан ҳар куни алоқа қила олганини, амали, билими билан бугуннинг тасаввурига ҳам сиғмайдиган нарсалар яратганини, ернинг усти у ёқда турсин, остида ҳам муҳташам кентлар бунёд этганини қаердан ҳам билсин? Бу жаннат гўшаларни биз қурган эдик!.. Шимолда Олтойлардан, жанубда Танқутдан, Тибетдан бошлаб юз минг, минг-минг аршин узунликдаги ерости дарёлари, коризлари бор эди Торимнинг. Тоғларнинг кўз ёшидек тиниқ сувлари эндиликда Такламакон деган даштга олиб чиқилган эди. У ер ости дарёларини ким бунёд этган, қачон бунёд этган – ҳеч ким билмасди. «Ер юзининг барча дарёларидан узун эди у коризлар. Қаердан келишини, қаердан бошланишини биз ҳам билмасдик. Аммо «бизнинг ота-боболаримиз яратган бу коризларни», – дер эдилар... Сув ва тупроқларнинг, Тангриларнинг тилини биладиган бир халқ эдик. Яралмишдан бери келаётган барча билимларни, сирларни мингларча, ўн мингларча битикларда, лавҳаларда асраб келар эдик. Кўкларнинг марҳамати, манглайда битилгани билан юксалдик, доврўқ-шонимиз дунёни тутди. Хўш, кейин-чи? Кейин нималар бўлди? Кўклар нега бизни синдирди? Гуноҳимиз не эди? Башар шажарининг илдизи, боши бўлганимизми? Биринчи бўлиб яралганимизми? Буюклигимизми? Селдан-дўлдан, қор-ёмғирдан, қуёшдан кўрий олганларимизни бутлардан ҳам кўрий олдикми? Оққан сувларимиз оқмас, очилган гулларимиз очилмас бўлди, бошимизда ўлим кўлкасини ҳис этганча бунинг боисини ахтармоққа тушдик, минг йиллар мобайнида яратилган битикларимизни Торим дарёси бўйларида қурган ерости саройларимизга, ари уясига ўхшаган мафораларга бекитдик, бироқ уларни қум селлари босиб қўйди... Кўкларнинг ғазабидан, манглайдаги ёзувдан, бутларнинг дастидан қочиб сўнгги денгизларни ҳам кечиб ўтдик. Эски юртларимизнинг хотираларини ўша ерларга ташидик, янги жаннат гўшалари яратдик. Афсуски, бутлар ўша жойларда ҳам биздан қўл тортмади. Дарёлар

тошиб юртларимизни босди. Ҳар куни бир хонадонни вайрон этди. У ердан жанубга, янада кенгроқ жойларга кўчдик. Ерли кўчманчилар билан қоришиб кетдик. У ерларда ҳам кентлар тикладик, сойлар чиқардик. Ер юзининг энг буюк кашфиётларини қилдик, ёзувни, билимларни яратдик. Бироқ оёқ остидан чиққан фалокатлар у ерда ҳам бизни тинч қўймади. Улар қувди, биз қочдик. Бу гал экин-тикиндан юз ўтириб, қушлар каби озод яшаймиз, сел-сув олиб кетадиган ҳеч нарса сақламаймиз, дедик. Чўлларга қўнгил қўйдик. Тўшагимиз — ер, кўрпамиз осмон бўлди. Ўзимизни яратганнинг ихтиёрига топширдик, нима қилса қилсин, дедик. Чалабийлар, бутпарастлар инончимизни йўқотмоқчи бўлдилар, сувимизни тўсдилар, бу ерда ҳам чўлларимизни қурғоқчилик босди. Туганмас бир кураш, сўнгсиз бир синовдир бу!

Ўғуз хон ҳамон ўйлар эди: «Қам Ота тўғри айтарди. Биз ҳамон омадсизлик оғушидамиз, ундан қачон қутулишимизни билмаймиз».

Қам Ота тагин нималар дер эди? Айтардики, биз озодлик шайдоси бўлганимиз учун ҳам сочилиб кетдик ер юзига. Ерни яхлит кўрмоқчи бўлдик. Улкан саҳроларни пиёда-яёв кечиш мушкул бўлганидан от билан дўстлашдик. У бизнинг қанотимиз бўлди. Худди шу қанот билан учдик, кунчиқардан кунботаргача оёғимиз тегмаган жой қолмади. Чўллар яшаб бўлмас ҳолга тушиб қолгач, юз мингларча турк селлар каби Чин, Ҳинд сари оқиб кетди... Тангри жонзотларига шафқат қилмаган оч, совуқ, паноҳсиз чўллардан қочиб кетдилар. Кетаркан, эски турмушларидан, урф-одатларидан, қисматдан, чўлдан, ўз илдиэларидан, ўз халқларидан бутунлай воз кечиб кетдилар... Ўтганлардан неки қолган бўлса, ҳаммасини улоқтириб ташламоқчи бўлдилар... Ўзимиздан тарқаганларнинг ўзимизга қарши чиқиши оғир аламдир.

Илк бор қадам босаётгани бу ерларда Қам Отанинг сўзлари нега миясидан ҳеч чиқмаяпти, ўзи ҳам билмасди. Киндик қони томган ерларидан узоқлашгани, ер юзининг бепоёнлигини кўргани сайин уруғининг ўтмиши, келажакги кўпроқ ўйлантирар эди уни.

Ҳозир бораётган йўли ота-боболарининг йўли эди, бу йўлдаги сафарлар ҳеч қачон бир томонлама бўлмаган. У

буни ҳам биларди. Бу йўл туркнинг шоҳ томири эди. Минг йиллар аввал ҳам бу унинг гавжум йўли эди, бугун ҳам...

Қам Отанинг унга англатмоқчи бўлганлари ҳам эл-юртнинг ўтмиши билан боғлиқ сирлар эди. Бу йўллар қаердан бошланади, қаерлардан ўтади? Ўша олис замонларда бўлиб ўтган воқеаларни қўриб-асрайдиган бирор маълумот, бирор лавҳа топилиб қолармикан? Бешигимиз бўлган ҳеч бир ердан риштамизни бутунлай узиб кетмаганмиз, қаерга юзланиб бормагин, тагин ўз улусимиз вакиллари чиқади қаршингдан, бироқ улар сон-саноксиз жангларда қирилиб камайдилар, ўксиз ва мададсиз қолдилар. Бирлашиб яхлит эл бўла билмай, тепаларидаги бошқа бир ҳукмдорга тоқат қилиб яшайдилар. Бошларига тушган балоқазоларга чидаб, яна қанақа фалокатлар ёғилишини кутиб кун ўтказадилар.

Ўғуз хон ўзи оёқ босган бу юртларда йўқотган дунёларини янгидан қуражагига, улусининг қадимий салобатини, довруқ-шонини қайтаражагига ишонар эди.

Бу аввалги юришларга ўхшамаган, муқаддас бир юриш эди, олтин, мол-дунё, кийим-кечак, озиқ-овқат ҳарислиги эмас, унутила бошлаган, охириги аломатлари Қам Ота билан йўққа чиққан олис, сирли дунёни томирларида гувиллаб оқаётган, қонларида уйғонган бугунги дунё билан қовуштирмоқ истаги эди. Эҳтимол, олдинда кетаётган Бўз бўри ҳам шунга даъват этаётгандир; у Инжу ёқасидан чиққанларидан бери ўтган узоқ йиллар мобайнида ундан айрилмаган, энг қийин юришларда ҳам олдинда борган, йўл кўрсатган, хоқоннинг ва йигитларининг руҳини, фикрларини алғов-далғов қилиб юборган эди.

Тор Кечиддан Жанубга йўл олганларида қаршиларидан чиқиб қоладиган қоровул бўлукларнинг уларга кучи етмасди. Кичик-кичик овулларда яшайдиган аҳоли эса уларни ёрдам ва тинчлик умиди билан қарши олардилар.

Ўғуз хон ўғрилардан қайтариб олинган сутдек оқ отининг устида бўлса ҳам, гўё от устида эмас, ўзига ҳам охиригача маълум бўлмаган бир муқаддас парвозда, бир руҳ қанотида, нотаниш ерларга эмас, нақ Тангрининг ҳузурига бораётгандек ҳис этарди ўзини.

Тетапоя бўлгандан бери отдан тушмаган ўғиллари ҳам унинг қаватида эдилар. Уч кунлик йўлдан сўнг баҳор тош-

қинлари уйғотиб юборган бир дарёга келиб тўхтадилар. Сел дарё устидаги эски ёғоч кўприкнинг бир қанотини ювиб кетган эди. Соҳилдаги дарахтларни қулатиб, икки кунда кўприкни аравалар ўтадиган қилиб тикладилар. Сўнг болуд, писта ўрмонларидан, арпа, бугдой далаларидан, олмасорлардан ўтдилар. Толиққан овуллардан бир-иккитаси шу боғлар орасига юрт солиб қолди. Бу ҳам бир анъана эди. Улар Ўғуз низомини буза олмасдилар, судралиб юриб кўчни ортга тортгандан кўра бир йўла узилиб қолганлари яхши эди.

Денгиздан чиқиб келган кун шуълаларида ял-ял ёнган қорли тоғ чўққилари Ўғуз хоннинг бутун вужудини ориқтириб, англашилмас бир туйғу ичини ўртаётган бўлса-да, лекин ўзи учун ҳам номаълум бўлган бир манзил сари даъват этаётган орзу янада кучлироқ эди. Элнинг қисмати, кўклардан, Тангридан келган амр уни илгари бошларди.

Бир тоғ этагида қурбонлик қилаётганларга дуч келдилар. Бироқ қурбончилар даҳшатли кўч яқинлашиб келаётганини кўриб, отга минганча тоғ томон қочиб кетдилар. Олдинда бир маъбад, муқаддас, ялавочлар номи билан боғлиқ бир жой борлигини кузатувчилари Ўғузга илгарироқ хабар қилган эдилар. Ялавочлар билан боғлиқ бўлса, демак, бу Ўғуз хонга муносиб жой экан. Бу қадар машаққатли йўллардан, оғир жанглардан сўнг илк бора унинг юрагида Эркўндагига ўхшаш бир туйғу оловланди. Олисолислардан кўзга ташланиб турган, от ёли сингари қавариқ тошга айланиб қолган қоялар уни ўзига чорларди, қурбонликнинг бу қоялар этагида қилинишини, бу ердаги қадимий иморатларни кўрганда қоялар уни ўзига ажиб бир жозиба билан тортишида Тангри билан боғлиқлик борлигини англади. Кўлини юқори кўтарди. Кўч тўхтади. Эл уловидан тушди. Кўп ўтмай тоғнинг яшил этақларидан денгизгача бутун адирларни оқ чодирлар қоплаб олди. Ўғуз хон ўз чодирини юқorigа, қояга тақаб тикдирди, сонсаноксиз кўйлар кўйилди. Дарагини анчадан бери эшитиб келаётганлари, кузатувчилар аллақачон бориб қайтгани Исмаха номли турк улуслари яшайдиган шаҳарга элчилар жўнатилди: «Дунёга адолат нуруни сочиб келаётган Ўғуз хон урушни истамайди, бош эгиб, алоқа ўрнатишингиз-

ни хоҳлайди. Биз мардларча жанг қиламиз, ортдан тиф санчмаймиз! Қаршимизда ҳеч ким дош бера олмаслигини биласиз. Бизга қўшилигим, бегона душманлар устига янада кучлироқ бўлиб борайлик...»

Ўғуз хоннинг элчиларини иззат-икром билан қарши олдилар. Жуссаси кўзни қувонтирадиган бир даста от ҳада этдилар. Ўғуз хонни қалъа ташқарисида, тўй-тантана билан кутиб олдилар. Кўч ўн тўрт кун шаҳарнинг жанубида қароргоҳ тикиб турди. Тошлардан тикланган қалъа, гўзал саройлар бу ернинг қадим замонларга бориб боғланадиган машҳур жой бўлганлигидан дарак берарди. Исмах уруғи очиқкўнгил, жасур кишилар экан. Ўғуз хонни хурсандлик билан қарши олган бўлсалар-да, унинг баъзи димоғдор аскарларининг шаҳардаги ўзбошимчаликларига чидай олмадилар. Бир нечасини тутқун этиб, хирож беришни тўхтатдилар. Ўғуз хон олдинда турган оғир жанглارни ўйлаб, урушдан қочди. Ўтин йиғдириб дарвозаларни ёндирса ҳам қалъани олиб бўлмаслиги аён эди. Шаҳар оқсоқоллари аскарларни тутқун этган қизиққон йигитларга танбеҳ бериб, битимнинг бузилганлигидан хафа бўлдилар. Янгидан элчи жўнатиб, сулҳни қайта тикладилар. Хирож жўнатиб, энди орани бузмасликка ваъда бердилар.

Исмах беги қизи Сўлмасни Ўғуз хоннинг ўғилларидан ёки саройга яқин кўшин бошлиқларидан бирига бериб: «Бирлашсак, қонимиз қўшилса», — дейишни истарди.

Услу Хожанинг ўғли Эрдам Ўғуз хон билан бирга саройга бораркан, ташриф буюрган сарой хонимлари орасида ҳаммадан ажралиб турган, илк қарашдаёқ ўзига хос нуфузи аён бўлган, охирги зиёфатда гўзаллик Тангриси каби порлаб турган, элбегининг хотини билан ёнма-ён ўтирган, бир оздан сўнг унинг қизи эканлиги маълум бўлган тоғ чечагига ўхшаш Сўлмасни кўриб, шундоқ ҳам унга шайдо бўлиб қолган эди.

У отасига кўнглини очди. Қутлуғдан кейин уруғининг тақдири фақат Эрдамга боғлиқ бўлиб қолганини билгани учун ҳам унинг ҳар бир қадамини кузатиб юрган, ёлғиз ўғлининг йилдан-йилга орқага суриб, ҳамон бўйдоқлигича юрганидан ташвиш чекиб, унинг уйланадиган кунига қурбонликлар атаган Услу Хожа севинчдан кулишини ҳам, йиғлашини ҳам билмасди. У Ўғуз хон ҳузурига борди. Эр-

дамнинг хоҳиши маҳаллий бек хоҳиши билан мос тушарди. Эрдам Сўлмасга уйланди.

Шундан сўнг Ўғуз хон ўз низомини ўрнатиб, энг севимли тангричилардан Тирик Бобони бу ерда элнинг каттаси, тўғрироғи, одамлар айтгани каби «Ўғузнинг кўзи» қилиб қўйиб, маҳаллий кузатувчилар кўрсатган йўл билан шаҳар этагидан оқиб ўтадиган дарё ёқалаб Кур – Ораз қўшиладиган жойга етди, аммо иссиқлиги боис бу ерга қўнмади. Дарёларни кечиб, қадимий турк йўли билан жанубдаги булутлар оғушида ётган тоғлар сари юрди.

Ўғузнинг тангричи «бобо»лари ер юзига сочилиб кетган эди, бугун ҳам ер юзида уларнинг сон-саноксиз излари, сўнги оромгоҳлари, маъбадлари қўриниб сақланмоқдадир...

САВОЛОНДА ИЛК ЁЗ

Олти кундан сўнг сийрак ўрмонли чўллардан, экинзорлардан кечиб ўтиб, Саволон яйловларига чиқиб боришди. Чўл булутсиз бўлганидан бу ерда Каспий сувлари кўзга яққол ташланиб турарди. Кўч қўнган яйловлардан денгизга эниб борадиган тоғ силсилалари, ўрмон билан қопланган довонлар йўлсиз, изсиз, ўтиб бўлмас бир ҳолда эди. Яйловнинг ўртасида Саволоннинг қовун тилими каби қорли тизмалари кўзга ташланарди. Кўч Хазаргача чўзилиб кетган ўрмонлардан бошлаб Саволоннинг қишин-ёзин эримайдиган муз тоғлари қадар, булоқлари жилдираб, ирмоқлари шовуллаб жанубу шимолга ошиққан, ўт-ўланлари одамни яширадиган бутун яйловга сочилиб кетган эди. Ўғуз хоннинг олтин куббали чодирини яйловнинг туя ўркачидек дўнг бир ерига тикилган эди. Чодирнинг орти бургутлар макони бўлмиш чўнг қоялардан иборат эди. Қаршида ям-яшил ўт-ўлан денгизи чайқалиб ётарди. Бу ўт-ўланлар устига булутранг ўтовлар тикилган эди. Ўғуз хон чодирининг сўл томонидаги нишабликларда қадимий бутларни эслатадиган қоялар кунчиқар томон чўзилиб кетган эди. Гўё ер юзининг бутун жониворлари шу ерга йиғилиб, тошга айланиб қолган эдилар. Эл йўлидан ажралиб чиққан бир сўқмоқ сўлга, кунчиқарга бурилиб, Ўтукен ўрмонларини эслатувчи сийрак дарахтзорлар орасидан ўтгач, яйловнинг Саволондан кейинги энг юксак тепалигига чиқиб борар, ундан ошиб кунчиқар нишаблигидаги юртлар сари чўзилиб ке-

тарди. Айтишларига кўра, бу йўл билан икки-уч кунда Каспийга етиб олса бўларди. У ердан сўлга бурилсанг, яна Муғон чўлига чиқасан. Узоқ йўл, Муғон жазирамаси Ўғуз хонни толиқтирган эди. Совуқ тушгунча шу ерда қолмоқчи эди. Тушдан сўнг эл беклари ва сарой аъёнларини шўланга тўплади. Бу ердан боши-охири кўринмайдиган қўшинини томоша қилиб юраги тоғдай кўтариларди.

Ўғуз хон деди:

— Беклар! Тангри тоғларининг, Олатоғнинг экизи бўлмиш Саволонга келдик. Ер юзининг йўллари кесишадиган бу ерда. Барча улуслар шу ерни муқаддас деб билади, шу ерга интилади, шу ерга келади. Тангри иродаси ила байроғимиз бу ерда ҳам юксалди, будунимиз бу файзли ерлардан ором топсин. Йўл чарчоғини чиқариб, кузги юришга ҳозирланинг!

Сўнг найзага бутунлигича ўтказилиб пиширилган кийик гўшти тортилди. Ўғуз бекларининг гавжум йиғини бошланди.

Ўша баҳорда Ўғуз хон катта ўғиллари ва қўшин бошлиқларини, ҳар бирига бир туман суворий бериб, кунботарга, Кўкча кўлининг нариги томонига, Қора денгиз бўйидаги кўлдулар яшайдиган юртларга, шимолга, Озар кўлининг кунботар қирғоқларига жўнатди. Улар Ўғуз хоннинг ёрлигини бу элларга етказиш билан у ерларда яшайдиган уруғларни бирлашувга даъват этишлари керак эди. Қамарларни ҳам излаб кўрмоқчи эдилар.

Баҳор сўнгида Тор Кечиддан Қора денгизигача бўлган барча эллар жанг-жадалсиз, ихтиёрий равишда Ўғуз хон байроғи остида бирлашувга розилик беришган эди. Бу юришларда Ўғуз хон катта ўғилларининг қўшинни бошқариш салоҳиятини синовдан ўтказмоқда эди. Ҳар бирининг ёнига ишончли одамини қўйиб, сўнгра жанглар, музокаралар қандай олиб борилганини суриштирар, энг кичик тафсилотларни ҳам синчиклаб ўрганар эди.

* * *

Ёзнинг илк ойида Ўғуз хон сара беклари ва аёнлари билан от бошини Саволонга сурди. Сўз олонми¹ ёки сув

¹ Сўзлон — сўз олган. Саволон номининг келиб чиқиши ҳақида сўз кетяпти.

қолган... Қайдан келиб чиққан бу ном? У аҳд қилган, отини Саволон бошидаги кўлдан суғормоқчи эди. Иккинчи томондан, Ота Унгурга ўхшаш жой ахтарарди. Ота-боболаридан илк инсонга бешик бўлган топиноқ тоғлар қаторида Саволоннинг ҳам номини эшитган эди. Уч кунлик йўлдан сўнг отлар уларни кутсол тоққа олиб чиқди. Тоғ бошида, тишлардек тизилиб турган қоялар орасида шабнам каби тиниқ кўл сувидан ичди. Чодир қуриб, кундузлари ёндирган, кечалари музлатган тоғда салқинлаб, бир неча кун ором олиб ётар экан, олис юртларнинг тўққиз ой давом этадиган совуғини эслади. Бу муздек сувлар билан ёнма-ён қайнаб чиқаётган иссиқ булоқлар тоғнинг ёнар бағридан отилиб чиқаётган қўшиқ, нағмалар эди гўё. Бу ерда эрталабдан кечга қадар йигитлари тош ёки тупроқ уйиб ясалган ҳовузчаларда ётиб олиб ҳордиқ чиқардилар. Сўнг Ўғуз тоғнинг кунботар нишаблигига энди. Чўпонлардан, йилқибоқарлардан шу атрофдаги ғор, унгурларни суриштирдилар. Кўрганман деган киши топилмади.

Умидларини узиб, яна жанубга, ўз қароргоҳларига қайтаётганларида қулаб тушган бир дарахт тўнкасининг ёнида тошга суянганича сибизга чалиб ўтирган бир чолга дуч келдилар.

Ўғуз хон сўради:

— Саволонда унгур йўқми, қария?

Қария сибизғасини тўрвасига солар экан:

— Саволон катта жой, хоқоним. Ким билсин? Сен бизнинг яйловларга қўнган Ўғуз хонсан, шекилли. Бизни оёқости қилганлар кам эди...

Ўғуз хон довираб қолди:

— Биз оёқости қилмаймиз, қария, оёққа турғазамиз.

Қария пинак бузмади:

— Оёққа турғазишингизни истамаймиз, оёғимизни кесмасангиз бўлди.

Ўғуз хон қаҳқаҳа урди:

— Сен бу тоғларга муносиб инсон экансан.

Чол қандайдир хаёлга бориб суҳбат йўсинини ўзгартирди:

— Саволоннинг ҳар қадамида бир сарой вайронаси, бир қалъа бор. Фақат бир томондан қурилса, иккинчи

томондан яксон қилинади. Тирикларни излаб юрган бўлсангиз, қароргоҳингизнинг юқорисида, тоғ устидаги қалъани бориб кўринг.

Ўғуз хон отига қамчи босди.

Эртаси кун ўрдадан чиқиб, отларнинг бошини тоққа қараб озод қўйдилар, суворийлар учун, от туюқларининг саси учун яралгандек бу йўлдан гўё булутлар томон учиб борар эдилар. Шу тариқа елдек югуриб, уч томони жарлик бўлган бир юксакликда папоқ каби тиккайиб турган қалъага бориб етдилар. Бу ерга фақатгина сўқмоқдан ажралиб, илондек узайиб ётган, жарлик устига олиб борувчи тор йўлак орқали чиқиш мумкин эди. Қалъанинг ташқи тарафидаги қоя қавариб чиққан, остида кўчки йўли бор эди. Кўчки йўлидан, гор этакларидан сувлар сизиб ётарди. Аммо бу ер яшайдиган жой эмасди. Қалъанинг кунчиқар тарафида Тангри томониданми ёки инсон қўли биланми яратилган одам бўйи ёриқлар бор эди. Улар ердан жуда баландда эди. Қалъа яхлит бўлиб, инсон қўли бунақасини қура олмасди. Аммо ичида ҳаёт борлиги кўриниб турарди. Қалъа белини ўраб, ёриқдан ичкарига кетган сопол қувурлар олисдан ингичка камарга ўхшаб кўринарди. Туби кўринмаган ўпқон устида, қалъанинг қўл етмас белида бу новлар, бу ариқ қандай барпо этилган, сопол қувурлар у ерга қандай қилиб ётқизилган, сув бу ерга қайдан, қандай қилиб кўтарилади – айтиш мушкул эди. Қалъанинг очиқ кўз каби кунчиқарга қараган тешикларининг бирида учларига тош боғланган, оёқ қўйиб чиқиш учун илгаклар қилинган иккита арқон осилиб турарди. Демак, Ўғузнинг келишидан чўчимайдилар ёки шуни кутмоқдалар. Ёриқ оғзида сочи соқолига қўшилиб кетган, бироқ бақувват, новча бир киши турарди.

У Ўғуз хонга юзланиб:

– Марҳамат, буюк хоқон! Келишингизни билар эдим, – деди.

– Сен кимсан?

– Мен ҳам сен каби Тангрининг бир қулиман.

– Бироқ менинг кунчиқардан кунботаргача чўзилиб ётган бир элим бор. Ер юзи байроғимнинг қўлкасига сиғинади.

– Менинг эса мана шу қоп-қора ғордан бўлак ҳеч нар-сам йўқ.

Ўзи билан бир тилда, бу қадар дадил-дадил гаплаша-ётган бу киши Ўғуз хонга Қам Отани эслатди. Аввал Ўғуз-нинг икки соқчиси чиқди. Сўнгра ўзи худди қоплон каби юқорига кўтарилди. Ичкари киришдан аввал қалъа тубида қолган бекларига кўз ташлади.

Ўғуз хон ғор эгасининг ёнига етиб бориб, иккаласи ердан бир қулоч кўтарилган қуёшга юзма-юз туриб қолга-нида, эътибор билан қараган киши уларнинг ғоят ўхшаш-лигидан ҳайрон қолган бўларди.

Пастда эканлигида ёнма-ён турган бир неча ёриқлар борлиги уни қизиқтириб қўйган, «Бир уйга бир эшик ки-фоя эмасми? Булар нега керак экан?» – деб ўйлаганди. Бироқ энди юқори чиққанидан сўнг бу ёнма-ён ёриқлар битта жойга олиб бормаслигини, ҳар ёриқ алоҳида хонага боғлиқлигини кўрди, айна пайтда бу яратганнинг иши эмаслигини, бу хоналар қўлда ўйилганини англади, бироқ, афтидан, бу иш шу қадар қадим замонларда қилинган эдики, йўнилган излар йитиб кетган, деворлар қорайиб, ташқаридаги тошлардан фарқланмайдиган ҳолатга келиб қолган эди.

Сўл томондаги киришдан хона ичига қадам босдилар. Оёқ товушлари Ота Мағорадаги каби қайдадир теранлик-ларда акс садо берар, ичкаридан сув товушига ўхшаш шилдираш эшитиларди. Хона елвагай бўлиб, ёруғлик ту-шадиган бирор туйнук бўлмаса-да, мағоранинг олис-яқин-лиги маълум бўлмаган тўридан кўнгилга баҳра берадиган бир шабада эсарди. Ичкарида ўчоқ ёниб турарди. Ўғуз хон-нинг кўзлари қоронғиликка кўникканидан кейин тошлар юзасидаги тушуниксиз чизги, тамға ва белгиларни кўрди. Уй эгаси унга жой кўрсатди. Бу қўй териси тўшалган тош эди. Ғор эгаси жилмайди:

– Ёқмаса, бизни айблама! Бизнинг тахтимиз, ўтира-диган ўрнимиз юмшоқ эмас.

Ўғуз хон деди:

– Менинг тахтим – эгар. Ундан бу ер юмшоқроқ...

Гўё унгурнинг остки бир ёки бир неча қаватлари бор-дек овоз теранликларга ёйилиб кетар ва у ерда акс садо берарди.

Ўғуз хон:

– Бизнинг тилимизни яхши билар экансан, – деди.

Хона эгаси:

– Бу ота-боболаримизнинг тили, – дея жилмайди.

– Бизнинг улусданмисан?

– Озарларданман.

– Улар ҳам бизнинг элдан. Бу ерга бирга келдик.

– Элларга, улусларга хоқонлар номини бериш қадимий удумлардан. Сен билан келганларнинг барчасини Ўғуз эли, яъни сенинг элинг деб атайдилар.

• – Бунинг сабаби маълум. Ёрлиғни мен берганман. Яъни мен элнинг каттаси бўлганим учун ҳам эл меники. Ҳар бир киши менинг ўғлим, қизим, яқинимдир. Озарлар ҳам шундоқ.

– Чиндан ҳам оз қолдик. Бу қадар йўли машаққатли, тақдири чалкаш элни топа олмайсан. Юз карра тўпланиб, тагин тарқаб кетдик. Агар сизнинг Тангрингиз уларни янгидан Муғонга, юртимизга, ҳамон номини сақлаб келатган Озар кўлининг ёқаларига келтирган бўлса, унга шукурлар бўлсин!

– Яккаю ягона гўзал Тангримиз истаганини қилади.

Сўнг Ўғуз суҳбатдошига кўз тикиб:

– Кимдан яшириниб ётибсан бу ерда? – деб сўради.

– Ўзимдан.

– Мени қайдан танийсан?

– Ер юзининг буюк инсонини ким танимайди?

– Кимсан ўзинг?

– Мен бир мағ бўламан! Ўтга топинаман, яратганга топинаман.

– Биз ҳам яратганга топинамиз. Яратган Тангридир. Улуғ, ягона, гўзал Кўк Тангри.

– Сизнинг тангричи эканлигингизни биламан ва ер юзини яккаю ягона Тангри йўлига солмоқ истагингизни ҳам сезганман.

Ўғуз хоннинг товуши деворларга гурзи каби уриларди:

– Бу шунчаки истак эмас, Тангрининг амридир. Онамнинг тилла каштали йўрғадан илк дафъа кўк юзини кўриб, миямнинг тарҳи очилди. Чодирнинг очиқ туйнугидан бир парча осмон кўриниб турарди. У ердан бир даста нурнинг чодирга сизилиб тушганини кўрдим. Бу нур ичи-

дан бутун борлиғимни қамраб олган бир кўз тикилиб турарди менга. Бир боқиши билан хилқатнинг барча сирларини очиб ташлади. Сўнгра хоқонлик саройида тизилиб турган бутларни кўрганда шайтонни кўргандек бўлдим, улар менга инсоннинг ўз-ўзини масхара қилиши бўлиб туюлди. Ҳаммаси ана шундан бошланди.

Мағ деди:

– Қизиқ бўлган экан. Мен тушимда сенинг бу ерларга келишингни кўрган эдим.

Ўғуз хон кулди:

– Бизнинг қамлар бошқа бировнинг тушига кира олади. Оғир жангларда душман қаршисини ўт, сув, бўрон билан тўсиб, уларни адаштириб, бошқа йўлларга солиб юборишни ҳам эплашади.

– Нил, Месопотомия коҳинлари, бизнинг мағлар, сизнинг қамларингиз, шомонлар – ҳаммаси бир булоқдан сув ичган. Изи йўқолиб кетган қадим замонларнинг сўнги ивир-шивирларидир улар. Кўкларнинг тилини ёлғиз ўшалар билар эди. Ҳайфки, инсон фарзанди ўз қўполлигидан, вайронкорлигидан халос бўла олмади. Йиқитади, яксон қилади. Иккинчи томондан бўрон-қасирғалар, ёнғинлар, зилзилалар ўтмишнинг барча изларини ўчириб ташлаётир.

Ўғуз хон ҳайрат ичида эди. Мағ гўё унинг фикрларини ўқир, йиллар бўйи уни ўйлатган, юришларга давъат этган туйғуларини такрор сўзлаб бораётган эди унга. «Демак, хаёлот кишиларининг дарди ҳамма ерда бир хил, улар инсоннинг вайронкорлигидан, қадим замонларнинг тилини, низомини унутиб бораётганидан афсусдадирлар», – деб ўйлади у. Шу хаёл билан мағга деди:

– Инончингиз қанақа эканлигини билмайман. Лекин билишим керак. Хато қилмасам, сизнинг динингиз ҳам шунга ундайди. Эзгулик яратади, ёвузлик вайрон қилади. Бу йўлингиз билан ёвузликнинг ёнини оласиз, унга ҳаёт бахш этасиз.

Мағ титраб кетган каби бўлди, қўноғини диққат билан кўздан кечирди, юзини сезилмас бир табассум қоплади:

– Бу бизнинг истагимизга боғлиқ эмас. Кеча билан кундуз, туғилиш ва ўлим, яхшилик ва ёмонлик... Ҳамма нарсанинг икки қиёфаси бор.

Ўғуз хоннинг лабларига ҳам истехзоли бир табассум қўнди:

– Бирининг яратганига иккинчисининг кучи етадиган бўлса, икки баҳодир каби уларнинг жанглари абадий давом этадиган бўлса, демак, бу жангнинг голиби бўлмайди. Бу Тангрининг иши эмас, унинг қулларининг ўйинидир.

– Йўқ, бу ер юзининг низомини сақлаш йўлидир. Биз ҳам бунга бас кела олмаймиз.

– Гап йўқ. Лекин улар Тангри деб аталмайди! Тангри низомни қўримоқ учун уларга шундай амр берган, уларни бир-бирига юзма-юз қўйган, уларни мангу жанг-жадал, кураш йўлига солиб қўйган. Тангри ягонадир!

– Аммо сенинг Тангрининг бор-йўқлиги сезилмайди.

– Менинг Тангрим ягона бўлса-да, ҳисобсиз кўзи, ҳисобсиз қўли бор. Куёш ҳам, ой ҳам унинг измида юради, унинг амрини адо этади.

– Сиз ҳам куёшга ишонасиз, биз ҳам, сиз ҳам оловга ишонасиз, биз ҳам.

– Тўғри, биз оловни покловчи куч деб биламиз, бегона эллардан келганларни оловдан кечирмай яқинимизга йўлатмаймиз. Биз ҳам куёшга топинамиз. Бироқ биз оловга, куёшга, тупроққа Улуғ Тангрининг кўзи, қўли, оёғи, бир парчаси каби қараймиз. Улуғ яратганни унутсанг, оловга ишончингнинг сопол, тош бутлардан фарқи қолмайди.

Мағ ўз суҳбатдоши фикрининг теранлиги, сўзининг тугаллиги қаршисида шошиб қолган эди. Жангари, сўздан кўпроқ қиличга ишонган, қўпол бир кишини кутгани ҳолда дунёнинг баланд-пастини биладиган буюк бир тафаккур эгасига дуч келиб турар эди у. Эҳтимолки, шунинг учун бошқа йўл ахтариб кўрди:

– Сенинг айтганларинг мана бу тошларга сингиб, йўқолиб кетади. Бизнинг айтганларимиз ёзилади ва яшаб қолади.

Ўғуз хон жилмайди:

– Хафа бўлма, бу ҳам Тангрининг марҳаматидир. Сизлар яширинча терига ёзасиз, биз эса одамларнинг юрагига нақш этамиз.

– У юраклардан умид қилма, бир томондан олса, иккинчи томонга сотади.

– Шунинг учун ҳам Тангри менга қилич берган. Қара, мана шу кўриб турган қиличинг кўкдан тушган. Чақмоқ тошидан ясалган. Кўкдан келганнинг ҳукми – ёрлиғи ҳам Тангри номи билан боғлиқ. Махлуқотнинг қонини тўкмоқ оғир иш. Аммо Тангри ҳукми шу экан, уни амалга оширмоқ лозим. Менинг ҳаётсиз, совуқ, қурғоқчил шимол чўлларига қувилган, ёзувга қўли қовушмаган элларимга бу битикларни англаймоқ учун кўп йиллар керак. Шунинг учун ҳам мен қиличимни, ялавочлигимни қалқон қилиб чиқдим. Мен ўлкаларни забт этмайман. Кўнгилларни, назарларни, фикрларни забт этаман. Кўзлар кўкка тикилсин, Тангрини кўрсин дея. Афсуски, кўпларнинг боши танидан жудо бўлгачгина, кўзи кўкларни кўради. Мен талон-торож қилиш учун эмас, Тангрини танитиш учун келганман.

- Тангрининг нақадар кўп жангчиси бор, Улуғ хоқон!
- Биз ҳаммамиз унинг жангчиси бўламиз...

Суҳбат шу ерида узилди. Юзаки қараганда сокин, аслида кескин сўз кураши охирига етган эди. Наинки охирига етган, эндигина бошланган эди.

Мағ гўё қаршисида ўтирган манави кишининг қўноқ эканлигини унутган эди. Секин бош эгиб ўрнидан турди. Оғир-оғир юриб хонанинг олис бурчига борди. Токчадан кўза ва қадаҳ келтирди. Таласун¹ сузиб Ўғуз хоннинг олдида қўйди.

– Меҳмонимсан, ич! Низомларимиз ўзгармасдир. Қайда, қандай яшашимизнинг аҳамияти йўқ.

Сўнгра силлиқ ёғоч билан кулни қовлади. Унинг орасидан олган кўмма нонни қоқиб кулини тўкди. Қаршисидаги тош устига дастурхон ёзди. Қўллари куйганича нонни ушатиб, буғланиб турган катта бир бўлагини Ўғуз хоннинг олдида қўйди.

– Сизни кўнгилдагидек меҳмон қила олмадим. Айбга буюрманг, топганим шу.

– Борингни беряпсан. Ота-боболаримиз буни жуда қадрлашган.

– Тўғри, буюк хоқон. «Мўл бергунча, йўл берсин». Бу ҳам оталаримиз сўзи.

Ўғуз хон эшик олдида таянган қоровулларга кўз қири-

¹ Таласун – шароб

ни ташлади. Сўнг нондан бир парча ушатиб, буғли ҳолича оғзига солди.

Мағ ҳам кавшана бошлади.

Ов гўшти, қўй кабоби, гуруч қайнатмаси, қийма, угра, қовурдоқ Ўғуз хоннинг севимли таомлари эди. Лекин бу ерда ноқулай аҳволга тушиб қолди. Нимқоронғи унғурда, ўчоқ бошида ўзи еб турган, хоқонлик шаънига мос келмайдиган мана шу иссиқ, юмшоқ ноннинг таъми дунёнинг энг лаззатли таоми каби қолди унинг оғзида. Шошмасдан, бу мағора эгаси айтган гапларни мулоҳаза қила-қила ўз улушини еб тугатди, таласунни ичди, сўнгра жилмайиб:

– Қўлинг дард кўрмасин! Ҳеч бир хоқонлик зиёфатлари арзимаёди сенинг бу лаззатли емагингга, – деди.

Мағнинг тош ранги урган юзлари нурланди. Йирик, қайғули кўзларида ўткинчи бир шуъла порлади.

– Мен ўн йилдан бери шундай яшайман.

– Ўн йил?

– Ўн йил!

– Мен ҳам ўттиз йилдан бери отнинг устидаман.

– Эшитганман. Кучинг, ҳукминг, низоминг бўлмаганида элни Чиндан бу ерларга етказиб кела олмасдинг.

– Аммо сени нега излаганимни сўрамадинг.

– Хоқонлар у қадар бекорчи кишилар эмаски, элидан ажралиб бир кишини излагани чиқса. Сўзни ҳам нишонга аниқ уришингни кўрдим. Биламан, айтмоқчи бўлганингни ўзинг билан қайтариб олиб кетмоқчи эмассан.

– Бир неча саволим бор.

– Марҳамат.

– Зардуштийлик битта шахс номи билан боғлиқми?

– Ҳа.

– Яшаб қоладими?

– Яшайди...

– Нега юкунч, илтижо ва битикларингиз бегона тилда?

– Бегона тилда эканини қаердан биласан? Келиб чиқилишининг ўзи шу. Аввало йўлсизни йўлга солмоқ керак.

– Инончининг қудратига ишонасанми?

– Инончимиз биз билан туғилиб, биз билан ўлади.

– Унда нега бу қудратни бегона кўлларга берасиз?

– У уни эгаллаган кучни ўзига қарши йўналтиради.

– Демакки, бизга қарши.

Мағ жим қолди. Кўноқнинг сўзини такрорлашни истамагандек, деди:

– Буюк хоқон, сен ўз инончинг билан инсон фарзандининг нигоҳини Турон чўлларига қаратдинг. Биз ҳам ер юзининг кўзларини Озарлар юртига қаратмоқ истаймиз. Чўл ҳаёти кишини ростгўйликка ўргатади. Эзмаликка, ғиди-бидига эҳтиёжлари қолмайди. Сиз Тангрининг тўғри йўлидасиз. Биз адашганларни ҳам шу йўлга солишни хоҳлаймиз. Ўз тилларида. Бошқа йўл тополмадик. Халққа уч нарсани ўргатмоқчимиз. Фикр ростлиги, сўз ростлиги, иш ростлиги. Учаласи ҳам ўғузларнинг фазилатидир. Бошқа яна бир истагимиз – кишиларни тупроққа, экин-тикинга, кентга боғламоқдир.

Ўғуз хон унинг сўзини бўлди:

– Бизнинг экинчи-тикинчи, ўтроқ уруғларимиз жуда кўп. Улар еридан кўзғалгани йўқ. Юртларимизни бўш ташлаб келган эмасмиз.

Мағ хаёлга толган эди:

– Ҳар будуннинг ўз тақдири бор. Қаерни хоҳласа, ўша ерга кўнади, сурувини қишлоқдами, яйловдами кўпайтиради, хилқат билан муроса қилиб яшайди. Қалъаларга, далаларга боғланиб қолиш билан сизнинг сафингиз камайиб қолишидан қўрқаман.

– Бизнинг сафимизни экин-тикин эмас, юзимизга бекилган қалъалар камайтиради.

Ўғуз хон тин олиб, нигоҳини мағнинг кўзларига тикди. Унинг кўзларида ҳам Бўз бўриникига ўхшаган бир жозиба бор эди; чеккадан кузатиб турган кимса бўлса эди, иккаласи ҳам бир-бирига бўри нигоҳлари билан боқиб турганини кўрарди. Бу сезги унинг овозига қандайдир бир ўйчанлик бахш этди:

– Чиннинг бу бошидан нариги бошигача йўл босдим, кўрдим, англадим. Биз дунёнинг илк экинчилари бўламиз. Ота-боболаримиз улкан кентлар бунёд этган, жаннатмонанд юртлар яратган. Уларни қум босди, сел олиб кетди. Тангрини ранжитишлари бунга сабаб бўлди. Минг йиллар аввал Озар кўли бўйларида, Кур-Ораз орасида экинчилик қилардик. Юришлардан тўхтаб, турғун яшаб қолганимиз учун турук дедилар. Яъни тўхтади, турди дегани. Худди

ана шу турғунлик Озарларни фалокатга етаклади. Қирилди, туганди, юртидан жудо бўлди. Кўз кўрганидан кўрқадди. У эса кимга талпинишини билмай қолганидан шу ҳолга тушди. Тангри ғазабга келган эди. Бунинг нажот йўли битта: бир Тангри, бир Хоқон, бир эл!.. Ягона Тангрига топинагуни мизча қайга борсак ҳам бошимиздан ажал шарпаси аримайди. Бизнинг ўтроқ-кўчманчи улусимизнинг тайин юрти, тупроқлари, экин-тикин далалари, қишлови, яйлови бор. Куни жанг-жадалда ўтадиган йигитларимизнинг ҳам ерларига ҳеч ким кўз тика олмайди. Биз ўз эъчиллигимиз билан қаерда пайдо бўлиш, қачон тарқаб кетиб, қачон тўпланиш лозимлигини бир сир сифатида кўриб-асраб келаётганимиз учун ҳам бошқалардан кучли бўлиб келганмиз, ўзлигимизни асраб қолганмиз. Буюк юртимиз бор. Унинг фақат бир томонига кўнсақ, бу юртни кўрий олмасдик. Ўтириш билан эл-юртнинг қанотини кесиб бўлмайди. Бу бизнинг ҳаёт тарзимизнинг, фикримизнинг қолақлиги эмас, балки куч-қудратимиздир, йўлимиз, низомимиздир. Тангрига яқинлашмоқ, ҳар кун у билан юзма-юз суҳбатлашмоқ йўлидир. Инончимиз кўкдан келган, деймиз. Бироқ сиз инонч бағишлаган низомсиз, йўлсиз, бузғунчи улуслар бор. Онани билмайдилар, қариндош-уруғни билмайдилар, ота қизига, ўғил онасига, оға синглисига кўз тикади, уйланади. Ўз низомсизликларини бошқаларга ҳам ёймоқчи бўладилар. Улар сизнинг инончингизни кўр-кўрона манманликларининг қуролига айлантирмоқчи бўладилар.

— Сиз ҳам ахир топиноқ қурган, Тангри уйини тиклаган кишилардан эмассиз-ку.

— Тангри уйи бизнинг юрагимиздадир. Фақат битта буюк топиноғимиз бор. Чегараси кўк, ой, юлдуз, кўз илғамас олисликдаги ерлар, сувлар. Бу абадийликнинг, мангуликнинг инончидир. Бу — Тангричиликдир.

— Асрай оладими сизни Тангрингиз?

Ўғуз хон қайғуга ботди:

— Бу бир манглай ёзувидир... Ҳамма жойда бизга чоғлар қазилса-да, биз ер юзига беклик қилган бир улус бўламиз. Машаққатли ҳаёт бизни Тангри йўлидан қайтара олмайди. Бизни урушқоқ, жангари деб ҳисоблаганлар Тангри йўлида юрганимизни, ер юзига низом келтирганимиз-

ни, ичи самовий туйгулар билан тўлиб-тошган, ҳар ердан ҳақиқат ахтарган, тангрисоллик яратган бир будун эканлигимизни билмайдиларми? Битикдан гап очдинг. Ёзмоқ-битмоқни ҳам биз ўргатганмиз-ку уларга... Чиндан Қора денгизгача бўлган ерлар бизнинг қоғозимиз, ёзувимиздир. Тош демадик, ёғоч демадик – ҳаммасига ёздик. Тери, қоғоз ёниб кетиши мумкин, тош ёнмайди дея қояларни безаб чиқдик. Бундан буюк, бундан чиройли ёзув бўлмайди. Тангрини танимаган, ҳар бири ўзига юзлаб бут ясаб олган улусларнинг ичи, фикри ҳам юзга бўлиниб кетган.

– Чин билан муносабатингизда буни сезганман.

– Чин билан ёнма-ён яшаб туриб, узоқ давом этадиган яқинликка умид қилиш мумкин эмас. Чинликнинг назарида яқинлик унга бўйинсуниш демакдир. Бу бизнинг низомимизга, Тангри хоҳишига зид келади. Ўрни келиб қолди. Мен сенга яшаб келаётганинг мана шу мафорага менгзар унгурлар ҳақида, элнинг буюк Қами айтган гаплар тўғрисида сўзлаб бермоқчиман. Эндиликда нимагадир эришганга ўхшайман...

Сўнгра Ўғуз ўз элининг ўтроқлигию кўчманчилиги сабабларини Қам Ота тилида яна бир бор айтиб берди, дунёда бўлиб ўтган барча воқеалар битикларда кўриниб келганлигидан, Ота Унгурнинг таланиб, вайрон этилишидан, Қам Отани ғойиб бўлишидан сўзлади.

Мағ оғир изтироб билан:

– Кўряпсанми, хоқоним, – деди, – фақат битта билим ўчоғи ва бир тилга таянилса, билги ташиганларнинг белини синдирадилар. Юртнинг ҳар бир хонадони бир билим ўчоғига айланмоғи керак.

Ўғуз хон деди:

– Қам Ота мен ўйлагандек ўйламасди. Ер юзидаги кўчларимизнинг қаердан бошланганини у биларди. Фақат бир гал бу ерларга келажагимни билганида, «У ер билан бу ернинг илдизи бир», деган эди. Мангу битиклар мени гангитиб қўйганини кўриб аччиқ-аччиқ кулган эди, «Нималар йўқотганингни билсанг, жинни бўлиб қоласан, – деганди у. – Ота-боболаримиз гўзал бир ҳаёт оғушида икки юз минг-уч юз минг йиллик тарихни ўз ичига олган буюк бир хазинанинг эгаси бўлишган. Қадимий ерости саройлари ари уяси каби инсон фарзандининг ақл, зако шира-

си билан лиммо-лим тўлиқ эди. Бу буюк бойликларни яратган кишилар беш юз, минг йил умр кўрганлари боис ўзларини ўлмас деб билганлар, бироқ уларнинг ўлимни унутиб қўйганлари, кўнгилларини парда қоплаб олгани, яратгандан юз ўтирганлари, ўзларини ер юзининг эгаси деб ҳисоблашлари ягона Тангрини ғазаблантирган, уларни беомон қум бўронларига, тўфонларга, тошқинларга маҳқум этган. Уларнинг бошига ваҳший тоифаларни юборган. Тангрининг энг буюк билимлари, битиклари ҳам қум ва сувнинг остида қолиб кетган... Илк ёзув ҳам, илк сўз ҳам, илк битик ҳам, барча сирларнинг калити ҳам ўшанда эди. Ер юзининг энг буюк кўчлари ҳам ўшанда бошланган эди. Бобокалонларимиз йўқотган нарсаларининг жуда оз бир қисмини, хотирада қолганларинигина қайта тиклаганлар. Қадим дунёнинг сирлари эса ҳамишалик бой берилди. Тангрининг бизга инъоми бўлмиш муқаддас Ёмғир тошини ҳам ўғирлаб кетдилар.

Мағ қандайдир хаёлга бориб деди:

— Саволоннинг этагида бир кент бор. У ерда ҳам кўкдан эндирилган бир тош бор эди. Болалик йилларимда ўзим ҳам кўрганман уни. Бир кўмада сақланарди. Қурғоқчилик пайтларида ташқарига олиб чиқардилар. Теграсида айла-ниб дуо ўқир эдилар. Кўклар ўз ёмғирини жўнатарди. Мағорага чекинганимдан сўнг нима бўлганидан хабарим йўқ.

Ўғуз хон жилмайди:

— Бу ҳам бирлигимизнинг бир намунасидир...

Мағнинг юзида қўлкалар пайдо бўлди, у Ўғуз хоннинг изтиробига қўшилган ҳолда, тазиқ, ассур босқинчилари озарларнинг юртида нимаики бўлса, ҳаммасини йўқ қилиб, уларни фикрий қулликка, жаҳолат зиндонига солмоқ учун қандай тузоқлар қурганликларидан, ҳамма нарсаларни ўз номларидан эълон қилганликларидан, озарлардан ўрганиб, сўнгра уларнинг кўксига тиф санчганликларидан сўзлади. Мен кўриб турган нарсаларни қўл етмас ерларга ташиб кетдилар, тошга кўчирдилар, тупроққа кўмдилар, лекин барибир кўздан яшира олмадилар.

Энг қизиғи Ўғуз хонни ишонтирмоқ учун кўрсатган намуналар эди:

— Мана қара, — деди у. — Зардушт очган йўл, у яратган билим ер юзида ҳозирга қадар яратилган барча инончлар-

нинг, тушунчаларнинг энг йирик жиҳатларини бирлаштиради. Зардушт ўз илдизидан бўлганларга алоҳида кўз билан боқармиди? Бироқ унинг сўзларини ҳар элга бошқача қилиб тарқатадилар. Унинг номи билан ўз бузгунчиликларини пардалашга, чўлларда яшаган туркларни ваҳший, тараққиётдан узоқ қилиб кўрсатишга уринадилар. Бир-биридан олис, фарқли фикрларни, турли улусларнинг зўравонлик курашларини бу инончга ўраб яширишга, ваҳший истаklarини ялавоч каломи каби тарқатишга тиришадилар. Бу бизнинг бир-биримизни тушунишимизни қийинлаштиради. Зардуштнинг сарой чангларида булганмаган тушунчалари билан сенинг тушунчаларинг орасида фарқ кўрмадим. Бизни ўзингдан айри тутма!..

Ўғуз хон Тангри тоғларида йўқотганларининг изларини Саволондан, ер юзи яралгандан бери муқаддас ҳисобланган, ажойиб бир ўтмиши бўлган бу тоғлардан топа олмагани учун ҳам, қўққисдан олис йилларнинг юки елкаларини босиб қўйди. Ора-сира чўғланиб турган ўчоққа узоқ тикилаб, ўзига келди, ўрнидан туриб деди:

— Сен ҳам билиб қўй! Мен биз билан илдизи бир бўлганларга қарши жанг қилгани эмас, уларни душманлар қўлидан халос этишга, тилсиз элларимизга тил, сасиз улусларимизга сас бўлиш учун келганман. Бу ерлар мангуга қадар Озарларнинг ва менинг алп йигитларимнинг эл-юрти бўлиб қолажак. Буни ўзингникиларга етказ, йўлимни кесиб чиқмасдан, менга мададкор бўлсинлар...

Мағ:

— Ой янаги бадирлаганда ишончли бекларинингдан бирини жўнат, таклифингни кенгашиб кўрамиз, — деди.

Ўғуз хон унгурдан тушиб келганида куёш Қалъа ортига чекинган, Қалъанинг кўлкаси кунчиқар томонга, тобора тундлашиб борувчи сояларга қоришиб кўздан йўқолган эди. Худди тутун каби, худди туман каби. Эҳтимолки, худди йўл каби.

* * *

Кечкурун Ўғуз хон мағ билан учрашувини бошдан-оёқ Услу Хожага гапириб берди, унинг саволларига жавоб қайтарди. Бу суҳбатлар бир неча кун давом этди.

Яйловга чиққандан бери ҳар кунни эрта саҳарлаб Ўғуз

хон Услу Хожа билан биргаликда отларини тоғнинг энг юксак нуқтасига суриб борар, қуёшни ўша ерда қаршилар эдилар.

— Бу ердан қараб туриб Тангри тоғларини эслайман, — дерди Услу Хожа. Ўрганиб кетарди. Ўғуз хоннинг таскин-тасаллисига қарамасдан билгисиз бир изтиробдан халос бўла олмасди.

Ўғуз хоннинг мағ билан кўришганидан, унинг бу учрашув борасидаги суҳбатларини тинглагандан кейин Услу Хожа ўзгариб қолган эди гўё.

Бир куни яна олатўронликда юксакликка кўтарилидилар. Таъзим қилиб, қуёшни қаршилаганларидан сўнг Каспийга қадар узаниб ётган даралар, ўрмонли адирларни тўлдириб турган сутдек оппоқ туманни томоша қилардилар. Бу туманли тоғларнинг нариги томонидан уларнинг юзига нур ёғдираётган қуёш билан ўз ораларида қандайдир бир яқинлик, туғмаликни ҳис этар, қуёш ўз ичларидан кечаётган барча туйғуларни ўқиб турганлигига ишонар эдилар.

Услу Хожа кунчиқарга термулиб туриб:

— Менга шундоқ туюладики, — деди, — гўё айтмоқчи бўлган ҳамма гапларимни айтиб бўлдим сенга. Йўлим ҳам Тангри билан Саволон оралиғида экан. Юришга отлансанг ҳам, мени бу ердан жудо этма. Ўз қароргоҳимни топдим... Сенга шунча юк бўлганим етар!

— Бундан кейин ихтиёр ўзингда, — деди Ўғуз хон. Изоҳсиз, дилтанг бир туйғу оғушида от бошини ортга, ўрда томон бурди. Фақат арча дарахтларининг эрта наҳорда оқ чодирларга қадар узаниб ётган кўлкаларига етгандагина бош маслаҳатчисининг, фармонбардорининг тайсаллаб қолганини, ўз ортидан етиб келмаганини сезди. От бошини яна ортга бурди. Унинг истагини сезган беклар ҳам ортга қайтдилар. Қуёшни қаршилаган жойларида Услу Хожа от бўйнига ётиб қолган, юраги уришдан тўхтаган эди.

Ўғуз хон сеvimли маслаҳатчисини йўлнинг ўрмон ичидаги овулларга буриладиган жойида, қадимдан яйловда вафот этганлар дафн қилинадиган мозорда тупроққа топширди. Устига кичкина бир мақбара ҳам қурдирди. Шу-шу доvonнинг номи «Хожадўнга» бўлиб қолди.

Унинг ўғли Эрдам охиригача Ўғуз хон билан бирга

бўлди. Аммо бир тўп қариндош-уруғлари — кексайиб юра олмай қолган тангричи Улубобо бошчилигида эрдамлилар ажралиб чиқиб, юрт солдилар. Улар ҳар баҳор Ўғуз хон қўниб ўтган яйловларга чиқиб, Услу Хожа руҳини шод этар эдилар.

* * *

Элчилар қайтиб келишди. Қазилиқ тоғининг у томонию бу томонидаги, Озар кўли билан Кўкча кўли орасидаги кичик-кичик эллар, бекликлар, уруғлар бир-бири билан чопишиб ётардилар. Бошбошдоқлик авж олган эди. Озарлар, кангарлар, собирлар, каспийлар, албанлар уларнинг келишини қутлар, тўп-тўп бўлиб Ўғуз хон ҳузурига келардилар. Каспийнинг нариги томонига суқилиб киришдан олдин бу томондаги ерли халқларга тинчлик бермай келган қамарлардан улар ҳам безор бўлган эдилар. Бироқ энди туядан катта фил келиб, туя пусиб қолган эди.

Ярим ой ўтгач мағнинг ўзи хабар жўнатди: «Бегоналарнинг зулмидан халос бўлишга ёрдам берсангиз, биз ҳам сиз билан алоқа ўрнатамиз».

Кузга қараб Ўғуз хон, элатни қўриқлаш учун кучли бир суворийлар дастасини қолдириб, қолган қўшини билан Саволон этагидаги кичикроқ бир кентга йўл олди. У ерда манер элчилари билан учрашди. Элчилар унга «Улуғ Тангрининг ялавочи» деган юксак сўзлар билан шарафланган бир битик келтирган эдилар. Ман элиги қўшнилари билан чиқиша олмаётганидан шикоят қилар, асурлар, ванликлар, урарлар, форсларни номуссиз ва ёлғончи деб атар, элини улардан қўримоқ учун мадад ўтинар, буюк хоқоннинг бу ерларга келганидан хурсанд эканлигини изҳор этарди. «Бу яйловлар, чўллар бошдан-оёқ сеники. Бизнинг бегоналар зулми остида эзилишимиз — сенинг ҳам эзилишинг демак. Минг йиллардан бери эшигимизга хизматкор бўлиб келганлар энди бош кўтариб, бизни шохламоқчи бўляптилар. Чунки Тангри уларни яхшилиқни билмайдиган қилиб яратган. Емагимизни ейдилар, либосимизни киядилар, бироқ қинғирликдан қўл узмайдилар, ён атрофимиздаги тоифаларни бизга қарши қўзгаб, ордан тиғ санчадилар». Битим охирида элик яна тез орада кўришмоқ истагини билдирди, бунинг устига ўғли ва йи-

гитларини Ўғузнинг ҳузурига жўнатажагини, уларга от миниш, ўқ отиш, қилич чопиш, найза улоқтириш кабиларни ўргатишларини илтимос қилди. Улар ҳам элчиларга қўшилиб келган эдилар. Бу битик Ўғуз хоннинг табассумига сабаб бўлди. У Манна тож-тахтининг бўлғуси соҳибига отабеклик қилишни Эрдам ва унинг ёнидаги йигитларга топширди. Сўнгра эликка шундай жавоб ёздирди: «Ер юзининг бутун ўлкалари бизга бош эгиб, эл бўлдилар. Эгилмоқ истамаганларни эгдик!.. Билагимизни қайирадиган билак, қиличимиздан устун қилич йўқ. Бу юртларни сен бўлсанг ҳам, бўлмасанг ҳам тозалаймиз. Қаватимизда сени кўрсак, билак кучимизга куч қўшилади. Сен душман деб атаганларингнинг тилини қисқартириб қўйишда биздан зўри йўқ. Ўғлинг, йигитларинг Тангри изни билан Ўғуз эрларининг ёнида бутун жанг сирларини ўрганиб, ҳузурингга тенги йўқ жангчи, қўшин бошлиқлари бўлиб қайтадилар. Юрагингда ғубор қолмасин дея ўғлим Юлдуз хонни Улуғ Тангри бизга ато этган жанг илмларини қўшинингизга ўргатиш учун жўнатмоқдаман. Тангри изни ила учрашиб, қолган барча ишларни юзма-юз ўтириб келишиб оламиз».

Юлдузхон чопарларга қўшилиб Учқояга жўнади.

* * *

Манер элиги Ўғуз хоннинг ўғлини катта тантана билан қарши олиб, деди:

— Ер юзида от чопиш, ўқ отишда Ўғуз эрларининг олдига тушадигани йўқ. Сен, Ўғуз ўгли, бу сирни қўшинимизга ўргатишинг лозим!

Юлдуз хон манерларнинг қўшинини кўздан кечиргач:

— Бу қўшин билан жангга кириб бўлмайди, — деди.

Элиг тутилиб қолди:

— Бу қўшиннинг сон-саноксиз ғалабалари бор.

Юлдуз хон:

— Жангчиларингиз бақувват, бунга гап йўқ,— деди.

—Лекин қўшинни янгидан тузиш керак. Бунақанги аралаш-қуралашда ўз қўл-оёғингизни ўзингиз боғлаб бера-сиз. Суворийнинг пиёдадан фарқи йўқ. Тирандозлар, қиличбозлар, найзакашлар қоришиб кетган бир-бирига. Уларни ажратмоқ керак.

Бу гап эликка ёқиб тушди:

— Билганингни қил, хоқон ўғли, — деди у. — Ўғуз учун қанча ҳаракат қилган бўлсанг, бу ерда ҳам шундай қил. Бу қўшин сизнинг энг жанговар қўшинингиз бўлмоғи лозим.

Юлдуз хон бир неча ой манер қўшинини янгидан тузиб, суворийларга жанг санъатини ўргатди. Уларни Ўғуз қўшинидаги каби бўлукларга ажратдилар. Манлар Ўғуз хоннинг дунёни ваҳимага солган доврўғини, қўшинининг қудратини энди англаб етдилар. Қўшиннинг бундай тузилиши уларнинг кўзини очди. Гўёки томирларига янги қон югурган, кўзларига зиё келган эди. Қўшин жонланиб қолган, отларнинг ҳам ранг-рафтори ўзгарган эди.

Бир неча ойдан сўнг Юлдуз хон катта тортиқлар билан, ёнига Манер шоҳининг қизи Минсуни олиб ортага қайтди. Ман элиги Ўғуз хон билан яқинлашиш йўлини ахтарар эди. Бунинг энг қулай йўли қизини Ўғуз ўрдасига жўнатиш эди. У узоқ ўйлаб, даҳшатли қўшнига жўнатмоқ учун бундан-да қимматли армуғон топа олмаган эди. Қизларини бир-бирига бериб қон-қардош тутинмоқ, шу йўл билан урушларнинг олдини олмоқ, айланма йўллар билан қўшниларидан ўз ерларини абадий қўриб сақламоқ учун ўз фарзандларидан кечмоқ бу элнинг қадимий одатларидан эди. Ўз қонлари қоришса, элларининг ҳам қони қоришган, яқинлашган деб ҳисоблардилар. Бу сарой инжулари кимнинг қўлига тушишини билмай туриб, кўнгилларининг бу парчасини хоқонликка, тахтга, ўлкага қурбон сифатида берар эдилар. Тишлари тўкилган туллак ваҳшийлар бу армуғонларни кўрган заҳоти жонланар, кўзлари ёна бошларди. Бироқ бу гал Тангрининг ўзи йўл очган эди. Минсу хоқоннинг ўғли Юлдузни кўрганидан бошлаб ақлу ҳушидан айрилган эди. Юлдуз хон ҳам саройнинг бу тенгсиз чечагига шайдо бўлиб қолган эди. Етти кеча-кундуз тўй қилиб, Минсуни Юлдузга олиб бердилар. Ман йигитлари ҳам жанг санъатининг бутун сирларини ўрганиб олмаунча Ўғуз қўшинидан ажрамадилар.

Қароргоҳ гавжум эди. Катта денгизлар оралиғидаги яйловларга, қўшалоқ сойлар орасига сочилиб кетган ярим кўчманчи улусларнинг беқлари бошқаларга итоат этишдан, камситилишдан, кети узилмайдиган ички курашлардан толиққан бўлиб, «Манлар боғланган бўлса, биз ҳам

боғланайлик», дея Ўғуз хоннинг ҳузурига келмоқда эдилар. Ўша пайтлар Муз тоғлари деб ҳам аталган Қазилиқ-Қофқоз тоғларининг жанубига ошиб ўтишларидан олдин доврўғи ер юзини тутган, кунчиқардан тўфондек ёприлиб келган, номини ўзиёқ саройларни ларзага солган, ҳукмдорларнинг тожини бошидан учирган хоқон билан ҳамкорлик қилмоқчи, ўртага кўприк солмоқчи бўлганларнинг сон-саноғи йўқ эди. Кунботар денгиз, Одалар денгизи, Қора денгиз атрофидаги катта-кичик ўлкалардан элчилар ёприлиб келарди. Ҳар бири унинг ҳузурига бориш, уни ўз ҳузурига чақириш, унинг қўлкасидан паноҳ топиш ҳақида ўйлар, буни ўзи учун катта шараф деб биларди.

Кузга яқин ўтиб бўлмас қоп-қоронғи ўрмонлари денгизга қадар эниб борган, тоғ этакларидаги ям-яшил ўтлоқлари от тизидан келадиган, сукутга чўмган, шу сукунати билан юракларга мунг солган кимсасиз чўлларда Ўғузнинг ич беклари билан Қазилиқ тоғининг бу юзида яшайдиган юртларнинг беклари бир битимга келишди.

Ўғуз хон сартлик билан деди:

— Беклар, Чиндан бери бутун улуслар бизга боғланиб, бўйинсуниб, эл бўлди. Ер юзининг боши бўлмиш, Тангрининг танлагани ва севимлиси бўлмиш, ер юзига хоқон бўлмоқ, интизом яратмоқ учун жўнатилмиш бизлар қул бўла олмаймиз. Бироқ Каспийнинг бу томонида яшайдиган кишиларимизни қулга айлантирдилар. Бир тўхтамга кела олмадингиз. Бирлигингиз йўқлиги учун ҳам енгилдингиз, топталдингиз. Биз бу ўлканинг ягона эли бўлаемиз. Бир Тангри, бир хоқон, бир эл! Бизни эзганларни биз ҳам эзамиз! Ҳар бири бир тоғнинг бошида бир тош қальача қуриб, ўзини ер юзининг хўжаси деб билганларнинг ўрни қаер эканини кўрсатиб қўямиз. Нар и борса бир даранинг, бир тепанинг беги эканликларини англатиб қўямиз уларга! Тангри ер юзининг бутун тупроқларини, сувларини бизга ато этган.

Келганлар инонч сўзини эшитганда жимиб қолдилар. «Инонч ўзгармасдир», дея ранжиб, йиғинни ташлаб кетганлар ҳам бўлди. Бироқ Ўғуз хон инончни шунчаки айтмасди. Самовий куч-қудрат билан бирга Тангридан чексиз бир билим берилган эди унга. Ўзи билан сўз талашганларнинг ич-ичини, бўш жойларини дарҳол пайқаб оларди:

— Сизни мажбур қилмоқчи эмасман, беклар, — деди у.
— Бироқ гапингизни билиб айтинг. Инонч амали сизлардан аввал яратилган тўралар, низомларга бориб боғланади. Қаранг, нималар рўй бермоқда. Бизлар, туриш-турмуши жангдан иборат бўлган кишилар танг қоламиз бу яралмишга, яратганга нолойиқ ишлардан. Инсон фарзанди ҳам қурбонлик қилинадими, ахир? Бундай қурбонлик билан ер тўймайди. Инончларингиз кўп, лекин уларнинг кўзлари оч. Яралмишнинг жонини фақат яратган ола билади. Сиз элнинг энг кўркем ўғлонларини, гўзал қизларини ўзлари истамаган ҳолда қўйдек бўғизлаб, сўнгаларини қушларга титкилатасиз. Бу қон ташналигидир. Инонч бунақа бўлмайди. Тангри мени бу йиртқичликка қарши жўнатди. Айтганимизга бўйсунасиз! Тил билан англамасангиз, қилич билан англатамиз. Мен йўлимдан чекинмайман. Йўқ деганга ўқ бўлиб санчиламан.

Ўғуз хоннинг кўзларидан ўт сочиларди. Энди унга бир гап айтиб бўлмасди. Чиндан ҳам, у Қазилик тоғининг жанубида энг сара кишиларнинг, қизларнинг тириклайин қурбон қилинишини кўрганида бағри ўт олиб ёнган эди. Бу узун сафарга, олис йўлга уни жўнатган Тангри номи билан онт ичган, «Инсон фарзандини бу ваҳшийликдан мен қутқармасам ким қутқаради?» деган қарорга келган эди.

Бу йиғинда Қазилик тоғларининг жанубидаги барча яқин улусларни бир кўлка остига йиға олган буюк куч ва сўз соҳиби, душманлардан ўч ола биладиган қудратли кўл ва қилич намоён бўлди. Ўғуз элининг байроғи бу ўлкада абадий тиклангани ҳақидаги хабар ҳаммага етказилди. Ўғуз хон бу бирликни низомга келтирди. Манерлар, улардан жанубда яшайдиган модарлар, Озар кўли атрофида, Арбил ҳудудида жойлашган ўн ерли уруғ Ўн Ўқ номи билан Ўғуз элига кўшилди.

КАР КИШИ

Ўғузнинг ўзидан аввал сўзи етиб борарди. Ерли беклар билан учрашув хабари зудлик билан бутун ўлкага тарқади ва Озар кўлининг жанубига ҳам етиб борди.

Бу жойлар юз йиллаб тинчлик билмай келган ерлар эди. Кўшачой орасидан бошлаб Нил дарёсига қадар яшай-

диган элларнинг бошида турган қутлар, улубайлар, кас-сурлар, эломлар аввалги қудратларини йўқотиб, асурлар оёғи остида инграмоқда эдилар. Ҳар хил номлар остида ўз эллари, катгалари, қўшинлари ҳам бор эди. Бўлганидан бўлмагани яхши эди! Ҳар қалъа, ҳар кент ўзини алоҳида бир эл деб биларди. Ҳаммаси бир-бири билан жанжаллашиб келарди. Асурларнинг билимдонликда чинликлардан қолишмайдиган, йўқни бор қиладиган кашфиётчилари, элчилари, жосуслари учун чек-чегара йўқ эди. Бу ёқдан шўнғиб, нариги ёқдан чиқардилар. Кулбалардаги пинҳона суҳбатлардан ҳам хабар топар, кечаю кундуз қўшни юртларда санқир, тиккайган бошларни кесар, йилда бир неча марта хирож номи билан ўлкаларни талон-торож этар эдилар.

Шимол дарвозаси ана шундай бир пайтда очилган эди. Манлар билан тўқнашиб, сўнгра асурларни қуюндек тиз чўктириб ўтган қамарлар, қисқа муддатга бўлса-да, шу ерда туриб қолган эдилар.

Улар Мисрга қадар ҳамманинг сарҳадини белгилаб берган эдилар. Бу ерда бошқа эллар аввал қамар суворийлари қаршисида тиз чўккан бўлса-да, уларнинг бунда узоқ қолиб кетмаслигини сезиб, улар билан муроса қилиш учун молларини, олтинларини аямаган, ниҳоят битим тузиб алоқа ўрнатган эдилар. Бу алоқа қамарларни парчалаб ташлади. Қамар жангчиларининг бир қисми бу битим остида ёлғон борлигини кўриб, жангга ташланган, бироқ оз бўлганликлари учун мағлубиятга учраган эдилар. Шундан сўнг уларнинг бир қисми Озар кўлининг кунчиқаридан жанубга — мадар тупроқларига, иккинчи қисми эса Қора денгиз, Одалар денгизи бўйидаги яйловларга ёйилган эди. Улар жанг майдонларида мағлубият нималигини билмай, узоқ йиллар шу ҳудудларнинг ягона сўзи, ягона қудрати, ҳукмдори бўлиб келган эдилар. Бироқ кейинчалик Озар кўлининг жанубидаги қамарлар ўзлари билан айни бир ўзақдан бўлган ерли улуслар билан уруш абадий давом этмаслигини билиб ўтроқлашган, чатишиб-қоришиб кетган эдилар.

Қамарлар калтагидан қутулиб, қаддини тиклаб олгандан сўнг асурлар яна эскича ваҳшийлиги билан қўшинларининг нақ кўксига келиб қўнган эди.

Манларнинг бу қалъа ва кентларнинг бошини қовуш-

тириш истагини бир томондан ассур босқинлари, иккинчи томондан эса модар улусларининг «ўз уйим — ўлан тўшагим!» қабилида иш тутишлари йўққа чиқарарди.

Ана шундай бир пайтда ташна чўлларга баҳор ёмғири бўлиб, оғиб бораётган деворга тиргак бўлиб Ўғуз хон келган эди.

Улар қамарларни кўрган эдилар. Бу суворий кўчманчиларнинг кўзи тўқ бўлиб, оз-кўп деб ўтирмас, кундалик ризқ топганларига шукур қилардилар. Ассур, Манна, Мадар берадиган хирож олдида уларнинг хирожи арзимас эди. Йўлини кесиб чиқмаса, ҳеч кимга тегмас эдилар. Бу гал ҳам Ўғузлар келиши билан ўз шон-шуҳратлари тикланишига, бузғунчи, ожиз бошлиқларидан халос бўлишларига ишонар, ўғузлар билан яқинлашув йўлини изламоқда эдилар.

Ўғузлар билан Қамарларнинг яқинлигини, бир илдиздан келиб чиққанлигини билгач, Озар кўли атрофида яшайдиган кўпгина улуслар жонланиб қолган, ассурлардан халос бўлиш йўлларини ахтараётганларнинг сони кундан-кунга ортмоқда эди. Улар бегоналарни тез-тез ўз ерларидан қувиб турар эдилар. Бунинг бошида аслан кассу улусидан бўлган «Кар киши» деган бир инсон турарди. Ота-онаси унга берган Тутуқ номини ҳамма унутиб юборган эди. Элнинг нуфузли уруғларидан эди. Бироқ ҳали оёққа турар-турмас, ҳаёт тотини татиб улгурмай унинг юрти яксон қилинган, кентларга ўт қўйилиб, мингларча киши бола-чақаси билан олиб кетилган эди. Кишассуга етганларича йўл бўйи ўлганлару ўлдирилганларнинг сон-саноғига ета олмадилар. Ёв уларни ҳам тутқунликда сақлаб, қалъа қуришга, ариқлар қазिशга мажбур қилган эди. Отаси элбеги эканлигини айтиб, тош ташишдан бўйин товлаганида қалъа устидан қояларга улоқтирган эдилар. Бунга чидай олмаган онаси дунёдан кўз юмган, опасини саройга олиб кетишган эди. Бу ерда болалар қўриқланмаслигини сезган Тутуқ кунларнинг бирида икки тенгдоши билан Кишассудан қочиб, бир неча кун оч-ташна йўл босиб, ниҳоят, ўз юртига етиб олган эди. Ота-онасининг дардику бир томон, иккинчи томондан опасининг душман қўлида қолиб кетганлиги йиллар бўйи уни ўртаб келган, емай-ичмай фақат шуни ўйлагани-ўйлаган эди. Ўшандан

бери у ассур сўзини эшитиши биланоқ кўзларини юмиб, кулоқларини бекитиб оларди. Шу сабабли ўртоқлари ҳазиллашиб уни «Кар киши» деб атардилар. Эндиликда у улгайиб, туппа-тузук йигит бўлиб қолган эди. Болаликда отасидан эшитган, хотирасига қаттиқ ўрнашиб қолган бир нақл унинг йўли, йўлбошчиси бўлиб қолди: «Бир тақа бир отни, бир от бир йигитни, бир йигит бир юртни қутқарар». «Отамни қўрий олмадим, энди элни қўришим керак», дея бутун ўсмирлик йилларида ўзини жангга тайёрлаб борди.

Қамар юришлари тугар-туганмас Тутуқ ассур кузғунларига сездирмасдан дўстлари, тенгдошларини тўплай бошлади. Ассурия ёқасидаги кентлар бирданига кўтарилиши керак эди. Бу яширин ҳаракат эзилган мадарларнинг қаддини тиклади. Уларнинг қонида олис ўтмиш хотираси уйғонган, парча-парча бўлиб, уруғ билан уруғ, қабила билан қабила, овул билан овул урушларидан боши чиқмаган улуслар бошларида ажал қаноти очилганини англаб етган эдилар. Бир қудратли қўл кунботардан аста-секин уларни бўғмоқда эди. Бироқ ҳали ассур саройи тинчимаган эди. Мадарларнинг оёққа турганини сезиб қолишганди. Ҳаракат бошида Тутуқ бек турганлиги учун аввало уни орадан кўтармоқчи эдилар.

Оқшом чоғи овдан қайтар экан, Тутуқ кимдир ўз ортидан тушганини сезиб қолди. Орқадан уч отлиқ яқинлашмоқда эди. Уларнинг ассур суворийлари эканлигини билиб, воқеани тушунди ва от бошини озод қўйди. Йўқса душман ўқиға дуч келиши мумкин эди. Овулгача ҳали анча бор эди. Қочқо-қув бошланди. Даралар, тепаликлар ортда қолди. У от чоптириб борар, бироқ ёвдан қочиб бораётганлигини бошқа биров кўриб қолишини истамасди. Овулни қуршаб олган боғларга етиб борганида ўзини эгардан пастга отди. Илк ўқи унга яқинлашиб қолган суворийлардан бирининг кўксига санчилди. Сўнг қолган икки ассур аскарари ҳам отдан тушдилар. Тутуқ қилич яланғочлаганича икки душман билан юзма-юз қолди. Бу унинг илк жанғи эди. Ўз устига бостириб келаётган темир либосли, кўзларига қон тўлган бақувват ассур аскарларини кўрганида кўққисдан отасининг қўл-оёғидан тутиб қалъа девори устидан пастга улоқтирганлари худди ҳозиргидек кўз олди-

да жонланди. Гўё орадан ҳеч қанча вақт ўтмагандек эди. Гўё отасининг қотили эди мана булар, энди унинг ўзини ҳам ўлдирмоқчи эдилар. Тутуқ билакларида отасининг қудратини ҳис этди. Арслонга айланди. Қўллари олдинга чўзилди, тоғни қулатгудек важоҳати бор эди. Ассур жангчиларини турган жойларида гир-гир айлантириб, бошлари узра қилич ўйнатди. Уларнинг барча ҳаракатлари беҳуда кетди. Ассурлар атиги бир йигит қаршисида ожиз қолаётганларидан ғазабланган сари Тутуқ тобора дадилланди, охири иккаласини ҳам ўз қонига бўяб ерга қулатди. Душман билан бўлиб ўтган бу илк жангда Тутуқ девор тирқишларидан уларни кузатиб турган ерли аҳоли жимгина чиқиб келиб, уларни қуршаб олганларини, нафас ютиб жанг натижасини кутиб турганликларини сезмай қолган эди. Қиличининг охирги зарбаси қалъани ларзага келтирган қувонч садо-ларига уланиб кетди. Уни қўлларида кўтариб кетдилар. Шу оқшом кентда ассурдан ном-нишон ҳам қолмади. Ўлгани ўлди, қочгани қочди. Юртларини душмандан тозалаш истагида бўлганлар Тутуқ атрофида тўплана бошладилар.

* * *

Манлар билан битимдан сўнг Ўғуз хон хабар ва мактубларини етказиш учун Кун хонни отлик бўлути билан жанубга, мадарларга жўнатди. Кун хоннинг келиши Тутуқнинг эндигина оёққа туриб, ассурларни ўз тупроқларидан қувиб чиқараётган кунларга тўғри келган эди. Ўғузларнинг яқинлашганини эшитган мадарлар отланиб, Кун хонни қарши олишга шошилдилар. Аввал элчилар бориб келишди. Сўнгра бир сойликда от устида учрашдилар. Бу сойликдан ҳар икки томондаги тоғ нишабликлари яққол кўриниб турарди. Бир томонда Кун хоннинг ўн мингдан ортиқ суворийси, иккинчи томондан эса бир неча юз кишилик ярми отлик, ярми пиёда мадарлар турарди.

Кун хоннинг бўри бошли байроғи билан Тутуқнинг илон бошли байроғи юзма-юз ҳилпираб турарди. Мадарлар алп келбатли ўғузларни кўрган заҳоти улар қандай қилиб ер юзини остин-устин этганлигининг сабабини англаб етдилар. Мадарлар буларни ассурлардек бир жинни ҳисоблаб хато қилганликларини тушундилар. Минг йиллардан бери ўзини дунёнинг эн кучли, енгилмас қўшини

деб келган асурларнинг уруш борасидаги маҳоратига гап йўқ эди. Бироқ ўғузлар бошқача эди. Ўзлари ҳам, отлари ҳам безак-тузаксиз, жангга эмас, гўё сайр этгани кетаётгандек, енгил, эгарда ўтиришлари осойишта ва қурч... Гўё худди шунинг учун туғилгандек эдилар. Асурларнинг соқолли башараларида ирганч бир тўқлик, димоғдорлик ифодаси бор эди, кишига юқоридан туриб назар ташлардилар. Буларнинг эса қорамтир, туксиз юзларида болаларча жозибали бир соддалик, тўғрилиқ бор эди. Кунчиқардан кунботаргача бутун ер юзини эгаллаган бу суворий алплар ваҳшийга, қотилга ўхшамас эдилар. Аммо Тутуқ бу нурли чеҳралардаги қатъиятни ҳам сезиб турарди. Қолаверса, ортда таранг камон каби саф тортиб турган ўн минг суворийнинг савлати дунё буларга бўйин эгишдан қоча олмаслигининг далили учун кифоя эди.

Низомга кўра аввал Тутуқ гап бошлади:

– Буюк хоқон хуш келибди юртимизга!

Кун хон деди:

– Яша! Аммо мен хоқон эмас, унинг ўғли бўламан.

– Ўғуз хон эмасмисан?

– Бизнинг ҳар биримиз Ўғуздирмиз. Лекин Ўғуз хоқоннинг мен каби олти ўғли бор.

Тутуқ доводи раб қолди: «Ўғли экан. Бу кўшин фақат битта ўғлиники. Олти ўғил тўпланса кучлари қанчалик бўлар экан?..»

Музокара узоқ давом этиши аниқ эди. Бошқа гап-сўзсиз отдан тушдилар. Мулоқотлари анча чўзилди. Кун хон юртларидан, Чиндан, кунчиқардан бошлаб бутун ер юзи ўзлариники бўлишидан, отаси Тангрининг ялавочи эканлигидан, у тарқатаётган Кўк Тангри инончидан, юриш бошлагандан бери олиб борган улкан жангларида, манлар билан келишувларидан, бу ўлкадаги яқин уруғларга ёрдам бериш истагидан сўз очди. Кун хон ён атрофда яшайдиган улуслар турмушини ўрганиб чиққан эди. Бироқ ҳозир Тутуқдан эшитганлари уни гангитиб қўйди. Юз йиллаб ҳукмронлик қилиб келаётган асурларнинг қонхўрлиги, улусларни эзиб-топташ, йўқ қилиш учун улар бошига битмас-туганмас азоблар солганлиги уни ғазаб отига миндирди, у ўлжасига ташланмоқчи бўлган арслон қиёфасига кирди. Узоқ йўл кечиб бу ерга келган отасининг идрокига

яна бир бор қойил қолди. Бу инсонларни ассурлардан халос этиш Тангрига энг юксак юкунч эканлигини англади.

— Бундан ортиқ чидай олмаймиз, ҳар бир мадар шундай фикрда,— деди Тутуқ.

— Ассур жосуслари уйғоқ. Қулоқларини динг қилиб туришибди. Назарларидан ҳеч нарса четда қолмайди, — деди Кун хон.

— Улардан қўрқадиган пайтларимиз ўтиб кетди. Элулус ҳамма жойдан душманларни қувиб чиқармоқда. Битта-иккитасининг қаршисини ола биламиз. Лекин бундай катта селга қарши бориб бўлмайди.

— Биз бу ишда ёрдам бера оламиз.

— Энди ёрдам бера олмайсиз. Парчаланиб кетдик. Кичик бир ҳудудда йигирма саккизта майда беклик бор. Қайси бири билан гаплашасан уларнинг? Аввало уларни бирлаштирмоқ керак, токи элимиз яхлит бўлсин, душманларга дош бера олсин.

— Бу хоҳишингизни хоҳонга етказамиз, — деди Кун хон.

Сўнгра отасига хабар жўнатиб, Тутуқ билан танишганини, нималар ҳақида суҳбатлашганини етказди. Хабар олиб келганлар орасида иниси Денгиз хон ҳам бор эди. Отасидан ёрлиқ, кўрсатма келгунига қадар Кун хон билан Тутуқ кунларини бирга ўтказишди.

Тутуқнинг яқин дўстларидан Қоратош ва Қадаши шу атрофдаги машҳур от эгалари ҳузурига жўнатилди. Кун хон учун зотли учқур отлар саралаб олинди. От чопдилар, ўқ отдилар. Тутуқнинг атрофига йиғилган йигитлар назарида Кун хон гўё жанг тангриси эди. Унинг бу маҳоратини ўрганиш асносида яқинлашиб кетдилар.

Бир неча кун давом этган суҳбатларда Кун хон янги танишининг бошидан кечирган фожиаларини, юртидан олиб кетилганлиги, отасининг қалъадан улоқтирилгани, опасининг ҳамон душманлар қўлида эканлигини билиб олди, билгани сари унга ачинди, меҳр қўйди; бўлғуси жангларда бир-бирларидан ажралмасликка аҳд қилдилар.

Бўри бошли байроқ билан илон бошли байроқ эрта-лабдан кечагача бирга эди.

— Байроғингизда нима сабабдан илон боши бор? — сўради Кун хон.

— Бизнинг уруғ илонга топинади. Биз заҳарли эмас-

миз, йўқ. Илон каби тегмаганга тегмаймиз. Яхшига яхшимиз, яхшилар учун оғзимизда олтин ташиймиз, ёмонни кечирмаймиз...

Кун хоннинг қизиқишини кўриб изоҳ берди:

— Отам билим кишиларини севарди. Элимизда эски битикчилар бор эди, қари-қартанглар келиб турар эди унинг ҳузурига. Қадим замонлар ҳақида суҳбатлашардилар. Уларнинг сўзларини энди англаб етаяпман. Сен отангни Тангрининг қути дейсан. Жуда қадим замонларда бу ерларнинг ва Кўшачойорасининг ҳукмдори бўлмиш бизнинг ота-боболаримиз ҳам ўзларини қутли дер эдилар. Улар ҳам ўзларини кўкнинг қути деб ҳисоблардилар. Сўнгра бу кунга қадар ҳудуднинг энг катта улуси бўлган улбайларга ҳам бошқа улуслар лулли — ваҳший, бегона, келгинди, кўчманчи дер эдилар.

Кун хоннинг кўзлари йўл кетди:

— Бизнинг бу оқинимиз на биринчиси, на охиргиси. Хоқон отам шундай дейди. Биз оталаримизга ўхшаган фарзандлармиз. Уларнинг йўлидан бошқа йўлимиз йўқ.

Бу сўзлар уларнинг учрашувидан икки-уч минг йил олдинги даврга нур сочиб турар, бу нурдан янги фарзандлар дунёга келарди. Бинобарин, қадим замонларнинг шонли тарихи бир неча юз йиллик ассур асорати даврига келиб узилиб қолар ва эски беклик билан ҳозирги қуллик ўртасидаги ўпқон юракларни ўртар эди. Ассурия мадлари, урар ва алароидларнинг халқни муттасил эзиб, қалъаларни вайрон қилиши, кишиларнинг қиличдан ўтказилиши, кентларнинг ҳувиллаб қолиши, минг-минглаб катта-кичикнинг асир қилиб олиб кетилиши ҳамон тўхтовсиз давом этарди. Тутуқ буларни чуқур ғусса билан сўзлаб берди.

Элчилар қайтишди. Ўғуз хон бу алоқани маъқуллаган, Кун хонга Тутуққа ёрдам қилиш ҳақида топшириқ берган эди.

Умуман, мадарларнинг байроғида илон сурати борлигини эшитганда у Қам Отанинг сўзларини яна бир бор хотирлаган, кўклар билан боғлиқ бўлган бу икки улус яқинлашувини ҳам Тангри иродаси деб билган эди.

Кун хон бутун бошли бир қўшинга бас кела оладиган суворий бўлуқларидан бирини мадарларга ёрдам учун қолдириб ортга қайтди.

Жанубда мадарлардан белига қувват кирган, мадлар билан келишиб бирлашган Ўғуз хон Ачичой бўйлаб Озар кўлига қайтди, у ердан Чалдирон даштига йўл олди. Боши қорли Афри Хонтангрига ўхшашлиги билан олисдан уни ўзига чорлаб турарди. Бироқ у ерга етиб бормай, ўнгдан-сўлдан тоғларга туташиб кетган кенг бир пастқамликда қўққисдан урар кўшинига дуч келди. Бу Ўғуз хоннинг Қазилиқ тоғларидан жанубга ошиб ўтгандан кейинги илк катта жанги эди. Унинг қаршисини кесиб чиққанлар бегона уруғлар эди. Ички урушлардан тинчиб қолган Ўғуз «Билагимиз кучдан қолди, қиличларимизни занг босди, мардларга бу қадар ўтириб қолиш ярашмайди», дея ҳайқирди, урушлар орасидаги сукунатда кўшинини чулғаб олган лоқайдлик руҳини бир даъвати билан ўзгартириб юборди. Бирданига ҳар бир йигит бир арслонга айланди.

Ўғузнинг ўзи олдинда эди. У, қаватида ҳар бири ўн ёғийнинг ўтакасини ёрадиган кўриқчи алпларини демаса, бошқа оддий ўнбошилардан, тархонлардан фарқ қилмас эди. Шундоқ ҳам у инжу-олмосли хоқонлик тожини фақат шўланлардагина кияр, юришда, босқинда ўз суворийларидан ажралиб туришини истамайдиган Ўғуз бутун бошига юпқа теридан тикилган бўркини кийиб олган эди. Узун жингалак сочларини ипак чилвир билан боғлаб олган эди. Ўғуз суворийларига бас кела олмасликларини сезган оғир яроғ-либосли душман кўшини майдон ўртасида темир қалқонларини бошларига тутганча, гўё улкан бир тошбақага айланиб, қаршидаги душман яқин келишини, ҳужумга ўтишини кутиб турарди. Суворийларнинг ўқ ёмғири тошбақадек бошини ичига тортиб олган ёғийга қандай таъсир этсин? Ён томондан ҳужумга ўтган суворийлар, буни сезган каби, қўққисдан ўз йўналишларини ўзгартириб, бу ганим тепасининг, чақилмас тошнинг устига тикка бостириб бордилар. Суворийлар тасаввурга сизмас бир эпчиллик, қулоқни йиртгулик бир ҳайқирёқ билан душман атрофидан айлана бошлардилар. Аввалига ҳеч қандай тадбир ишлатмасдан, ўқ отмай, қилич чопмай, шунчаки давра солиб чопдилар. Ёғий кўшини бекиниб олган қалқонлари остидан бу телба қуюнни кузатар, кузатгани сари боши устида кўк, оёғи остидан ер гир-гир

айланарди. Гўё ўзлари айланаётганлари каби оёқда тура олмасдилар. Уларни ўз уюрмасига солиб олиб ҳозир кўкка учуриб кетгудек бу қуюнга чидай олмай, қалқонларини тушириб, ўққа қўл чўзган аснода суворийлар қаршисида бир лаҳза гангиб қолдилар. Ёйдан учган ўқ каби бу суворийлар тинмай от солиб, душман ичига ёриб кирмоқда эдилар. Кўз очиб-юмгунча Ўғуз суворийлари ўз сафларини тигдек тилиб келмоқда эди. Бу бир ажал тиғи, қочиб бўлмас қисмат эди. Бир неча соат ўтгач, темир қалқонлар билан қўрина олмаслигини англаб етган душман қўшини арслон панжалари остида тилкаланган тулкидек тўлғонар эди. Бироқ Ўғуз тинчий олмасди. Бу Тангрини танимайдиган, инончсиз, йиллар мобайнида мазлум уруғлар қонини ичиб келган қаттол душманнинг элбеги билан юзмаюз келишни истарди. Бироқ бунинг ҳожати қолмади. Ўғуз суворийлари ёғий жангчиларининг жасадлари орасида елдек кезиб юрар, қочмоққа йўл ахтарган кичик-кичик гуруҳларни қуршаб олиб қирар эдилар. Ёғий қўшинининг кичикроқ бир бўлуғи гўё аввалдан ҳукми ўқилган, тақдири аён бўлган бу жангнинг охирини кутиб ўтирмай, ўз танхуларини¹ ўртага олганча қочиб кетмоқда эдилар. Кун хон алплари билан унинг ортидан тушди. Чалдирон билан Ван кўли орасидаги довонга етганда тўхтади. Қачонлардир селдек оқиб тушган тош кўчкилари тоғ нишабликларини тўсиб қўйган эди. Уларнинг орасидан кечиб ўтиш мушкул эди.

Шағалда отлар суриниб кетарди. У ортга қайтди. Жангдан сўнг Ван элбегисининг қўлида қўл бўйидаги кичкина бир қалъа қолган эди. Енгилган элбеги Ўғуз хонга битиг жўнатди:

«Буюк хоқон бизни душман деб билмасин. Урарлар қадимдан озарларга яқин бўлишган. Урушган халқлар эмас, улус катталаридир. Буюк хоқон гуноҳимиздан ўтса, ҳамisha унинг томонида, амрига тобе бўлиб қолажакмиз».

Ўғуз хон унга «Бўйин эгиб, хирожни муддатида жўнатиб турсанг гуноҳингдан кечаман», деб мактуб жўнатди. Ораз бўйидаги кенгиш, ҳосилдор ерларда бир ойга ҳордиқ чиқариб, сўнг Гўйча денгизига чиқиб бордилар, баҳорнинг охирларида қўлуҳлар томондан Кур бўйлаб юриб, яйловларга етдилар. Саволондан қишлоққа қайтиб, орда

¹ *Танху* — шоҳ

қолиб кетганлар билан кўришиб-қовушиб, кунботарга — боши қорли юксак тоғларга туташиб кетган чўлларда қароргоҳ қурдилар ва қиш бўйи сурув-йилқиларини шу жойда боқиб чиқдилар.

Ўғузнинг босқинларини, юришларини кўрқув билан кузатиб турган, нима дейишини, нима қилишини билмай қолган қўшнилarning кутмоқдан ўзга чоралари йўқ эди.

Кўлух томондагилар Ўғуз элчиларига чираниб, хирож беришдан бош тортишган, «жанг қиламиз» деб жавоб берган эдилар.

Кур-Ораз оралигида ўтказган қиши, эҳтимолки, Ўғузнинг умридаги энг ажойиб, энг тинч даври эди.

Бошқа қўшнилар билан музокаралар узоқ давом этгани йўқ.

Кўлухларнинг қайсарлиги ҳам уни хафа қилгулик, куйдириб-ёндиргулик ишлардан бўлмай, расамадига тушиб кетиши аниқ эди. Бинобарин, унга фараҳ бахш этган нарсаси фақат оёқ босиб борган ерларида унга қарши тура оладиган бир кучнинг йўқлигигина эмас, балки илк бора бу қадар бўлиқ, қорсиз, сувга мўл, ҳавоси юмшоқ бир жойда қишлаётгани, улуснинг қорин гамидан халос бўлгани эди. Кўй сурувлари, от йилқилари, туя қайтабонлари бир йил ичида икки ҳисса ортган эди. Кўшин сақламоқ, аскар улушини пайсалга солмай бериб бормоқ учун от, мол-ҳол, ҳосилнинг ортиқча қисмини сотар, озиқ-овқат, кийим-бошга айирбошлар эдилар.

Баҳор келди. Ўғуз хон бу қадар юмшоқ қиш кўрмагани каби бу қадар фавқулодда бошланган иссиқ баҳорга ҳам дуч келмаган эди. Элчиларга менсимай жавоб қайтарган улуслар билан ҳисоб-китобни қурбон байрамигача тугатмоқчи эди. Ўн кунлик юришдан сўнг Кўлух юртига етиб бордилар. Бироқ элчилари бу хабарни етказиш учун анча олдин кетишган эди: «Ўғуз хон бизга билдирмасдан бостириб келди, деб юрманг. Жанг майдонини танланг, мен боряпман».

Кўлухлар уларни юртларининг ташқарисида кутиб олмақчи эдилар. Бироқ Ўғуз хон улардан илгарироқ ҳаракат қилган эди. Ўз ҳудудларидан чиқиб олишларига имкон бермади. Тушга қадар давом этган жангга кўлухлар тормор бўлиб, ўрмонлар, тоғларга қочиб кетдилар. Гарчи бир

неча кундан сўнг қайта тўпланиб, Ўғуз хоннинг устига бостириб келмоқчи бўлган эсалар-да, бироқ уларга бас кела олмасликларини билиб, хоқон қароргоҳига сулҳ таклифи билан элчи жўнатдилар. Элчиларни чодир қаршисида ёқилган гулхандан ўтказиб, хоқон ҳузурига бошлаб келдилар. Бу сулҳни қабул этган хоқон кўлуларга товон солиб, қўшинига бир ярим ойча ҳордиқ бергач, Гўйча бўйидан кечиб ўтиб, ёзни Олатоғ яйловида ўтказди.

Шундан кейин ҳам кўлулар бир неча бор аҳдлашувни буздилар. Ўғуз бунга пинак бузмади, Кун хон бошчилигидаги бир бўлук сара суворийларни уларнинг устига жўнатар экан, деди:

— Мен бир ярим ой ичида уларни яхши билиб олдим. Кучларини ҳисобга олмай чиранадилар. У ерга катта қўшин жўнатиш шарт эмас. Тинчителиб қўйишга сизнинг ўзингиз кифоя қиласиз.

Кун хон тезда кўлуларни тинчителиб, Олатоққа қайтди...

* * *

Муттасил юришлар, ўсмирлигидан бери ҳаётининг катта қисмини от устида, эгарда ўтказиш уни оғирлаштириб қўйган эди. Фақат энди, шу қалар узоқ йўллари босиб ўтгандан кейингина ер юзини бир элга, бир ўлкага айлантириб, бир байроқ остида тўпламоқнинг, жоҳил, очкўз, еб-ичишдан бошқасини билмайдиган, бир парча нон, бир шапалоқ ер, бир қўтир эчки учун бир-бирининг душманига айланган, қон тўккан, юртларни вайрон этган кишиларнинг нигоҳини кўкларга, Улуғ Тангрига қаратмоқ нақадар мушкул бир иш эканлигини англаб етган эди. Қарийб минг йиллар аввал бошланган бир низом, сон-саноксиз битиклар, тўраларнинг ўзи гўё кифоя эмас эди. Нега йиллардан бери давом этаётган кўчда кўрганлари ҳам унинг учун бир сабоқ эди. Бу юришлар гулханида ёниб кетаётган эл-юртнинг қўл-қанотини йиғиштириб олиш тобора қийинлашмоқда эди. Кўчни тўрт-беш минг кишилик тўпларга ажратмаса, уни емак-ичмак билан таъминлаш қийин эди. Буларнинг ҳаммаси Ўғузни чуқур хаёлга толдирар, юртининг бундан кейинги ҳаёти, келажаги учун янги йўللар ахтарар эди.

...Ҳосилдор қишлоқ, ўт-ўлани одамни яширадиган яйловлар эл-юрт учун тўйга айланган эди. Тангри кўкдан ўз баракотини ёғдирарди. Туғиб-кўпайган қўй-қўзилар яйловларга сиғмасди. Талон-торождан тушадиган ўлжага, бож-хирожга кўз тикканлар жуда оз эди. Улғайганлар қишлоқ-қишлоқ бўлиб ажралиб чиқиб алоҳида юрт тикар, «Улус ортиб кетди, энди бу кўчга сиғмай қолдик», дер эдилар. Ўғуз хон Озар кўли атрофида Янгикентдан ҳам гўзалроқ пойтахт қуриб, бу бўлиқ ерларда муқим яшаб қолиши мумкин эди. Бинобарин, ҳар тонгда куёшни қаршилар экан, Тангри нури ила тўлиқ юрагида кўк, ялавоч номидан туғилган бу инонч ўйинларига чек қўйишнинг бир хоқонлик қурмоқ қадар қийин эканлигини ҳис этарди. Ундан ажралмаган, бутун ўтган йиллар давомида унга елкадош, йўлдош бўлиб келган беклар, кечагина от устига бир сапчиб чиқадиган йигитлар унинг кўз ўнгида оғирлашиб борар, ерга тушмоқ, тупроқ билан тиллашмоқ, экин-тикинга кўнгил қўймоқ истаганларнинг сони ортиб борарди. Ёши улуғлар ўтроқ хонадонларга кўзлари ёшга тўлиб боқар, «Умрнинг сўнгида шундоқ иссиққина бир кулбам бўлсайди», дея ҳавас билан сўзлардилар. Йўллар бўйи кўчдан ажралиб қолган қари-қартангларнинг фарзандлари кўзи ортда қолар, «қоли не кечди экан ота-онамининг» дея ўртанар, маълум муддатдан сўнг ўзлари ҳам уларнинг ортидан кетар эдилар. Ўз идроки билан элга нур сочган, ҳар бири бир билим уммони бўлган Услу Хожа каби эл оталари тушиб қолган ерлар бора-бора каттакон кентларга айланарди. Минг йиллар кейин ҳам бу тангричи кимсаларнинг сиғинган топинчоқлари Тирик Боболар, Бобо тоғлар, Бобо пирлар каби маъбад бўлиб қолаверарди. Ҳар бир қўл етмас тоғ этагида кейинроқ ишғол этиб бўлмаслиги билан Қиз қалъаси дея ном олган бир ўғуз қалъаси юксалажак эди.

У Олатовдан бу Олатоққа, Хонтангридан Саволонга, Инжудан Кур-Оразга қадар йўллар бўйи, чўллар бўйи жангларда, юришларда ўлган бекларнинг, эл бошлиқларининг сўнги қароргоҳлари, улуснинг ҳисобсиз ёдгорликлари бўлиб юксалиб турган қўрғонларнинг, хонтепаларнинг ҳар бири Ўғузнинг юрагида бир тугунга айланиб қоларди.

Йўллардаги йўқотишлар нақадар кўп бўлса-да, эл катталашар, кўчдан ажралиб қолиш ясоқ эканига қарамасдан кенгашиб-кенгашмай қолиб кетаётганларнинг сони ортиб борар, йигитлар йўллар бўйи қаршиларидан чиққанлар билан севиб-севилар, юраклари измига бўйсуниб кетиб қолар, ер юзи бўйлаб сочилиб бормоқда эдилар. Тангрининг элчиси бўлса-да, Тангри унга абадий ҳаёт инъом этмаган эди, бошқалардек кексайиб бориши, касалликдан, йўқотишлардан, ўлим ва қонлардан ҳимоясиз эканлиги уни қаттиқ эзарди. Юрагида қоришиқ туйғулар бош кўтармоқда эди. Уни қийнаётган, роҳатини бузаётган бошқа важлар ҳам бор эди. Ўз улусига яқин бўлган уруғлар – кангарлар, собирлар, озарлар, босиллар, кассурлар, манарларнинг бир-бирлари билан чиқиша олмасликлари сабабли бошқаларнинг ўлжасига айланиш хавфи юрагини сиқарди. Тўғри, уларни сўриб ётганларнинг хоқонлигини хоқонлик деб бўлмас, бу шунчаки ҳавойи гап эди. Йилда бир бора ҳар бир уруғ ўлпону хирож сифатида юзтача кўй, ўнтача от бергани билан камбағаллашиб, ҳоқимиятга қарам бўлиб қолмас, тагин тоғу далаларида озод, ўз удумлари бўйича яшашда давом этардилар. Бироқ Тангри томонидан танланган улуснинг эл қурмасдан, ягона низомсиз, бошлиқсиз яшашлари, ён-атрофда рўй бераётган воқеалардан йироқда қолишлари ўзлари кечиб келган йўлларга ярашмайдиган бир ҳол эди. У ўз халқининг қаршисида нақадар оғир бир йўл турганини кўриб турар, бу қонлар, жанг-жадалларнинг яқин орада тугамаслиги, юксалишу таназуллар, бирлашуву ажрашувлар ҳали узоқ давом этиши юрагини аччиқ изтиробларга тўлдирар эди.

Ўғуз хон кейинги пайтларда юришларга тез-тез ўғилларини жўнатар экан, бу Тангри билан юзма-юз қолмоқ, унинг амрини ёймоқ истаги эканлигини таъкидласа-да, бошқа хаёлларга ҳам борарди. Аччиқ бўлса-да, бу ҳақиқат эди. У ўғилларига ишонар, ўзи иштирок этиши лозим бўлган, бироқ иштирок этмаган юришларнинг жўшқинлиги юрагида сўниб борарди. Қонлари қайнаганда ерли тинч аҳолини ранжитган, Тангри элчисидан юз ўгиришга олиб келган ўринсиз талон-торождан, зўравонликдан, бошбошдоқликлардан элини тўхтата олмаслиги уни обрўсизлантирарди. Қўшни ўлкалар орасидаги муттасил қонли

жанглр уларни ҳам четлаб ўтмаслиги аниқ эди. Тўғри, ҳали-ҳамон ўзи мағлубиятга учратган қўшниларга нисбатан унинг қўшини бениҳоя қудратли эди. Бойликлари мўл, аскар борасида ташвиш чекмас, қул бозорлари арзон қулларга тўлиб ётар, истаганча аскар ёллаш мумкин эди. Бироқ бир кунмас бир кун ҳаммасининг ниҳоясига етиши ва бирма-бир барча қўшнилари билан юзма-юз келишлари кутилган ҳол эди.

Баҳор ойларида суворийларига озодлик бериларди. Уларни назорат қила олмасликлари боис хуфиёна ёки ошқора талон-торождларнинг кети узилмас, бу эса эл шаънига қўлка соларди. Йилда бир бора хирож олганиндан сўнг бошқа қандай баҳона билан юртларни талашинг мумкин? Бу Тангри инончига уйғун келмайдиган бир иш эди.

Қўшачойорасида унинг ана шу хавфи рўёбга чиқди. Алоҳида-алоҳида аскарларнинг экин-тикин ерларини таллаши, хоқон номи билан савдогарларни алдашлари ўғузларнинг келишидан севинганлар тасаввурини остин-устин қилмоқда эди. Кишиларнинг бор-йўғини шилиб олиш, уларда нохуш тасаввур қолдириш мумкин эмасди. Йиллик бож маълум бўлганидан ва ўз муддатида бериб турилганидан сўнг бу яғмолашлар Ўғузнинг уруғ-аймоғига, Тангридан келган амрига соя ташлар, унга бўлган меҳр сўниб борарди. Етиб келаётган хабарлар, ерли бекларнинг шикоят-шиквалари хоқоннинг ичини тўлдириб юборган, унинг «қилган ҳар бир ишинг тўғрими?» деган шубҳаларини аланга олдирадди. Шундай мулоҳазалар билан Ўғуз янги ҳукм чиқариб, аҳолини яғмолашни ман этди.

Ўғуз хонга бош эгиб келган уруғ беклари унинг Бобилга, Мисрга юриш бошлашини билганлари ҳолда истаган пайтда узун оёқли жанг отлари, хоҳлаганча аскар топиб беришини ўз зиммаларига олардилар. Улар ўз иззат-нафсларини биладиган, ота-боболари номидан ғурур туядиган, ернинг остию устидан огоҳ зукко кишилар эди. Қўй қўрасига ўхшаш ҳовлиларга биқиниб олган шаҳарликларга, бу қўрада ўзларини ер юзининг ҳукмдори деб билган от-обрўли, мансабдор бошлиқларга киноя билан қарар эдилар. «Қўрққанларидан ўз қўраларидан чиқа олмайдилар. У ерда нима бичиб, нима тикади, нима қуриб, нима бузади — тушунмаймиз. Барибир сиз қўриб турган бу тоғлар яйловию қишлови билан бизники-ку, ахир».

Ўғуз хон уругиё улуси билан ер юзининг у бошидан бу бошига юришидан севинарди. Бироқ энди Олтойларни, хонтангриларни, далаларни, Инжу водийсини, Устюртни эслатадиган бу эски ва янги юртда болалари ва хотинларини ўз ортидан эргаштириб юришни ортиқча деб биларди. Улуғ Топуқ байрами арафасида қўл остидаги тупроқларни бекларига бўлиб берди. Шундан сўнг шимолга қараб юрди. Бузлоқ тоғи этагида, ўрмон ичида, икки тоғ дарёси ораллигида чодир тикиб: «Битта қалъамиз шу ерда бўлади! Урушга кетганимизда хотин, бола-чақаларимизни ортимиздан эргаштириб юрмаймиз», – деди. Қўшни кентлардан, эллардан ҳам усталар олиб келинди ва жадал суратда янги кентнинг деворлари тикланди. Кейинчалик бу қалъа Қабала номи билан Ўғуз алпларининг бош кентларидан бири бўлиши лозим эди. Дарёлар тошиб чиққанда ҳам унинг остонасига етиб келмасди. Уйларини шундоқ бир тангрисол ва хатарсиз жойга қурган беклар жангга дадиллик билан кира олардилар. Эл бекларига Каспий соҳилида, шимолдан келадиган йўллар устига, йўлларнинг ўрмонлардан чиқиш жойида яна бошқа бир қалъа қуриш топшириғини берди. Шаброн Ўғуз хондан сўнг Қофқоз Туркистонининг асосий марказларидан бирига айланди.

Кўк фарзандларининг илк маъбадлари ва хазиналари бўлмиш Ота Мағорани эслатадиган ерлар бирин-кетин излаб топилди ва улар топиноқларга, қурбонгоҳларга айлантирилди. Озарларнинг ўз юртларига қайтиши, Ўғузларнинг ўтроқлашуви билан кентларнинг янгича бир гуркираган ҳаёти бошланган эди. Бироқ Ўғузнинг истаги амалга ошмади. Бекларга берилган ерларда фақат қариқартанглар, ҳолдан тойганлар, ногиронлар қолди. Аёллар ўз эрларидан ажралиб қолишни истамадилар. Чунки ёлғиз қолишга кўрқар эдилар. Ўғуз йигитлари орасида, бу ерларга юрт солингандан сўнг, ерли қабилаларнинг қизларини севиб қолган, уларга уйланган, ортидан кетиб, неча кунлаб-ойлаб ортга қайтмайдиганларнинг сони ортиб бормоқда эди. Эл ўз низомини бузмас, ўзга элларнинг удумларига алданмасди, бироқ, ё Тангрим, бу тоғ келбатли кишилар гўзал қизларни кўрган заҳоти чунон юмшаб қолардиларки, ҳамма удумлар унутилар, битиг-митиглар ёддан чиқиб кетарди...

Шундан сўнг Ўғуз хон Ганжаёзи деган жойда, шимол-

даги Ачичой ёқасида, Ораз қирғоғида эскидан қолган бир неча кентни қайта тиклаб, деворлар билан қуршаб қалъаларга айлантирди.

* * *

Ўғуз хон Саволонда исмини сўрамаган мағ билан учрашганидан бери элчилар келтирган битиг-мактублар орқали хабардор бўлгани, бўйсуниб, хирож бергани, ўз уруғидан бўлгани, бинобарин, урушни истамагани Ман элбегиси Акишар билан юрт сарҳадида учрашдилар. Манлар билан қадимдан душман бўлиб келган Ван ҳукмдорининг тумшуғи ерга ишқалиб, Шимолдан, Кунботардан Ман ерларига тез-тез суқилиб кирувчилар ўртадан кўтарилгандан сўнг Акишар ўзини Ўғуз хонга қарздор ҳисобларди.

Ўз уруғдошларини бир байроқ остида тўплашдан бўлак буюк истаги бўлмаган, умр бўйи ана шу фикрдан қайтмаган Ўғуз хон ўзига ҳам билгисиз бир туйғу билан манларни, улардан анча юқорида жойлашган мадарларни бошқалардан айрича кўрар, уларнинг тупроқларига юриш қилишни истамас эди. Истаса-да, буни ортга суриб келарди. Кўнгилли бўлиб яқинлашганларни кулдек эзиш ярашмайди. Кучимизни кўриб ўзлари тек турадилар. Ҳозирча эса улар оёққа турсинлар, юксалсинлар, куч тўпласинлар; бизга таяниб душманлардан ўч олсинлар. Ишончлари, лаёқатлари тиклансин. Кўшнилар орасида бошларини баланд тутиб юрсинлар.

Бу фикрларини Акишар билан бўлишар экан, унинг ориятига тегишни, бўйнига миннат юки қўйишни истамади. Ўз куч-қудратидан сўзлаш ҳам ортиқча эди. Кўшини шундоқ кўз олдида, ўзи ҳаммасини кўриб турибди.

Манлар билан Ўғуз хоқоннинг бирлашганини эшитган Бобил янсуси¹ кўшин тортиб, уларни Данела дарёсининг кунчиқаридаги Арбил йўлида қарши олди.

Озар кўли бўйларидан келиб, Ўғиздан анча илгари Шумердан ва Қўшачой оралиғидан қасирға каби ўтганича бу ерларни юз йилга ўз қўл остида сақлаб келган Қут жангчиларидан сўнг Бобил бу томонлардан таҳлика кутмасди. «Бошлари ўзаро ички низолардан чиқмай қолган...

¹ Янсу — шоҳ, ҳукмдор

Хатар ҳамиша Ассур, Матиенна, Ҳитит, Алароид, Қамар элларидадан — шимолдан келади».

Бу урушда осонгина зафар қозониш фикрида эдилар. Илк тўқнашувдаёқ манлар янчиб ташланадигандек эди.

Бироқ жанг бошлангандан сўнг Бобил янсуси янглишганини, худолар ундан юз ўтирганини англади. Бу фақат Тангри иродаси билан содир бўлиши мумкин эди. Ўнганга боқиб, оқ булут бостириб келаётганини кўрди, сўлга боққанда, қора булут бошини қоплади. Коҳинларни тўплади. Ердан, кўкдан ҳатто ажал келганида ҳам, олдини олмоқ улар учун қийин эмас эди. Жангларда коҳинлар кучи билан кўпгина фавқулудда ишларнинг, кўнгилсизликларнинг олди олинган эди. Бироқ бу ерда коҳинларнинг ҳам ожиз эканлиги аён бўлди. Чунки бошларини қоплаб олган нарса булут эмас, сара ва учқур от минган суворий бўлуклари эди. Бу бўлуклар жанг майдонини қуршаб турган тепаликлар орасидан ҳозирга қадар эшитмаганлари бир ҳайқириқ билан елиб ўтар, ёйларидан виз-виз учган ўткир ўқлари ёв кўксидан кириб курагидан тешиб чиқарди. Бобил қўшини саросимада қолганди. Жанг охирида баланд бир тепаликдан олти от қўшилган аравасида жангни кузатиб турган Бобил янсуси ҳибсга олинди. У ўзи танийдиган Манна элбегисининг ёнида, алп йигитлари қуршовида турган, бўйи ҳаммадан икки қарич баланд бўлган қоядек қурч Ўғуз хонни кўрганда ўз мағлубиятининг сабабини тушуниб етди. Ўғуз хон ва Акишар у билан мулоим, элбекларга хос муомалада бўлдилар. Бобил янсусининг ияклари титраб неларнидир шивирлаганини кўрган Ўғуз хон Акишарнинг тилмочидан унинг нима деганини сўради.

Худоларининг номини тутиб илтижо этмоқда.

Ўғуз кулди:

— Бу шўрликлар худоларининг номини бир-бир сана-салар, неча кун кетаркин? Бунақада жанг қилишни ўрганиш учун вақт топа олмайдилар.

Сўнг тилмочга ҳар бир сўзини айнан таржима қилиши лозимлигини айтди:

— Гапимни унга тушунтир! Улар ҳозирги турган Қўша-чойораси — шимолий тоғлардан денгизга қадар — бизнинг қадимий ота юртимиздир. Ўқ ўз садоғига қайтади. Сен беклигингни давом эттиравер, аммо хирожимизни

бериб, бизга хизмат камарини белингга боғлашинг лозим. Биз бузувчи эмас, тузувчимиз. Сени қайта ўз ўлкангга янсу қилиб тайинлайман. Бошингни тик тут, енгилган бўлсанг ҳам, сулҳ туздим деб айт!

Бу Бобил ҳукмдори учун кутилмаган гап бўлиб, муқаррар ўлимдан бу қадар осон қутулиб қолишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Ўлдирмасалар бўлгани, бошқа неки буюрсалар, ҳаммасини бажараман, деган фикрда эди. Ўғузларнинг бўри бошли камарини белига боғлади, аҳдлашиб олдилар, Ўғуз бир бўлук суворийлари қуршовида уни Бобилга жўнатди...

АССУРЛАР БИЛАН ЖАНГ

Озар кўлининг кунчиқаридаги ўт-ўлани бўлиқ тоғ этагида отларини боқиб олганларидан сўнг қурбон ойида кунботарга йўл олдилар. Бу юришдан Акишарнинг кўнгли тўқ эди. Ўғуз хон уни узоқ йиллар мағлубият нималигини билмаган, ўзини яратганнинг ердаги кўлкаси, очуннинг, бошқача айтганда, дунёнинг ягона ҳукмдори, танҳо соҳиби ҳисобланган, саккиз юз йилдан бери енгилмай келётган Осиё номли бу ҳудудда барчани қонга ботирган, сон-саноқсиз кўшинга эга бўлган, аскарлари энг ўткир қурол-яроғ билан шайланган, қутуриб кетган Ассур шарроси¹ томон бошлаб бормоқда эди. Андоқ шоҳ эдиким, ёздирган битикларида, қоя тошларида ер юзининг энг баландпарвоз сўзлари ила ўз буюклигини, куч қудратини, уруғ-аймоғини, енгилмаслигини, мардлигини таърифлаган, охирида жўшиб кетиб, аёлларга ўчлигини алоҳида таъкидлашдан ҳам тортинмаган эди.

Шарро Ман элбегининг бож-хирож тўлашдан бош тортганлиги, босиб олинган ерларнинг, аввалги босқинларда тутқун қилиб олиб кетилганларнинг ортга қайтарилиши талаб этилганлиги ҳақидаги мактубини олгандан сўнг тўрага мувофиқ машҳур фолчиларини тўплади: « Тангриларимдан сўраб кўринг. Бизга қул бўлмоқни бахт деб билган Акишар нега бош кўтарди экан? Ушбу жангга кирсаммикан? Кечагача қўл остимда бўлганлар наҳот энди кўлимни чопиб ташлай олсалар? Улар бу кучни қаердан

¹ Шарро — ассурлар шоҳи

олдилар? Кўчманчи отликлар унга мадад беришмоқдами? Бу жангда наҳот мен мағлуб бўлсам? Хотинларим, бола-ларим наҳотки тутқун этилиб олиб кетилса?

Наҳотки тупроқларим бегона отлар туёғи остида топ-талса? Шамас Тангримдан сўраб кўринг, наҳотки мени ажал кутмоқда?»

Фолбинлар кечаларнинг юлдуз фолидан кундузларнинг кум фолигача барча билимларини ишга солдилар, гил ва папирус битиклари синчиклаб ўрганилди, «Бу жангда битта янсу ҳалок бўлади. Бироқ у сен эмассан. Бу жангда Кунчи-қардан келган, ўзини Тангрининг ялавочи деб билган, сени менсимаган, қутуриб кетган Ўғуз хон ҳам иштирок этади. У бор экан, бизнинг ва тангриларимизнинг мавжудлиги қоронғи бўлиб қолмоқда. У маҳв этилиши керак», – де-дилар. Сўнгра афсунгарлар чақирилди. Улар кўкларнинг барча жодуларини, уруш фаришталарини ишга солиб, жанг пайти манларнинг қўл-оёғини шол, кўзларини кўр қилиб қўйишлари, қаршиларидан ўпқон очишлари, шу тариқа ассур қўшинига мадад беришлари лозим эди. Ўғуз бекла-ри бу жангда ғолиб чиқишни, ассурларнинг енгилмаслик ҳақидаги уйдирмаларини зудлик билан йўққа чиқариш-ни, ер юзининг ҳозирда танҳо ва абадий танҳо бўлиб қола-диган қудрати ассурлар эмас, ўғузлар эканлигини исбот этганлари ҳолда бу олди-соттига бир йўл чек қўйишни истардилар. Улар бунга ишонар, ўз қудратларига шерик чиқишига йўл қўймоқчи эмас эдилар. Хоқон эса ман қўшнини чамалаб кўрар экан, бу жангда ўз ўғилларининг маҳоратини ҳам синовдан ўтказмоқчи эди. Шунинг учун Акишарни олдинга жўнатди.

Ассурлар Ўғуз қўшини ўз ерларига кириб келганини билсалар ҳам, кучларини парчаламаслик учун унга қарши юрмадилар. Улар ман қўшини билан таниш бўлиб, жанг-да кўп бора юзма-юз келган эдилар. Ман эли юз йиллар-дан бери ассурлардан кўриниб келар, нажот йўлини улар билан алоқада, уларга соме бўлишда деб билардилар. Бироқ Қамар ва Ўғузлар майдонга чиқиши билан бу сомеликка чек қўйиб, хирож беришдан бош тортган эдилар. Энди-ликда аввалги асорат ўчини олиш истагида енгилмас ас-сур қўшини устига босиб бормоқда эдилар. Ассур шарро-си Акишарни унинг қўлдоши бўлмиш ўғузлар етиб кел-

гунча синдириб ортга қайтара олишига, парчалаб ташлашига, ана шу жўшқинлик оғушида чаирилмаган меҳмонни қаршилаб, қийма-қийма қилиб ташлашига арқайин эди. Унинг «енгилмас» қўшини ҳали мағлубият аламини тортмаган, ёйдаги ўқдек таранг турар эди. Шарронинг жанг борасидаги салоҳиятига эса гап йўқ эди. Фақат бир жойда янглишган — Ўғуз суворийларнинг нақадар эпчиллигини билмас, суянган қояси нураб қолганини англаб етмаган эди. Қаршисида фақат Кунчиқарнинггина эмас, балки бутун дунёнинг энг қудратли қўшини турганига ишонгиси келмасди.

Ўғуз хон ассурлар кўра олмайдиган олис тепалардан туриб жанг чизиклари ёй ипидек таранглашганини кузатар экан, кўп бора синовдан ўтган бир савқи табиийси билан манларнинг кучи тугаганини кўрди ва суворийлар бошлиғи Эрдам бекни ёнига чақиртирди. Ўғуз суворийлари пасқамликлардан ёв сари пусиб борганларича улар бошига булутдек ёпирилишлари лозим эди.

Эрдам бек ўз топширигини олган бўлса-да, қўшиндан ажралиб кетишни истамасди. Ўғуз болалигидан ҳар бир босган қадамини, юзидаги ҳар бир ифодани яққол биладиган, кайфиятини узоқдан туриб ҳис этадиган, аччиқширин кунларининг ажралмас йўлдоши бўлган бу мард жангчи нега эндиликда оёқ судраб қолганини англаб етмади... Қўрқаётми? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас... Туркка қўрқоқлик бегона эди. У жангдан қўрқмас, жангда ўлмоқни шараф деб билар, қўрқса фақат мағлубиятдан, ёлғондан, алданиб қолишдан, эгри сўздан қўрқар эди... Эндиликда Эрдамни қийнаётган нарса не бўлди экан? Нимани яширмоқда ундан?

— Кўнглингдагини яширма, Эрдам! Айт манга! Нега оёғинг судраляпти? Нега буйруғимни бажариш учун ҳалигача отланмадинг?

— Ўғуз! — узоқ йиллардан бери у илк бора хоқонга «хоқоним» деб эмас, олис ўсмирлик йилларидаги каби ўз оти билан, уни ранжитишдан, жанг олди ўртага совуқлик тушишидан қўрқмай мурожаат қилаётган эди.

Бироқ бу хоқоннинг кайфиятини бузмади, чеҳрасини Эрдамга таниш бўлган нурли, самовий-илоҳий бир табасум қоплади.

– Очиғини айтавер, Эрдам! Нима у сени қийнаётган?
– Бу бизнинг ҳозиргача кўрган жангларибиз ичида энг оғири бўлади, хоқоним!.. Ичимда шубҳалар кезиб юрибди. Қулоғулар ҳам ҳар куни янгидан-янги хабарлар келтиришмоқда. Ассурлар бизнинг кучимиз сенда эканлигини яхши биладилар. Биз билмаган нарсаларни ҳам билишади улар. Ернинг остию устидан хабар берувчи фолчилари бор. То сен бор экансан, уларга илтифот ила боқмас экансан, кун кўрмасликларини тушунтирибдилар ўз ҳукмдорларига... «Жанг майдонида нима бўлса бўлсин, фақат Ўғуз ўлдирилса бўлгани», – дебди у... Ер юзида тенгсиз, «енгилмас» деб ҳисоблашган ўз сара бўлуқларини жангга солмасдан, фақат сенинг ортингдан тушиб, сени ўртадан кўтариш амрини борибди.

Ўғуз хон юракдан қаҳқаҳа чекди:

– Шу бўлдимми энди Ўғуз ишонган қўшин бошлигининг қайғуси?

– Менинг бундан катта қайғум йўқ! Яширмайман, сен ҳақингда нохушроқ туш кўрдим. От устида экансан, лекин у ҳозир миниб юрган отларингдан эмас эди... Бир пайтлардаги, Қил Барак билан илк жангимиздаги бир отнинг устида экансан. «Менинг отим яраланди, ўз отингни бер менга!» – дедим. Бердим! Енгдик душманни... Бироқ бир жарлик устида менинг сен миниб олган отим қоқилиб кетди ва жарликка қулади. Тангрим, хоқонимнинг юлдузи учдими, менинг отим ҳалок этдими уни, деб сўрадим. Тангрим «қўлингни узат», деди; узатдим, сенинг қўлинг гўё уч аршин, беш аршинча келарди, менинг қўлимдан тутиб қолдинг, от пастга қулади, сен эса жарликка боққанча нуқул кулар эдинг...

Бош шаман Эран ота ҳам олдимга келиб: «Кўк Тангрим Ўғуз хон билан сени ўз ҳузурига чақирмоқда. Битангиз кетасиз. Бу жанг қурбонсиз бўлмайди. Бирга бўлинглар! Биз Тангрига илтижо қиламиз, балки марҳаматини аямас. Буни сенга айтдим, хоқонга айта олмайман», – деди.

– Хўш, энди нима қиламиз дейсан?

– Маслаҳатчиларингдан сўраб кўр! Менга қолса, сен ассурлар излайлиган жойларда, хоқонлик саройингда бўлмаслигинг керак... Жанг майдонининг қоқ ўртасида бўлмоғинг лозим, бироқ...

– Нима бироқ?

– Бироқ у ҳам сен бўлмаслигинг, сенинг либосингдаги бошқа бир киши бўлиши керак. Душман бутун кучини унинг устига ташлаганида сен ортдан туриб кўшнимизни жангга йўллаб турасан...

Ўғуз хон «Ўйлаб кўриб, жавобини кейин айтаман», – дея Эрдамни кузатиб қўйгач, бош маслаҳатчиси – фармонбардорини чақиртирди.

– Бу жангдан неларни кутмоқдасан?

Маслаҳатчи нелардир деб гўлдиради, у Ўгдил хотунга қараб-қараб қўяр, аммо нима дейишини билмасди. Ўғуз хоннинг ҳар бир сўзини қадрлайдиган, айтганларини китоб қилиб қўрийдиган, сўнгра уларни эл ичига ёядиган, аёлман деб ўтирмасдан, элнинг аччиқ-ширинини биргалликда тотадиган, шунинг учун ҳам эл орасида Ўғузнинг илк хотини Ойтож каби юксак ҳурматга сазовор бўлган бу хотуннинг бугун айтмоқчи бўлган гапи кўп, лекин кўнглидагиларни айта олмасди. Балки шунинг ҳам у маслаҳатчининг гапини кутиб турар, чунки у хоқон билан очиқчасига гаплашишини билар, ёлғон гапирмас, хоқонни ранжитиб қўйишдан чўчимас, иккинчи томондан, дунёнинг жуда кўп сир-асрорини биладиган донишманд киши эди. Эндиликда у гап бошлашдан олдин талмовсираб аёлга қараб-қараб қўяётган экан, демак, иш анча чатоқ, ичидагиларни очиқ-ошкора сўйлашга йўл топа олмаяпти. Буни сезган Ўгдил хотун унга далда берди:

– Гапир, Билга Хазар! Бу жанг мени ҳам ташвишга солиб қўйди, бир томондан эса фолбинлар...

Билга Хазар айтмоқчи бўлган гапини ортга сурди:

– Нима дейишяпти фолбинлар?

Ўгдил хотун хоқонга тикилиб туриб деди:

– Фолбинлар «хоқон бу жангда эҳтиёт бўлиши керак, асурлар унга тузоқ қўйишган», – демоқдалар.

Сўнгра рўй-рост гапиролмай қолишидан чўчиб, жилмайганча хоқонга қараб деди:

– Ўлим хавфи йўқ, дейдилар. Буни ўзим ҳам биламан. Дунёнинг энг зўр фолбинларидан сўраб кўрдим. Уларнинг ҳаммаси: «У Тангрининг қаноти остидадир, бир юз ўн олти йил яшайди», – дейишди. Уларга ишонаман. Сен узоқ яшайсан. Аммо ўлимдан омон қолиш ишнинг фақат бир

жиҳати, холос. Мен сенинг номингга кўлка соладиган қура-малардан қўрқаман. Эл бошсиз қолса, бизни топтаб таш-лашади... Бу жангда кўшинга сен бошчилик қилма...

Ўғуз хон хотуннинг оқилона гапларига амал қилиб ўрганган эди. Энди ҳам шу хаёлда эди. Бироқ ассурлар билан бўладиган бу жанг бошқа жангларга ўхшамаслигини хотини ҳам тушуниши керак-да. Бу гал у ўғилларини ўтга ота олмасди. Жанг майдонида кутилмаган мушкулликлар содир бўлиши мумкин эди, ассурлар юз йиллаб тўпланган уруш тажрибаларини ишга солишлари аниқ эди.

– Бу жанг бошқа жангларга ўхшамайди, мен четдан кузатиб тура олмайман, – деди Ўғуз хон.

«Айтганидан қайтмайди», деб ўйлади хотун.

Энди бор умид маслаҳатчидан эди, агар у Ўғуз хонни ўз гапларига ишонтира олса, яхши бўларди... Билга Хазар эса хоқонни ишонтиришни ўйламас, жангнинг қандай тугагини ҳам билмасди. У ҳам ушбу кунларда турли-туман донишмандлардан жангнинг қандай тугагини сўраб кўрган, бу ҳақда уларнинг фикрини билишга уринган, охирида уларнинг айтган гапларидан кўра кўпроқ ўз тушида кўрганларидан кўрқар, буни хоқондан яшира олмасди. Ўғуз хонни чўчитган, чуқур хаёлга толдирган нарса Билга Хазар билан Эрдам кўрган тушларнинг айнан бир-бирига мос келиши, у ҳам Эрдамнинг гапларини такрорлаши эди. Бунинг устига, бу гап қаттиқ сир тутилиши учун Ўғуз хон либосида жанг майдонига кирадиган киши фақат Эрдам бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фикр ҳам ана шу маслаҳатчидан чиққан эди...

Ўгдил хотун турмуш қурганларидан бери илк бора Ўғуз қаршисига тиз чўкиб, унинг оёқларини кучоқлади:

– Хоқоним, – деди у, – жангда куч билан бирга айёрлик ҳам керак. Ёлғончиликда ном чиқарган ассурлар устига сенинг ўрнингга Эрдамнинг бориши уларнинг ўз амалларига мос келади. Сен ортда қолсанг, кучимиз икки баробар ортади...

Ўғуз хон хотунни кўлидан тутиб турғазди ва «майли» деди, сўнгра Эрдамни чақириб юзма-юз ўтириб узундан-узоқ суҳбатлашдилар. Эрдам хоқон учун қурилган тузоққа бошқа кишининг тушиб қолиши Тангри иродасига мос келмаслиги, шунинг учун ҳам жангда ўзига ҳеч қандай

кори ҳол бўлмаслигига хоқонни ишонтирмоқчи, Ўғуз хонни қийнаётган шубҳаларни тарқатиб юбормоқчи бўларди. Сўнгра у суворий бошлиқларига буйруқларни айтиб, топшириқларини бериб, тагин саройга қайтди.

* * *

Ўғузнинг олисда эканлигидан, Акишарнинг мағлубияти муқаррар эканлигидан севинган ассур қўшинининг илк ҳужумини қайтариб бўлмас, оғир зирҳли пиёда қўшиннинг юришидан ер титрар, жангда чиниқмаган гўр қўшин қурол-яроғини жанг майдонида қолдирганча тум-тарақай бўлиб кетишлари учун ассур пиёдалари ана шу салобатининг ўзи кифоя эди. Бугун ҳам манларнинг мағлубиятига тепаларидаги куёшга ишонгандек ишонар эдилар.

Акишарга шундай туюлардики, гўё Ўғуз хон уни алдаб жангга солганидан сўнг уларни ёддан чиқариб қўяди ёки бир чеккада туриб олганича ассурларнинг манлар элбегининг эзиб-янчишини томоша қилади... Аммо кўққисдан вазият ўзгарди. Ассурлар кўкнинг қорайганидан шошиб қолдилар. Жанг майдонидагилар куёш тутилди деб ўйладилар. Тепалар ортидан узилаётган Ўғуз қўшинининг ўқлари ассур аскарларини бирма-бир ерга қулатмоқда эди. Бу мисли кўрилмаган бир ҳодиса эди. Ўзини ер юзининг энг улуғи деб ҳисоблаган Ассур шоҳи — шарроси кўзларига ишонмасди. Шу лаҳзада у жанг тутаганини англаб етди. Узоқ йиллар тажрибасига таяниб майдонда сабот билан жанг қиладиган ассур йигитлари эндиликда фақат яратганнинг мададига умид қилишлари мумкин эди, лекин бу гал яратган улардан юз ўгирган эди. Аммо шу лаҳза жанг майдонидан яна бир фавқулодда шамол эсиб ўтди. Олисдан учиб келаётган ўқлари ортидан Ўғуз суворийларининг ўзлари ҳам шиддат билан майдон сари отилиб келмоқда эдилар, олдда эса сўнгги пайтларда жанг майдонларида камдан-кам кўзга ташланадиган Ўғуз хоннинг ўзи... Унинг жангга кириши кутилган эди, чунки бу жанг ҳар ўн йил, юз йилда бир бўладиган оғир бир синов эди. Қўшин олдида нақ хоқон келаётганлиги Акишарнинг ваҳимасини тарқатиб юборди, Ўғуз йигитларининг бир кучига ўн куч қўшди...

Ўғуз хоннинг пайдо бўлиши Ассур шарросини хаво-

тирга солган бўлса-да, фолбинларнинг айтганларини эс-лади. «Енгилсак ҳам, ҳеч бўлмаганда, бу Тангри элчисини орадан кўтариб ташлаймиз», — дея бор-йўқ кучини хоқон томон жўнатди...

Бу пайтда Эрдам бек ўзини чиндан ҳам хоқондек ҳис этар, ҳар томондан ўзига бўлаётган ҳамлалар, асурларнинг бутун кучларини йиғиб у томон яқинлашишга ҳаракат қилаётганлари унинг янглишмаганини кўрсатар, хоқонини эҳтимолки сўнгги жангдан четлаштира олгани, керак бўлса, унинг йўлида ажални ҳам жилмайиб қарши олишга тийёр эканлиги уни юракдан севинтирарди. Ўғуз хон эса жанг майдонидан олисда, куюқ ўрмон ичидаги қоялар устида туриб воқеаларни кузатар, «бу менинг ишим эмас, ягона Улуғ Тангрининг амалидир, жангда биз эмас, Тангримиз зафар қозонади», — деб ўйлар эди.

Ўғуз суворийларининг илк ҳамласидан гангиб, ўзини йўқотиб қўйган асур қўшини аста-секин жонланмоқда эди. Уларнинг оғир темир либосли пиёда қўшинининг ўқ ёмғиридан омон қолган бўлуқлари тезроқ юзма-юз қўл жангига киришини истардилар.

Ўғуз хоннинг майдон ўртасида, «ўз қўлларида» эканлиги асурларни дадиллантириб қўйган эди.

Авалдан берилган топшириққа кўра Ўғуз қўшинининг Кун хон бошчилигидаги кучли бир бўлуғи олисда, пастқам бир жойда сақланаётган эди, сирдан беҳабар бўлган Кун хон отасининг ҳам жангга кирганини кўриб, ўз йигитларини майдоннинг энг оғир жойига ташлади.

У қаршисидаги ёвнинг ўтакасини ёргудек «Ур-ҳо!» ҳайқириғи билан, қўлида қилич, асур пиёдаларини кесиб ўтди. Бу Кун Хоннинг севимли жанг усули эди. Душман сенга елимдек ёпишиб олмасин. Устидан бўрондек кечиб ўт. Қаердан келишингни пайқай олмай қолсин. Сафлари сийраклашгач, қочишга тушишади. Бу усулдан ҳимояланиш асурлар учун қийин эмасди. Оғир қалқон ва найзалар билан отларнинг қаршисини тўсиб, уларни тўхтатиш мумкин эди. Лекин Кун хон уларга шу қадар тез ҳамла қилардики, тўзиб кетган сафларини қайта тўплай олмасдилар. Шу пайт тепаликлар ортидан асурларнинг сўнгги умиди, ҳозиргача «ўлканинг қаноти» деб ном чиқариб келган суворийлар ҳужумга ўтди. Улар тўғри Кун хоннинг

суворийлари устига бостириб келмоқда эдилар. Уларнинг бу фавкулудда хужуми боис Кун хон сафларни ёриб ўтиб отасига яқинлаша олмади. Ҳайқирганича, оғир жангларда орттирган тажрибасидан келиб чиқиб суворийларининг бошини хужумга ўтган ассур отлиқлари томон бурди, бироқ худди шу пайтда қайдандир ҳайқириқлар эшитилди:

– Хоқон ўлдирилди! Ўғуз хон ўлдирилди!..

Бу ҳайқириқлардан ассурларнинг қанотлари янада кенг очилди, Кун хон эса гангиганича бир лаҳза нима қилиш лозимлиги ҳақида ўйланиб қолди. Қиличини қинига солиб, отасининг жасадини ахтариш кўшиннинг, Ўғуз элининг ўлими демак эди. Ёв билан юзма-юз тўқнашувга оз қолганда бирдан Кун хоннинг суворийлари ўнгга от солиб қолдилар. Ассурлар «Хоқон ўлдирилганини эшитиб қочиб қолмоқдалар», – деб ўйлаб уларнинг ортидан тушдилар, каттакон давра ясаб уларни ҳар томондан сиқиб кела бошладилар. Шунда Кун хоннинг камончилари ишга тушди. Бироқ ассур кўшини шу қадар катта эдики, бу талафот ҳеч нарса эмас эди. Кун хоннинг ўнгга от солиб кетишини кўрган ассурлар, у юзма-юз келишдан кўрқиб қочмоқда деган хаёлда унга тезроқ етиш истагида елиб борар эдилар. Улар ҳам эски тузоққа тушган эдилар. Кун хонга етгунча камончиларнинг ўқлари уларни битта-битта қулатар, Кун хонга яқинлашиш ўрнига узоқлашиб, сафлари сийраклашиб борарди. Ўнгдан, сўлдан уларнинг изидан тушган, аввалига қораларини кўрсатмаган, сўнгра кўққисдан майдонга чиққан икки рангдаги кўшин, икки қанотни кўрганда ёв кўшини сиртмоққа тушиб қолганини сезиб, от бошини ортга бурди. Кун хон уларни қувиб борар экан, шарро қароргоҳини топиб яқинлашмоқ, отасининг ўчини олмоқ, шу тариқа жангга нуқта қўймоқ истарди. Ёвнинг ортдаги қароргоҳлари ягона эмас эди. Тепаликлар устида, узоқдан жанг майдонини кузатиб турган бўлуклар кўзга ташланарди. Шарро бу қароргоҳларнинг қай бирида эканлиги номаълум эди. Кун хон яна бир бурилганда иниси Ой хоннинг оти ёнма-ён елиб бораётганини кўрди. Юраги севинчга тўлиб, кўзларига ёш қалқди. Кучи юз карра ошиб кетгандек бўлди. Отилган ўқлар ёғийнинг «учқур қанот»ларини пардай тўкмоқда эди. Лекин олдинда, учқур отда елиб кетаётган бир душман су-

ворийсига етиш имкони йўқ эди. У тенгсиз бир отда эди. Ўғуз хоннинг оқ отини эслатарди. Кун хон қўл ишорати билан йигитларига «отманглар» деди ва ўз отини қистади. Қаршидаги от секинлашди. Кун хон жангда неча от алмаштирганини ҳам унутиб қўйган эди, ҳозир миниб турган оти ҳам толиққан эди, бироқ отларнинг ҳам ўз гурури бор, жанг ҳавосини улар ҳам ҳис этишади, сезилмасдан эгасига мослашади, унинг бир аъзосига айланиб кетади. Ҳозир ҳам Кун хоннинг оти бу қувди-қочди баҳсига кирганида бутунлай бошқа отга айланди. Оқаётган теру кўпикдан асар ҳам қолмади. Гўё янги бир қанот чиқаргандек оқ отга яқинлаша бошлади. Қандайдир бир туйғу Кун хоннинг ёйни олиб ўқ узишига, олдинда бораётган отлиқни қулатишга монелик қиларди. Ортдан келаётган сафдошлари унга тушунолмай ҳайрон эдилар.

Оқ отга каманд етадиган масофа қолганда Кун энкайиб каманд отди, каманд ҳалқаси оқ от устида билонглаб, суворий бошида очилди ва унинг қўлларини сиқиб, отдан қулатди. Кун хон дарҳол отидан сакраб тушиб, отасининг ўлимига гўё шу айбдор каби унинг бошига келди, бироқ бирданига қўллари шалвираб ёнига тушди. Қаршида бошидан дубулғаси тушиб, олтин сочлари чамандек ёйилган, каманддан бўшалмоққа уринаётган, шу ҳолида ярадор кийикни эслатадиган бир гўзал турар эди. Оқ от эгасини қолдириб кетмай, ортига қайтиб келди. Туёқлари билан ер тирнай бошлади. Кун хон қўл узатди, қиз қўлини бермади. Уни мажбуран қўлларидан ушлаб турғазди. Қиз белидаги қиличга қўл узатмоққа уринар, бироқ уни сиқиб турган каманд бунга имкон бермасди. Қиз баланд бўйли эди, лекин унинг қаршисида ҳам ўзидан икки қарич баланд бир дев турарди. Қиз Ўғуз хон, унинг йигитлари ҳақида кўп эшитган эди. Аммо улардан бири билан илк дафъа юзма-юз келиб туриши эди. Қандайдир бир туйғу оғушида жангни ҳам унутиб қўйган эди. Илк боқишдаёқ қаршисидаги алпнинг ўз сочлари каби узун, курагида ўйнаб ётган сочлари, силлиқ, туксиз юзи қизни ўзига жалб этди. Ҳозиргача ўзи кўрган йигитларнинг ҳеч бирига ўхшамайдиган, ўқдек тешиб кетадиган тиниқ, чиройли кўзлари, чўл ҳавоси ҳар бир мушагини таранглаштириб қўйган, мардлик, жасорат ёғилиб турган юзлари бор эди бу йи-

гитнинг. Афтидан, ҳаёти от устида ўтганлигидан бўлса керак, чекка сочлари ҳам, ҳатто қошлари ортга қийилиб кетган эди. Ёйга тортилган камондек учиб кетишга шай турарди. Кун хон нима дейишини билмасди; ҳали кибор ассур оилаларида қамарлар ва ўғузларнинг тилини биладиганларни учратмаган эди.

– Кимлигини сўра!

Ортда турган сафдошларидан бирининг кинояси эди бу. Кун хон кулди:

– Бу тилбилмас тилни тушунадими? Нимани ҳам сўрадим?

Бошқа бир сафдоши:

– Унда олиб кет уни, – деди.

– Хоқон отамнинг руҳи нима дейди? Жангга менинг ўчимни олиш учун кирдингми ёки душман қизининг нозини чекиш учун, демайдими?

Қизнинг юзига сезилар-сезилмас бир табассум қалқди. Кун хон: «Хоқонимизнинг ўлимини бу ҳам эшитибди, шекилли... Ўшанга табассум қияпти», – деб ўйлар экан, ичи ўртаниб кетди, бу жангдаги йўқотишлар нақадар катта бўлганлигини гўё энди англаб етди. Қаршисидаги эркак бўлганида, қиличи билан тўғраб ташлар эди. Бироқ асир тушган, чорасиз кимсаларга қўл кўтариш уларнинг низомига бегона эди. Отасининг ўлими эса асирни ўрдага олиб боришга ҳам имкон бермасди.

У қизни чирмаб турган камандни ечди, ерга тушган дубулғасини олиб унга узатди. Қиз сочларини йиғди, эркакча либос уни янада жозибали кўрсатар эди. Кун унинг қўлидан тутиб, оқ отни кўрсатди. Қўл ишорати билан, «Кетавер, озодсан», – деди.

Қиз отга яқинлашиб, бир сакраб эгарга қўнди, бурилиб Кун хонга боқди. Бу боқишда кўпгина маъно бор эди. Кин, ғазаб, ўч олиш истаги, айни пайтда сўз билан ифода этиб бўлмайдиган бир розилик. Қиз отининг бошини бурди-да, елдек учиб тепаликлар ортида кўздан ғойиб бўлди.

* * *

Ўғуз хоннинг ўлими ҳақидаги хабар ҳам ассурларни мағлубиятдан асраб қола олмади, жанг тугаган эди. Бу тушга ўхшаш улкан зафар Акишарни руҳлантириб юборган

эди. У ўғузларнинг жангни ўз истаганларича олиб бориш маҳоратига, Кун хон суворийларининг мардлигига қойил қолган эди. Эски низомларни эсдан чиқариб: «Хоқон ўғли, бу жанг бизни қардошга айлантиради!» — деди. Отларини ёндоштирдилар, от устида қўл ташлашдилар. Бу ўлканинг юз йиллар мабайнида мағлубият нималигини билмай келган қўшинини енгиш орзусига етган Акишарнинг юрагида бу севинчдан кам бўлмаган бир қайғу ҳам бор эди. Бу жанг ўғузларни Осиёнинг ягона, бас келиб бўлмайдиган кучига айлантирган эди. Шунини ўйлаганда Акишарнинг ақли шошиб қоларди. Унга таянч бўлган, уни ўлимдан асраб қолганлардан энди гўё ажалдан қўрққандек қўрқмоқда эди. Бундан кейин энди Акишар ўз уйида ўзини меҳмондек ҳис этар эди. Шундоқ ҳам кўпдан бери ўғузларнинг иккинчи номини Ман улуси дея атаб, уларни юртнинг эгаси деб билар, тез орада қўшилиб-қоришиб кетган эдилар. Бу зафардан сўнг энди ўғузлар нима қиладилар, нимани истайдилар — буниси номаълум эди. Улар истаган қўшнларини юксалтириб, истаганни тиз чўктира оладилар.

Бироқ ҳозир бундан сўз очиб бўлмасди. Қўшин аввалги қудрати билан майдонда қолган бўлса ҳам, хоқон ўлган эди. Жасадни топиб, хоқонлик иззат-обрўси билан тупроққа топшириш лозим эди.

* * *

Ассур қўшинининг шимолга томон юриши, олдинда сўнги йўқ бир жанг турганлиги Тутуқни дадиллантирди. Ўч олиш пайти келган эди. Мадар элининг ҳар томонидан тўпланган йигитларни бошлаб, Озар кўлининг жанубидан бегона ерларга кириб борди. Кетма-кет бир неча қалъани забт этди. Кишисувда ассурлар қаттиқ қаршилиқ кўрсатсалар ҳам, оғир жангдан сўнг барибир енгилдилар. Энг қаттиқ қаршилиқ кўрсатган жой — кентнинг ўртасидаги қалъа-сарой бўлди. Тутуқнинг кундан-кунга ортиб борган жанг маҳорати сарой учун кетган чопишмаларда ҳал этувчи омил бўлди. Қўлида қилич, жангнинг олд жабҳасида борар, душман сафларини бўлиб ташлаб илгариларди. Ҳар ҳовли, ҳар эшикнинг олдида каттакон қон халқоби лахталаниб ётар эди. Ҳолдан тойгунча жанг қилдилар. Тутуқнинг сўнги зарбаси билан ассур бўлук бошлиғи тош

устига қулаб тушар экан, дарвоза очилиб, бир аёл ўзини ушбу жасад устига отди. Номаълум бир туйғу Тутуқни тўхтатиб қолди. Унинг чекиниб турганини кўрган аёл фарёд солиб дарвоза томон қайтар экан, қайрилиб алам билан Тутуққа нигоҳ ташлади, қарагани ҳамона қотиб қолди. Ким бўлди экан бу? Қаршисидаги киши бегона, бироқ мадарлардан эди. Кийими, либослари таниш — кассуларники. Ҳатто чехраси ҳам туғма, жозибали эди. Ҳамон хотирасида тириклигича қолган отасиникига айнан ўхшар эди бу чехра. Тутуқнинг ҳам қўллари ёнига шалвираб тушган эди. У опасини излаб юрган эди. Бироқ қайдан топсин, қандай танисин? Орадан неча йиллар ўтди, балоғатга етгач, бирор жойга тушгандир? Бу қадар улкан кентнинг қайси эшигидан ахтарсин уни?

Аёл беихтиёр Тутуқнинг она тилисида:

— Сен менинг эримни ўлдирдинг. Мен ҳам сизлардан бўламан, — деди.

Шунинг ўзи кифоя эди:

— Опамни излаб юрибман! Сен эмасмисан? Кўзларинг ўхшайди. Ўша сен эмасмисан?

Аёл унинг сўзини тугатишини кутиб ўтирмай:

— Тутуқ?! Укажоним, — дея унинг бўйнига осилди.

Йиғласинми, кулсинми? Бир томонда ўлдирилган эр, бир томонда уни ўлдирган ука.

...Бир неча кундан сўнг Тутуқ ёнига опаси Дурусун олиб ортга қайтди. Кенжа ўғли Дурусун билан бирга эди. Тўнғичини юртда қолдирган эди. Тўғрироғи, у ҳалок бўлган отасининг ўрнини эгаллаган эди.

Оға-инилар: «Яратган бизни жангда юзма-юз қилма-син!» — дея ажрашган эдилар.

* * *

Ўғуз хон майдонга чиқишга шошмас эди, бу янги ва-зият уни қийин ўйларга солиб қўйган, йироқдан туриб боқар экан, Тангридан келган сўзлар, қўли қиличдан, найзадан узоқ бўлган дамларда юрагини чулғаб олган инсонга муҳаббат олдида уруш унга беҳуда бир нарса бўлиб туюлар эди; илк кунданоқ Акишарда бир лоқайдликни ҳис этган эди, энди бу ўлим хабаридан сўнг у ўзини қандай тутишини, фақат угина эмас, ўз шодлари, тархонлари ҳам

қайси томонга оғиб кетишларини билмоқ истарди. Бироқ ўғилларининг бу ўйиндан хабарсизликлари, оталарини чиндан ҳам ўлдига чиқарганлари, бундан изтиробга тушажаклари уни азобга солар, бироқ буни ошкор қилиб бўлмасди. Айни пайтда, соғ-омон экан, «ўлиш» ҳам ғалати бир иш, ўғиллари учун бир синов эди. Ўлим Тангрига қовушмоқ экан, эртами-кечми – бошда бор савдо, агар шундай омонсиз кун келса у албатта ўғилларини йўқлар эди, бинобарин, ҳозир ўлимнинг айни пайти эди, у жангдаги зафар дардларни бир оз енгиллаштирган эди, ҳолбуки, ўлим мушкул азоб-аламлар, йўқотишлар устма-уст қалашган бир кунда ҳам келиши мумкин эди; хўш, унда нима бўларди? Ана шундай чалкаш туйғулар оғушида соғ-омон ўз яширин гўшасида ўтирган хоқон ҳамма нарсани Тангрининг ҳукмига боғлар, шошмасдан мададни ундан кутарди... Фақат бир ташвиши бор эди... Бу ташвиш ўлим хабари ортидан нималар келишини билмаслиги эди. «Хоқон ўлди», — дейдилар. Балки чиндан ҳам ўлгандирман, бу оғир кунда элини бошсиз қолдириб, ёлғиз ўз жонини ўйлаганча ортда қўл қовуштириб туриш эндиликда қўққисдан келган ўлим каби оғир туюлмоқда эди Ўғузга... Эрдамнинг гапига кирганлиги эндиликда гишт қолипдан кўчганидан сўнг изтиробга солмоқда эди уни, ўлим уни четлаб ўтган бўлса ҳам, Эрдамни четлаб ўтмасди, унинг ажал насибасини Эрдам тотган эди, у буни сезган экан, олисдан келаётган ажални кўрган экан, кўриб туриб унга ўз кўксини тутган экан! Айни пайтда ўзининг тирик эканлиги ақл бовар қилмайдиган бир илинжга, гумонга ҳам йўл очар, балки Эрдам ҳам ўлмагандир, балки шунчаки яралангандир, отдан қулаб тушганлиги учун ўлдига чиқаргандирлар уни деб ўйлар, тезроқ буни билишни истарди...

* * *

Муроса не эканлигини билмайдиган Кун хон бошига уриб отасини ёлғиз ахтарар, ҳеч кимни яқинига йўлатмас эди... Отасининг жасадини бошқа биров кўришини истамасди у. Жасадлар қанчалик кўп бўлмасин, хоқоннинг жанг либосини фарқлаб олиш қийин эмас эди. Ўзи учун туғма бўлиб қолган, кўз очганидан бери кўриб келган, куч,

ўлмаслик, буюклик рамзи ҳисоблаган либосини, жангда киядиган бўркини, жанг чакмонини ер билан битта бўлиб ётган жасадлар орасида кўриб қолганида отини ўша томон қистади, бироқ хоқон либосида ўлиб ётган кимса отаси эмас, Эрдам эканлигини кўриб қотиб қолди. Йиғлашни ҳам, кулишини ҳам билмасди. «Тангрим, отам омон экан! Олқишлар бўлсин Сенга!» Бироқ отасининг болалик дўсти, чехраси ҳам отасиникига ўшаб кетадиган, хонадонларининг энг яқин кишиси сифатида меҳр қўйган, қўшиннинг кўзи бўлган Эрдамнинг ўлими ҳам оғир, жуда оғир эди... Иккинчи томондан, бу ажал Эрдамга хоқонлик либосида, хоқонлик ҳавосида, унинг юксак мақомида келган, демак, бу гўё Хоқон ўлими эди... Отдан тушиб, тиз чўкди ушбу либосда савлати янада ортган Эрдам ёнига, қилич тутмоқдан ҳозиргача очилмай келган бормоқларини ёзиб, жасаднинг юзига кафт босди ва хўнгир-хўнгир йиғлади. Олисроқда бу манзарани томоша қилиб турган қўшин бошлиқлари ҳам дод солиб йиғлай бошлашди: «Эл бошидан жудо бўлди, эл бошсиз қолди». Ҳеч кимнинг юрагига қил сиғмас, фақат ота ўлимида шундай йиғлаш мумкин эди.

Кун хон юрагини бўшатиб, кафтини жасад юзидан олар экан, гўё чақмоқ ургандек бўлди уни, қизил қонга беланиб ётган Эрдам кўзларини очиб, ҳазин ва тасаввурга сиғмас даражада ёқимли, эҳтимолки бахтиёр бир табассум билан унга тикилиб турарди. Сўнгра шу табассум ичида лаблари титраб, дадил бир овоз билан:

– Олқиш бўлсин сенга, Тангрим, – деди, – мени ниятимга етказдинг – хоқоним омон қолди!

Сўнг бу ишлардан хабари бўлмаган Кун хон олдида ўзини оқламоқ, ундан сир тутилганлиги учун узр сўраш оҳангида:

– Шундай қилиш керак эди! Эл учун... – деди.

Ўғуз хон ўрнига ушбу жангга кетар экан, Эрдам ўзини дунёнинг энг бахтиёр кишиси деб ҳисобларди. Хоқон унинг раъйини қайтармаган, унга ишонган эди. Иккинчи томондан, бу қарор элнинг кекса, паст-баландни кўрган, йўл-йўриқни биладиган оқсоқоллар қарори эди. Қанча давом этиши номаълум бўлган бу жангда у Тангри ялавочи эвазини ўташи керак эди. Бу йўлда ўлмоқ ҳам шараф эди. Кўп йиллар аввал Ўғуз хондан сўрамай, юриш низомини

бузган ҳолда отаси Услу Хожани сандиққа яшириб ўзи билан олиб юрганларини эслади. Низомга кўра ҳаёти ўшандаёқ тугаши мумкин эди. Бироқ Ўғуз хон кечирган эди уни... Демак, хоқондан бир жон қарзи бўлиб, уни қайтармоқ пайти етган эди...

Бироқ Эрдам жангда ҳалок бўлмоқчи эмас, билак кучига ишонар эди. Фолбинлар хоқон бошида ўлим шарпасини кўрган бўлсалар-да, унинг бу кўлкадан асраб қолиниши Эрдамнинг бу кўлкага тушиб қолиши дегани эмас эди. Хоқон яширилса, кўлка ҳам ғойиб бўлади. Азройил Эрдам деб келмайди. Алплар, йигитлар темир дубулға остида, жанг либосида уни танимасалар ҳам, Азройил танийди-ку, ахир, танийдию, қайтиб кетади.

Оқибатини билмаса-да, Эрдам юрагидаги кадарнинг бир чеккасида севинч ҳам бор эди. Жанг майдонида қулаб тушса ҳам, бу ўлим ҳаёт қадар лаззатли туюларди унга. Жангларда қанчадан-қанча яқинларини йўқотди, бир кун ўзи ҳам кетади. Юксак, қутсол, Тангри ялавочини асраб қолувчи бир ажал келса, нимаси ёмон!?

У ана шу туйғуларини боши устида эгилиб турган Кун хонга англаймоқ истарди. Шунини орзу қиларди. Бироқ унга тикилиб туриб кўзларини юмди, қушдек учиб кетди. Унинг ўлими билан айнаи бир пайтда Кун хон ҳаммасини англаб етди. Отасини топмай туриб бу сирни ошкор қилмаслик лозимлигини ҳам тушунди. «Душманларнинг отамни ўлдига чиқаришлари янада яхши», – деган фикрда Эрдамнинг юзини бекитди, хоқонлик либоси билан ҳеч ким очмасин дея яхшилаб ўради, сўнг уни қўлларида кўтариб ўрнидан турди.

* * *

Хоқонлар ўлгани ҳамоно тупроққа топширилмасди, ҳамма кўрсин, йиғласин, видолашсин дея элма-эл олиб ўтилиб, шундан кейингина дафн этиларди...

Акишар бир неча кун аза очиб ўтирди, сўнг эл бўлиб ўғузлар билан боғланганини қайта-қайта таъкидлаб, жўнаб кетди. Аммо юрагига оғир бир тош осилгандек эди.

Тангри тепадан табассум билан боқиб турарди. Улар энди қайта кўришмас эдилар. Ўғузлар узоқ йиллар давом этадиган Бобил, Шом, Миср юришларидан қайтиб кел-

ганларида мадарларнинг жонланиб қолганини кўрар, Акишарнинг ассурлар билан сўнгги жангда ҳалок бўлганини эшитар эдилар. Бироқ ҳозир ассурлар тор-мор этилган эди. Енгилган қўшинининг қолган-қутганини тўплаган шарро энди нима қилишини билмай гангиб қолган эди. Юз йиллар давомида ўлканинг ягона куч-қудрати бўлиб келиш уларни тўмтоқлаштириб қўйган, мағлубиятга кўника олмас, бироқ сарак — саракка, пучак пучакка ажралган, ўз қаршиларида қандай куч-қудрат турганлигини аён кўриб турар, шарро янгидан ҳужумга ўтса, қолган қўшинини ҳам бой беражигдан кўрқар, ортга қайтиш лозим эди; лекин шу алфозда ортга қайтишлари, юртларига бош эгиб кириб боришлари ҳам уларнинг тамом бўлганини кўрсатарди. Қандай тазйиқ остида бўлса бўлсин, сулҳ тузишлари лозим эди. Бунинг йўлини излай-излай охири топдилар. Бўлиб ўтган жангда бир-бирларига қарши турган бўлсалар-да, бироқ буюк эл бошлиқларини дафн этиш маросимида иштирок этмай бўлмасди... Ассурлар каттакон бир бўлук билан қора кийиниб, қора байроқ кўтариб келдилар дафн маросимига...

Азанинг ана шу дақиқаларида Ўғуз хон ўз ёнидан ажрамаган соқчиларидан бирини Кун хон олдига жўнатди; ўрмоннинг одам қадами етмаган, ҳеч кимнинг хаёлига келмаган хилват бир ерида учрашдилар. Кун хон янгидан, лекин бу гал севинчидан тағин ҳўнг-ҳўнг йиғлади. Эрдамнинг Кун хонга айтган сўнгги сўзларини эшитиб Ўғуз хон ҳам йиғлади. Кўҳна дўстини асл хоқон каби, ўз отасини кўмгандек буюк низом бўйича дафн этишни топширди унга. Тағин, менинг ҳалок бўлганим ҳақидаги хабар қанча кўп тарқалса, шунча яхши, деди. Ишни охирга етказиш учун шундоқ қилиш керак. Кун хон жаназага жуда катта, бироқ яширин, сезилмас севинч оғушида қайтди.

Хоқон анча кейин, қўшин Озар кўлининг кунчиқарига кечиб ўтиб, душманларнинг юртидан узоқлашгандан сўнг қўққисдан, кўкдан тушган каби пайдо бўлмоқчи эди. Ҳозирча эса амр бериб борарди.

* * *

Ассурларнинг бутунлай сафдан чиқиб қолишини Ўғуз хон истамас эди. Улар кетса, янгиси бош кўтаради. Ўзинг тор-мор этган қўшинни сенинг буюклигининг, куч-қуд-

ратингнинг шоҳиди сифатида сақлаб туриш сени янада буюклаштиради, истаган пайтингда уни ўз жойига ўтқазиб қўя оласан. Ўғуз хон манлар билан боғланган бўлса-да, асурлар билан алоқаларни сақлаб қолишни ҳам фойдали деб биларди; ўлкада яшайдиган яқин уруғларнинг келажаги учун ҳам шундай қилмоқ лозим эди. Шунини ўйлаган Ўғуз хон сулҳдан қочмаслик кераклигини топширди. Унга кўра асурлар ман эли билан урушмасликлари, Ўғуз элига эса йиллик хирож беришлари лозим эди. Бунинг устига, янада яқинлашиш, қариндош бўлиш учун шарро қизини зудлик билан тахтга ўтирадиган ворисга бериш истагида эди. Шу йўл билан хоқоннинг ўлимини, бу ишда ўз гуноҳини ювмоқчи эди, шоҳ қизи хун баҳосига тенг эди... Бу олисдан воқеаларни кузатиб бораётган Ўғуз хоннинг ҳам кўнглидаги иш эди. «Бизнинг қизларимизга талабгорлар ортиб бормоқда. Қўшни ўлкалардаги отли-обрўли кишилар бизнинг қизларимизга уйланишдан фахрланадилар, элчилару совчиларнинг кети узилмайди. Энди навбат бизга етди. Бу ҳам ўлкадаги буюк кучларни ўзимизга боғлашнинг бир йўлидир». Иккинчи томондан, Кун хоннинг тирноқсиз ўтишини истамасди. У дастлабки хотинларидан фарзанд кўрмаган эди. Шарронинг қизига уйланишга ўғлини кўндириш осон иш эмас эди. Аммо бўлғуси хоқон эл хоҳишига қарши чиқа олмасди. Ўғузлар сафар тадоригини кўриб бўлганларида асурларнинг сулҳ тузилгандан кейин илк элчилари келишди. Улар орасида шоҳнинг алвон либосли, яшмоқли қизи ҳам бор эди.

Жанг майдонидан узоқлашиб, юрт сарҳадларига кириб боришгач, Ўғуз хон пайдо бўлди. Қўшин қаттиқ ҳаяжон ичида қароргоҳ тикди. Эрдам тупроққа топширилди. Ой икки бора тўлишиб янгилангандан сўнг Ўғуз ўғлига етти кеча-кундуз тўй берди.

Кун хон кўнгли бўлмаган бу уйланишдан бўйин товлай олмади. Фарзанди бўлмаса-да, Селжонни севарди. Уни хафа қилишни истамасди. Бироқ хотинининг юраги кенг эди: «Менга парво қилма, бу бир удум, ўлкалар орасида тинчликни сақлаш йўлидир. Ундан чекиниб бўлмайди», — дея далда бериб турди. Фарзандларининг йўқлиги илк кўз очиб кўргани бўлмиш Селжоннинг айби эмас, Тангри иродаси эди. Бироқ иниларининг тепапоя болаларини кўрга-

нида юраги орзиқиб кетарди. Янгидан уйланишга келганда, «Бу ҳам бир манглай ёзуви экан-да», — дея хон отасининг раъйини қайтара олмаган эди. Етти кун жангчи биродарлари билан еди, ичди, шодланди. Ўғуз удумига кўра гўшангага тўйнинг охирида кириши лозим эди. Гўшанга, ўзи ҳали чехрасини кўрмаган хоқон қизи номига муносиб алоҳида чодирда канизаклари қуршовида безаниб тўй туғашини кутаётган ассур шарросининг қизи уни қизиқтирмасди. Бироқ негадир шу кунларда оқ от устида ундан қочган, каманд отиб оддан қулатган бегона қизни, кетаётганида ўзига ташлаган нигоҳларини тез-тез эслар, бармоқлари қизнинг қўлини ҳозир тутиб тургани каби ўт бўлиб ёнарди. Тўй охирида Кун хон куёвлик чодирига йўл олди. Келин одатга кўра чодирнинг ўртасида, оёқ устида, юзини бекитганча уни кутиб турарди. Келиннинг турган ерида қалқиб кетиб, қулаб тушишига бир баҳя қолгани Кун хоннинг назаридан четда қолмади, буни табиий бир ҳол деб билди. Бироқ келиннинг парда ортидаги кўзлари, негадир, соққасидан чиққудек катталашиб кетган эди. Бек яқин бориб секин унинг ҳарир пардасини кўтардию, донг қотиб қолди. Бу ўзи каманд солган ўша қиз эди... Иккаласи ҳам ҳолсиз ерга чўкди, Кун хон ассур қизининг ўз она тилисида айтган сўзларидан ўт бўлиб ёнди. Қиз кўз ёш тўкиб шивирлар эди: «Хоқон ўғли сен экансан-да! Хуш кўрдик!»

Кун хон қизариб кетди. Жанг майдонида у айтган сўзларни тушунган экан бўлғуси хотини. Тангрининг ёзиғи уни лол қилиб қўйган эди. Демак, ўша жанг ҳам, ўша қувҳоқув ҳам тақдирда бор экан-да, ўзи каманд солган шарро қизи умр бўйи унинг камандида қолар экан-да, тўғрироғи, унинг ўзини ҳамишалик камандга банди қилиш учун келган экан-да!

— Отинг нима? — сўради Кун хон.

— Сумира, — деди қиз.

— Бизнинг тилни қайдан биласан?

— Бу тил — сиз ассур деб атайдиган биз атурларнинг сарой тилимиздир.

Қизнинг гаплари Кун хон учун янгилик, унинг билимларидан ташқаридаги бир нарса эди. Буни сезган Сумира изоҳ берди:

— Коҳинларнинг айтишича, атур ёзувларини бу ерда

қадим замонларда яшаган, бизнинг элимизнинг олис аждодлари бўлган сумарлар яратган эканлар. Улар худди сенга ўхшар эканлар, ўзларини туркар, турк эр, яъни улкан одам деб атар эканлар. Ота-боболаримиз сумарларнинг тилини кўкдан келган, муқаддас тил деб билар, бу тилда сўзлашмоқдан ғурур туяр эканлар. Атур элини бунёд этган улуғ бобомиз ҳам сумар бўлган. Бироқ эл ундан кўра кўпроқ тангриларимиз унга инъом этган Буюк Хотунга боғлиқ экан... Барча замонларнинг энг буюк хотуни бўлган Сумарамида кунчиқар томондан, сизлардан келган бир хоқон қизи экан... Ёшлигида кезиб юрган тоғларини шу қадар қаттиқ қўмсар эканки, охири ҳоким Бобилда сеvimли хотини туғилган жойларга ўхшаш бир тоғ-сарой қурдириб, ҳовлисига сон-саноқсиз дарахтлар эктирибди... Унинг кетма-кет қирқ беш авлоди олти юз йил Атур элининг бошида туришган ва ҳаммаси унинг номини ташиган. Атур аёллари ўша замонлар хотирини юксак тутиб, ҳамон унинг тилида гаплашадилар. Аммо кейинроқ шаҳарларимиз вайрон бўлган. Чет элликларнинг босқинлари, муттасил олиб келинган куллар элни ичдан бузган, кулимизнинг кули қолган, холос...

Кун хон кўзлари катта-катта бўлиб унга тикиларди. У отасини енггани учун уни кўришга кўзи бўлмаган, етти ёт бегона бир шарро қизи билан юзлашаман деб ўйлаганди. Бироқ қаршисида тили ширин, ўзини улардан – ўғузлардан ажратмайдиган, жозибали, Тангри инъоми бўлмиш бир гўзал турарди. Шунда Кун хон кўққисдан англаб етдики, ўша илк учрашувларидан бери ўзи ҳам сезмаган, кўлининг ҳарорати бармоқларида қолган, қўлга тушганда ҳам пинагини бузмаган, отининг суръатига от ета олмаган ўша асира қизнинг, яъни бугундан бошлаб хотини бўладиган ассур гўзалининг ҳасратига ёниб келган экан. Улуғ Тангрига шукроналар айтганича Сумиранинг бошидан пардасини олиб, қурч бармоқлари билан кўрган кунидан бери кўз олдидан кетмаган олтин сочларини силаб, бошини кўксига босди, бу олтин сочлар атрини тўйиб-тўйиб ҳидлади. Сумиранинг кўзларидан ёш думаларди. Тангри уни, душман бўлса-да, илк кўришдаёқ севиб қолган, мафтун бўлган, номи элларни ларзага солган Кун хонга инъом этган эди.

* * *

Бир йил кейин Кун хон билан Сумирадан ўша асрнинг иккинчи ярмида Инжу дарёсидан Бобилга қадар бутун Осиёни зир титратган, ўз номи билан ўғузларни юксалтирган, дарагини эшитибоқ титроққа тушадиганлар Афросиёб деб атайдиган Алп Эр Тўнга туғилажак эди.

* * *

Сумиранинг келиши Ўғуз элига зимдан бир ғавво солди, бу воқеа ўлка ҳаётини ўзгартириб, Ўғуз хонга ҳеч жангда олмаган бир жароҳат етказди.

Унинг елкадоши, қуролдоши, Кун хоннинг қайнатаси, қипчоқ беги Эрдўғон Кун хоннинг қайта уйланганидан газабга келди:

– Тангри фарзанд бермади деб Селжонни хўрлаш мени эл олдида ерга уриш билан баробар. Тангри элчиси қайси юрак билан қилди бу ишни? Тангриси олдида жавоб берсин! Ўз элидан бировни олганида ҳам майли эди! Қилич чопиб енгган душманингнинг қизи менинг қизимдан тўрда ўтирадиган бўлдимми? Кун хоннинг-ку қони қизиса қизигандир, унинг ёши бир жойга бориб қолган отаси қайтиб келганидан сўнг нега бунинг олдини олмади? Ўлган эди, ўлганича қолгани яхши эди...

Эрдўғон бек ўз уруғи ва яқинлари билан бирга кўчиб кетди. Селжонни ҳам ўзи билан олиб кетди. Кейинроқ унинг дараги Ассур саройидан чиқди. Ассур суворийларига туркча жанг усулларини ўргатаётган экан. Шарро Эрдўғон келиши билан ўз мағлубиятини унутди, ер юзига: «Ўғуз эли билан биргамиз», – дея таскин ва ифтихорга тўла бир хабар тарқатди.

Ўғуз хон билан бирга Акишарнинг-да ассурлар билан сулҳ тузганини эшитган манлар ичида ҳам буни баҳона қилган беклар бош кўтаришди. Мадар улуслари унга қарши кўзғалиб, «Ўз элимиз, ўз хонимиз», – дея Тутуқни Мадар элбеги қилиб кўтардилар. Аввалдан олиб келинган ўғуз қизлари воситасида ўғуз уруғлари билан яширин музокара-лар бошланди. Бу фавқулудда вазиятда она билан қизни, оға билан инини, ота билан ўғилни бир-бирига қарши қилиб қўймаслик учун мадарлар, манлар ва ассур орасида битим тузишдан бўлак йўл қолмаган эди. Ўғуз хон бу

юкни ҳам ўз елкасига олиши керак эди. Ассурлар заифлашган бир пайтда бу йўл учала кўшнининг ҳам айнан кўнглидан бўлди. Бироқ ҳали ўртада қамар деб аталадиган бир қудрат борлигини ҳам унутмаган эдилар. Уларнинг дараги гоҳ Шомдан, гоҳ Миср томонлардан чиқиб қоларди. Ўғуз хон ўз атрофида содир бўлаётган воқеаларни кўриб, қамарлар билан жанг қилиш фикридан қайтган, уларни ҳам ўзига яқинлаштириб, орадаги низоларга чек қўйиш ниятида эди. Қадимий юртларида уларни бир-бирига қарши қўядиган вазият бартараф этилган, сулҳга монелик қиладиган душманчиликлар энди ортда қолган, унутилган эди. Бу сулҳ битта илдиздан келаётган улусларни ўлканинг ягона қудратига айлантирар эди.

* * *

Енгилмас деб ном чиқарган, дунёнинг соҳиби ҳисобланган ассур шарроси гангиб қолган эди. Ман-ўғуз бирлиги унинг кўшинини тўзғитиб юборгани каби бор оромини, умидларини ҳам тўзғитиб юборган эди. Бинобарин, ўн йиллаб кўшни улусларни қон қустиришига, ёш-қари, аёл-эркак демай барчани ҳайдаб келганлигига, кентларининг кулини кўкка совурганлигига қарамай, уни кечирган, жанг майдонидан озод этишган, бу-ку майли, ҳатто қиз бериб, қиз олишига ҳам монелик қилмаган, унинг ўлкадан йўқолиб кетишига йўл қўймаган эдилар. У бундан кейин нима қилишини ойдинлаштирмай туриб, Жанубда мадарлар ҳужумга ўтиб, ассур кентларини вайрон қилганлиги ҳақида хабар келди. Бу жангдаги мағлубиятдан ҳам оғир зарба эди. Хавотири тўғри чиққан эди. Неча замонлардан бери тарқоқ ҳолида келган қалъа, уруғларни Тутуқ бирлаштирган, мадар, кассу, элом, улубай, кангар, субар улусларининг бошини қовуштириб, мадарлар ўз давлатларини барпо этганликлари ҳақида ер юзига жар солган эди. Янги бир куч майдонга чиққан эди. Шарроснинг доираси торайиб, бошига қора булутлар йиғилмоқда эди. Фолбинларнинг гапи тўғри чиққан, Кунчиқардан бир сел келмоқда эди. Авваллари Ўғуз хонни ўлдириш, ўғузлар билан сулҳ тузиш орқали бу селнинг олди олинади деган фикрда эди. Янглишган экан. Ўғузлар билан ораларида бирон-бир жарлик йўқ, бир-бирларига хушфезъл эдилар.

Бироқ қўшниларига юз йиллар мабайнида қон юттириб келишган, кучларига бас келадиган куч, гапларини икки қиладиган кимса, қиличларига қарши чиқадиган қилич топилмаган эди. Тўкин-сочин кентлари, мўл-кўл сувлари, бўлиқ тупроқлари бўлган улусларнинг манлар, қамарлар, ўғузлар билан яқинлашиб, ўзига қарши чиқиши янги фалокатлардан, узоқ давом этадиган хунрезликлардан дарак берарди... Қўйдек юввош, кечаю кундуз унинг хизматида бўлган манлар ҳам қамарлар ва ўғузлардан ранг олиб, мутлақ ўзгариб қолган эдилар. Энди айна шу ҳол жанубда такрорланмоқда эди.

Шарронинг авзойини сезган кекса фармонбардор ўз пинагини бузмади: «Бундан ҳам оғир кунларимиз бўлган. Бир йўли топилар...» Шу куни кечкурун худди бу суҳбатни эшитгандек бир меҳмон келиб қолди. Ўз гапига қараганда Оққай деган бу киши савдогар экан. Карвонлари дунёнинг бу чеккасидан у чеккасигача қатнар эмиш. Шарродан бошқага айтиб бўлмайдиган гапи бор экан. Ўрта бўйли, миқти, қиёфасидан кўп нарсаларни кўрган Оққай шаррога бош эгиб таъзим қилди. Шарро қўли билан ўтиргани жой кўрсатди ва:

– Марҳамат, эшитаман, – деди.

Меҳмон нимадан гап бошлашини билмай ўйланиб қолди.

Шарронинг ишорасидан сўнг тилга кирди:

– Менинг гапларимдан жаҳлингиз чиқмасин. Мен бир ўлкадан ўлкага юк ташийдиган туяман. Ер юзининг қаерида нима бўлаётганини биламан. Мадарларнинг бош кўтариши мени хавотирга солмоқда. Манларга бас келиш ҳам йилдан-йилга қийинлашиб боради. Анави Кар киши деб аталадиган исёнчи бекорчи, парча нонга зор кишиларнинг нозик жойидан тутган. Шимолдан унинг кўнгли тўқ. Сизнинг куёвингиз Кун хон ҳам онт ичиб у билан дўстлашган. Бугун бир-икки кентни вайрон қилган бўлса, эртага бутун Ассур юртига кўз тикади.

– Сен фолбинлик қилма. Келажакнинг ишини келажак кўрсатади. Менга мақсадингни айт.

– Сизга қарши бирлашганларга бир ўзингизнинг бас келишингиз қийин бўлади. Кимга қўл узатасиз, кимдан мадад сўрайсиз? Урушмаган қўшнингиз қолмаган бўлса.

– Бу тўғри!

– Бироқ сенинг номинг машхур. Душман бўлсаларда, сен узатган қўлни қўшқўллаб тутадилар. Уларга бирлашмоқни таклиф этсанг, бошлари кўкка етади. Лекин бир шарт борки, бири билан бирлашув ҳақидаги битимни бошқаси билмаслиги керак.

Ассур ҳукмдори кўнглида: «Бу бизнинг эски усулимиз-ку», – деб ўйлади. Тилида эса:

– Хўш, кейин-чи? – деб сўради.

– Кейинини ҳам айтаман! Мадарларни бешикдаёқ бўғиб ташлашинг керак. Улар ўғузлар, қамарлар билан яқин бўлганликлари учун жангга кириш тўғри бўлмайди. Уларни ичдан емиришинг керак. Шунинг йўлини айтгани келган эдим.

– Айт ўша йўлни!

– Кентларингизда менинг ўттиз мингга яқин юртдошим бор. Исроил ўғилларини назарда тутяпман. Биламанки, уларни ортга қайтармайсан. Чунки улар ўз юртларига қайтсалар, у ерда қолганларни ҳам оёққа тургазиб, устингизга бостириб келишларидан чўчийсан.

У гўё шарронинг фикрларини ўқиб тургандек эди.

Шарро:

– Йўқ, – деди, – бу ердаги қуллар бизнинг ичимизни, кучимизни биладиганлар устимизга бостириб келишига ишонмайман. Аммо улар шу ерда, ичимизда эртами-кеч ўт чиқаражакларини, бошқаларни ҳам шу йўлга бошлашларини биламан.

– Шунақа бўлишини билганинг учун ҳам, – деди меҳмон, – уларни ортга, ўз юртларига қайтармайсан. Улар эса ичкарида ҳам ўт чиқарадилар. Демак, фақат битта йўл қолади – уларни олдинга ўтказиш. Ўзинг чўчиётган қўшниллар орасига. Бир коримизга яраб қоладилар.

– Жанг қилиш учунми?

– Ҳа, жанг қилиш учун. Лекин бу жанг ҳозир бўлмайди. Ўн йил, балки йигирма йил кейин бўлар. Бу жанг энг кучли пайтида Мидияни ичдан бузиб ташлайди.

– Ўттиз минг киши бутун бошли бир эл ичида нима ҳам қила оларди?

– Ўттиз минглигимизча қолмаймиз. Мадарларнинг ҳокимият тепасига келишини истамайдиган қўшниллар билан бирлашсак, бошқа улусларни ҳам гиз-гизлаб шу йўлга

солсак, сафимиз ўн карра ортади. У томонлардан абадий хатар бўлмайди.

Оққайнинг гапларига ишониб-ишонмаслик, бу ишнинг ортида кимлар турганини билиш мақсадида шарро суҳбат йўсинини ўзгартирди:

— Бу бир шунчаки олди-сотди гапми?

— Хоҳласангиз, олди-сотди деб ҳам ҳисоблашингиз мумкин. Уларнинг ҳаммасини сотиб олишга кучим етмайди. Энг катта фойдани кейин кўрасиз.

— Жанг сарой хазинасини бўшатиб қўйди.

— Мен қул савдогари эмасман. Бироқ «ҳа» десангиз, уларни озод қилиш эвазига олтин тўплаб бера оламан. Бу ерда мен танийдиган бой яҳудий судхўрлар кўп. Бу ишни улар билан биргаликда қиламиз.

Ассур шоҳи илоннинг ёғини ялаган одам бўлиб, тузоқ қуриш унинг эски ҳунари эди. Бироқ Исроил ўғилларининг сезилмасдан сурилиб, Мидиянинг турли ҳудудларига, кўпроқ қўшни элом кентларига, мадарларга бўйсунгани истамаган тазиклар орасига жойлаштириб, уларни оёққа турғазини борасида чуқур ўйлаб кўриши, етти ўлчаб бир кесиши лозим эди. Оққай унга нажот йўлини кўрсатган эди. Қул қилиб келтирилган ўнг мингларча маҳбуслар оғир ишларга қўйилиб, доимий назоратда тутилсалар-да, секин-аста қадларини кўтариб олмоқда, маҳаллий аҳоли билан яқинлашмоқда, сезилмасдан эл-юрт ишларига тумшуқ суқмоқда, Ассурнинг қиёфасини, тилини, турмуш тарзини ўзгартирмоқда эдилар.

Шарро уйқудан уйғонгандек бўлди. Ўлкасидаги тинчлик нега бузилди? Бу фақат жангдаги мағлубият билан боғлиқ бўлиши мумкин эмасди. Жангни биринчи бор кўришлари эмас эди. Қул сифатида келтирилганлар эндиликда ёвузлик манбаига айланиб бораётганларини энди англаб етди. Ҳозиргача нега буни пайқамади экан? Ўлка ичида низом бузила боришининг илдизини нега чеккадан излади экан? Тўғри айтди меҳмон. Ҳайдаб келтирилганларнинг этиги тор келмоқда. Энди қолганларидан кетганлари яхшироқ. Бунинг устига, эвазига олтин оқиб келади. Қул қилиб келтирилганлар энди чидай олмайдилар. Уларни на ютиб бўлади, на туфлаб ташлаб бўлади. Бошимни оғритмасдан бор баракасига сотишим керак уларни...

Бир неча кундан сўнг Оққай саройга чақирилди. Савдо пишган эди.

Оққай, ваъда берганидек, Ассурдаги яҳудий судхўрлар, маҳбусларнинг қабила бошлиқлари билан учрашиб, талаб қилинган олтинни тўплади, борадиган жойларида зиммаларида қандай масъулият турганини қабила бошлиқларига тушунтирди. Бу ҳам бир йўли-да. Эҳтимол, Кунчиқарда яна бир яҳудий юрти барпо этилар.

Кунчиқарда Мидияга кетаётган кулларнинг сони ортиб бормоқа, ўн минглар яҳудий имида-жимидида юртнинг энг гўзал ерларига жойлаштирилмоқда эди. У ерда кучайиб олгач, мадарларга қарши тура оладиган кучларни тўплаб, қандай аталишидан қатъи назар, ўз давлатларини қурадилар. Юзаки мустақил, ҳукман Ассирияга, моҳиятан Исроилга боғлиқ бир давлат. Табиийки, бу сургунда юрганлар учун кўкларнинг ва Оққайнинг энг катта армуғони эди. Қаёққа қўл узатсалар қўллари чопилиб турган бир пайтда кўзларига нур тушган, озод бўлган эдилар.

Шу тариқа Мидия бирлашган эллар сифатида оёққа турмоқчи бўлган бир пайтда унга чоҳ ҳам қазилмоқда эди. Ўлка ичидаги бошбошдоқликлар сабабли сургундагиларнинг қандоқ келиб жойлашганларини сезмай ҳам қолдилар.

Бунинг аламини ҳали Мидия саройида фитналар авж олганида, уйдирма туш таъбирлари остида қон душманчиликлари намоён бўлганида, ўз пушти камаридан бўлган қизлари, болаларининг сотқинлик қилиб, форс номи остида форслардан кўра кўпроқ яҳудийларга хизмат қиладиган бир салтанат қурган пайтларида тортажак эдилар. Ахаманиш — дўстона қиёфа демак эди. Улар ўғузларга, мадарларга дўстона муносабатда бўлган, Мидия элбегисининг ўғуз қизидан бўлган неварасини кибор оилалардан бирининг ўғлига олганлари ҳолда, кейинроқ пичоқни «қўшни»ларнинг қурагига санчган эдилар. Буларнинг барчаси олдиндан ўйланган эди. Кимлиги аниқ бўлмаган, насли форс бўлган бир кимса, ўзига уйдирма насаб, шажара тузиб олиб, Азродан чиқиб келиб Астияқнинг қизига уйланади, улардан туғилган фарзанд — Кир отаси Астияққа қарши чиқади, қўшин ичига жойлаштирилган яҳудий ва тазиқларнинг қўли билан қўшинни ўз томонига оғдириб олиб, отасини енгиб, ўлкани қўлга киритади. Шу пайтгача танилмаган

бир уруғ Аҳамонийлар номи билан барча қўшнилариға душман бўлган янги бир империяға асос солади. Шу пайтгача номи тиланчи, саёқ маъносида қўлланган бир тоифа қўққисдан ўзини Мидия каби бир элнинг тепасида кўради. Бу Тангрининг масхараомуз ишларидан бири эмасми, ахир?

Зудлик билан Кир яҳудийларни Бобил қўлидан қутқариб, илк бора Тавротни яҳудийларнинг тўра китоби деб эълон қилади, Мидия ва Бобилдан яҳудийларни озод этиб, ўз юртларига жўнатади ва Қуддусни барпо эттиради.

Бироқ Кирнинг она томондан қариндоши бўлган Тўмарис ўз улуғлари ва Астиақнинг ўчини ундан олиб, бошини кесиб, қон тўла мешға солади.

Форс, тазик улусларига орий номини бериб, яқин қўшниларидан ажратмоқ ҳам ана шу қурилган қураманинг бир шохобчаси эди.

Мидиянинг машҳур ҳукмдори — ўз ақрабоси, дўсти Алп Эр Тўнганнинг овқатиға заҳар солиб абадий лаънатға қолишға, ўлкадаги икки буюк кучни парчалаб ташлаб, минг йилларча давом этадиган Эрон — Турон айирмачилигини вужудға келтиришға ҳам саройда илдиз отган ана шу бегона элликларнинг фитнаси сабаб бўлган эди.

* * *

Бобилға жўнатилган элчи Ўғуз хон унинг юртидан кечиб ўтиб, бадавий кўчманчилар яшайдиган саҳроларға, у ердан эса Фаластин ва Мисрға юрмоқчи эканлиги ҳақидаги хабарни келтирган эди.

Озар қўлининг жанубидан Бобилға борадиган йўллар аввал қалин ўрмонлардан, қўшиннинг юришини қийинлаштирадиган тор даралардан, серқоя тоғ нишабликларидан ўтарди.

Бу ерлар Ораз бўйидаги тоғлардан деярли фарқ қилмасди. Сўнгра йўл хурмозорлар билан қопланган далаларға, чидаб бўлмас жазирамага чиқиб борарди. Ўғузлар ўзлари учун янгилик бўлган хурмозорларға қароргоҳ тикдилар. Кўникмаган жойлари эди. Олисан қалин туюлган хурмозорларнинг саринлиги, қуёшдан асрайдиган сояси йўқ эди. Фақат сувға тўлиқ қўлчалар бор эди. Йигирма кунлардан сўнг қадимий Ур, Уруқ кентларини кечиб ўтиб, дов-

руқ-шони ер юзини тутган Бобилга кириб борар, ундан ўннга бурилиб, Фиротдан ўтгач, чўлдан, Фаластин томондан Мисрга етиб борар эдилар. «Келсин-чи, аввал кўрайлик Ўғуз хоннинг кимлигини! Сўнгра гаплашамиз», – деб жавоб берган Миср фиръавнига ўзининг ким эканлигини кўрсатиб қўймоқчи эди Ўғуз хон.

Чўллар, дарё бўйидаги суғорма экинзорлар ўзи туғилиб ўсган жойлардан олисда бўлса-да, бироқ бегона эмас эди. Хўш, қани ўша қадим замонларда шуҳрати ер юзини тутган машҳур қалъалар? Уларни бунёд этганларнинг сўнги сўзлари, васиятлари не бўлди? Улардан қолган билимлар, китоблар кимларнинг қўлида? Кўздаги доғ каби беўхшов кўрғонлардан, ясси-юмалоқ пахса деворлардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Бу қандай ҳаёт, Танграм! Ўғузнинг руҳи фарёд чекарди. Шу сўзларни айтар экан, ўз уруғаймоғи орасидаги яширин, англанмас бир тотувлик, охиригача аён бўлмаган, бироқ ҳеч қандай монелик туғдирмайдиган кўк бирлиги унинг ичидан қасирға каби кечмоқда эди.

* * *

Шаҳар яқинлигида Бобил янсузи – шоҳи, ёнида кечикроқ бир соқчи-қўриқчи бўлинмаси билан уларни қарши олди. Ўғуз кўшини чўлга қўниб, қароргоҳ тикди. Шоҳ Ўғуз хонни ўз саройида меҳмон қилмоқчи, унга қадимий Бобилни кўрсатмоқчи эди.

Инсон фарзандининг довуғи ер юзига ёйилган илк ўчоқларидан бири бўлмиш бу масканда йирик тош қолдиқларидан бўлак бир нарса қолмаган эди. Минг йиллар мобайнида бу ерни дунёнинг кўрар кўзи деб билган ҳар бир кимса ундан кўзини узолмаган, бу ердан ниманидир бузиб кетишга ҳаракат қилган эди. Қутлар, ҳититлар, мисрликлар, аккадлар, асурлар... Ё жанг қилиш учун, ё сулҳ учун бу ерга келмоқни ўзларига шараф деб билардилар. Ҳар сафар йиқитиб-ёндирилган шаҳар кул остидан янгидан милтиллаб жонланган, тикланган, гўзаллашган эди. Сўнги марта унинг илдизига асурлар болта урган эди. Ҳозирги учкунлар уларнинг «ижоди» эди. Бир бора вайрон этганлари етмагандай, кул устига кул қалаган эдилар. Ўғуз хон теран хаёллар оғушида эди. Пашша ширага

ёприлгани каби ҳамма шу ерга ёприлади, жон-жаҳди билан шу ерга интилади. Биттаси курса, юзтаси вайрон этади. Бир бойликка, битта хазинага юзлаб қўллар чўзилади. Жанубдан келган ваҳшийлар томонидан бу ерлардан қувилган ота-боболарининг охир-оқибат чўллардан маскан тутишига бир сабаб шу эмасми? Инсон аввало руҳан озод, эркин бўлмоғи керак. Қайси тоғ чўққисини истасанг, ўша ерга чиқ. Қайси булоқ боши, қайси дарахт кўлкаси, қайси кўл қирғоғи руҳингни жалб этса, ўша жойга кўн. Кўз очиб-юмгунча юксалтир бу енгил, бироқ мангу ўлмас руҳий саройларингни. Қуш каби озодсан, қайга истасанг, ўша жойга уча оласан. Қаерни истасанг, ўша жойга қайтиб келасан. Бу саройлар бошингга қулаб тушмайди, ерга чўкиб кетмайди, ўрнида баланд-баланд тош қолдиқлари қолмайди, дарахтлари кесилмайди, қоялари сурилиб кетмайди. Иплари чувалиб кетмайди, шира босмайди. Ер юзидагилар ҳали бизнинг руҳимизнинг тангрисоллигини, тўғридан-тўғри кўкка боғлиқ эканлигини, қанотли кишилар эканлигимизни билмайдилар. Бир пахса қулба ясаб, бир ерга михланганча ўтириш билан ёз ва қишнинг одимларига мос одимлаш ила ерлару кўклар билан бирга нафас олиш, улар билан бирга яшашнинг бошқа-бошқа нарса эканлигини кўрмайдими булар? Ҳаёт Тангрининг тасаруфидадир... Бизга бошқача йўл кўрсатган бўлса, бу бизнинг гуноҳимиз, билагимизнинг заифлиги эмас. Бу учуқлар ер кўксининг яраси, доғидир. Уларни на қиртишлаб олиб бирор ерга элтиб тўкиб бўлади, на қояни, тошни бир-бирига ёпиштириб. Тозаланса, ўрнига гул-чечаклар битарди. Аммо бу учуқлар саратондек чуқур илдииз отган.

Кўққисдан манзара ўзгарди, харобалар орасидан кўзи думалоқ ўтовларга ўрганган Ўғуз хон учун текис томонлари билан еру кўкларнинг тархини бузиб тургандек туюлган, бир ёни учиб тушган бўлса-да, кўрган кишининг ақлини шоширадиган каттакон дарвоза ва унинг ортидаги маъбад кўриниб турарди.

Ўғуз хон маслаҳатчиси, вазири ва соқчи алплари қуршовида, маннали тилмоч ёнида, кўп олис бир ўтмишга қайтган каби пиллапоялардан маъбаднинг кенг дарвозалари томон чиқиб борди. Ичида Ота Унгурга кирган илк пайтидаги каби туйғулар жўш урарди. Гўё унинг наздида

қоронғиликда охиригача бора олмаган ўша мағорадан ушбу маъбадга узун бир ер ости йўли бор, у ерда йўқолганлар, Саволонда топилмаганлар шу ерда топилади. «Ҳозир қаршингдан Қам Ота чиқади», десалар, шунга ҳам ишонарди.

Бобил шоҳи: «Ассурлар ер билан яксон қилган шаҳардан фақат шу маъбад, яна бир сарой қолган», – деди. Уларнинг вайрон бўлишига тангри Мардук изн бермаган, ўз паноҳида асраб қолган. Бундан бошқа тагин сиз ҳали илгарироқ кўрган, бизни кўкнинг балоларидан асрагувчи севги ва уруш илоҳасининг шарафига тикланган, шумерлар Инон деб атайдиган Иштор дарвозалари қолган, холос, уларнинг ҳам ярми учиб тушган. Ўғуз хон ўз-ўзига: «Севги ва урушнинг ҳам алоҳида Тангриси бўлгач, оқибати не бўлсин!» – деб ўйлади. Улуғ Тангри ўз йўлидан озганларга бало йўллайди. Маъбад деворлари бўйлаб Ота Ун-гурда кўргани бутларга ўхшаш тош, мрамор, ёғоч шакллар бор эди. Шоҳ улар билан таништириб борарди.

Маъбаддан сўнг саройга бордилар. Шоҳнинг маъбад ҳақидаги суҳбати тугамаган эди. Унинг тилида Ўғуз хоннинг қулоғига таниш сўзлар чалинар эди. Энг кўп эшитгани ҳам Тангри сўзи эди. Буларнинг тилида ҳам яратганнинг номи эди бу. Тилмочнинг айтишича, Бобилда тангриларнинг номлари ўзгартирилган. Шумерларда уларнинг сон-саногига етиб бўлмасди. Энки – ичимлик сувларининг, қурувчилик ва сеҳргарлик тангриси эди. Унинг хотини Нинхурсак – кўкларнинг тангриси эди. Уларнинг ўғли Энлил – ой тангриси эди. Ой тангрисининг ўғли Ут – қуёш тангриси эди. Иштор деганлари унинг қизи бўлиб, қадимий номи Инон эди. Думузун...

Ўғуз хон унинг гапини бўлди:

– Янсуга тушунтир: биз фақат битта яратганни биламиз. У ҳам Тангридир, Кўк Тангри. Ернинг ҳам, ойнинг ҳам, юлдузларнинг ҳам, севги ва урушнинг ҳам, хайру баракотнинг ҳам яратувчиси, йўлловчиси ўшадир. Сизнинг барча майда тангричаларингизнинг ишини бизнинг ягона Улуғ Тангримиз бажаради. Қуёшга эса биз ҳам ўт деймиз. Бобил шоҳи маҳаллий удумга кўра айни пайтда бош қоҳин ҳам ҳисобланар эди, у Ўғуз хоннинг Кўк Тангрига топинишини, элини бутпарастликдан халос этганини эшитган, бироқ ҳозир ким тўғри йўлда эканлиги ҳақида

тортишиб ўтириш мавриди эмасди. Унга жавобан, «Буюк хоқоннинг инончини биламан», — деди, сўнгра шумер-аккат шаҳарларидаги ёдгорликлар жойини изоҳлаш билан гапида давом этди: «Ростини айтганда, кент-шаҳарлар маъбадлардан бошланади ёки маъбадларнинг ҳар бири — битта кент. Бу ерда юзлаб, минглаб инсонлар ишлайди. Коҳинлар, ёзарлар, битгичлар, папирус ва эски китобларнинг, гил лавҳаларнинг, мих ёзувларининг қўриқчилари, ҳокимлар, хизматкорлар...»

Шаҳар вайронлари ачиниш туйғуларини уйғотар эди. Орадан юз йил ҳам ўтмай туриб бу ерларнинг янгидан қурилиши, жонланиши ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмасди. Ҳозир Бобилни тиз чўктирган манлар ўшанда унинг кучи билан ҳисоблашар эдилар. Ҳозир эса Бобил шоҳи ҳамон эски пайтлардан қолган ашёлар билан мақтанар, буюк хоқонга кўпроқ ўша замонларнинг ёдгорликларидан, маъбадларнинг қачон битилгани номаълум китобларидан, битувчилардан, юртининг ўтмиш кунларидан ҳикоя қиларди. Тангридан Қўшачойорасининг тўфонгача бўлган охирги бошлиғига амр келган: «Саржия ойининг ўн бешиде еру кўкни сув олади. Илк, ўрта ва янги даврнинг барча сирларини, инсоният илдизини, бутунини, келажакини, интиҳосини кўрсатувчи, бутун дунё сирларининг калити бўлмиш асарларни Куёш шаҳри ёнидаги Сиппардга кўмиб ташла».

Инсон фарзандининг бошига ёғилган бу фалокатлар ер юзининг ҳамма жойида бир-бирига ўхшаб кетарди. Хоҳ эски турк мафоралари бўлсин, хоҳ Бобил чўллари. Инсонлар ўз яратганларини кўрмоқ учун тасаввурга сиғмайдиган йўллар излайдилар. Бироқ Тангри инсон хотирасининг бардавом бўлишини хоҳламайди. Беш-ўн минг йил аввални билса, шунинг ўзи кифоя. Қолгани қандай йўл билан бўлса бўлсин, ўчирилиши керак. Кўп нарсани билса, кўкдан нозил бўлганларнинг изига тушади, Тангрига қўл кўтарди. Ахир, эски битиклар Тангрининг ўз тилида, у жўнатган рамзлар билан ёзилар эди-да. Тангри юзию сўзини инсондан сир сақлашни хуш кўради.

Ўғуз хон сўради:

— Бу ерда тўфондан аввалги ёзувлар ҳам борми?

Шоҳ ярасига тегиб кетгандек:

– Йўқ! – деди. – Бу йўллар бир неча минг йил аввалги давр жарликларида ғойиб бўлади. Биз тангрилар тилини унутиб қўйганмиз ва бунинг жазосини тортмоқдамиз.

Ўғуз хон яна сўради:

– Энг қадимий битикларингизда нималар ёзилган?

Шоҳ хоқонга синчковлик билан боқди. Узоқ Шимолдан, номаълум жойлардан келган бу бегона хоқон ундан бошқа шоҳларни қизиқтирмаган нарсалар ҳақида сўрамоқда эди.

Шоҳ деди:

– Тангрилар ҳолимизга ачиниб, буюк ота-боболаримизнинг эл низомини кўримоқ ҳақида бизга ёзиб қолдирган қонунларини асраб қолганлар.

Ўғуз хон:

– Намунасини кўрсата оласанми? – деди.

Шоҳ:

– Энг эски битиклар гил лавҳаларда, папирусга, терига баробар ёзиб қолдирилган. Бири йўқолса, бири қолади. Энг эски битик бир минг беш юз йил илгари шумернинг машҳур бош кентларидан бўлмиш Ур кентида ёзилган «Урномия» қонунидир. Ассур яғмоларидан омон қолгани – шу.

Ўғуз хон деди:

– Тангри бизни бу ерга бошлаб келган экан, бир минг беш юз йил аввал эл ҳукмдори бўлган кишиларнинг овозини эшитмай кетсак, гуноҳ бўлади.

Шоҳ кулди:

– Уни ёздирган киши ўз адолати билан мақтанади: «Мен етимни бойга ташлаб қўймадим, бевани зўравонликка ташлаб қўймадим. Бир сикласи¹ бўлган одамни бир минаси² бўлган одамга ташлаб қўймадим. Ўз қўшин бошлиқларимни, оналаримни, қардошларимни, уларнинг оилаларини ҳимоя қилдим. Уларга ҳамма нарсани бердим. Бироқ уларнинг инжиқликларига учмадим. Мен ғаддорликка берилмадим. Қирғинни, зўравонликни... ёмонликка даъватни тупроққа кўмдим. Ўлкада адолатни мен яратдим».

Шоҳ хоқоннинг тинглаётгани кўриб давом этди: «Кейинроқ қонунда шундай ёзилган: Биринчидан, агар инсон қотиллик қилса, у ўлдирилиши керак.

¹ Сикла – қадимий Шумерда ўлчов бирлиги, 8,4 г.

² Мина – қадимий Шумерда ўлчов бирлиги, 505 г.

Иккинчидан, агар инсон қароқчилик қилса, у ўлдирилиши керак.

Учинчидан, агар инсон бошқа бир инсонни озодликдан маҳрум этса, у тутиб маҳбус этилиши ва 15 цикл кумуш жарима солиниши керак...

...Олтинчидан, агар ёш йигитнинг хотинини бошқа бир одам зўрлаб, унинг номусига тегса, бу одам ўлдирилиши керак.

Еттинчидан, агар ўғил отани урса, қўли кесилиши керак».

Шоҳ қонунларни ўқиб тургандек изчил баён этарди:

– Қадимги замонларнинг ҳокимлари кўп бунақанги қонунлар чиқарганлар, айтган билан адо бўлмайди.

Ўғуз хон кулди:

– Айтмоқчисанки, ёзилганлар ўз йўлига, улусларни бошқа қонунлар бошқарган.

Шоҳ деди:

– Йўқ, бундай демоқчи эмасман. Бу қонунлар бўлмаганида Шумер юксала олмас, тарихнинг ибтидосига айлана билмасди.

Сўнгра қандайдир хаёлга бориб, қўшиб қўйди:

– Бу ерда жамиятни идора этишнинг барча йўллари, қўшниларимиз билан алоқаларимизнинг яхлит тарихи бор. Сизнинг таъқибингиздан қочган асурларнинг шоҳи шундай деб ёздирган: «Мен буюк шарро, мухташам шарро, дунёнинг шарроси, Ассириянинг шарроси, ер юзи тўрт ўлкасининг шарроси, буюк Тангрининг сўзига қулоқ солган, доно, ҳақиқат кўриқчиси, адолат талабгори, хайрхоҳлик тажассуми, мазлумлар таянчи, буюк қаҳрамон, толмас эркак...» Тагин ёзади: «Ази, Амадана, Микони, Алая, Тепурзи, Турулимзи ўлкаларининг барча ҳудудларини ўз ўлкамга қўшиб олдим».

Ўғуз хон кулди ва тилмочга деди:

– Шоҳга етказ, буни ёзганлар дунё деганда Манлар билан Миср орасини тушунганлар. Улар дунёни қайдан билсин? Ер юзининг кечасини кундузга айлантирган, энг олис Кунчиқар денгизидан, Чиннинг шимолидан бош олиб келган мен бўламан. Менинг байроғим соясига Асур каби юзта ўлка жо бўлади. Шоҳ битикчиларга буни ҳам ёздириб қўйсин.

Ўғуз хон шоҳга бир тўп чин шойиси ва зотдор бир от армуғон этиб, саройига қайтди.

Бутун оқшом шоҳга айтган сўзларини ўйлади. Чиндан ҳам на Қазилиқ тоғининг майда беклари, на жанг қилгани димоғдор эл бошлиқлари Ўғуз дунёсининг юздан бирини ҳам кўрмаган эдилар...

Бироқ маъбаднинг кутубхонаси уни паришон қилиб кўйган эди: бу ерда бизнинг ҳеч бир изимиз йўқ. Шумерчадан қолган тангри, «ўт», «қур» каби беш-ўн сўздан бўлак. Ахир, шумерчадан ҳам асар қолмаган-ку. Аккад, Ассур уни маҳв этган. Ота Унгурнинг ўғирланган кутубхонасидан ва Қам Отадан кейин бу қадимий алоқаларни, тарихнинг ибтидосига кетган йўлларни ким кўрсатади ва бунга ким ишонади? Бу ўттиз хил тангриси бўлган шоҳни у соҳиблик қилётган ҳар бир нарсанинг, бу тилнинг, ёзувнинг, ёдгорликларнинг, халқлар онаси ҳисобланмиш шумерларнинг ўзлари билан алоқадор эканлигига ишонтирадиган киши топиладими? Кўргани бу қат-қат папирус ва тери битиклари, бу ҳисобсиз гил лавҳаларда у ёқда, Торим бўйларида балки ўн минг, балки йигирма минг йил илгари омонсиз бостириб келган, дунёнинг барча илк сирлари сақланадиган шаҳарларни аждаҳо каби ўз домига тортган, асл жаннат ўрнига чексиз қум уммонларини қолдирган фалокатлар ҳақида, ҳеч бўлмаганда бирорта калима йўқми?

У қум уммони остида шундоқ бир китоб дунёси, ёзувлар, тангри каломи ила битилмиш дунёнинг бошидан охиригача бўлиб ўтган ва бўладиган барча воқеаларни асраб келган хазиналар шу тариқа мубҳамлигича қолмоқда. Ким билсин, балки қачондир бошқа бир тўфон содир бўлиб, қум аждаҳоси ортга чекинар.

Қам Ота у жойларни очун сирларининг калити деб биларди. Бу ерда ҳам қачондир топиб олинар дея ҳамма нарсани тупроққа кўмганлар. Бир ёндан қум, бир ёндан сув бизни қувлай-қувлай чўлларга этиб солди. Энди эса бу лой кечиб юрган қоҳинлар дунёнинг илк сирларидан лоф урадилар...

Ўғуз хон бу туйғуларини бўлишмоқ учун кимнидир излаб қолар ва ҳар галгидек фармонбардор-маслаҳатчисидан бошқа кишини топа олмасди:

— Қамлар биладиган биликларни кўришимиз, ўзимиз ўзимизни танитмоғимиз керак. Бу юришлар тугаб бўлсин,

ўшанда кимлигимизни дунёга намоиш этаман. Бу маъбадлар ёлғонга чиқиб қолади.

Билга Хазар деди:

– Буюк хоқон, эл дейдилар, аммо мен бу ерларда элни кўрмадим. Ҳар бир кент ўзи учун яшайди. Бу ерда қалъалар бор, кентлар бор, бироқ биздаги каби чеки-чегараси кўринмайдиган ўлка йўқ. У ернинг эл-юрти, тупроғи йўқ. Нима деб ёзсалар ёзсинлар. Булар таназзулга маҳкум.

Ўғуз хон деди:

– Мени ҳам ташвишга солгани – шу. Ассур шоҳининг ёзганлари мени уйқудан уйғотди. Буларнинг фақат тили ботир. Қўлларидан эса ҳеч бир иш келмайди. Аммо ҳар бири битта котиб тутиб тун-кун ўзини мақтайди ва бу мақтовларни тошу деворларга кўчиради: «Мен Тангрининг ердаги кўлкаси...» Бошлари ишламайди! Ғолиб билан мағлуб ёзуви орасида фарқ йўқ. Иккиси ҳам ўзини буюк ҳисоблайди. Улар инсон фарзандининг ўтмишига шу қадар тугунлар солиб, уни шу қадар чувалаштириб юборадиларки, келажакда уни ҳеч ким еча олмайди. Ўз ҳаётлари бир чеккада қолиб, ўзгаларга ақл ўргатиш билан машғулдилар. Бири иккинчисига битта товуқ инъом этса, шуни ҳам лавҳада ёзиб қўяди. Шўрлик бўлмасалар, бошларини нега бу ахлатга суқадилар? Товуқ бериб, эртасига қайтариб оладилар ва шу билан иш битади. Инсон ҳам ахир бир-бирига шу қадар эътиборсиз бўладими? Биз тўғри йўлдამиз. Буюк Тангри бизни ҳидоят йўлидан бошлаб боради, ўзимиз шу йўлдан озмасак!..

* * *

Бобилда суёқоёқ аёлларнинг кўплиги Ўғуз кўшини учун кутилмаган ташвишлар туғдирди. Кечалари аскарларни аёллар тўпланадиган сикертулардан, яъни фоҳишаларнинг ўйинга тушадиган, кўнгилочарлик қиладиган жойлардан йиғиштириб бўлмасди. Бундай жойлар эса кўп эди. Қонунга кўра ким истаса, бунақанги жой оча биларди. Жингалак сочли ва шу сочлари билан бошқалардан фарқланадиган, кезари¹ деб аталадиган аёллар бир жойга йиғилиб олиб, қамиш най билан арпа суви ичардилар. Йўлларда қули²

¹ Кезари – фоҳиша

² Қули – баччавоз

дейиладиган, кўпчилиги қуллар орасидан чиққан бачча-возлар ҳам кезиб юришарди.

Ўғлонларининг дин ўчоқларини талон-торож қилиши устига аёлларнинг бу кўнгилочар жойларига ҳам оёқ чиқарганликларини эшитган Ўғуз ғазабга минди ва бу ёзуви эътиборсиз қолган ердан зудлик билан жўнаб кетишдан ўзга йўл қолмаганлигини англади.

Кўшин тинчиб қолганида хоқоннинг ўғиллари яна тўрт томонга бош суқиб, кент атрофларини ағдар-тўнтар қилиб чиқиб, қўйдан қўй, эчкидан эчки, олтиндан олтин яғмолай бошладилар.

Тагин Ўғдил хотун Ўғузга ўғилларидан шикоят қилди:
– Сени ўйламайди булар! Тангрига хуш келмайди! Бизни ўғри-қароқчига тенг кўрмасинлар...

Ўғилларининг, аскарларининг маҳаллий аҳоли мол-мулкига қўл чўзишлари уни хафа қилди. Ўғилларини тўплади:
– Айтинг-чи, нега низомларимизга риоя қилмайсизлар?

Кун хон сўради:

– Хон отам! Қачон низомни буздик?

Оға-инилар бир-бирларига боқар, нима рўй берганлигини тушунмасдилар. Хоқон ўрнидан сапчиб турди:

– Ер юзининг у бошидан бу бошига келдик, қаршимизда бош эгмаган киши қолмади... Бобил ҳам эгилди, тан берди. Буни яхши биласиз! Эндиликда от солиб бобилликларнинг кўнглини топташ, уйларини талон-торож қилиш қайси удумимизга мос келади?

Менинг ўзим борган жойларда кишиларни ранжитмаслик, Ўғузнинг номини ҳимоя қилиш ҳақидаги фармоним йўқми? Тангри элчисининг пушти камаридан бўлганлар ўйлаб кўрдиларми шуни? Сизни кўрган мендан хурсанд бўладими?

Кун хон:

– Тушундик, – дея отасининг ғазабини босишга мос сўз ахтарди.

Бироқ хон унга эътибор ҳам қилмади:

– Менга қаранг! Тушунмадингиз! Бу ерда бир минг беш юз йил аввал яшаб ўтганлар низом ва китоблар ёзиб, унга риоя этганлар. Қароқчилик қилган, бошқаларнинг эркинлигига раҳна солганларнинг қўли кесилган, ўлди-

рилган. Элнинг интизомини бошқа йўл билан кўриб бўлмайди. Низомга бўйсунмаган бўйин чопиб ташланади, ҳатто ўз ўғлим бўлса ҳам!

Ўғиллари тиз чўкишди:

– Айбдормиз, бизни кечир, ота. Бошқа такрорланмайди.

Хоқоннинг сўзи тугамаган эди:

– Бу юришлардан олган сабоғингизни ёддан чиқарманг. Тангри элчисини ўз туққан ўғли тингламаса, ким тинглайди? Бизнинг қудратимиз – руҳимизнинг буюклигида, адолатимиздадир!

– Талаб олганларимизни ортга қайтарамиз, бизни кечир, ота!

Ўғуз хоннинг ғазаби аста-секин босилиб, юмшалди, ичи тўлиб келди.

Кўрайлик-чи, у ўғилларига не деди:

Қартолга ўқ тегибди, ўқнинг парини кўриб: «Ўзимга ўзим қилдим», – дебди.

Тўрани билса киши, юришади ҳар иши.

Тўрасиздан ўзингни асра.

Ёлғон эшикдан кирса, тўра тешикдан чиқар.

Тўра қон билан кўринмас.

Бекларга ҳар хатар нафсидан келур.

Тўғрида тийиқ, эгрида қийиқ бордир.

Нафс ўнгингда, ор сўлингда, ҳар бири ўз қўлингда.

Бир қинга икки қилич сиғмас, бир хотин икки эрники бўлмас, бир хонада икки устахона бўлмас.

Тўра битта бўлади, унутманг! Тўрани билмас жоҳил бўлманг!

Мол ҳарислиги, олтин ҳарислиги шароб ҳарислигидан ёмон!

Ўғиллари эшитдилар, хон оталарининг ҳовридан тушганини сезиб, хонани тарк этдилар.

* * *

Бобилда бир неча кун ором олгач, кўшин Фирот соҳили бўйлиб жанубга йўл олди. Ҳамма жойда бир хил манзара эди. Ҳар кент кичик бир юрт эди. Қарши чиқишга ҳоллари йўқ, аммо мақтанишда териларига сиғмасдилар. Йўл бўйи эски саройларнинг, қалъаларнинг вайроналари

юракни сиқар, юксалиш даврида ер юзининг энг буюк ижодкори бўлганлар эндиликда адои тамом бўлган, маъбадлар олдида қўл чўзиб турганларнинг сон-саноғи йўқ, дарё бўйидаги экин-тикинлар гўё ўз-ўзидан ҳосил берарди. Деҳқон тупроқдан безган эди. Сиртига тери қопланган қайиқлар дарёда ҳолсизгина сузиб юрарди. Бир қарашда куйими ёки юқорига сузиб бораётганлигини пайқаб бўлмасди.

Чиндаки каби гавжум, ғала-ғовур шаҳарларга дуч келишини кутган Ўғуз хон хаёлга ботган эди. Бу хаёлларини йўл бўйи кенгашчиларидан фақат Билга Хазар билан баҳам кўрарди. Бобил воқеаларидан сўнг Билга Хазар ҳоқон ўғиллари ортидан хуфия қўйишни, улар маҳаллий аҳоли олдида ўзларини қандай тутаётганликларидан воқиф бўлиб туришни маслаҳат берган эди. Бораётган барча жойларида уларга қаршилиқ кўрсатишмас, совға-салом, армуғонлар олиб чиқар эдилар.

Ўғуз Басрага етмасдан кунботарга бурилиб, Мисрга бормоқчи эканлигини билдирганида, ботқоқликлардан, саҳродан кечиб ўтиш оғир эканлигини, йилнинг бу пайтида қўшин ҳолдан тойиб қолишини айтиб, уни бу йўлдан қайтардилар. Манлардан уларга қўшилган раҳбонлар бошқа йўл кўрсатдилар. Ўғуз хон вазиятни ўз беклари ва қўшин бошлиқлари билан муҳокама этгач, ортга қайтди, Дажла ва Фирот қўшиладиган жойнинг юқорисидан Дажланинг сўл соҳилига ўтди, қадимий Элом йўли билан Самиранинг кунчиқаридан Эрбил йўли орқали тоғларга чиқиб борди ва қишга қадар ўша ерда қолди. Шу йўл билан келиши лозим бўлган Акишарга дуч келмади. Ўлка ичида мадарларнинг бош кўтаргани уни йўлидан тўхтатган, ортга қайтиши лозим эди. Мосул атрофида қишлагач, баҳор арафасида яйловлардан кечиб ўтиб Раккага келди. Маҳаллий улуслар барча қўшни ўлкаларни зир титратган, номи тилдан тилга кўчиб юрган Ўғуз қўшинини кўрганда йўлларга тўкилиб чиқиб, уларни ҳадялар, армуғонлар билан қарши олардилар. Аммо Ўғуз хонни севинтирган нарса шажарлардек олис чўлларда, яйловларда уларни қарши олганларнинг ўзлари билан бир тилли эканликлари эди. «Тангрим, ҳамма жойда биз бормиз!» – дея ўйларди у. Фиротдан ўтгач, қадимий карвон йўлидан илгариланганча

Ҳалаб қалъасини қуршовга олди, ҳеч ким ўзига қарши чиқмаганини, дарвозаларини очиб берганликларини кўриб, қалъадагилар билан юмшоқ муомалада бўлди. Бироқ жазирама уларни бу ердан ҳам ҳайдади. Жанубга, Дамашққа юриш қўшинни толиқтириб қўйишини ўйлаб, бу юришни баҳорнинг охирига қолдирди ва: «Кунчиқар денгизга борамиз! Отларимизни совутамиз», — дея ўша пайтлар қоришиқ тоифаларнинг қўлида бўлган Антакия қалъасига юз тутди. У: «Шаҳарнинг ҳисобсиз дарвозаси бўлсада, уни ишғол этиб бўлмайди», — деб эшитган эди.

Таслим бўлиш ҳақидаги даъватга шаҳар ҳоқими: «Агар отларингизнинг қаноти бўлса, учиб келиб меҳмонимиз бўлинг», — дея кулиб жавоб берган эди. Илк ҳужум ва дарвозаларни бузиш тадбири натижа бермади.

Ўғуз қалъадан нарироқда қароргоҳ тикди. Олтин қуббали чодирини минглаб ўтовлар қуршаб олди. Кун ботгач, Ўғуз хон қўшин шадлари ва барча эл беқларини кенгашга йиғди:

— Беқлар! — деди у. — Ер юзининг охирига келиб етдик. Қаршимизда келтлар, фаранглар, эллинларнинг ўлкаси турибди. Уларни ҳам бўйсундирамиз. Кунчиқардан Кунботарга қадар байроғимизнинг кўлкаси тушмаган жой қолмайди. Унга йўл эса мана шу кентдан ўтади. Мағлуб бўлсак, буни бутун дунё эшитади ва барча йўлларимиз бекилади.

Беқлар узоқ ўйланиб қолдилар. Улардан бири деди:

— Уларни қалъадан ташқарига чиқаришимиз керак.

Бошқаси сўради:

— Чиқмасалар-чи?

Яна бирови деди:

— Лаҳим қамамиз!

Ўғузнинг овози янгради:

— Ўғуз ўрага сигмайди!

Билга Хазар деди:

— Девордан бир-бир ошиб тушсангиз кифоя.

Ўғуз хон бу фикр билан розилашди:

— Қоронғиликда қалъа деворларига каманд отиб, битта истехкомни эгаллаймиз ва ундан шаҳарга ёйилиб кетамиз. Сезиб қолсалар, бошларига ёнар ўқларни ёғдирамиз.

Эртаси куни Ўғуз камончиларнинг мадади билан қалъанинг сўл бурчини тозаласалар-да, арқон билан юқори кў-

тарила олмадилар. Истеҳкомлар бир-бирини ҳимоя қиладиган тарзда қурилган эди. Ўғуз хон жанг йўлини ахтарар эди. Охири чидай олмай олдинга от сурди:

— Э-ҳей, беклар! Баланд-баланд тоғ ошганда шу тош тепада тўхтадингизми?!

Шу пайт қалъадан отилган ўқ унинг олдинга сапчиган оқ отининг сийнасига тегди, Ўғуз хон ерга қулади. Кўриқчи алплари уни қуршаб олиб, ортга кўтариб кетдилар. От қулар экан, хоқон елкасидан яраланган эди. Неча йиллик жангларида илк бор тизи ерга тегиши эди.

Олти ўғлининг олтиси ҳам зор-зор йиғлади.

Ўғуз хон:

— Хотинлардек нега чуввос соласиз? Менга ҳеч нарса қилгани йўқ! Қилганида ҳам ўрнимда сиз борсиз! — деди.

Билга Хазар:

— Буюк хоқон, сенинг йиқилганингни душман ҳам кўрди, — деди. — Тунда кўч билан ортга чекинамиз. Ёвимиз, кучлари етмади, қайтиб кетдилар, ёки сенга бир кори ҳол бўлди, деб ўйласин. Эртага ихчам бир дастамиз шаҳар олдида бир кўринсин-да, сўнг ортга қочсин. Улар бизни бутунлай қочиб қолди деб ўйлаб, ортимиздан таъқиб этишга тушади. Шунда пистирмада турган қўшин ишни якунига етказди.

Ўғуз хон бу фикрга қўшилди. Эртасига қалъадагилар чиндан ҳам бу тузоққа тушдилар. Улар қалъадан чиқиб, Ўғуз қўшинини излар экан, тўрт ёндан ёприлиб келган суворийлар уларни ҳалқага олганича қириб ташлади. Ўғуз хоннинг араваси шаҳарнинг бош дарвозаларидан бири орқали кириб, дарё қирғоғига қурилган муҳташам сарой олдида тўхтади. Ана шу очиқ ҳавода унинг олтин тахти қурилди. Тўқсон минг кишилик қўшин ва йўл бўйи уларга қўшилиб келган аёлу эркалар шаҳарни тўлдирди. Бироқ барибир қўшиннинг катта қисми ташқарида, чодирларда қолиб кетди. Бир неча кундан сўнг Ўғуз хон элчиларнинг ҳар бирига юзта суворий қўшиб Шом ва Мисрга жўнатди. Улар маҳаллий ҳукмдорларга унинг истак ва талабларини етказишлари керак эди. Унинг уруш низомини ҳеч тушунмасдилар. Бу ерларда жангдан олдин хабар жўнатиш одати йўқ эди. Ёвлашган ўлкага хабар қилмай босиб борилар, талон-торож қилинар, олинган кентларнинг кули кўкка соврилар, сўнг афсунгару башоратчилар илгарига ўтказилар, улар-

нинг тилида душман лаънатланар, ушбу кентларнинг яна қайта тикланиши учун тангриларга дуолар қилинарди.

Ўғуз хон босиб олган жойини вайрон этмас, мардларча иш тутар эди. Жанг олдидан элчилар жўнатар, музокара орқали итоатга киритиб, хирожини олар, жазодан қочиб юрганларни талаб қилар эди. Бермасалар, иккинчи мактубни жўнатар, бўлиб ўтган воқеаларни эслатар, ёвга айбини кўрсатиб берар, ана шундан кейингина жанг пайтини белгилаб: «Кучингизни тўплаб тулинг, мен боряпман», — деб хабар юборарди. Ора-сира, жанг олдидан душманлар билан от пойгалари, ўқ, қилич мусобақалари ўтказилар, сара йигитлар, кўшин бошлиқлари билан иш битадиган бўлса, кўшин жангга кирмасди.

Унинг элчиларини иззат-икром билан кутиб олган, шартларини қабул қилган улус бошлиқларини афв этар, кўп ҳолларда қайтадан уларни ўз тахтларига ўтқазарди. Унинг кучли эканини тан олганлар билан иши йўқ, божхирожни ўз пайтида, узлуксиз тўлаб турсалар, шу кифоя эди. Мағлубларни хўрламас, кўнглига ўтирса, қон кесишиб ўзига яқинлаштирар эди.

* * *

Ўғузларнинг, уларга кўшилиб келган қардош улусларнинг жадал ортиб бориши, ўлкада энг катта кучга айланиши, Каспий ва Қора денгиз оралиғида ўрнашиб олиб, Одалар денгизи қирғоқларига қадар ёйилиб кетиши, манларни, мадарларни, урарларни ўз итоатига киритиши, Бобилни, Ассур элини тор-мор этиб, улардан ўч олиб, сўнг сулҳ тузиши, ҳар икки ўлкада бемалол кечиб ўтиш мавқеини қўлга киритиши кўшни ўлкаларга ваҳима солган эди.

Ўғуз хон Антакияга ўрнашиб олганидан сўнг ўз байроғи остига олган ерларни бошқариш йўллари ҳақида ўйларди. Унинг низоми мустаҳкам эди. Кўшинида юз йиллар мобайнида шаклланган, қуйидан юқоригача ҳар кимнинг мақомини ифода этадиган бир тақсимот, қатъий интизом мавжуд эди. Улуснинг қабила, тоифа, беклик қисмлари охирида келиб, ҳар бир аниқ уруғларга бирлашар эди. Бир ҳайқирик, бир амр билан эл-юртини оёққа турғазиб, дунёнинг бу чеккасидан нариги чеккасига элта биларди. Янги қўнган ерларида эса низом йўқ эди. Хилма-хил тузилмаларнинг оти бор эди, ўзи йўқ. Сон-саноқ-

сиз майда шаҳар-элатлар ўзларини эл ҳисоблаб, узлуксиз курашлар гирдобида қолиб кетган эдилар. Дабдабали номлар билан ўзларини давлат деб билганларнинг аксарияти бир истеҳкомдан ташқарига чиқа олмасди. Бу истеҳкомлар ичида қишин-ёзин бекор ўтирар, риё экиб, ёлгон ундирардилар. Ҳаммасининг ўз битикчиси бўлиб, ҳар бири ўзига бир улуғлик, бир шажара уйдириб олган эди. Келажакда бу кимнинг қўлига тушса, довдираб қолар эди. Бир ерни улар билан бек, хоқон ўртасида қандай қилиб бўлиш мумкин? Ахир, уларнинг ҳар бири ўзини ер юзининг эгаси деб ҳисоблар, Ернинг тангрисол эгаси эса энди келганлигини англамас эдилар. Кунчиқару кунботар оралиғи менинг қўлимда экан, майда қалъачаларида ўзларини буюк деб билганларнинг вой ҳолига! Кўр ва қарлар қавмигина ана шундай дунёдан хабарсиз келиб, хабарсиз кетадилар. Шуларни ўйлар экан, Ўғуз хон улусини кутиб турган аччиқ кунлар шабадасини ҳам ҳис этарди. Каспийдан Қора денгизгача, Қазилиқ тоғидан Қўшачойорасигача — қаерга от суриб бормасин, чўллар ва яйловларни ўз эли билан тўлиқ кўрди. Эҳтимолки, тотувликлари йўқдир. Лекин бекорчи шаҳарнинг қорнини ўшалар тўйғазадилар. Ўзларини ер юзининг эгаси деб билгувчилар гўё уларни кўрмайдилар ёки одам деб ҳисобламайдилар. Юз йил, минг йиллар мобайнида ана шу тарзда яшаб, изсиз-сассиз ўтиб кетаверганлар. Рутубатли маъбадларда, битикчилар, доғули сарой тарихчиларининг келажак учун қандай уйдирмалар йўллаётганидан хабарлари йўқ. Танилиб кетишади ҳали. Лекин ким нима ёзса ёзсин, мана бу эл бор-ку ахир! Ўғуз хон эндиликда Ота Унгур хазинасига тенг, ўт-сув, манглай ёзиғи, хоқонлар ва ҳатто азройил маҳв эта олмайди-ган бир хазина борлигини яхши англарди.

Ер юзининг ярмига беклик қилиб турган улусининг бу ерлардаги вазияти унга азоб берарди.

* * *

Қайдан келганликлари номаълум, кўпсонли, ғаразгўй, урушқоқ бир тўп ҳақидаги ваҳима шундоқ кўз олдида содир бўлмоқда эди. Ўлкада уларнинг хавфи кимнингдир тилидан атай кўпиртирилди. Турсалар ҳам, ўтирсалар ҳам ҳеч қуюшқонга сифмайдиган, ясоғу низомларга бўйсунмайдиган шу оломон ҳақида гапирардилар.

Турган мана шу кентидан кунботардаги денгиз қир-
гоқларигача бўлган ҳудудлар ороллардан муттасил оқиб
келаётган кўчлар билан тўлиб бормоқда эди. Ҳеллинлар
янги келган бўлсалар-да, денгизнинг энг кўркам ерлари-
да илдиз отмоқда эдилар. Ассур, Лидия, Фракия, Миср...
Бир эмас, икки эмас, юзлаб... Бу тигизликда ўзига ер аж-
ратиб яшамоқ учун яйлоқ-қишлоқ ҳаёти кифоя эмас эди.
Майли, шаҳарларга жойлашганлари ҳамона оқин тўхтайд-
ди, умидлари ярим йўлда қолиб кетади.

У ўз туйғуларини ким билан баҳам кўрсин? Дардини
айтиб, йигитларнинг қўлини совитишни истамасди. Ҳали
ҳитит, фракия, хури ва урарлар орасидаги яширин музо-
каралардан, чопарларнинг Қуйи Осиё деб аталадиган бир
ҳудудни муттасил алғов-далғов қилиб, унга тузоқ қуриш-
ларидан хабарсиз эди у.

Шаҳар ҳам аралаш-қуралаш эди. Ўғуз эли маҳаллий
аҳоли билан тотувлашиб кетган, муқаддас жойлар қўриқ-
ланар, мол-мулк дахлсизлиги ҳар бир кишининг кўнгли-
га таскин бахш этар, бироқ очкўзларнинг ҳам сон-сано-
ғига етиб бўлмасди. Ундайларга шафқат йўқ эди.

Бир куни шаҳарнинг кунботарида, Ўғуз хон чодирин-
дан ўнг томонда яшайдиган яҳудийлардан аскарларнинг
қўй-эчки ўғирлаб кетишганини эшитиб қолди:

— Дарҳол эгасига қайтарилсин... — деб буюрди.

Эртаси кун чодирга бир яҳудийни бошлаб кирдилар.
У тиз чўкиб:

— Буюк хоқоним, — деди кўзи ёшланиб. — Бу шаҳарга
кўкларнинг қарғиши теккан экан. Номи машҳур хоқон-
ларимиздан бу ерга босиб келмагани қолмаган. Қай бири
келса талон-торож қилади, вайрон этиб кетади. Иккинчи
томондан эса тинимсиз ер силкинишлари. Ҳар келган ким-
са ўзининг кимлигини кўрсатади. Сизгача ҳеч ким ўғир-
ланган молни қайтармаган эди. Бугун қайтарилган моллар
сенга қурбон бўлсин. Бу адолат, бу низом билан ер юзини
оласан. Сизга ҳеч ким қарши тура олмайди.

Ўғуз хон сўради:

— Сен ким бўласан?

— Мен бир яҳудий савдогариман.

— Менинг йигитларимдан хафа бўлганлар кўпми бу ерда?

— Йўқ! Буюк хоқон! Сенинг йигитларинг дунёнинг энг

кўзи тўқ, олижаноб кишилари. Бироқ ишингизда мустаҳкам бўлинг. Қўшнилари бирлашиб, сизга қарши юриш бошламоқчи.

— Келиб кўрсинларчи. Алоҳида-алоҳида ҳар бирининг устига бостириб боришга вақтимиз йўқ. Ҳаммасини бир-галликда янчиб ташлаймиз.

Яҳудий деди:

— Биз тожирлар билмайдиган нарса йўқ.

— Кўп жойларда бўлганмисан?

— Дунёнинг ярмини кўрганман.

— Чинга ҳам борганмисан?

— Йўқ, Ўғуз дарёсидан, Бешсувдан қайтганман.

— Чин томонда ҳам Бешсув бор, Бешбалиқ дейдилар.

— Йўқ, мен Инжу дарёсигача борганим йўқ.

— Бизнинг тилимизни қайдан ўргангансан?

— Бу тилни билмасам ишим юришмасди.

Тожир Ўғуз хонни қизиқтириб қолган эди. Шунча жойларни кезиб чиққан бўлса, демак, билими ҳам кўп.

— Шаҳрингизни олганимиз учун хафамисан биздан?

— Йўқ десам, қўрқоққа чиқарасан. Ҳа десам, ўзимни алдаган бўламан. Бу елвизак бир жой. Эгаси кимлигини ҳам билиб бўлмайди. Ким кучли ва одил бўлса, ўшаники.

Ўғуз хон тожир кўзларининг ич-ичига боқди. Кўзига ўқ каби қадалиб турган бу нигоҳларга савдогар дош бера олмади. Сочлари узун, губорсиз, тиниқ юзи шу ёшга етганда ҳам нурланиб турган, ўтирган ҳолида ҳам салобати билан анча-мунча ақллари шошириб қўядиган хоқон ҳузурига келганига пушаймон бўлди.

— Чопқинчи, талончи, бегона юртларга кўз тикканлардан эмасмиз биз! Чиндан бу ерга қадар ер юзининг ярми бизники. Кимни ишғол этибмиз экан? Зотан, биздан бошқа киши яшамайди кўрган ерларимизда. Ҳеч кимнинг молини зўрлаб олганимиз йўқ. Энг катта яғмо — руҳни яғмолашдир. Биз кишиларнинг руҳини ўзига қайтармоқ, Кўк Тангрини танитмоқ билан сизларни майда қўғирчоқ маъбадлардан озод этишни хоҳлаймиз. Шу йўл билан ҳар бир кишига мустақиллик берамиз.

Яҳудий кўзини пирпиратганича:

— Сизни тушунаман, — деди.

Ўғуз хон илк дафъа кўришиб турган бир савдогар би-

лан нега бу қадар юракдан гаплашганлигини ўзи билмасди. Ўзиникилардан бирига эмас, меҳмонга юрагини очиши галати эди:

– Ўн минглаб кишини еридан қўзғатиб, ер юзининг бу чеккасидан нариги чеккасига олиб борган нарса нима, биласанми? Тирикчилик дейсиз, тўғрими? «Нон топиш гами», – дейсиз, шундоқми? Йўқ! Ҳеч бири эмас. Тирикчилик учун бундан каттароқ ерларимиз бор, ҳозир ўша ерда ҳам яшаяпмиз. Емак-ичмакка ҳасрат қолганимиз йўқ. Эл беҳуда кўчмайди. Буни яхши бил! Биз адолат ва интизом олиб борамиз. Сен кўрган бу низомлар ота-боболаримиз низоми, бизнинг низомимиз, келажакда фарзандларимизнинг низоми бўлади. Уни сизларга мажбур этмаймиз. Биз Тангрининг нуридирмиз. Дунёнинг нажоти Тангричиликдадир! Сизлар бу сон-саноксиз ясама бутлардан чекинмадингиз, тўғрими? Лойдан, ёғочдан, сомондан, теридан, итдан, мушукдан, хўроздан тангричалар ясаб, жонсиз бутларга, кароматгўй руҳларга топинганлар ер юзининг буюк сарвати бўлиши бизларни нега менсимасликларини ўзлари ҳам ўйлаб кўрадиларми ҳеч? Менинг ишим бир руҳоний жангдир. Тупроқ, мол-дунё, олтин илинжи эмас. Буни яхши билиб қўй!

Меҳмоннинг кўзи ола-кула бўлиб кетган эди. Қаршисидаги инсон зинҳор шунчаки бир эл бошлиғи, оддий бир хоқон эмаслигини сезган эди. Тутила-тутила деди:

– Сен Исроил ўғилларининг ярасига тегиб кетдинг, Улуғ Хоқон! Ахир биз ҳам азалдан ягона Оллоҳга топиши тарафдори эдик.

– У ҳолда бизнинг йўлимиз бир эканлигини етказ Фаластинга, Мисрга, – деди Ўғуз хон.

Яхудий савдогари ўзига берилган инъомларни кўриб шошиб қолди. Аммо уларни олмаслик ҳам тўғри бўлмаслигини англади.

Ўғуз хон гапини яқунлаб:

– Кўшниларимизнинг тузоқларидан янги хабарлар бўлса, бизга етказ, – деди.

Яхудий бош эгтанича чодирдан чиқди. Кучоғи тўла эди.

Меҳмонни кузатиб қўйган соқчилар унинг қаерда туришини билиб қайтишди.

Хоқоннинг ҳукми билан меҳмоннинг гапларини аниқлаш учун изкувар хуфиялар ўлкага тарқаб кетишди.

ҚАМАРЛАР БИЛАН СУЛҲ

Ўлканинг турли бурчакларидан ҳар куни янгидан-янги хабарлар келарди. Хурри қўшинлари оёққа туриб, манзил сари илгарилаб борардилар. Кунботардан фриklar ҳам йўлга чиққан эдилар. Жанубдаги қўшнилар ҳам тўплана бошлаган эдилар. Қаерда учрашишлари ҳали аниқ эмасди. Аниғи — ўғузларни шаҳардан қувиб юбормоқчи эдилар: «Улар қалъа ичида жанг қилишни эплай олмайдилар. Ташқарига чиқмай туриб, сувларини кесиб қўйиб, қўл-оёқсиз қолдирамиз ва маҳв этамиз».

Ўғуз хон Антакияни бўшатиб, қўшинини Самандоққа бошлаб борди. Қўшинини уч қисмга бўлиб, бир бўлутини Кун хон бошчилигида фрикияга қарши йўллади ва улар ҳали йўлда экан, тўпланишга улгурмай туриб қўққисдан ҳужум қилишни топширди.

Ой хон бошчилигидаги иккинчи бўлук кунчиқарга йўл олди. Улар ҳурриларни Фиротга етмасдан улкан саҳрода қарши олиб, тоғлардан ошиб яширинишга улгурмасдан ўққа тутишлари лозим эди.

Учинчи бўлук билан Ўғуз хон Самандоғда бу жанглар якунини кутмоқчи эди.

Илк тўқнашув ўн кун ўтгач содир бўлди. Кун хон душманни қарши олишга ошиқиб, уларни Торос дараларида қириб ташлашни мўлжаллаган, орти чўл бўлган кичик-кичик тепаликлар орасида қўққисдан улар билан юзмаюз келди. Ҳар икки томон жанг осонгина якунланади деб ўйлар ва шу истак билан бир-бирларига омонсиз ташланар эди. Бироқ ушбу илк ҳужумда Кун хон ортда ўтирарди. Душман ўғуз йигитларининг усулини ўрганиб олган эди. Уларнинг отлик дасталари жангга кирмай ортга чекинган, зирҳли либос кийиб олган оғир пиёда бўлуклари тошбақа юриш қилиб ўқ ёмғиридан омон чиққан эди. Эвазига ора-сира зирҳ панасидан отилган ўқлар ўғуз суворийлари талафотини орттириб борарди. Кун хон вазиятни яхшилаш учун суворийларни баланд тепаликлар ортига олиб ўтди. Фриklar ҳам ўз қароргоҳларини тикдилар. Жанг узоқ давом этиши, кўп қонлар тўкилиши аниқ эди. Кун хон:

— Байроқ, туғларни кўтаринг, карнайлар, довуллар бетиним чалиниб турсин, — деди. — Бу овозлар душманнинг ўтакасини ёриб юборади.

Қўшин бошлиқлари тўпланишди. Ҳамма вазиятни кўриб турарди. Ўзлари учун нотаниш бўлган бу жойларда жанг мушкул тус олган эди. Ҳититларнинг бошқа яширин бўлуқлари ҳам бор-йўқлиги номаълум эди. Кенгаш узоқ давом этди. Эски усуллардан бошқа усул топа олмадилар. Ярим тунда қароргоҳга сукунат чўкди, гулханлар ўчирилди, қўшин яширинча кўчиб кетди, аммо кунчиқарга эмас, душман томонига. Суворийлар тепаликлар ортига яшириндилар. Душман уйғониб қаршисини бўмбўш кўрди ва саф очилди. Худди шу пайт Кун хон суворийлари ён томондан уларнинг устига ёпирилишди, ўқлар ёмғирдек ёғди, бироқ ҳититларнинг тўпланганини кўриб қочаётгандек чўл томон от сурдилар. Уларнинг изидан тушган ҳитит суворийлари гўё ажалдан қочгандек Онадўлининг Ичкарасига елиб бораётган ўғузларни шавқ билан қувиб борардилар. Бир тепа ошиб ўтилди, икки... беш тепа. Сўнгра сездирмасдан Ўғуз суворийлари секинлашди. Фриклар «душманимиз ҳолдан тойди» деган севинч билан уларга яқинлашиб борди. Қувҳо-қувнинг шу лаҳзасида душман суворийларнинг катта бир бўлими охири нима бўлишини сезгандек тепалар ортига ажралиб қолди. Ўғуз суворийлари ҳеч ким эплай олмайдиган иш — ортга қарата ўқ узишни бошлаб юборишди. Орадан ярим соатлар ўтгач душманнинг суворий қўшини чўлнинг қонли жароҳатларига айланиб қолган эди. Жони омон қолганлар тум-тарақай қоча бошлашди. Суворийлар пароканда бўлганини кўрган душман пиёдаларининг ҳам парчаланиб кетиши аниқ эди. Кун хон ортга, душман қароргоҳига бурилганида кўққисдан бошқа бир суворийлар қўшини унинг олдини кесиб чиқди. Бироқ улар жанг қиладиганга ўхшамасдилар. От устида ёнбош ўтириб олган эдилар. Ҳеч ким садоққа қўл чўзмасди. Қаршидан оқ байроқ кўринди ва, муҳими, Ўғуз қўшинларига туғма таниш бўлган сурнай овози эштилди. Урушнинг тугаганлигини билдирувчи садо эди бу! Кун хон «Тўхтанг!» дея қўлини баланд кўтарди. Қаршидагилар ҳам шундай ишора қилдилар. Оқ байроқнинг ёнидан бошқа бир байроқ ҳам очилди. «Ё Танграм! Йиллар бўйи биз излаган қамарларнинг байроғи-ку бу!» — деб ўйлади Кун хон.

Қамар элбеги ёнида байроқлар ва икки йигити билан отини илгари сурди. Кун хон ҳам икки йигити билан унга

пешвоз чиқди. «Душманнинг биттасини тугатмай иккинчисига дуч келдик», — деган хаёлга борса-да, ичида ғалати бир севинч ҳам бор эди. Қандайдир бир кутилмаган воқеа содир бўладигандек эди.

Юзма-юз келдилар. Жимгина, гап-сўзсиз. Биринчи бўлиб қаршидаги отлиқ тилга кирди:

— Мен Қамар бошлиғи Тўхтамишман.

— Мен Ўғуз хоқон ўғли Кун хонман.

— Бизни излаб юрибсиз, биламан. Бироқ отанинг ўчи ўғилдан олинмайди. Кечаси довуллар сасини эшитиб уйқум қочди, душманлар орасида ўзимизникилар билан урушиб юриш ор келди менга. Ўртамизда қон тўкилса, бир-биримиз билан бу ерда жанг қилсак, Тангримиз бизни кечирмайди, — деди.

— Тангри сенга ёр бўлсин!

— Бугун ҳититларни тузоққа туширганингизни кўриб руҳим янгиланди. Эски пайтларни ўйладим. Суворийларимга «тўхтанг!» дедим. Ўғуз хон билан ярашмоқ пайти келди. Агар у сўзимизни ерда қолдирмаса.

— Хоқон отам ҳам шу фикрда. Бу бегоналар орасида нимани ҳам бўлишар эдик?

Ҳар икки томондан ҳам ҳайқирик садолари янгради. Тўхтамиш бек эгар устидаги хуржунидан мешни олиб, шароб сузди. Кун хон олди, сўнг Тўхтамиш ниманидир ўйлаб шаробни ерга тўкди.

Кун хонга қараб:

— Сен суз, — деди.

Кун хон:

— Сенга ишонаман. Сен суз, — деди.

Қадахлар тўлдирилди. Тўхтамиш ханжарини олиб билагини тилди, Кун хон ҳам буни такрорлади. Қўлларини кесиштириб шароб устига тутдилар. Қон шаробга томди. Аввал қадахни Тўхтатмиш олди: «Бирлигимиз, зафарларимиз учун». Сўнгра Кун хон олди: «Ўғуз ва Қамар элларининг бирлиги учун». Кейин иккаласи баробар: «Онт ичдик!» — деди.

Томонлар бирлашиб, қоришиб кетди, шу-шу улар орасида жанг бўлмади. Тўхтамиш фриқ кўшинига элчи жўнатди, нима дегани номаълум, фриқлар қайтиб кетишди. Кун хон ҳам отасига жанг ва қамарлар билан сулҳдан хабар бериб чопар жўнатди.

Кун хон Самандоққа қайтар экан, йўл-йўлакай ука-сига мадад бериш учун шошилди. Бироқ йўлда Ой хон хурриларни тор-мор этиб, ортга қайтиб келаётганини эшитди.

Энди Самандоққа мисли кўрилмаган бир шўлан бў-лиши аниқ эди.

* * *

Қамар эли билан Ўғуз элининг узоқ давом этган жанг-ларига нуқта қўйилган эди. Ўғуз хон терисига сигмасди. Афтидан, сулхдан кўра кўпроқ Кун хоннинг зафаридан хурсанд, боши кўкка етган эди. Икки эл бир-бирининг таъқибидан кўп азоблар чеккан, охирида ҳар иккиси ҳам галаба қилган эди.

Тўхтамиш:

– Сиздан қочмасак, бу ерларни кўрмасдик, – деди.

Ўғуз хон кулди:

– Биз ҳам сизни изламасак, бу ерларни юрт қила ол-масдик.

Неки бўлса бўлди. Ростини айтганда, бу бир шўхлик эди. Бу қувҳо-қув шунчаки бир гап эди. Бу икки элнинг узоқ йўлларни босиб ўтиб, ушбу ўлкага келиб ерлашувла-рида ораларидаги совуқчиликнинг деярли таъсири йўқ эди. Муҳими бу эмас эди. Муҳими хотирада қолганлари эди, қон хотираси, бу ўлкалардаги ўзларига яқин уруғларга қўл узатиб, уларни исканжадан чиқармоқ эди. Тарих ушбу юришни ўз хотирасига муҳрлаб қўйса-да, бундай юриш-лар минг йиллар аввал ҳам бўлган эди. Буни Ўғуз хон ҳам, навқирон меҳмони ҳам яхши биларди. Бир-бирларининг қасмоқлаган яраларига тегиб кетмай, ушбу сулҳ севинчи ичида суҳбатлашмоқда эдилар. Қардошларнинг қачон бош-ланганлиги номаълум ўзаро қирғинлари, кечиб ўтилган йўллар, йўқотишлар, чекилган азоблар энди, кечага қадар бир-бирига душман ҳисобланган эл ва қўшин бошлиқла-рининг елкама-елка ўтирганлари ушбу шўланда англаб бўлмайдиган бир ўйин бўлиб туюларди.

Қамарлар Этил, Ёйиқ дарёларидан Улусувга қадар кўп юришлар қилган эдилар. Уларнинг мақсади ва истаклари мана энди маълум бўлган эди. Охирида ҳамма нарса яго-на инонч танловига келиб тақалмоқда эди.

Тўхтамиш билан Кун хон тенгдош эдилар. Тўхтамиш отаси ўрнида бўлган Ўғуз хон ҳузурида ўз ўрнини билар, кўпроқ тинглаб ўтирарди. Аммо бу қисқа суҳбатдан туғилган бир ҳарорат унинг қиёфасига ҳам аллақандай ўктамлик бахш этган эди: ичидагиларни Ўғуз хонга самимият ила изҳор этарди:

— Отам сизнинг мардлигингиз ва зафарларингизга хайрхоҳ эди. Бироқ: «Инончимизга қўл чўзмасин», — дерди. Ғазабга минарди бу сўздан. Кейинроқ бу ердаги тангри-бозликни кўргач, ўзгариб қолди, менимча. Лекин сир бой бермасди. Фақат бир бора: «Наҳотки, Ўғуз хон ҳақ бўлса», — деб шивирлаганларини эшитган эдим. Умри охирлаб қолган эди. Мени сизнинг ҳузурингизга отамнинг руҳи бошлаб келди.

— Отанг мен таниган мардларнинг энг марди эди.

— Мен отамнинг нега ўзгариб қолганини пайқадим. Бобил юришидан сўнг у: «Юзлаб, минглаб тангри ҳам бўлар эканми?» — деган эди тутила-тутила... — Бу Тангри амалидан кўра кўпроқ ердагиларнинг ишига ўхшайди...

Ниманидир эслаб жилмайди:

— Айниқса, Бобил маъбадларида кечалари тангрилар олдига таом қўйилиши, уларни «тўйдириш» отамнинг асабини бузар эди. Ҳар қандай киши бу таомларни кимлар ейишини билар, аммо ўзини бутунлай бошқа нарсага ишонтирарди. «Битта тангри юз кишининг улушини ейди. Шунақанги мечкай яратган ҳам бўлар эканми? Уларнинг бирортаси бирор марта ўз олдига тузиб қўйилган емакларга қўл теккизганини ҳеч бир кимса кўрганми? Тангри улушини маъбад хизматкорлари, қоҳинлар еб, Тангри уйини жингалаксоч саёқ қизларнинг сикиртусига айлантдириб олганлар», дер эди. Мен ҳам кўрдим буларни ҳаммасини. Ва худди сен каби Кўк Тангрига юз тутдим.

Чодир шодиёна ҳайқириқлардан ларзага келди. Тўхтамиш чин юракдан, хаёлчан гапирмоқда эди:

— Йўлимни топдим, кўнглим тинчиди. Бироқ улусимиз парчаланди. Элни ер юзининг у бошидан бу бошига олиб бориш мумкин экан, лекин бир ёғоч бутга сиғинишдан ажратиб бўлмас экан.

У Ўғуз хоннинг ярали ерига тегиб кетган эди.

— Мени ҳам шу дард қийнайди. Инончимни ўзгартирмайман дея душман томонига ўтиб кетган кишиларимиз-

нинг ҳисобини ҳам йўқотиб қўйдим. Жангда ёв билан елкама-елка туриб, бизга қарши келадилар. Бегона аёлларнинг иссиқ кучоғига сотилиб кетганлар ҳам бўлди. Бу — Чиннинг усули. У ердаги улусни ҳамма нарсадан асрадик, бироқ аёллардан асрай олмадик.

Тўхтамиш кулди:

— Худди менинг ҳам эллин қизига уйланганимни билган каби гапирмоқдасиз.

Ўғуз хон қаҳқаҳа урганча тахтга ястанди. Шу кеча шўлан тонг отгунча давом этди. Тўхтатмишни яхши таниб олган, кўнглига тегиб кетмаслигини ҳис этган Ўғуз хон қўлини унинг қўлига қўйиб сўради:

— Қизиқ бир саволим қолди. Қўққисдан нега учиб кетдингиз? Итил бўйидан ғойиб бўлдингиз. Бунинг сабаби нима?

Бўлиб ўтганлар энди Тўхтамишни ранжитмасди. Хоқоннинг сўзларини ўғит каби қабул қиларди.

— Биз Қора денгизнинг шимолидан айланиб келдик. Бу қадимдан ўзимиз билган ва ўтган йўл эди. Камдан-кам кишиларимиз денгизнинг кунботар соҳилидан ўтиб келган.

Сўнгра узун сочларини елкаларидан ортга йиғиб, йирик кўзларини Ўғуз хоннинг очиқ ҳавода товланиб мисга айланган юзларига тикканича деди:

— Бизнинг йўқотиб қўйганингиз яхши бўлди. Юртимизни ташлаб келганимиз сиздан қочганимиз эмас эди. Ички низолар бузди бизни. Ота-боболарим тинчлик истардилар. Бир бўлсак, ер юзи бирлашади, бизга бас келадиган куч қолмайди, дер эдилар. Қамар хоқони бўлиш учун ҳамиша оталаримизни пинҳона тўқнаштириб келган бир уруф бошлиғи бунга қарши чиқди. «Бу денгизни, кентларимизни, кунботарга очилган йўлларимизни, кўркам юртларимизни саҳродан келганларга берамизми?» — деди. «Чўлдан келганлар ҳам ўзимизники, — дейишди оталарим. — Улар бўлмаса, Чин бутун ер юзини эгаллаб олади, бизни ҳам ўз қулига айлантиради». Унда мен ёш бола эдим. Эсимда қолганлари — шу. Қамар иккига бўлиниб кетди. Элнинг пойтахтини, тахтини қўлга киритиш учун бекар юзма-юз келишди. Бу жангда оталарим ҳам, унга қарши турганлар ҳам ҳалок бўлдилар. Улус бошсиз қолди. Зотан, сизнинг куч-қудратингизни яхши билган, жанг қилишни истамаган қамарлар юзма-юз келиб қирилиб кетишдан

кўра тинчилик ўрнатилгунга қадар жанубга чекинишни афзал деб билди. Эл-улус кўчгандан сўнг атрофида ёлғиз дўстлари қолган отам ҳам хон боболаримизнинг кўргонларини эгасиз қолдириб, жанубга юрди ва кўчга етиб олди. Ҳитит бўйида қурултой чақирилиб, отам хоқон этиб сайланди. Шундан сўнг қамарлар яхлит ҳолида ушбу ўлка эгасига, Осиёнинг бегига айланди, аммо бўлиниш барҳам топмади. Бир қанотимиз душманга айланиб, Лидияга кўшилди.

Ўғуз хон унинг сўзини бўлди:

- – Биз ҳам бу ерларга сизни қувиб келганимиз йўқ. Сиз билан юзма-юз келишни истамаганмиз. Каспий бўйлаб эндик жанубга.

Тўхтамиш учун бу янгилик эди, елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлиб деди:

– Биз сиздан аввал келиб йўлларингизни тозаладик. Олдиндаги кучларга қолса, бу ерга келиб ўрнашмоғингиз қийин бўларди. Ёлғиз ўзимиз ҳаммасини маҳв этдик. Энди қаршидаги денгиздан ўтиб, кунботардаги тарқоқ, ваҳший тоифалар устига юриш қила оласиз. Биз асурларни, манларни, урарларни, ливияликларни ҳам тиз чўктирган эдик. Аммо бизнинг парчаланиб, тарқаб кетишимиз сиз келгунга қадар уларни жонлантириб қўйди. Ван сатрапи отамнинг ҳузурига қизи ва бир карвон тўхфа билан келди. Отам уни кечирди. Мени қўшиб: «Олиб бор, уни ўз тахтига ўтқаз», – деди. Отамнинг буюклиги ҳасаддан ўлдириб бўлган эди уни. Йўлда эса Азройил жонини олди. Юзқора бўлиб қайтишдан ўлим афзал!..

Ўғуз хон:

– Аммо сизнинг мададингиздан фойдаланганларнинг ҳар бири минг йиллардан бери бу жойларда, ўз қадимий юртларида яшаб келган уруғларни жазолайди. Уйларига ўт қўяди. Авлодларини қиради. Сиз ўзингизни ўйлаб, ўз илдингиздан бўлган бу мазлумларни унутиб қўйдингиз. Биз эса Тангри мадади ила Қазилиқни ошиб ўтиб, уруғдошларимизнинг ўчини олдик, душманларини янчдик. Энди бизнинг бирлигимизни кўриб янада оғирроқ аҳволга тушадилар. Бизларга, дашт одамига ўхшамайди булар. Ширин тилларига алданмаслик керак.

Ўғуз элида тўйлар, шўланларнинг беага бахшилар эди. Бугун улар ҳам икки буюк элнинг сулҳини мадҳ этарди-

лар. Бола-чақа, катта-кичик саройни босган эди. Охири-да эл буюкларидан Гўжа Дада олди созни.

Қани у нима деди экан:

*Қутлуқ қўшиқлар танладим,
Бошда келган сўзим — эллар.
Кўкдан боққан кўзим Кундир,
Ердан боққан кўзим — эллар.*

*Қўнди Тангри тоғлариндан,
Кечди Инжу боғлариндан,
Қолмиш эски чоғлариндан
Ер юзинда изим — эллар.*

*Ҳойда Тангри, войда Тангри,
Азадаю тўйда Тангри,
Топинганим кўкда Тангри,
Ер юзинда бизим эллар.*

* * *

Ўғуз хон келган жойларини ёқтириб қолди. Дарёси, денгизи, яйловлари, жануб ва кунботарга кетган йўллари... Қамарлар билан сулҳдан сўнг Тўхтатмишнинг айрилиб кетишини истамас эди. Кейин эса тўрт денгизни ёқалаб Осиёнинг энига, узунасига юриш қилдилар. У пайтларда фақат Онадўлининг Одалар денгизи соҳилларини Осиё дер эдилар. Ўғуз элининг қиличи ва сўзи қаршисида дош берадиган топилмади.

Чопарлари, хуфиялари ер юзининг ҳар бир пучмоғидан мутгасил хабар келтириб, хабар элтар эдилар. Дунёнинг юраги Ўғуз хоннинг чодирисида тепар эди.

ШОМ УСТИДАН МИСРГА ЮРИШ

Янги йилга икки ой қолганида Жанубга юриш бошланди. Тоғларни ҳамон қор босиб ётарди. Бироқ Ливан тоғларининг кунчиқар этаклари бўйлаб Шом сари ястаниб ётган даралар илиқ эди. Кундузи дам олиб, кечалари осмондан мўлжал олиб йўл босардилар. Тўхтатмиш Шом ўлкасидан тортиб Мисрга қадар бўлган ҳудудларда яшайдиган ҳар бир эл, ҳар бир тоифани танир эди. Йўл бўйи бу ҳақда Ўғуз хонга сўзлаб борарди.

Кўққисдан Шомга хужум қилмаслик ҳам унинг маслаҳати эди. Шомга кирмадилар. Эрта тонгда, чўлларнинг

олатўронлигида, ҳали кўкда олмадек-олмадек юлдузлар чақнаб турган бир пайтда шаҳар кунчиқаридаги тоққа кўтарилдилар. Тўғрироғи, қўшиннинг олд бўлуқлари ва хоқон тоғнинг ясси нишаблигида қороргоҳ тикди. Бироқ қўшиннинг катта қисми тоғ этакларида жойлашди. Шаҳар кўзини очганида Ўғуз байроғи Шомнинг тепасида, муқаддас деб ҳисобланган тоғда ҳилпираб турганини кўрди. Хоқон ёз демай, қиш демай йиллар бўйи давом этиб келаётган одатига кўра қуёшни от устида қарши олди. Ўт-ўлан битмагани учун Қоратоғ кун шуълаларида куйиб қорайиб қолган улкан кўмир тепасига ўшарди. Бу қорайган тоғ кўлкасида ўзи қора чумоли инига, ясси томли уйлар орасидаги узук-юлуқ йўллари қора камарга ўхшаган шаҳар мудраб ётарди. Дунёнинг қор-музларини, нариги соҳили кўринмайдиган дарёларини, неча кунлаб йўл боссанг ҳам кўлкасидан чиқиб бўлмайдиган ўрмонларини, боши-охири йўқ ўтлоқларини кўрган Ўғуз хон Тангри бандасини бу бўм-бўш чўлларга, жон асари бўлмаган тоғларга боғлаб турган кучнинг сирини билишга уринарди. Тангри буюқдир. Бу тоғни, унинг этагидаги қадимий кентни қўриб туриш учун бу ерга бир илоҳий руҳ ато этган. Кишиларни тўғри йўлга даъват этувчи ялавочлар, элчилар, набилар жўнатган.

Тангрининг илк бандаларидан мерос бўлиб қолганми бу муқаддаслик? Бу ерлар Унинг номи билан боғлиқ эканлигини айтиб ўтмаганмилар, ахир? Хўш, унда илк аёл гуноҳга ботган гўзал гўшалар, «учмоғ ери — жаннат қайдадир?» Бу ерни «учмоғ» эмас, тамуғ — жаҳаннам десак тўғрироқ бўлмайдими? Фақат маҳаллий аҳоли Одам деб атайдиган илк инсон шу ерда яшаганми? Тангрининг бошқа бир элчиси — Довуднинг ҳам сўнг маскани шу ерда дейдилар.

Қуёш жамол очар экан, Ўғуз хоннинг юраги Тангри элчиларига меҳр-муҳаббат билан тўлиб-тошди. Томирларида, шубҳасиз, турк қони оқарди, бироқ ушбу лаҳзаларда бутун Тангри элчилари бир-бири билан қондан ташқари юзлаб бошқа тугунлар, бошқа дардлар, бошқа фикрлар билан ҳам боғлиқ эканлигини ҳис этди. Эҳтимол, қуёшдан оқиб келаётган нур қатимлари ёки шунга ўхшаш бошқа муқаддас ришталар боғлаб турарди уларни. Тангри элчилари Тангри амали билан яратилган жонзотлар кўкларнинг буюк амрларидан, покиза туйғулардан, тўғрилиқдан

нақадар узоқ эканини кўрганларида шошиб қоладилар ва: «Тангрим, бизга оғир иш буюрдинг, бизни қийин йўлга солдинг», – дейдилар. Элчилар яккам-дуккам, низомни бузиб шарру шайтонга топинганлар эса минг-минг. Улуғ Тангрим, ўз қўлинг билан ўз амрингни бузганларни ҳам яратиб қўйганингга тушунмаймиз. Бу бир саҳву хатоми? Сен ҳам янглишсанг агар, унда фоний бандалар нима қилсин, қайси йўлни танласин? Шу лаҳзада Ўғуз хон келиб-кетган бутун Тангри элчилари ўзи билан ёнма-ён, елкама-елка турганликларини, унинг туйғуларини ўқиб турганликларини хаёл қилмоқда эди. Ўғуз хоннинг юраги Улуғ Тангрига олқиш билан тўлиб-тошган эди. Уни ҳам буюк кишилар сафида яратгани учун, юз минглаб инсонларга зиё, ризқу рўз, макон, бошпана бергани учун, кечиб ўтган йўлларида раҳнамо бўлгани учун, элларни яккаю ягона Тангри йўлига солгани учун эди бу олқиш. Бу йўлда Ўғузга бўйин эгмаганларни айбдор деб билмасди. Уруш ер юзининг оғир удумларидан эди ва буни тушунса бўларди. Бироқ Тангрига бўйсунмаганларни кечирмоқ – Тангри ҳукмидан қочмоқ демак эди... Буни тушуниб бўлмайди!

Ана шундай туйғулар оғушида тонг юзига юз тутиб сўйлади Ўғуз хон. Қани нелар сўйлади экан:

Гўзал Тангрим, қора ерни, мовий кўкни, ой ва кунни, нур ва зулматни, йўқсул ва бойни сен яратдинг. Сонсиз жозотларни сен тўратдинг, ҳаёт бердинг. Сенга сифиндим, умидим сендандир. Отимни ҳам, руҳимни ҳам, йўлимни ҳам сен бердинг.

Йўлингдан чиқсам, қиличимга чопилай.

Кунчиқардан кунботарга сенинг зиёнг ила келдим.

Айбсизларнинг қонини тўккан бўлсам, жонимни ол.

Тўра берган киши – сен юритдинг бу ишни.

Эшигимиздан ва ичимиздан ёлғон кечмасин.

Бизни ақлу ҳушдан маҳрум этма.

Бизни юксак даргоҳингга, ҳисоб кунингга қора юз билан элтма.

Севган кишиларингни тўшагида ўлдирма.

Тошқин сувларимиз сарин, ёнар ўчоғимиз иссиқ, экан тупроқлармиз бўлиқ бўлсин.

Яратганингни бахтиёр қил.

Эркли, кўркли, бошларнинг боши, сифинганим, Юксак Тангрим!..

Тангридан Ўғуз хоннинг тахайюли нурланди: «Бу муқаддас ерга уруш очмайман», – деди. Қўшин бошлиқларига фармонни етказдилар: «Йўлимиз Миср сари, бу кентга уруш очмаймиз. Кучимизни кўргач, ўзлари пешвоз чиқадилар!..»

Шу зайлда уч кун кутдилар. Аммо бу шунчаки димиқиб кутиш эмасди. Ўғуз суворийлари бўлук-бўлук бўлиб, кун-тун чўлларда пойга қилишар, Шом атрофини шиддат билан айланишар, кечалари тоғ устига шомликларнинг ўтакасини ёрувчи минглаб гулханлар ёқишар, кун чиқиши билан карнайлар, довуллар чалинар, отлар кишнар, туялар бўкирарди.

Сон-саноқсиз қўшинлар кўрган, юришлар, жангларда кексайган Шом шаҳри бунақасини илк бор кўриб турарди. Бошларини қоплаб олган бу қуюн уларнинг юрагига ваҳима солар, қаршилиқ кўрсатиш фойдасиз эканлигини тушуниб турардилар. Кентга кириш, шомликлар билан кўришиб-гаплашиш, талон-торож этиш тақиқланган эди. Учинчи кун кечқурун кент беклари тўпланиб, Ўғузга элчи жўнатдилар. Олисан одек келадиган ўн хачирга ўқ-ёй юклаб келишарди. Шомда ёйни «адла» дейишарди. Ўқ-ёй жўнатиш сулҳ аломати эди. «Ёрдам беряптиларми, демак урушни истамайдилар». Шомликлар шундай демоқчи эдилар.

Ўғуз хонга Шом ёйлари маъқул келди. У элчиларга деди:

– Катталарингизга етказинг, сиз билан жанг қилмоқчи эмасман. Куч-қудратимизни кўриб турибсиз. Бундай бир қўшинга Шом қарши тура олмайди. Биз доврўғи дунёни тутганларни ҳам тиз чўктирганмиз. Бу ердаги муқаддас Тангри ялавочларининг мақбаралари, маъбадларини зиёрат қилиб, Мисрга ўтиб кетамиз. Шомдан хирож ҳам олмайман. Истасангиз ўқ-ёй беришингиз мумкин.

Сўзи ишончли бўлсин учун Кун хонни ҳам бир бўлук алплар билан элчиларга қўшиб Шомга жўнатди. Ўғлининг, у билан кетган йигитларнинг шомликларга қаттиқ таъсир қилишини, уларнинг юрагига ваҳима солишини биларди. Аммо шу йўл билан сулҳни яхши қарши олганини билдириб қўймоқчи эди.

Ўғуз хоннинг элчиларга берган жавобини шом ҳукмдорига Кун хон яна бир бор такрор этди. Отасининг Тангри элчиси эканлигини, ер юзидаги инсонларнинг барчасини

Ягона, Улуғ Кўк тангрига топинтирмоқ учун юрганини, шунинг учун ҳам ўзидан олдин ўтган ялавочлар номи билан боғлиқ бўлмиш бу шаҳарга тегинмаслигини, бутун топиноқларни муқаддас деб билишини етказди. Отам самовий инончларга тоқат қилади, бироқ махлуқотлар қўли билан «яратилган» бутлар, санамларнинг муқаддаслаштирилишига тоқат қила олмайди, деди.

Кун хоннинг отаси ҳақида берган маълумоти Шомда аввалдан ўғузлар ҳақида тарқатилган хабарларга мос келмасди. Уларни ваҳший, эътиқодсиз, низомсиз, саҳройи деб тасаввур қилар эдилар. Унинг галабасидан қўрқувга тушган, енгилишга кўзлари етган кичик, бироқ ўзини дунёнинг устунлиги деб билган ўлка ҳукмдорлари ўз ожизликларини яшириш, унинг номига қора чаплаш учун минг хил йўл ахтарар эдилар. Бироқ Ўғузнинг жангда бу қадар ҳалоллик билан муқаддас, тангрисол низомларни ҳимоя қилишини кўриб, дамлари ичига тушиб кетар, унинг қаршисида довдираб қолардилар. Ўғуз хоннинг муқаддас ерларни зиёрат этиш, қурбонлик қилиш хоҳиши шомликларни гангитиб қўйди.

Улар яна юз юк ёй, ўнга чопқир бадавий от жўнатдилар.

Ўғуз хон: «Бу ёйларни бўлиб-бўлиб жўнатсангиз, аскарларимизга етмайди. Бу ҳали қўшинимнинг ҳаммаси эмас. Биз бу ерда қўшинимизнинг орти етиб келишини кутиб турибмиз», — деди.

Шом ҳукмдори хоқонни муқаддас маъбадларга, Тангри элчилари мангу ором олиб ётган зиёратгоҳларга таклиф этди. Хоқон шомликлар билан яхши муомалада бўлди, очилиб суҳбатлашди, қурбонликлар тарқатди. Маҳаллий аҳоли кўнглини олиш учун барча чоралар кўрилди. Шомликлар от устида савлат тўкиб турган, сочлари узун, пешоналарига ер юзининг эгаси бўлиш қисмати ёзилган салобатли Ўғуз аскарларини кўрганда улар дунёнинг у чеккасидан бу чеккасигача нега енгилмай келганлигининг сабабини англадилар. Шом ҳукмдори Ўғуз хонга бўйинсунганлигини билдирди, қўл ташлашиб аҳдлашдилар. Шундан сўнг маслаҳат қилиб, Шом ҳукмдори номидан Миср фиръавнига хабар жўнатдилар:

— Жангга кириб қўшинни увол этма. Уларга бас келиб бўлмайди. Қурол билан эриша олмаганларингизга ширин тил, бож-хирож билан эриша оласиз.

Шом ҳукмдори Ўғуз хонга Миср фиръавни билан муносабатлар ҳақида гапирар экан, фиръавн ақли, мулоҳазакор киши эканлигини айтиб, у билан жангсиз иш битишига ишонтирди. Отлар, алплар ҳордиқ чиқариб бўлгач, Ўғуз хон Мисрга йўл олди, Кун хон бошчилигида тўққиз минг кишилиқ қўшинни олдиндан жўнатди. Улардан ҳам аввал Мисрга бир элчи дастаси юборилди. «Ўғлимнинг кичик бир дастаси устингизга босиб бормоқда. Ўзим йўлданман. Ё итоат эт, ёки жангга чиқ!..»

Ўғуз хон хуфиялари келтирган маълумотлардан, Шом ҳокими билан суҳбатлардан фиръавн қўшини қудратли эканлигини билиб олган эди. Шунинг учун ҳам ўз қўшинини аслидан кўра кўпроқ қилиб кўрсатмоқчи эди.

Мисрнинг алоқалари кучли эди. Узоқ-яқин элларда рўй бераётган воқеаларни, шимолдан келган бу отлиқ қўшиннинг юришларини синчиклаб кузатмоқда эдилар. Фиръавн отлиқ кўчманчиларнинг ўз ўлкаларига қилган аввалги юришларини ҳам унутмаган эди. Булар ҳам ўша тоифадан бўлса, куч билан бас келиб бўлмайди. Тил топишмоқдан бошқа йўл йўқ. Шом ҳукмдори Ўғуз хонга айтгани каби фиръавн урушга ҳавасманд эмас, билим ва китоб мухлиси эди. Миср коҳинлар ёрдамида йўқолиб кетган қадимий сир-асрорларни, эҳромларда, тош, гил, папирусларга ёзиб қолдирилган битикларни ўқиттиришга, хилқатнинг, ҳаётнинг, эллар ва тилларнинг илдизини, улар қайси даврда ва қаерда яратилганини билишга қизиқарди. Бир қарасанг, Нил дарёси қайдан бошланишини излаб қолар, бир қарасанг, қўшни халқларнинг низом ва урф-одатларини ўрганишга тушиб кетарди. Шом ҳукмдорининг ўз қўшниси ҳақида айтиб берган бир воқеаси Ўғуз хоннинг хотирасида муҳрланиб қолган эди. Фиръавн Мисрни ер юзининг маркази, мисрликларни энг қадимий халқ, тилларини эса барча тилларнинг отаси деб ҳисоблар экан. Бироқ фракияликларни кўриб-ўргангандан сўнг фикри ўзгаради. Шом ҳукмдори кула-кула ўз меҳмонига яна бир воқеани айтиб берган эди. Фиръавн Миср ва Фракия тилларидан қай бири қадимийроқ, бошқа тилларга асос эканлигини аниқлаш учун ҳали тили чиқмаган бир мисрлик ва бир фракиялик гўдакни танлаб олиб, ҳеч ким кирмайдиган хилват бир жойда сақлаган экан.

Кунларнинг бирида нима деб тил чиқарганликлари-

ни билиш учун уларнинг олдига кириб борганида, гўдакларнинг ҳар иккиси ҳам баробарига: «Нон!» — деб қичқирибди. Иккаласи ҳам бу сўзни айна бир тилда айтган экан.

Ўғуз хон: «Буларнинг биздан, бизнинг тилимизнинг ўтмишидан ҳеч бир хабарлари йўқ. Бизни унутиб юборганлар ёки шу қадар биқиниб олганларки, атрофларида нималар содир бўлаётганини кўрмайдилар. Мисрдан ҳам қадимийроқ бўлган сумарчани ҳам ёддан чиқарганлар. Бизнинг кўкдан келган илк инсонлар эканлигимизни, кўк тилида гапиришимизни ҳам билмайдилар. Бизнинг кўк нуридан туғилганимиздан хабарлари йўқ. Шўриликлар лойдан бут ясай-ясай ўзларини ҳам шундоқ яралган деб тасаввур қиладилар. Яратган эса уларни шунчаки отларим, қўйларимнинг туёғи остидаги тупроқдан яратган. Ҳолингизга вой сизларнинг!.. Буюк Тангрим, уларнинг кўзига зиё бер», — дея ўйларди.

Фиръавн анча заковатли киши эди. Ким билан қарши турганини ҳис этарди. Ўғузларнинг бу ерда илдиз отиб қолмасликларини биларди. Ростини айтганда, ўзи ҳам Миср сир-асрорларини ўрганган сари кўкларга топинишдан ўзга йўл йўқлигини англаб етган эди. Яширинча у ҳам яратганининг бирлигига имон келтирган эди. Тил, билим иштиёқи уни чақирилмаган меҳмонлар билан дўстлашишга даъват этарди. Гўё бу келаётганлар унинг душмани эмас эди. Шунинг учун ҳам катта ҳадялар, қадимий Миср ашёлари билан тўлдирилган сандиқни олиб, ўзи Кун хонга пешвоз чиқди. Уни Миср сарой удумига кўра хоқоннинг ўғли мақомида эмас, хоқон мақомида қабул қилди. Бу билан ота ва ўғил ўртасига совуқлик солиш ўз йўлига, яна бир томондан, илгари босиб келаётган қўшиннинг олдини олмоқчи, бу қўшин низомини, кучини кўргач, мисрликларни оғир аҳволга тушиб қолишдан халос этмоқчи эди.

Фиръавн Кун хонни узоқ тинглади. Кечиб келган йўлларига қизиқди. Таржимон ўз йўлига, Кун хоннинг тилидан эшитган сўзлари унинг энг қадимий тил борасидаги изланишларини боши берк кўчага солиб қўйди.

Кун хон чопар орқали вазиятни отасига етказди. Ўғуз хон Мисрга бориб ўтирмади. Ўғли уч йиллик хирожни бир йўла олиб, йигитларининг бир неча йиллик кийим-кечагига, хизмат ҳақига етадиган мўл-кўл армуғонлар билан ортга қайтди.

Бу юришдан Ўғуз хон англашилмас туйғулар билан қайтмоқда эди. Ростдан ҳам йўл тугадими, олдинда борадиган жой қолмадими? Довруқ-шони ер юзининг нариги чеккасигача ёйилган Ассурларнинг, Мисрнинг кучи шу холосми? Минг йиллардан бери атиги шу куч билан барча қўшнилари қўрқув ичида, ҳукмлари остида тутиб келишганми? У барча бу ўлкаларни ўзига боғлаганлигидан, турк қиличи остига ўтказганлигидан ғурур туярди. Шу билан бирга ичида бир бўшлиқ ҳам бор эди. Йўл тугаса, ҳаёт ҳам тугайди деб биларди у. Кўк Тангри номини ер юзига ёйганидан, ясама бутлар, бутхоналар шунчаки инсон ўзини ўзи алдашидан бошқа нарса эмаслигини англашиб бўлмаганидан сўнг қиладиган бир иши қолмаган эди...

ЯНГИ ЮРТЛАР

Баалбак тоғларидан ошиб, Озар кўли соҳилларига тушиб борганларида қўққисдан Ўғуз хоннинг ёдига Ёмғир тоши тушиб қолди. Қам Ота қумли саҳрода адашиб кетган карвон билан бирга абадий ғойиб бўлган тошни нега энди, бу кўлнинг сувларига боқиб турганида эслаб қолди экан? Ўлканинг барча давлатлари, халқларининг телба бир эҳтирос билан бу кўлга ва унинг атрофларига эга бўлиш учун чопишмаларини кўрганлиги сабаблими? Бу саволларга Ўғуз хоннинг ўзи ҳам жавоб топа олмас эди. Бироқ унга шундоқ туюлардики, фақат бу ердаги қўшни элларнинг эмас, балки бутун дунё тарихининг йўллари шу кўлга келиб туташади, ўзининг тасаввурга сиғмас даражада узоқликлардан, ақлга сиғмас олис йўллари босиб келиб, охири оқибатда шу ерга қароргоҳ тикиши ҳам Озар кўлининг жозибаси билан боғлиқ экан... Йўқ, буни фақат жозиба деб бўлмасди. Тангри элчиси ўзидан кейин келадиган замонларда ҳам тарихнинг энг буюк йўллари ана шу ерда кесишишини англаб етган эди. Шу боис ҳам эл учун ана шу кўл атрофида заҳмат чекиш лозимлиги ҳақида ўйларди. Қадимий юртларига такрор қайтиб келишлари озарлар бегининг йиллар бўйи чеккан азобларини унуттирган эди. Улусдан сезилмайгина ажралиб қолган қари-қартанлар, ҳомиладор аёллар, жангга кира олмайдиганлар, алпан, озар, кангар, талас уруғларидан келиб чиққанлар Қазилиқ этаklarини, Озар кўли билан Қора денгиз орасидаги ерларни юрт тутган эдилар.

Қароргоҳлари гўзал ердан танланган эди.

Тепаликлар устидан Озар қўли, унинг ичидаги оролар, ортдан қуёш чиқиб келганда эса кўлнинг нариги томонидаги тоғларнинг қоп-қора чизгилари яққол кўзга ташланиб турарди. Яйловни бошдан-охир Ўғуз улуси, эл-юрти қоплаб олган эди.

Қазилиқ тоғининг этакларида солдирган Алп қалъаси, турли ўлкаларда тикланган кентлар ўз йўлига, бироқ қўшнилари кўздан қочирмай кузатиб туришга энг қулай манзил ана шу ер эди. «Ич элларнинг Бош кенти»... Ўғуз хон чодиридан сал нарида янги қалъа қурилиши бошланди. «Мен шундоқ ҳам пахса уйда ўтира олмайман. Ҳали тупроқда кўп ётамиз. Тош қафасга солинсам ҳам, ичида бир кечалик чодир қуриб оламан. Бош устимда кўкка ўхшаш олтин бошли чодиримни, унинг томирсимон чиғларини, оёғим остида яйлов чаманларига ўхшаган гиламларни кўрмасам ақлимни йўқотиб қўяман. Бироқ булар абадий эмас. Қўшнилари кўққисдан устимга бостириб келишлари мумкин. Кексалар, ёш болалар учун ишончли маъбадлар қурмай туриб юриш қила олмаймиз. Эл низоми, кўч ўз йўлига, бироқ ҳаётнинг ҳам ўз низоми бор. Алплар ҳам кексаёди, юришларга ярамай қолади.

Узоқ йиллар кўчдан узилиб қолгани учун бир эркак ва аёл гина қилишди. Янги туғилган чақалоқни тутдилар қўлимга. Ҳомиладор аёлнинг бошқа иложи қолмаган экан. Кўчдан ажраб қолиб, туғиб, сўнгра яна элга етиб олган эканлар. Шунинг учун керак бўлса бир қалъа, керак бўлса беш қалъа қуриш, душман кўз тикиб турган аёлларимизни, қизларимизни, чолу кампирларни шу қалъаларда муҳофаза қилишимиз лозим».

Гўё шу сўзга маҳтал турган эканлар. Яйловларда, Ўғуз ўтиб келган йўллар устида, қўл етмас қояларда Ўғуз қалъалари ипдаги маржондек қатор-қатор қад ростлади.

Жангсиз кечган бир неча йил ичида Ўғуз эли кўпайди, катталашди, ўлкада энг улкан кучга айланди. Мисрдан ҳититларга қадар ҳамма жойдан бож-хирож оқиб келар, йилдан йилга кўпайиб яйловларга сифмай қолган мол-ҳоллар, сурувлар, от йилқилари қўшнилари бозорларини тўлдирар эди. Элни ҳар қанча яхлит сақлашга уринса-да, кўчиб кетаётганлар ҳам ортиб бормоқда эди.

Кичик беклар, ўлпончилар, жангчилар, элчилар, экинчилар, савдогарлар ошиб борган сари деҳқон эл тупроққа қаттиқроқ ёпишарди. Бу шунақанги бир давр эдики, эндиликда барча қўшнилари унга мансуб бўлган кишиларни ҳам унинг номи билан атаб, ҳаммасини ўғуз дея бошлаган эдилар.

* * *

Бу пайтда Кунчиқарда — Манна ва Мидияда ғалати воқеалар содир бўлмоқда эди.

Ассурлар билан бўлиб ўтган жангдан сўнг Манна сиртдан уларга тобе бўлса-да, зимдан бу тобеликдан чиқиш йўлини ўйларди. Улар билан биргаликда жанг қилган мадар тоифалари ҳам ҳозирча унга бўйсунсалар-да, давлат сифатида ўзларини қандоқ тутишлари номаълум эди. Ўғуз хоннинг ҳузурига мадар элчиларининг бири келиб бири кетар, ундан мадад сўрардилар. Жангсиз тура олмайдиган йигитлар бориб мадарларга, бошқа қўшнилари кўшинларига таълим берар, бир йилдан сўнг ўргатган кишилари ўзларининг душманларига айланишини фаҳмамас эдилар.

Ассурлар ўғузларга бас кела олмаганларидан сўнг, манлар ва мадарларнинг кучайишига умид билан боқар, «зўрайишса бир-бирини чўқийди, биз эса ёддан чиқамиз», — деган фикрда эдилар. Ҳар қадамда Ўғуз хонга эгилиб-букиладиганлар ўзларининг унга ҳеч қандай боғлиқлик жойлари йўқдек қилиб кўрсатиш ҳийлаларидан ҳам қайтмасдилар. Айни пайтда илдизи бақувват турк уруғларининг куч-қудрати олдида ожиз эдилар... Мадарлар ҳам манларнинг йўлини тутар, бўй етиб қолганларни Ўғуз элига ҳайдар, «бориб жанг қилиш ва қўшинга бошчилик этиш сирларини ўрганинг, ўғуз гўзалларига уйланиб қайтинг», — дер эдилар. Табиийки, бу шогирдлик фақат қўшин тузилишини ўрганишдангина иборат эмас эди. Самимий, очиқ кўнгил Ўғуз бекларининг ичига кириб, сирларини билиб олиш душманлар учун янада фойдали эди. Улар элга кириб келар экан, айрилиб кетишни истамай, ўғузга қўшилиб-қоришиб кетганлари ҳам бўларди, ўзлари мафтун бўлиб қолган гулжамол ўғуз қизларига уйланиб, уларни олиб кетганлар ҳам.

Шу тариқа Ўғуз эли билан Манна ва Мидия ўртасида эл-улус яқинлигидан ташқари юзлаб-минглаб хонадонлар-

нинг қариндош-уруғчилиги ҳам яранмоқда эди. Мидия шоҳларидан аксариятининг ўғуз сутини ичганлиги, ўғуз лафзида гапириши ана шундан эди.

* * *

Эл удумига кўра юришларда бегонани, хун душманни ҳам чўнтаги қуриб қолган пайтда зўрга солмас эдилар. Хирож баҳорнинг охирларида йиғиларди. Ўғуз хоннинг солиғи енгил эди. Хирож унинг устунлигини кўрсатувчи бир удум эди. Ассурлардан тортиб Ҳитит, Фаластин, Миср, Бобил... ўлканинг барча буюк эллари унга хирож берарди. Бу Ўғуз хон ўлканинг энг буюги эканлигидан бир нишона эди. Муҳими ҳам шу эди. Атиги битта от, битта туя бўлсада хирож берилиши шарт эди. Хирож бермай қўйганинг ҳолига маймунлар йиғларди. Катта жанглар нари турсин, ўғуз бекларининг майда ҳужумлари, юришлари, талонлар уларнинг дунё билан боғланган ришталарини узиб ташлар, бошларига қора кунлар тушар эди.

Кўпчилик элдаги бу мўл-кўллиқни инонч билан боғлар, «Ёлғиз Тангрига топинмоқ элни йўқчиликдан қутқарди, юртга ризқ-рўз кўкдан ёғмоқда», — деган фикрда эди. Урушга, талон-торожга кўз тикканлар сафи йилдан йилга камайиб борарди.

* * *

Жангсиз ўтган йилларда хоқоннинг қишлови Кур-Ораз бўйи, яйлови эса Гўйча кўлидан бошлаб Қора денгизу Одалар денгизгача бўлган яйловлар эди. Жангни қўмсаб қайнаган қонларини ов билан совутар эдилар. Найза, қилич, камонбозлик мусобақалари тинимсиз ўтказиб туриларди. Сурувлар, йилқилар, қайтабонларнинг тўл пайти¹ юришга ўхшаш бир севинч олиб келарди.

Яйловга чиқар эканлар, чаман денгизига қўнган минг-минглаб оппоқ чодирлар тоғ этакларини яшнатиб юборарди. Ўчоқлардан тутун кўкка ўрлар, чаманларга дастгоҳлар қурилар, палос-гилам, арқон тўқувчилар камалакдек ранг-баранг ипларини ўтлоқларга ёйиб ташлар, жун қирқувчиларнинг қордек оппоқ жун хирмонлари чодирлар олдига ёзилган дастурхонга ўхшаб кетарди. Ўрмонларда камон учун ўқлар йўнишар, йигитлар эгар кўрмаган

¹ *Тўл пайти* — қўзилаш пайти

тойларни, бурундуқ кўрмаган бўталарни, бўйинтуруқ кўрмаган новвосларни қўлга ўргатар эдилар. Зотдор отларни саралаб кўпайтириш, қўшнилардан от танлаб олиш ва айирбошлаш ҳам доимий қизиқарли машғулотлари эди. Хоқонлик ҳаёти бутун жаҳду жалоли билан давом этарди.

Темирчилик чодирлари ҳам тирбанд, отларни тақалатиш, ўроқ-чалғи, қилич-қалқон яшаш эл-улуснинг кундалик зарурий юмушлари эди.

Ўғуз эли ярим кўчманчилик ичида экин-тикин учун ҳам вақт топар, ҳар бир ишнинг ўз ўрни, ўз пайти бор эди.

* * *

Ўғуз хоннинг вориси, бўлғуси тўра боши, элнинг биллак кучи Кун хон эди. Отаси тўкканини у йиққан эди. Ўғуз хоннинг навқирон чоғларидек унинг ҳам отини босадиган от, қиличини чопадиган қилич йўқ эди.

Миср юришидан сўнг отасининг ёши қайтиб, оғирлашиб қолганини кўриб: «Олти ўғил ўстирдингим, ҳар бири бир суянган тоғинг бўлсин», — дея хоқонлик юкени ўз елкасига олган эди. Кўшинга бошчилик қилар, эл низомини кузатар, юрт сарҳадларининг дахлсизлигини таъмин этарди.

Сумира унга кетма-кет уч ўғил туғиб берди. Тўнғич ўғлига Алп Эр Тўнга деб ном қўйган эди. Ўғуз хоннинг бу севикли набираси ҳар куни бир арпа бўйи ўсиб, йигит ёшига етди. Юксак Тангри уни кўнглининг чоғ пайтида яратган эди. Келбати, ақлу фаросати, кўнглининг очиқлиги билан ўсмирлик чоғидаёқ элда от чиқарган эди. Манна ва Мидиядан келган ўсмирлар билан биргаликда қиличбозлик, найза улоқтириш, камонбозлик мусобақаларида қатнашар, хоқон отаси, бобоси каби унинг шон-шуҳрати ҳам қўшни ўлкаларга ёйилган эди.

* * *

Улутурк ўғли Қўрқут элнинг бош бахшиси, донишманди, ўтмиш ва келажакдан дарак бергувчи, ҳар муҳтожнинг корига ярайдиган, ҳамма бирдек меҳр қўйган, еру кўк ва барча жонзотларнинг тилини билгич бир инсон эди.

Қўрқут Кун хон билан бирга улғайган эди. Ўсмирлик пайтларида ёвқурлиги билан эл ичида ном чиқарган эди. Борган сари қўли қиличдан кўра кўпроқ кўбизга чўзила-

диган бўлди. Чечанликда тенги йўқ эди. Сўз айтиб, соз чалмоқ, қўшиқ айтмоқ бутун руҳини эгаллаб олди. Улуғ хон Ота Битикчининг китобларини сўйлар, қўшиқларини куйлар эди. Кейин ўзи ҳам битикчи бўлиб етишди. Сўзи, чолғуси билан элларга, юртларга зиё сочар эди. Одамларнинг кўнглидан жой олди. Кишиларнинг юзига қараб бошига тушадиганларни айтиб бергувчи бўлди. Кўкка боқиб манглай ёзиғини, ерга боқиб тупроқ унумини айтар эди. Номи чиқиб, донг таратди. Дардмандлар ундан мадад сўрарди. Шодон шодлигини у билан бўлишарди. Барчага хуш туйғулар бахш этиб, элнинг донишманди, башоратчиси бўлиб танилди. Жангдан бўш пайтида Кун хон куннинг кўп қисмини Қўрқут билан ўтказар, унинг суҳбатини жон қулоғи билан тингларди. Ўғуз хон буни кўрган ва ҳис этган, Кун хонга, «Мендан кейин Қўрқутни ҳузурингга олиб, саройнинг бош бахшиси қилиб қўясан, дея васият қилган, васиятимни бажармасанг, Тангри кечирмайди», — деган эди.

Қўрқут Тангрини севган, Тангри ҳам уларни севган, номи яратган маъносини англаувчи баёт уруғидан бўлиб, ўт-ўланлар, дархтлар, гулларнинг ҳам тилини биларди. Элнинг ҳам қами, ҳам шомони, ҳам элчиси, ҳам ҳакими эди. Йўқ, фақат шомон эмас эди. Кишиларни дори-дармон билан эмас, сўз билан даволар эди. Сўзини, қўбизини тинглаш учун узоқ-яқиндан кишилар оқиб келарди. Ўғуз йигитларининг мардлиги ҳақида сўз сўйлар, қўшиқ куйлар эди. Ўғуз хоннинг Кўк Тангридан келган сўзларини-да ҳар анжуманда куйлаб, элга ёядиган ҳам шу эди. Тўғрилиги, донолиги учун ёшлигиданоқ эл маслаҳатчисига айланган эди. Эл йиғинлари Қўрқутсиз ўтмас эди. У соз чалар, тилак тиларди. Тилаклари тилдан тилга кўчиб юрарди:

*Қорли қора тоғларинг йиқилмасин!
Кўлкали қора оғочларинг кесилмасин!
Жўшиб оққан кўркли сувинг қуримасин!
Қанотларингнинг учи қирилмасин!
Чопар экан, учқур отинг қоқилмасин!
Савашганда қора пўлат тиг қиличинг кертилмасин!
Тортишар экан, ола кўн теринг йиртилмасин!
Оқ лачакли онанг жойи учмоғ ўлсин!
Оқ соқолли отанг жойи учмоғ ўлсин!
Ҳақ ёндирган чироғинг ёниб турсин!*

Ёшга тўлган сари Қўрқут бировга дада бўлди, бировга ота. Карвон йўли бўйлаб сўзи, сози, овози машҳур бўлди. Кунчиқардан кунботаргача номи ёйилди. Ўзи шундоқ яшаб ўтди, Қўрқут Ота сўзи минг йиллар оша келган қутсол, тўралик сўзларига чеврилди.

Туғилган гўдаларга ҳам у от берарди, аразлиларни ҳам у яраштириб қўярди. Эл, уруғ беклари, у дуо қилмаса, ҳеч ишга қўл урмас эди.

ЎҒУЗ ХОННИНГ ТУШИ

Кунларнинг бирида Ўғуз хон бир туш кўрди. Бир олтин ёй ерда чирмашиб ётган эмиш. Бу учи кўринмагани каби нариги учи ҳам кўринмасмиш. Ёйнинг кириши энланиб бир йўлга айланган эмиш, Ўғуз хон ана шу йўлдан от чоптириб бораётган эмиш. Аммо йўлнинг охирига етиб бўлмас эмиш. Ёй кунчиқардан кунботарга узаниб ётган эмиш. Ёйга ёнма-ён уч кумуш ўқ жойланган эди. Ўқлар шимолга отилган эмиш, кўз илғагунча учиб борар, бироқ улар учган манзилнинг ҳам охири кўринмас эмиш. Уйқудан уйғонди. Орадан ўтган давр мобайнида илк бора шунга ўхшаш тушни кўп йиллар аввал Улутуркдан эшитгани ёдига тушди. У пайтлар жанг-жадаллар роса қизиган бир давр бўлиб, негадир Улутурк айтган бу тушни Ўғуз хон таъбирлаб ўтирмаган эди. Бироқ кекса маслаҳатчининг баъзи сўзлари ҳамон хотирасида эди: «Хоқоним! Тушим сиз учун хайрли бўлсин. Тушда неки берилган бўлса, ўнгидан келсин. Ёй — хоқонликнинг, ўқ куч-қудратнинг рамзидир. Тангри ер юзини сизнинг наслингизга, уруғингизга бахш этган». Нега Улутуркнинг бу туши унутилди экан? Балки шунинг учун ҳам бу кеча тушида ёйнинг кириши бўйлаб от чоптириб борар экан, бир чеккада оқ от устида, оппоқ либосда кулимсираб турган кекса Улутуркни ҳам кўргандир. Унинг боқишларида ҳам изтироб, ҳам ўзи кўрсатган йўлнинг тўғрилигига инонган кишининг арқайинлиги бор эди.

Ўғуз хон маслаҳатчиларию фармонбардорларини йиғиб, уларга тушини айтиб берди, уларнинг фикрини тинглади. Булар ҳам Улутуркнинг гапини сўзма-сўз такрорлаганларини кўриб гангиб қолди.

Ўша пайтларда Улутурк элнинг тузути деб жон куй-

дирарди. Тўраларга риоя этилиши, ҳар бир киши ўз ўрнини билиши лозимлигини хоҳларди. Ер юзини қоплаб олган бир элда ҳар уруф, ҳар тоифанинг ушбу ўқлар каби аниқ ўрни бўлиши лозим эди. Ўша пайтдан бошлаб Ўғуз хоннинг йўллари узоқ-узоқларга тушди ва Улутуркнинг хаёлига келмаган юртлар, улуслар билан боғланди.

У тушида кўрган бу ўқ-ёй элнинг бутун келгуси қисматининг калитидир. У ўғилларига билдирмасдан йўллар устига бир олтин ёй, уч олтин ўқ яширтирди. Сўнгра уларни ҳузурига чақариб деди:

– Боринг, ов овланг, қуш қушланг, бизнинг улушимизни ҳам олиб келинг.

Катта ўғиллари ов ортидан бораркан, бир учи тупроқдан чиқиб турган олтин ёйни кўриб қолдилар, уни ердан чиқариб олиб, оталарига олиб келдилар.

Кичик ўғиллари ҳам мўл ўлжа билан қайтишар экан, уч олтин ўқ топиб олдилар.

Ўғуз хон ўғиллари келтирган нарсаларни қўлга олиб деди: «Тангрининг амри шу экан. Сизнинг ўртангизда танлов ўтказиш менинг зиммамда эди. Бу ишни Тангрининг ўзи амалга оширди».

Сўнгра узоқ йиллар Ўғуз элига раҳнамо бўлиб қоладиган тўра ҳақида сўзлади:

– Ёй бир хоқонлик, бошлиқлик рамзидир. Қайси томонга мўлжал олинса ўқ ҳам ўша ерга тушади. Ёй мўлжалчидир, ўқ эса элчи. Ёй фармон берувчидир, ўқ – эшитувчи. Ёй отувчидир, ўқ отилувчи.

Олтин ёйни уч катта ўғилларига бераркан, уларга: «Ўғилларим, бу кундан бошлаб сиз Бўзўқ номландингиз. Бу олтин ёй каби бўлинг. Ўқларни лозим бўлган ерга отинг. Қўшиннинг ўнг қанотини бошқариш сизнинг зиммангизга тушади. Саройда менинг ўнг томонимда ўтирасиз», – деди.

Уч олтин ўқни уч кичик ўғлига берди. Уларга «Уч ўқ» номини берар экан, «Сизлар ҳам шу ўқлар каби бўлинг», деди. Сўл қанотни бошқаришни уларга топширар экан, ўзининг сўл томонига ўтқазди. Шу тариқа кичик ўғилларини катта ўғилларининг қаноти остига киритди. «Сизнинг фарзандларингиз ва тўраларингиз ҳам шу тақсимотга риоя этади, ҳар бир киши ўз ўрнини билади», – деди.

Ўғуз хон сўз сўйлади, қани нелар сўйлади экан:

Сиз бир бўлсангиз, эл ҳам боқиб бир бўлар.
Бир қўлнинг нимаси бор, икки қўлнинг саси бор.
Ҳаёт тугар, ёғий тугамас.

Қардош эгарли отга ўхшар.

Ёвга очма кўнглингни, Тангри берсин кунингни.

Тўра сувдир, басир куч – ўт.

Тўра билан оғу ют, Тангрининг йўлини тут.

Уч нарса билақдан кучни олади. Бири – шошмоқ,
бири – ялқовлик, бири – кин.

Ёғийдан уятсиз қочади.

• Тил айтарин билмаса, осмонларда бўлсанг ҳам сени
ерга эндира.

Нодон билан ўт кечсанг, сўнгда заҳар ичарсан.

Ёзда эгил, қишда егил.

Мардлик чекинса, тириклик бекинар.

Қаттиқ тутса ўғлин ота, ўғил ниятига етар.

Олқишинг олқиш, қарғишинг қарғиш бўлсин.

Ақл ёшда эмас, бошда.

Гулдан илон оғу йиғар, ари эса бол.

Юкнинг оғири – туз, ишнинг оғири – номус.

Ўт тутунсиз, йигит гуноҳсиз бўлмас.

Хатосиз ўқ, енгилмас билим бўлмас.

Тўғри юрган тез юрар.

Ёғочнинг эгилгани – сингани, йигитнинг эгилгани –
ўлгани.

Қайда бирлик, ўша ерда тириклик.

Мен сизга тўра бердим, Улуғ Тангрим мададкорингиз
бўлсин!..

* * *

Ўғузларнинг Қофқоз шимолида майдонга чиқишлари,
катта-кичик халқларни бирин-кетин тиз чўктириб, Мисрга
қадар ўлканинг энг катта кучи ва давлатига айланишлари
шу қадар тез ва фавқулодда содир бўлдики, ҳатто энг таж-
рибали, ҳийлагар ҳукмдорлар ҳам бунинг сабабини би-
лишга улгуролмай қолдилар.

Ўғуз қиличининг шуъласи чақмоқ каби ҳамманинг
кўзини қамаштириб қўйган, кўзларини очганларида эса
кеч бўлган эди: барча шухратли қўшинлар тор-мор этил-
ган, барча мағлуб ўлкалар бу йилдирим суръатли оқинни
яна қайта кўрмаслик учун бож-хирожларини ортиғи би-

лан берар, ўғузларга яқинлашиш, улар билан қариндош тутиниш, уларнинг ичига кириш учун йўл излардилар.

Модомики Ўғуз от устида, юришда экан, душман бошига отилган тош эди: ҳеч ким унга яқин кела олмас, на қўшинининг ҳисобини билган бор эди, на бошқариш усулини. У бир афсона бўлиб, бу афсона янгидан-янги ранглар, янгидан-янги оҳанглар билан ўлкадан ўлкага тарқамоқда эди. Кўпинча камалак каби ҳар бўлути алоҳида рангда бўлган суворийлари ҳақидаги суҳбатлар тилдан тушмас эди. Бу суҳбатларни эшитганларнинг аксарияти Ўғуз отларини чиндан ҳам қанотли деб билар эдилар. Бу отлар силлиқ қояларга чиқа олар, тоғдан тоққа учиб ўтар, дарёлар устидан сакрай оларди. «Ўғуз камончиларининг ўқлари эса нақ мўъжизанинг ўзи». Гўёки бу ўқлар сеҳрли бўлиб, ҳар қандай масофадан нишонга аниқ тегади, деган гаплар ҳам тарқаган эди.

Хуллас, ўғузлар барча учун бир сир бўлиб, бу сирни очмоқ мушкул эди. Чунки уларни бирон-бир жойда топиш, яқин бориш мумкин эмасди. Шу сабабли ғанимлар Ўғуз қанотларини йиғиб ўз инига ёки хоҳлаган инларидан бирига қайтишини кутар, кутганда ҳам панада туриб овини пойлаган овчининг сабру тоқати билан кутардилар.

Фалатким, ўғузлар ўлкага ҳоким бўлиб, қўшнилар билан душманчиликка чек қўйганларидан кейин ўзлари ўз душманларига айландилар. Чўлларга, йўлларга, жангларга ўрганган юраклар қотиб тошга айланмоқда эди. Юриш, жанг-жадал иштиёқи қийнар эди алпларни. Ажойиб жангчилар ажойиб деҳқонга, ажойиб хунармандга айлана олмас эдилар. Эл бир турғунлик ичида чўкиб борарди...

Душманларнинг кутганлари ҳам худди шу эди...

Илк зарба ўғуздан ажраб кетиб ассурларга қўшилган Кун хоннинг аввалги қайнатаси, қипчоқ беги Эртўғондан тушиди...

* * *

Эртўғон ўсмирлигиданоқ Ўғуз хонга қўшилган, унинг аскари, кейинроқ эса қуролдоши бўлганидан ғурур туярдди. Сўнгра Кун хон унинг қизи Селжонни танлагани, қариндош тутинганлари уларни янада яқинлаштирган эди. Истаса Ўғуз хон учун жонидан кечарди. Бироқ етти ўғилнинг ягона синглиси бўлган Селжоннинг камситилиши

уни букиб қўйган эди. У ассур қизи Сумиранинг хоқон томонидан қабул қилинишини тушунар эди. Лекин Кун хон-чи? Нега бу ёғий қизи Ўғуз қуролдошларидан бирининг ёлғиз қизидан устун бўлиши керак? Бўйдоқ ўғилларидан бирига олиб берса бўлмасмиди ўша қизни? Душман ўз қизини ворисга беришни хоҳлайди, бу табиий, ammo душман сенга яхшилиқни раво кўрармиди? Вориснинг уйланганлигини билмасмиди улар. Билишарди албатта! Била-кўра Ўғузни парчалаб ташлаш, орага хун солиш учун Кун хонни танладилар. Бас, унда нега Ўғуз хон ўзи енгган душманининг оғзига урмади, нега «сен шарт қўя олмайсан, мағлуб бўлдингми, энди менинг шартларимга кўнасан», демади?

Бу Эртўғоннинг хаёлидан чиқиб кетмайдиган, кечакундуз унга азоб берган саволлар эди. У кин сақлайдиган киши эди. Узундан-узоқ юришлар, жанг-жадаллар юрагини тошга айлантириб қўйган эди. Бироқ уни Ўғузнинг душман ҳукмдори билан аҳдлашиб қариндош тутинганидан кўра кўпроқ қизининг фарзандсизлиги қийнар эди. «Тангрининг элчиси Тангри амрига қарши борадими? Чиндан ҳам элчи бўлса, илтижо қилсин, Тангри унга не-вара берсин эди. Бермаган бўлса, бунда менинг қизимнинг гуноҳи нима?»

Ўз жангчи дастасини, қариндош-уруғларини олиб чиқиб кетган эди. Ўғуз хондан қасос оладиган кун келишини кутарди. Бир томондан ассур суворийларига таълим берар, иккинчи томондан Ўғуздан ранжиганларни ўз ёнига тўплашга уринарди. Орадан йиллар кечди, Ўғуз хон ўлкадан ўлкага ўтди, шуҳрати ортди, боши осмонга етди, унга яқинлашмоқ имконсиз ишга айланди. Бинобарин, унинг норозилигидан қатъи назар, ассурлар билан ўғузлар орасига тушишнинг имкони йўқ, ҳамон бу давлатлар бири-бирига лозим эди. Жанглар тугади. Ўлкада тинчилик ўрнатилгандан сўнг Сумиранинг ора-сира ўғли Алп Эр Тўнга билан биргаликда бобосини кўргани келишини эшитганда Эртўғоннинг юраги таскин топди. Тангри бу фарзандни нега Селжонга бермасдан Сумирага берди? Нега Ўғузнинг қанотига яна бир қанот қўшиди? Қасос йўли топилган эди. Тангри янглиш йўл тутганини, унга ҳақсиз жабр қилганини болани йўқотиш билан кўрсатиб қўймоқчи эди Эртўғон.

Яйловга чиқишдан икки ойча илгари Сумира ёнида ўғли ва бир даста кўриқчиси билан отасиникига зиёратга бориб, байрам қилиб қайтмоқда эди. Эртўғоннинг улар қаршисидан кесиб чиқиб, фаним қизининг кўз олдида унинг ўғлини қонга ботиришига ҳеч ким монелик қила олмасди... Озар кўлининг шимоли-ғарбидаги Ассурдан Ўғуз ўлкасига келадиган йўлнинг тошлар орасидан ўтадиган хилват бир жойида Алп Эр Тўнга бир неча жангчиси билан уларнинг қаршисидан чиқди. Ўғузнинг ўн аскарига бир ўзи бас кела оладиган бир жангчи эди Эртўғон. Қўй суруви каби қувиб бўғизламоқчи эди уларни. Алп Эр Тўнга ҳали жанг кўрмаган бир ўсмир бола эди. Бироқ кўз очганидан бери Кун хон билан бирга эди. Қилич чопиш, ўқ отиш сирларини отасининг энг сара йигитларидан ўрганиб олган эди. Нотаниш бир кимса ўз қаршисида қоя каби кўндаланг бўлганини кўриб шошиб қолди.

– Эй Ўғузнинг невараси, – деди унга Эртўғон, – душмани бор киши ҳам шундоқ бемалол йўлга чиқадими?

Алп Эр Тўнга ғурурли эди. Ўлимдан ҳам кўрқмас эди.

– Отамнинг душманлари отам билан гаплашади, – деди. – Менинг душманим йўқ. Бир тараф онамнинг юрти, бир тараф отамнинг.

– Мени айтишмадими сенга? Фақат отангнинг эмас, унинг бутун наслининг душмани бўлган Эртўғонни!

– Йўқ, айтмаган эканлар! Афтидан, сени душман ўрнида кўришмаган. Аммо сен ўзингни нима деб ҳисобласанг ҳисоблайвер. Бу ерда отам йўқ, мен борман. Онамни низога аралаштирма. Қасдинг бўлса, мен билан урушгин.

Эртўғон юракдан қаҳқаҳа урди:

– Ёш боланинг нимаси билан урушаман? Бу уруш дейилмайди. Ўғуз хонни доғлаш учун бўғиб ўлдираман сени.

– Майли, – деди у. – Оталарим айтганидек, Тангрининг амридан қочиб бўлмайди!

Сумира хотун қичқириб юборди:

– Бу нима деганинг, болам. Жанг кўрибсанми сен? Бирор душманга юзма-юз келганмисан ўзи? Керак бўлса биз ҳаммамиз жанг қиламиз.

– Йўқ, она! – деди Алп Эр Тўнга. – Тушимда аён бўлган. Бу жанг йўлимнинг бошланишидир. Хоқон бобомнинг Тангриси асрайди мени!

Сумира хотун ўғлини қайтара олмаслигини билиб,

йиғлаб юборди. Ҳар иккала томондаги аскарларнинг чек-кароқда туриб уларни кузатишдан бошқа иложлари қолмаган эди. Бу йигитларнинг аксарияти бир-бирини танир эди. Биргалиқда от чоптириб, қилич чопган, бир бурда нонни бирга баҳам кўрган эдилар. Улар бир-бирлари билан юзма-юз келишни истамас, бироқ Эртўғонни ҳам ниятидан қайтаролмас эдилар. Қари шер билан ёш бўри юзма-юз келган эди. Қиличлар тўқнашди ва дастлабки зарбадан маълум бўлдики, бола деб билганлари Алп Эр Тўнга мўрт ёғоч эмас, асл жанг таълимини кўрган йигит экан. Ёшлиги унинг иккинчи қуроли эди. Эртўғон бир-икки зарба билан қаршисидаги болакайни ер тишлатишига амин эди. Бунинг устига, қаттиқ ғазабда эди. Ана шу ғазаб уни алдаб қўйган эди. Ҳар зарбага бор кучини берар, зарбаси беҳуда кетганида ичидан нимадир узилиб тушгудек бўларди.

Алп Эр Тўнга учун эса бу бир эрмак бўлиб, ич-ичдан севинар, кучини синаб кўриш учун имкон топилганидан хурсанд эди. Айни пайтда бобосини, отасини ҳақорат қилган, асурлар каби соқол ўстирганлиги учун ёлдор шерга ўхшаб қолган бу жаврақининг дамани кесиб қўйиш учун эҳтирос билан олишар, унга Тангри элчисининг невараси билан бу алфозда гаплашишнинг оқибати нима бўлишини кўрсатиб қўймоқчи эди. Остидаги от ҳам сеvimли соҳибининг бу шаҳдини ҳис этган, у билан бир вужудга айланган, эгасининг ишорасини кутмасданоқ майдонда жавлон урар, Алп Эр Тўнгани зарбадан олиб қочар, сўнг эса қўққисдан рақибининг устига сапчирди.

Соатлаб қилич чопишдан толиқмаган Эртўғон ўзи кутмаган бу олишувдан толиқди ва толиққанини ҳис этгани заҳоти Алп Эр Тўнганинг узун, бақувват қўллари солган қилич кўз ўнгида ялтираб тушди-да, елкасидан кўкрагига бўлиб юборди. Қўли ёнига осилиб қолди. Отининг туюқлари остига кулаб тушди.

Ҳар иккала томондан ғайритабиий «оҳ» нидолари янгради. Кимнингдир севинч, кимнингдир ўкинч нидоси эди бу. Сумира хоним ҳамон йиғларди.

Алп Эр Тўнганинг бу илк жангдаги ғалабаси эл орасига яшиндек тарқади.

Ўғуз хон гўё уйқудан чўчиб уйғонгандек бўлди, ёшгина неварасини ўзга элга шу ҳолда жўнатиш оқибати нима бўлиши мумкинлигини англаб етган эди у. Бу жанг бош-

қача ҳам тугаши мумкинлигини ўйлаганда совуқ тер бо-сарди уни.

«Бошланди», — деб кўнглидан ўтказди у. Бу ниманинг бошланиши эди? Ўғузнинг ўғузга қўл кўтаришинингми ёки Алп Эр Тўнга олдида турган йўлнингми — буни ҳеч ким билмасди. Шундан сўнг Озар кўли қирғоқларида, Олатоғ ва Саволон яйловларида яшайдиган ярим кўчманчи бекликларнинг норозиликлари бошланди. Ҳаммалари бир уруғдан эдилар, ўғузларнинг келиши уларни қувонтирган, зулмдан халос этган эди. Бироқ инсон унутгувчидир. Ўтган кунларнинг фалокатларини тасаввур эта олмайди, улар ўғузлар келиб ўрнашганларидан сўнг ўз ерларининг торайиб қолганидан хафа эдилар.

Ўғузларнинг ўз ораларида ҳам зиддиятлар туғилар ва у тобора чуқурлашиб борарди.

Юришларда тенг бўлган улус эндиликда экинчига, ярим кўчманчи чўпонга, чорвадорга, кўшинга ва юқори табақага бўлинганидан сўнг вазият ўзгарган эди. Кўшин боқиманда аҳволга тушиб қолган эди. Кўшин бошлиқлари билан юрт, тупроқ эгаси бўлган беклар, бу беклар билан деҳқонлар орасидаги норозилик кучайиб борарди.

Ер, мол-мулкка бўлган иштаҳа очилиб кетган эди. Ҳар бир киши янада кўпроқ нарсага эга бўлишни хоҳлар, охир-оқибатда айбни хоқондан кўрар эдилар.

Бу ҳаво аста-секин хоқон хонадонига ҳам кириб бормоқда эди. Ўғуз хоннинг ўз ўғиллари ва неваралари ҳам хоқоннинг қўлига боққанларича, ўзларига мерос сифатида нима тегишини билмоқчи эдилар. Ўлка шу қадар кўп, ҳаммага улуш тегиши лозим. Нега тақсимот қилинмаслиги керак? Ҳар ким ҳам хоқон бўла оладими? Шундоқ ҳам Кун хоннинг ортидан ўғли Алп Эр Тўнга етишиб келмоқда.

Ўғуз хон вазиятни тушунар эди. Унинг олдида ўғиллари оғиз очиб бир нима дея олмасдилар. Лекин ундан кейин нима бўлади? У яратган буюк салтанатни асраб қолишга умид борми?

Юрагини ана шундай қайғулар қоплаб олганида Ўғуз хон тез-тез Қам Ота билан бўлиб ўтган суҳбатларини эслаб кетарди. «Ҳа, чиндан ҳам кўкдан келганларнинг насли кесилган. Булар тупроқдан яралганлардир. Йиллар бўйи қанотли отлар устида елдириб юрдим буларни. Тангри йўллаган қанотли сўзлар билан руҳларини юксалтиришга

интилдим. Аммо бир жойда тўхтаб, бир парча тупроқ топган заҳоти тиззаларигача лойга ботиб қолдилар. Ўз аслларига қайтдилар. Энди ҳеч ким уларни бу тупроқдан тортиб чиқара олмайди». Тўғри айтган экан Қам Ота: «Ҳали инсон фарзандининг тубан кетиши охирига етгани йўқ». Умри қисқариб, Тангри тилини унутмоқда, қадимги дунёси қулаб тушмоқда, ўтмишнинг йўллари бекилиб қолмоқда. Майдалашиб, Тангридан узоқлашмоқда. Қачонгача давом этади бу? Минг йилми, икки минг йилми... Аммо кунларнинг бирида ҳукман ортга қайтиш, юксалиш бошланади. Сув тубига етгандан кейингина оёқларини ерга тираб юқори қалқадилар. Менинг сўзларимни ўшанда англаб етадилар. Тўраларимиз, тузукларимиз ўшанда эътибор қозонади. Тангрини ана ўшанда ҳис этадилар ва Тангри сари шиддатли бир интилиш бошланади.

Бу фикрларини ўғиллари билан бўлиша олмасди. Энг катта қайғуси уларнинг бирлигини асраб қолмоқ эди. Дунё моли, ғалаба нашидаси уларни бир-бирига қарши қилиб қўйишидан қўрқар эди. Бироқ оға-инилар ўртасидаги ихтилоф янада теранлашиб бормоқда эди.

Уларнинг дарди нима ўзи? Оталаридан кейинги тақдирларими? Ота ота-да, ахир, ҳаммасига бир кўз билан қарайди. Кун хон ҳали буни эплай оладими? Бунинг устига бошқа-бошқа оналардан бўлган катта оғалар билан кичик инилар ўртасидаги тортишув давом этарди...

Ўғуз хон шошилмоқда эди. Каспийнинг шимолидаги эллар бирлашган бўлса-да, жануб алғов-далғов эди. Ўқчи дарёсидан кунботарга чўзилиб кетган чўллар, Каспийнинг жануби ишончсиз жойлар эди.

«Шунча ерлар кифоя эмасми сенга?» — деб сўрайдилар мендан, дея ўйларди Ўғуз хон. — Биз бегона тупроқларга кўз тикканимиз йўқ. Фақат ўз уруғларимизга эга бўлмоқ, элларимизнинг дахлсизлигини кўримоқ, Тангри каломини ёймоқ истадик, холос. Чўлларда озод, қалъасиз-деворсиз яшар экан дея ҳар ўтган бизни топтамасин дедик! Ўз ўринларини кўрсатиб қўйдик! Ўз билганларича яшасинлар-у, лекин бизнинг йўлимизни кесиб чиқмасинлар.

Ана шундай ният билан Ўғуз хон сўнгги юришининг тархини чизарди. Бу юриш Мидиядан ўтиб, Каспийнинг жанубидаги кентларни элга боғлаши, Ўғуз дунёси доираланмоғи лозим эди. Бироқ ёз ўтгандан сўнг у қўққисдан ўз

қарорини ўзгартирди. Бу юришга Кун хонни жўнатди. Бу томдан тушган қарор эмас эди. Ўғуз хон юришга ҳозирлик кўраётган энг қизғин бир пайтда ўғиллари орасидаги мубоҳаса янгидан авж олди. Оталари билан ким кетадию ким қолади — маълум эмасди. Кўшиннинг қайси бўлути қолади? Саволдан савол туғилар эди. Тақсимот орқали ўғилларимни абадий бир-бирига боғладим, уларнинг ва уларга тегишли бўлган қариндош-уруғларнинг ўрнини қатъий аниқлаб бердим, дея ўйлаб юрган Ўғуз хон бу хабардан гангиб қолди.

Ўғилларини чақиртирди. Хоқон чодирига кириб келган оға-инилар оталарининг ўз олтин тахтига ўтирганини кўриб бошда шошиб қолдилар. Сўнгги пайтларда Ўғуз хон камдан-кам ҳолларда тахтга чиқар эди. Чодирга тўшалган гиламлар, ошланган қўй ва айиқ терилари устида, илиқ ва юмшоқ тўшамаларда ўзини янада роҳатли ҳис этарди. Тахтга чиқиб ўтирибдими, демак қандайдир жиддий сабаб бор. Оға-иниларнинг ҳар бири кўрқув оғушида оталари нима демоқчи эканини, қандай қарорга келганлигини кутар эдилар.

Ўғуз хон анча ёшга кирган, ҳар бири бола-чақа соҳиби бўлган, элнинг таянчи ҳисобланган, юзлаб жанглардан ёруғ юз билан чиққан ўғилларига жой кўрсатмади, ўтиринг, демади. Чақмоқ чаққан кўзларини ҳар бир ўғлининг кўзига қадаб чиқди. Сўнгра кўққисдан бақариб юборди:

— Нима истайсиз? Дардингиз нима сизнинг?!

Уйда, оила ичида Ўғуз хон камдан-кам ҳолларда ғазабланарди. Айниқса, кейинги пайтларда унинг бундоқ бақариғини ҳеч ким эшитмаган эди. Оға-инилар бошларини қўйи солиб турардилар. Ҳеч ким дамани чиқармасди. Ўғуз хон яна бақариб, улар ниманинг устида баҳслашаётганларини сўради.

Кун хон юриш арафасида отаси билан инилари ўртасига совуқчилик тушишини истамасди. Бу аҳволда йўлга чиқиб бўлмас эди. Шунинг учун ҳеч нарсани яширмади, вазминлик билан:

— Мен ҳеч нарса истамайман, — деди. — Бироқ иниларим хоқонликдан ўз улушларини олишни хоҳлайдилар. «Бу қадар катта элни бир жойдан бошқариб бўлмайди. Отамиз ҳар биримизнинг еримизни кўрсатиб берсин, ўша жойга бориб ўтирайлик. Отамизнинг ҳам юки енгиллашсин», — демоқда улар.

Ўғуз хон баҳс нимадан бошланганини билар, худди ана шу сўзларни кутмоқда эди. Ҳеч нарса демай тахт ёнига қўйилган ошланган оқ терини олиб ёйди... Бу Ота Мағорада Қам Ота унга бахш этган тери харита эди. Терига битилган чизгиларга, ишораларга бир муддат боқиб турди. Энди бу чизгиларнинг сирлиги қолмаган эди. Бу йўлларни охиригача кечиб ўтган, унда кўрсатилган элларнинг барчасини қўлга киритган эди. Ўғуз хон бу тери харитани кўрган ондаёқ унинг маъносини тушунган, ҳозир ҳам янглишмаганига ишончи комил эди. Бу харитада фақат уларга тааллуқли бўлган жойларнинг шакллари чизилган эди. Тангрининг амри ва улуши шу экан.

У ғазаб билан сапчиб оёққа турди. Ёшига хос бўлмаган шахдам одимлар ташлаб ўғилларининг олдига келди. Ханжарини чиқариб, тери харитани олти бўлакка бўлди-да, уларнинг башараларига улоқтирди.

— Олинг, — деди, — истагингиз шу эди! Сиз элни шундоқ парча-парча кўрмоқчи экансиз, майли! Беш панжангизни оғзингизга тиқинг, олиб кетинг ҳар бирингиз ўз парчангизни. Бу ҳолингизни кўрган душман сизни яккалаб олиб, биттама-битта янчиб ташлайди! Тангри элчисининг ўғиллари шу ақл билан яшасалар, қўшин бошлиқларим, бекларим не аҳволда! Олинг бу лахтақларни. Бироқ Тангри бунинг учун жазо беради сизларга. Менинг бирлаштирганимни ўз пушти камаримдан бўлганлар парча-парча қилсалар, бу эл-улус минг йилдан кейин ҳам бошини кўтариб ўзига кела олмайди! Яхшиямки, менинг инончимни, осмонни парчалай олмайсизлар!..

Сўнгра уларга яна бир бор ғазаб билан қараб чиқиб, чодирни тарк этди.

У Кун хоннинг юришга чиқишини кутмасдан сарой аъёнлари ва қўриқчи суворийлар бўлими билан биргаликда қароргоҳдан йўлга тушди. Қишни Муғонда ўтказиб, кейинги ишлар режасини белгилаб олиши лозим эди. Кун хоннинг яйловлардан, Оқботандан ўтадиган йўли олис ва машаққатли эди... Ўғуз хон ўғилларидан ғазабланган бўлса-да, тахт вориси Кун хоннинг жуда ўтқир жанг салоҳиятига, ҳеч нарсадан тап тортмаслигига ишонар эди.

Кун хоннинг Оқботандан Хуросон ва Кобул элларига-ча бўлган юртларни ром этиб, хоқонлик итоатига киритиши учун тўрт йил кетди. Бироқ бу ўлкаларнинг ҳеч бири-

да сўнги сўзни ўзи айтмади; аввало уларнинг элчиларини отасининг хузурига жўнатар экан, «Хукмни отам чиқарсин», — деди. Кун хонга бас кела олмаган ёғийлар ортга чекиниб бораркан, Инжу бўйларидан, Янгикентдан Ўғуз хонга бир-бирига ўхшамаган хабарлар келмоқда эди. Эл низомини қўримоқ учун унинг ортга қайтишини истар эдилар. Ўғлидан муттасил хабар олиб туриш учун Ўғуз ушбу йилларда ёзни Саволон билан Дамованд оралигидаги яйловларда ўтказиб келмоқда эди.

Алоҳида-алоҳида қалъалар учун жанглар бўлса-да, Мидия яхлит ҳолида Кун хон қўшинига қарши чиқмаган, ўрталарида катта жанглар содир бўлмаган эди. Бу юриш мадар улусларининг айна кўнглидан бўлгандек кўринарди. Кейинги воқеалар ҳам Кун хон билан Тутуқ ўртасидаги дўстлик ўткинчи эмаслигини кўрсатди, Кун хоннинг юриши натижасида мадарлар ўз сарҳадларини кунботарга суриб, ерларини кенгайтириб олган эдилар. Бу сафарда Ўғуз қўшини Инжу дарёси сари борадиган йўллар очган эди.

Қўшиннинг зафарли юришлари, Кун хоннинг улкан ғалабалар билан қайтиши каттакон шўлан билан қутланди. Шўлан тугагач, Ўғуз хон қўшин бошлиқлари ва бекларига деди:

— Биз ниятимизга етдик. Мисргача бўлган барча ўлкалар бизга бож беради. Уруғимиздан бўлганларни қулликдан халос этдик. Эндиликда Чиндан Кунботар денгизигача чўзилган бир элимиз бор. Бироқ биздан қочганлар Инжу бўйидаги юртларимизга суқилиб кирмоқда. У ерларни бошсиз қолдира олмаймиз. Юртларимизни қўримоқ ва яхлит тутиб турмоқ қийин бўлади. Олдинда минг йилларча давом этадиган олис бир жанг ва бунёдкорлик йўлимиз турибди...

Сўнгра Ўғуз хон тагин нелар деди:

Эккан бичар¹, қўнган кўчар.

Эл отган тош узоқ кетар.

Минг ошчи, бир бошчи.

Номдор киши номидан кўрқар, номсиз киши Тангридан кўрқмас.

Орт покланар, от покланмас.

Инончсизга инончини билдирмоқ ўксизга тўн кийдирмоқдир.

¹ Бичмоқ — ўрмоқ, кесмоқ

Аҳиллик билан арслон тутилар, куч билан този тутилмас.
Ота-она бергани ёқимли, Тангри бергани тўйимлидир.
Тубан ерда тепача ўзини тоғ санар.

Йўл — кетганники, от — минганники, қилич — тутган-
никидир.

Қўл қилмаганни тил қилар.

Тангри кўрсатган йўл тўғридир.

Каттасини билмаган Тангрисини билмас.

Элини севган Тангрисини севар.

Тангри сизга ёр бўлсин.

- Кўркли Тангрим! Меҳрингни улусимдан, элимдан
дариф тутма!

Шундан сўнг хоқон Кун хоннинг ўғли Алп Эр Тўнган
ни улкан суворий кўшини билан Хуросон устидан Янги-
кентга, Иккичойорасига жўнатди. Бу кейинчалик бутун
турк оламига довуқ таратадиган ўша Алп Эр Тўнга эди. У
ҳали парс-тазик бирликларининг Кунчиқарга юришини
тўхтатиб қолар, Афросиёб шахрининг тамалини кўяр, отаси
кексайиб қолганда ортга, Ич Ўғузга қайтиб, узоқ муддат
тагин бу элни ушбу ўлканинг энг буюк давлати каби кўриб
сақлар эди.

Ганжанинг, кейинчалик шуҳрат топган бир қатор Озар-
бойжон шаҳарларининг бунёд этилишини унинг номи
билан боғлайдилар. Қазвин ҳам унинг қизидан қолган
ёдгорликдир. Алп Эр Тўнга ўз хоқонлигининг энг қудрат-
ли бир пайтида томирида Ўғуз қони оқса-да, бир маҳал-
лар Бобилдан келиб шу атрофларда ўрнашиб қолган ёт
эликларнинг фатвосига учган Мидия шоҳининг хиёнати
туфайли бир зиёфатда заҳарланади, Озар кўли яқинлигида
ҳаётдан кўз юмади, ўлими бутун турк-ўғуз дунёсини лар-
зага солади, номи минг йиллар оша мардлик рамзига айла-
ниб қолади. Ҳозир эса хоқонлигининг баҳори эди, Алп
Эр Тўнганинг ўзи эса Эртўғонни енгиш билан шон-шуҳрат
йўлига эндигина қадам қўйган, дўстлари, йўлдошлари,
суворий кўшини билан Ич Ўғуздан чиқиб, номини фақат
катталардан эшитиб келгани ота юртларига йўл олган эди.

Ўғуз хон тагин янгидан тузук берди, ораларида ғавғо
чиқмасин, чорвалари, мол-мулклари қоришиб кетмасин
дея йигирма тўрт фарзандининг номига тамғалар ясатди.
«Бу сизларга васиятим бўлсин, бир умр унутманг», — деди.
«Сўз ҳам, улуғ киши ҳам бир неъматдир, унутманг, юқорида

Тангри, қуйида ер бўлганлиги учун ўзим тахтга чиқиб ўтирдим, ер юзининг тўрт гўшасидаги улусларни низомга солдим, янгидан қурдим, уларни қўриб-асраш, юксалтириш, тўраларимизни бузмаслик, Тангрини, эл-юртимизни, будунимизни севмак сизнинг бурчингиздир! Унутманг, биз Тангрининг қўшинимиз. Турк Тангриси ер-сувларни яратганда бизни унинг низомини қўрийдиган беклар қилиб юборган. Сиз бир бўлсангиз, очун ҳам бир бўлади, бирлигингиз бузилса, элимизнинг ва ер юзининг ҳам низоми бузилади», — деди.

* * *

Баҳорга келиб Ўғуз хон зерикди. Эрқўн, Ота Унгур, Хонтангри хаёлидан кетмас, тушларига кириб чиқарди. Яйловга чиқар экан, Саволонда илк бора қароргоҳ қурган еридаги эски муқаддас маъбадларни эслатадиган қалъани зиёрат этмоқчи, у ерда қурбонлик қилмоқчи эди. «Хонтангри олисда қолди. Энди Саволон қурбонгоҳимиз бўла қолсин!» — деган фикрда эди. Тўр бошига — тахтга Кун хонни ўтқазиб, ўзининг Тангрига юкинмак пайти етган эди: «Алп Эр Тўнганнинг ўрнига ўзим кетсам бўлар экан», — деб ўйларди.

Баҳор арафасида Ўғуз хон Саволонга бормоқчи эканликларини айтиб, ҳозирлик қўришни буюрди. Нега Саволонни танлаган эди? Қазилиқ тоғларини ошиб келган пайтида дастлабки ёзлаган жойи бўлгани учунми? Фарқи нима, бу атрофда чодир қуриб ором олмаган яйлови кам эдими? Энг юксак тоғ бўлгани учунми? Озар бўйидаги найза чўққили Оғри ҳам юксак эди-ку. Бироқ Оғри яйловларида қола олмаган, кўнглига ўтирмаган эди. Унинг қоп-қора тошлардан бўлак нарсаси йўқ эди. Аммо Гўйча, Олатоғ, Саволон бошқа гап... Ўрмонлари, чашмалари, дарёлари, одамни яширадиган ўтлоқлари...

Шунинг учун ёқтириб қолганмиди Саволонни? Қўққисдан қалъа-мағорада ўзини меҳмон қилган Мағ, унинг Саволон этагидаги кентда кўргани муқаддас тош ҳақидаги гаплари ёдига тушди. Бирдан англаб етдики, уни Саволонга бошлаб келган нарса умрининг ғурубуда яна бир бора Мағ билан қўришмоқ истаги экан. «Тирикмикан? Бизнинг зафарларимиздан хабари бормикан? Ахир биз унинг истакларини рўёбга чиқардик. Яқин улусларни зул-

мдан қутқариб, бирлаштирдик, душманларини тиз чўктирдик... Булар ҳақда эшитганмикан?» Шу ният билан Ўғуз хон Саволонга чопар жўнатди.

Анжуманлар, ўзанларнинг тароналари олис далалар ҳавосини олиб келса-да, бўри увлашига ўхшаш куйлар, қўшиқлар кўнглини қоплаб олган булутларни ҳайдаб юборса-да, ичидаги сим-сим изтироб босилмас эди. У Тангрининг элчилик амрини ўринлатган, «Бир Тангри, бир эл, бир хоқон» даъватини бутун ер юзига ёйган, ҳамма жойга жорий этган эди. Барча юришларда Тангри унинг мадад-кори бўлиб келган эди.

Шундай хаёллар билан кўчини Кур – Ораз қўшилмасидан олиб ўтиб шимол сари илгарилаб борар экан, чопар Саволондан бош эгиб қайтди. Қалъа-мағора бўшаб қолибди. Тўғрироғи, бир неча ёш мағ яшаётган экан у ерда. Ўғуз учрашган кекса Мағ эса чиқиб кетибди.

– Нима бўлибди, ўлибдими? – деб сўради Ўғуз хон.

– Йўқ, буюк Хоқон!

– Қаерда экан унда?

– Мағорани тарк этиб кетди, – дедилар, – Кунчиқар томонга, Каспийнинг нариги тарафига...

Бу хабар Ўғуз хоннинг йўлини ўзгартирди. Денгиз сари юз буриб, унинг қирғоғидан жанубга илгарилади... Неча йиллар бўйи Мағни эсламади, ундан хабар олмади, у билан учрашмади? Ахир кўп замонлар аввал Қам Ота айтган ўша самовий жойлардан бири ҳам ана шу мағора эди-ку. Афтидан, Қам Ота билганларни бу кекса Мағ ҳам биларди. Нега ундан инсоннинг яралиши ҳақида нималар билишини сўраб олмади? Энди эса Қам Ота қаторида уни ҳам йўқотган эди.

Фақат энди, орадан йиллар ўтиб кетгач, Ўғуз хон ичида атиги бир дафъа кўришгани ўша одамга нисбатан яқинлик, соғинч тўйди. Ер юзида кўрганларини, дунёнинг, улусларнинг келажаги билан боғлиқ фикрларни биладиган бир одам изларди. Бу одам эса бош олиб кетган эди. Кунчиқарга кетиб қолган эди. Ўғуз хон жилмайди: «Бу қанақанги жой алмаштириш бўлди? Мен бу ерга юрт солдим, у эса юртидан кетиб қолибди. Мен ўтиб келган жойларга йўл олибди. Бу қанақаси бўлди? Мендан ранжидимикан? Ёки бу ерлардаги ишини битди деб ҳисобладими? Балки бу даланинг экинчиси келгунча бошқа далани эк-

кани кетгандир?! Тангри элчиси! Бундан кўра Тангри экинчиси дегани яхшироқ эди. Элчи бўлиб нима олиб келдим? Сўз, Тангрининг ҳикмати. Адолат, инонч, Тангри ва яратилмишга сомелик... Бутун умрим бўйи бу уруғни инсон шуурига сепдим. Бироқ, афтидан, Тангри бизга у қадар баракотли дала бермаган экан».

Кун бўйи от сурди. Тоғлар кўринганда юраги таскин топди. Денгизга, кунчиқарга юзланиб тўхтади. Атроф кўз илгамас мовий осмонларга туташиб кетган, шабадада тўлқинланиб ётган ям-яшил ўтлоқ эди. Ингичка дарё болудзорлар оралаб бурала-бурала денгиз томон оқиб ётарди. Дарёнинг сўл қирғоғидаги юксакликка қўл чўзиб сўнги сўзларини сўйлади:

– Чодиримни ўша ерга тикинг. Ҳаёт тугайди, йўл қолади... Мени шу ерга тупроққа қўясиз. Мақбаримни денгиз кўриниб турадиган қилиб қурасиз. Бу тупроқларда абадий яшаб қоладиган тамғамиз бўлсин! Бу ерга ҳар тонг денгизнинг нариги томонидан Орол кўлининг, Хонтангрининг шабадалари эсиб туради...

Бу сўзларни айтар экан, Ўғуз хон ўз жасади устида юксаладиган Қўрғон ота-боболари руҳини чақириб олишига, улар билан учрашишига, бу ердан юксалиб Тангри ҳузурига парвоз этишига ишонар эди.

Кўққисдан Ўғуз хон Ота Мағорадан бошлаб дунё бўйи борган ҳар бир ерида учратган топиноқлар, маъбадларни хотирлади. Буларнинг барчасидан мақсад нима? Уларда қандай сирлар яширинган? Топганлари, билганлари унинг умрига умр қўшдимми? У сирларнинг абадий яшаб қолишини истаганида Тангрининг ўзи ҳифзу ҳимоя қиларди уларни. Балки топиноқларни кўпроқ Тангрига яқин жойлар деб билгандирман! Йўқ, бу янглиш фикр. Кўк Тангри осмон остидаги ҳамма жойда мавжуд. Унга яқинлашмоқ учун маъбадларга тўпланиш беҳуда. Аксинча, маъбадлар инсонни Тангридан узоқлаштиради. Тангри инсоннинг ўз ичидадир. Шунинг учун жасади устида юксаладиган Қўрғон ҳам бир кун инсон фарзандининг топиноқларидан бирига айланади. Бу фикрларини ўғиллари, яқинлари билан бўлишган Ўғуз хон ичининг нур билан, тасалли билан тўлганини ҳис этди ва:

– Охирги гапимни эшитинг, – деди. – Энди Тангри мени ўз ҳузурига чорламоқда.

Қилич – тутганники, от – минганники, йўл – юрганники, яранмиш – Тангриникидир.

Тангрини ҳамд эт, кўнглингга қулоқ тут.

Келдик ўқ каби, кетармиз йўқ каби.

Мард йигит мангу ўлмас.

Тангри тўранишни бўғади, Қуёшу юлдузлар яна тугади.

Сўйлаб туриб, кўк билан тўлиқ кўзини юмди. 116 йил яшаб ўтди.

Ўғуз хон руҳига

Орадан минг йиллар ўтди. Сўзинг – тилимизда, қонинг – томиримизда, кучинг – руҳимизда... Яшамоқдамиз! Сен очган йўллар қайта бекилгани йўқ.

У йўллар абадий Сенинг уруғдошларингники, қонингни ва руҳингни ташиб келаётган миллатингникидир. Бу йўлдан кимлар кечмади?! Алп Эр Тўнга, Мете, Атилла, Чағрибек, Тўғрулбек, Алп Арслонбек, Чингизхон, Амир Темур, Фотиҳ Султон Муҳаммад, Шоҳ Исмоил Хатойи, Шоҳ Аббос, Нодиршоҳ... Улар бўлмаса дунё тарихи қай аҳволга тушиб қоларди? Биз ҳамон яшаяпмиз... Бироқ худди сен кўрган каби... Кунчиқарда Чиннинг маҳв этиш, сингдириб юбориш сиёсати ичида, шимолда қилбарак чиркинлигига булашиб, жанубда сохта «орий» ҳийлагарларнинг чалкаш кўчаларида, кунботарда руҳоният каззобларининг муштига мушт ўқталиб... Биз дунёни қурдик, лекин дунё биздан қўл тортмайди... Минг йиллардан бери руҳимизни синдиришдан, бизни харжлашдан чарчамайди дунё... Биз ҳам тугамадик, тугамаймиз ҳам... Янгидан бер бизга ўша бирлик руҳини! Қайтар бизга ўша кўкдан келган тангрисоллигимизни! Қайдасан, Тангрининг буюк элчиси?

Сўнг. Турклик, кўрклик, ростлик йўлида, яратганга ва яратилганга севги йўлида фикр қилган, байроқ тугган, қилич чопган, ёзув ёзган, сўз айтган барча кишиларни Улуғ Тангри уларнинг амали ва мартабасига кўра ярлақасин.

06. 04. 2004 йил

МУНДАРИЖА

Кириш	3
-------------	---

Биринчи бўлим

Турк тангриси	6
Ёмғир тоши	14
Чин маҳбуси	21
Тангри тоғига юриш	25
Туш	46
Ўғузнинг уйланиши	49
Ота ва ўғил	55
Чин бармоғи	68
Онанинг туши	70
Қонли бир жанг бўлди	76
Хоқонликнинг илк йиллари	78
Табғач – ҳийла уяси	83
Чин юриши	89
Ўғуз хон тўраси	98
Топиноқ қайғуси	104
Қутлуғнинг қайтиши	131
Оз эрлари билан бирлашув	140
Эски тарихнинг якуни	142

Иккинчи бўлим

Буюк кўчиш	145
Сандиқ	148
Бошқурд юриши	163
Фош бўлган сир	167
Илк ва охири мағлубият	173
Бегона юрт аёллари ёрдами	176
Бўз бўри билан суҳбат	185
Эски ва янги юрт	192
Саволонда илк ёз	199
Кар киши	219
Ассурлар билан жанг	237
Қамарлар билан сулҳ	282
Шом устидан Мисрга юриш	289
Янги юртлар	296
Ўғуз хоннинг туши	302

СОБИР РУСТАМХОНЛИ

КЎК ТАНГРИ

Р о м а н

Озарбойжончадан Усмон Кўчқор таржимаси

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2010

Муҳаррир *Рустам Бойтўра*
Бадий муҳаррир *Феруза Башарова*
Рассом *Хуршид Зиёхонов*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Саҳифаловчи *Ш. Соҳибов*
Мусаҳҳиҳлар: *Ж. Тоирова, Ш. Хуррамова*

Босишга рухсат этилди 25.11.2009 й. Бичими 84x108/₃₂. «Times Tad» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 16,80. Нашриёт-ҳисоб табоғи 16,66. Адади 3000 нусха. 613-сон буюртма. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
100000. Тошкент ш., Буюк Турон кўчаси, 41-уй.